

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ, МОЛОДІ ТА СПОРТУ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА**

На правах рукопису

МОГИЛЬНИЙ ЛЕОНІД ПЕТРОВИЧ

УДК 929+94 (477): [329+001.891]

Єфремов С. „1876/1939”

**ЖИТТЄВИЙ ШЛЯХ, СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА
ТА НАУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ
СЕРГІЯ ЄФРЕМОВА (1876 – 1939)**

Спеціальність

07.00.01 – історія України

Дисертація

на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук

Науковий консультант
Колесник Віктор Федорович
доктор історичних наук,
професор,
член-кореспондент НАН України

Київ – 2012

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	4
ВСТУП.....	5
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	13
1.1. Стан наукової розробки теми.....	13
1.2. Класифікація та загальна характеристика джерел.....	42
1.3. Методологія дослідження.....	51
РОЗДІЛ 2. ФОРМУВАННЯ СВІТОГЛЯДУ СЕРГІЯ ЄФРЕМОВА.....	65
2.1. Юнацькі роки та навчання.....	65
2.2. Робота у Київській Старій громаді.....	97
РОЗДІЛ 3. ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНА ПРАЦЯ СЕРГІЯ ЄФРЕМОВА У 1901 – 1917 РР.	120
3.1. Позапартійна робота.....	120
3.2. Партійно-політична діяльність.....	138
РОЗДІЛ 4. СЕРГІЙ ЄФРЕМОВ У НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОМУ РУСІ 1917 – 1920-Х РР.....	187
4.1. Державницька концепція С. Єфремова за доби Української Центральної Ради та Гетьманату П. Скоропадського.....	187
4.2. Участь С. Єфремова у боротьбі за українські інтереси в роки революції.....	232
РОЗДІЛ 5. ПОГЛЯДИ С. ЄФРЕМОВА НА НАЦІОНАЛЬНО-ДЕРЖАВНЕ БУДІВНИЦТВО У 1920-Х РР.....	252
5.1. Керівництво „Братством української державності”.....	252

5.2. Позиція С. Єфремова щодо суспільних та соціально-економічних перетворень радянської влади.....	263
5.3. С. Єфремов та „Спілка визволення України”.....	289

РОЗДІЛ 6. КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНИЦЬКА І НАУКОВА ПРАЦЯ

С. ЄФРЕМОВА.....	315
------------------	-----

6.1. Видавнича і публіцистична діяльність.....	315
--	-----

6.2. Участь у культурно-просвітницькій роботі.....	347
--	-----

6.3. Науково-дослідна праця вченого.....	353
--	-----

ВИСНОВКИ.....	381
---------------	-----

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	393
---	-----

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

- БУД – Братерство Української Державності
- ВБЗО – Всеукраїнська безпартійна загальна організація
- ВСС – Всеросійський селянський союз
- ВУАН – Всеукраїнська Академія наук
- ГДА СБ України – Галузевий Державний Архів Служби Безпеки України
- ГС – Генеральний Секретаріат Української Центральної Ради
- ДПУ – Державне політичне управління УСРР
- ІР НБУВ – Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського
- СВУ – Спілка визволення України
- СУАФ – Союз українських автономістів-федералістів
- ТУП – Товариство українських поступовців
- УДП – Українська демократична партія
- УДРП – Українська демократично-радикальна партія
- УНДС – Український національно-державний союз
- УНР – Українська Народна Республіка
- УНС – Український національний союз
- УПСФ – Українська партія соціалістів-федералістів
- УРДП – Українська радикально-демократична партія
- УРП – Українська радикальна партія
- УСС – Український селянський союз
- ЦДАВО України – Центральний державний архів вищих органів державної влади і управління України
- ЦДАГО України – Центральний державний архів громадських об'єднань України
- ЦДІАК України – Центральний державний історичний архів України у Києві

ВСТУП

Актуальність теми. Розбудова української державності, формування політичної системи незалежної України створюють необхідність досконалого вивчення української історії. Разом з тим актуальність теми дослідження зумовлена особливостями сучасного етапу розвитку історичної науки і реформування українського суспільства. В умовах державної незалежності України та переходу історичної науки з ідеологічного обслуговування політики до суто наукового пізнання, перед вітчизняними дослідниками постала нагальна потреба в переосмисленні історичного минулого і створенні нових праць, в яких на основі глибокого неупередженого аналізу, з використанням нових документальних матеріалів обґрунтовуються виважені оцінки подій та явищ історії українських діячів національно-визвольного руху на території України у складі Російській імперії, УСРР та СРСР наприкінці XIX ст. – в першій третині XX ст.

Добробут кожної держави значною мірою залежить від діяльності її керівників. У роки розбудови української держави, яка постала після розпаду СРСР, немає потреби шукати аргументи на користь вивчення досвіду діячів, які творили українську незалежну державу перших десятиліть XX ст. Адже розбудова країни, державницька діяльність та духовне відродження України вимагають об'єктивного наукового вивчення, глибокого і неупередженого осмислення всіх важливих проблем нашої історії.

Практична діяльність визначних суспільно-політичних діячів початку XX ст. є тією ланкою, що сполучає весь комплекс проблем, присвячених історії національних змагань в Україні. Так, вивчення діяльності окремих осіб у вітчизняній історії дає змогу, з одного боку, окреслити роль та вплив особистості на хід історії, конкретизувати історичний процес в особистісному аспекті, а з іншого – показати особистість у контексті історичних подій. Адже успіхи й результати боротьби українського народу 1917 – 1921 рр. багато в чому пояснюються як сильними, так і слабкими сторонами тогочасних творців

національної державності, рівнем теоретичної зрілості, здатністю до практичного виконання поставлених завдань.

Об'єктивне відтворення історичної картини в Україні кінця XIX – першої чверті XX ст. неможливе без звернення до постаті Сергія Олександровича Єфремова, який з юнацьких років зробив свій життєвий вибір, утвердився в світоглядних позиціях, ставши на шлях захисника та провідника української національної ідеї, її поширення серед різних прошарків суспільства. Через спотворення або замовчування радянською історіографією фактів з історії боротьби українців за свою державність, це ім'я донедавна було викреслене з історичного процесу, не знаходило об'єктивного висвітлення в наукових працях. Впродовж багатьох десятиліть про С. Єфремова згадували як „українського буржуазного націоналіста”, „члена антинародної Центральної Ради”, що, звичайно, не сприяло належному вивченню його багатосторонньої діяльності.

Висвітлення діяльності українських діячів ліберального руху Наддніпрянщини на початку XX ст. у радянський час здійснювалося упереджено й заідеологізовано. Радянські дослідники вважали С. Єфремова „буржуазним націоналістом”, нездатними відстоювати інтереси українського народу через його помірковані переконання. Радянська історіографія проблеми формувалась на засадах марксистсько-більшовицьких підходів, стереотипних оцінок та висновків, що не були належним чином підкріплені історичним і фактичним матеріалом. Як наслідок, багато сторін політичного та культурницько-просвітницького життя С. Єфремова залишалися не дослідженими. Серед них: написання і відстоювання програмно-теоретичних ідей українського лібералізму, розробка національно-державного, аграрного, робітничого, культурно-просвітницького питань, ставлення до парламентаризму та насильницьких форм боротьби, налагодження видавничої діяльності, стосунки з російськими, польськими, єврейськими поступовими партіями та організаціями. У зв'язку з цим праця С. Єфремова наприкінці XIX – в першій третині XX ст., пропаганда і відстоювання ним своїх ідей

вимагають якісно нового дослідження, по суті, концептуального переосмислення. Необхідно на основі комплексного аналізу історичних документів та матеріалів, з урахуванням новітніх досягнень сучасної історичної науки узагальнити процес формування світогляду, діяльності та ролі С. Єфремова в українському національно-визвольному русі. Сучасна розробка нових концептуальних підходів у вивченні даної теми зумовлюється передусім пошуком істини, яка допоможе визначити місце такої багатогранної особистості в історії України.

Діяльність та переконання С. Єфремова становлять органічну частину суспільно-політичного й культурно-просвітницького життя Наддніпрянської України на початку ХХ ст. Без всебічного і об'єктивного дослідження цієї теми не можна відтворити цілісну картину суспільних процесів того переломного етапу вітчизняної історії. Адже здобутки і невдачі націонал-лібералів, до яких належав С. Єфремов, специфічні форми й загальна спрямованість його практичної діяльності відобразили як наявні на той час політичні, соціальні, національні та інші суперечності, так і загальний стан політичної культури населення, рівень його національної свідомості.

Актуальність даної теми зумовлюється також відсутністю комплексних праць з історії життя С. Єфремова та його внеску в національно-визвольний рух, культурно-просвітницької, літературної, публіцистичної, наукової та громадсько-політичної діяльності. Окрім того, вітчизняна і зарубіжна історіографія представленої теми не уникнула впливу ідеологічної боротьби між прибічниками лібералізму та їхніми політичними супротивниками.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана в межах науково-дослідної теми кафедри української історії та етнополітики історичного факультету „Історія формування і розвитку української держави” (державний реєстраційний номер № 01 БФ 046-01), яка включена до тематичного плану Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Об'єктом дослідження є особистість Сергія Олександровича Єфремова, його світогляд і життєвий шлях.

Предметом дослідження є культурно-просвітницька, видавнича, публіцистична, державницька та наукова діяльність С. Єфремова, яка розкривається в контексті суспільно-політичних подій кінця XIX – першої третини XX ст.

Мета дисертаційної роботи полягає в комплексному науковому дослідженні життєвого шляху С. Єфремова, відтворенні процесу становлення світогляду, визначенні основних періодів та напрямків його суспільно-політичної та наукової діяльності наприкінці XIX ст. – у 20-ті рр. XX ст. з урахуванням новітніх досягнень вітчизняної та зарубіжної історіографії.

Досягнення мети дослідження передбачає вирішення таких **завдань**:

– проаналізувати стан наукової розробки обраної теми у вітчизняній та зарубіжній історіографії, особливості її вивчення у різних історіографічних періодах, визначити рівень і повноту її науково-теоретичного осмислення, узагальнити історіографічні уроки, проаналізувати джерельну базу;

– на конкретно-історичному матеріалі розкрити особливості формування культурно-просвітницьких ідеалів С. Єфремова;

– дослідити становлення його державницьких переконань, їх спрямованість та еволюцію;

– з'ясувати зміст, форми, способи і визначити основні напрямки діяльності С. Єфремова в українському національно-визвольному русі в дореволюційний період;

– висвітлити суспільно-політичну та державницьку діяльність С. Єфремова під час революційних подій 1917 – 1921 рр., виявити основні чинники, які визначили її характер і зміст;

– на основі існуючого матеріалу дослідити ставлення С. Єфремова до радянської влади, його національно-державницькі погляди в 1920-ті рр., процес фабрикування справи „Спілки визволення України” та участі в ній вченого;

- виявити чинники, які визначали пріоритети видавничої та публіцистичної діяльності вченого;
- дослідити внесок С. Єфремова у культурно-просвітницьке життя України;
- розкрити внесок С. Єфремова у розвиток наукових досліджень, у діяльності Української Академії наук та її підрозділів.

Хронологічні рамки дослідження визначені роками життя та діяльності С. Єфремова (1876 – 1939).

Наукова новизна дисертації полягає у постановці і розробці актуальної теми, яка не отримала всебічного та об'єктивного висвітлення в історичній літературі. Автор обґрунтував низку нових положень, виявив упередженість деяких висновків попередніх дослідників, неточності, які мали місце в історіографії.

На основі широкого масиву джерел, опублікованого і неопублікованого документального матеріалу, що раніше недостатньо або зовсім не використовувався, по-новому переглянуто його життя, суспільно-політична та наукова діяльність, яка в науковій літературі, в окремих аспектах, висвітлювалася фрагментарно, необ'єктивно і упереджено. Вперше комплексно проаналізовано процес формування і трансформації світогляду одного з найвідоміших представників ліберальної течії українського національно-визвольного руху наприкінці ХІХ – в першій чверті ХХ ст., що дозволило глибше вивчити ідеологічні, політичні та організаційні чинники, які впливали на переконання С. Єфремова.

У дослідженні по новому проаналізовано етапи життя, суспільно-політичної і наукової діяльності С. Єфремова та вперше обґрунтовано їхні хронологічні межі. Отримано нові результати про його інтереси і захоплення, громадську діяльність під час навчання в Умані та Києві. На основі широкого кола джерел поглиблено вивчено переконання Сергія Олександровича, визначено фактори, що впливали на їх формування та еволюцію. Дістало подальший розвиток дослідження його громадсько-політичної діяльності у

справі пропаганди і відстоювання ліберальної концепції в Україні на початку ХХ ст. Йдеться передусім про участь в організації Української селянської спілки, діяльності в „Громадській Думці” та „Раді”, агітаційно-пропагандистській роботі серед робітників і селян, організації і проведенні виборчих кампаній до I та II Державних дум, відстоювання у пресі поміркованої позиції в справі вирішення національного, соціально-економічного, аграрного питань тощо. Із залученням нових архівних матеріалів проаналізовано діяльність Сергія Олександровича у складі Київського товариства „Родина”, київської „Просвіти”, Товариства наукових поступовців, київських масонських ложах в 1908 – 1917 рр.

По відношенню до попередників ширше розкрито та проаналізовано внесок С. Єфремова у розбудову державності України в періоди Української Центральної Ради та Української Народної Республіки, Української держави на чолі з П. Скоропадським й Директорії УНР (1917 – 1921). Виявлено і досліджено невідомі і маловідомі сторінки суспільно-політичної та наукової діяльності С. Єфремова протягом 1920-х рр. Дістало подальший розвиток вивчення його внеску в розбудову та функціонуванні Української Академії наук. Узагальнено і всебічно проаналізовано матеріали, пов’язані з процесом „Спілки визволення України” та смертю С. Єфремова у 1939 р.

Теоретико-методологічною основою дисертації стали наукові принципи та дослідницькі методи, що ґрунтуються на вимогах об’єктивного і всебічного аналізу процесів та явищ суспільного розвитку. Перш за все це принципи історизму, об’єктивності, системності та науковості, які є підґрунтям для діалектичного аналізу подій та явищ минулого.

Предмет дослідження вимагав у процесі виконання роботи застосування таких **методів**: аналітичного, проблемно-хронологічного, порівняльного, періодизації, синхронного, актуалізації, ретроспективного та описового, конкретно-історичного, а також методів оцінки вчинків та ідейної орієнтації особистостей і напрямків руху з позицій загальнолюдських цінностей. Автор врахував важливі концептуальні розробки тих учених, чії праці допомогли

краще осмислити й сформулювати основні положення дисертації.

Такий підхід дозволяє аналізувати вчинки і дії конкретної історичної особистості, враховуючи психологічні особливості її характеру і внутрішнього світу, реалії політичного й державного життя країни, а також специфіку суспільного середовища та близького оточення особи – об'єкту дослідження. Комплексне використання різноманітних способів пошуку, аналізу та синтезу забезпечує можливість оптимального використання архівних матеріалів, опублікованих джерел, наукових праць.

Практичне значення одержаних результатів, висновків і введеного до наукового обігу нового історичного матеріалу полягає у можливості їх використання при написанні узагальнюючих праць з історії України, історії партійного життя в Україні та ролі особистості в українській історії. Отримані результати доцільно застосувати у спецкурсах з історії України у межах університетської програми гуманітарної освіти, політології, розробці навчальних нормативних та спеціальних курсів. Рекомендації історіографічного характеру сприятимуть розробці тематики, яка стосується значенню особистості в національно-визвольному русі, діяльності українських ліберально-демократичних партій, культурі, науці і освіті. Дисертаційні положення і висновки узагальнюють ідейно-теоретичний та практичний доробок одного з найвідоміших діячів України кінця XIX ст. – першої третини XX ст. – Сергія Олександровича Єфремова, котрі потрібно критично використати на сучасному етапі формування багатопартійної системи в державі й утвердження в ній принципів верховенства права, демократії і соціальної справедливості.

Апробація результатів дисертації. Основні положення та висновки дослідження були оприлюднені в доповідях: IV Шевченківська весна: Сучасний стан науки: досягнення, проблеми і перспективи (Київ, 2–3 березня 2006 р.); V Шевченківська весна: Сучасний стан науки: досягнення, проблеми і перспективи (Київ, 1–4 березня 2007 р.); Всеукраїнська наукова конференція „Феномен А. Кримського у світовій науці (до 135-річчя від дня народження)”

(Київ, 18 квітня 2006 р.); VI Шевченківська весна (Київ, 20–21 березня 2008 р.); Дні науки історичного факультету: Міжнародна наукова конференція студентів, аспірантів та молодих учених, присвячена 90-річчю Гетьманату Павла Скоропадського (Київ, 23 квітня 2008 р.); II Міжнародна науково-практична конференція молодих учених „Дні науки історичного факультету – 2009”, присвячена 175-річчю Київського національного університету імені Тараса Шевченка (Київ, 23 квітня 2009 р.); П’ята міжнародна українсько-канадська наукова конференція „Українство у світі: Україна є там, де живуть українці” (Чернігів, травень 2009 р.); III Міжнародна науково-практична конференція молодих учених „Дні науки історичного факультету – 2010”, присвячена 65-річчю Перемоги у Великій Вітчизняній війні (Київ, 22–23 квітня 2010 р.), IV Міжнародна науково-практична конференція молодих учених „Дні науки історичного факультету – 2011”, присвячена 20-річчю Незалежності України (Київ, 28–29 квітня 2011 р.); Міжнародна науково-практична конференція присвячена 20-ій річниці Всеукраїнського референдуму (Київ, 1–2 грудня 2011 р.); V Міжнародна науково-практична конференція студентів, аспірантів та молодих учених „Дні науки історичного факультету – 2012” (Київ, 12–13 квітня 2012 р.).

Публікації. Основні положення дисертації викладено в монографії, 22 статтях у провідних наукових фахових виданнях, а також 10 публікаціях, які додатково відображають результати дослідження.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукової розробки теми

Розбудова української держави, формування її політичної системи зумовлюють необхідність досконалого вивчення не тільки історії партій, рухів, організацій, а й окремих їх представників. Однією з найяскравіших постатей українського громадсько-політичного життя кінця XIX – першої половини XX ст. є відомий суспільно-політичний діяч, літературний критик та науковець Сергій Олександрович Єфремов.

Історія суспільно-політичної та наукової діяльності С. Єфремова та його життя до цього часу не була поставлена як окрема комплексна наукова проблема і не знайшла належного висвітлення в наукових працях. Однак дане дослідження було б неможливим без наявності певної кількості праць, що так чи інакше торкаються цієї теми.

В умовах вільного розвитку історичної науки, її відходу від обслуговування будь-якої партійної ідеології і звернення до неупередженого й зваженого аналізу історичних подій з використанням нових документальних матеріалів, досліджується наукова література, в якій висвітлюється багатогранна діяльність С. Єфремова наприкінці XIX – на початку XX ст.

Актуальність теми дослідження обґрунтовується важливістю вивчення не тільки суспільно-політичного чи національного руху в Україні, а й окремих його представників. Не останню роль у суспільно-політичному житті України відігравав Сергій Олександрович. Він став відомим діячем українського ліберально-демократичного руху, учасником ВБЗО, УДП, УРП, УДРП в 1904 – 1908 рр., ТУП, УПСФ 1917 – 1920 рр., УЦР, першого українського уряду – Генерального Секретаріату, Всеукраїнської Академії наук, провідних просвітницьких організацій Наддніпрянщини – видавництва „Вік”, Київської

„Просвіти”, Київського товариства „Родина”, був членом редакцій багатьох українських газет та часописів.

Історіографію присвячено розгляду формування світогляду, громадсько-політичної, просвітницької, літературної, літературно-критичної, публіцистичної та науково-педагогічної діяльності С. Єфремова наприкінці ХІХ – в першій половині ХХ ст.

Врахувавши розробки провідних дослідників-історіографів, автор розділив історіографію, яка має стосунок до постаті С. Єфремова, на шість періодів: перший – охоплює аналіз наукової літератури, присвяченої його постаті від початку його діяльності в 1895 р. до 1917 р.; другий тривав протягом 1917 – 1921 рр.; третій – охоплював період 1920-х рр.; четвертий – 1930-х – середини 1950-х рр.; п’ятий з середини 1950-х рр. – до початку 1990-х рр.; шостий – від проголошення незалежності України в 1991 р. до нашого часу. В основу періодизації літератури з досліджуваної теми покладено такі критерії: основні етапи суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку України у складі Російської імперії, СРСР та в період незалежності нашої держави, враховано рівень та стан розвитку української історичної науки [557; 561, с. 23–25; 577, с. 32].

Кожен історіографічний період відзначається особливими підходами до розгляду теми, методами дослідження, теоретичним вирішенням питання суспільно-політичної та наукової діяльності С. Єфремова. Характеризуючи періоди історіографії щодо його постаті, потрібно зважати на постійне розширення об’єму накопиченого матеріалу, враховувати демократизацію усіх сторін суспільно-політичного життя, яка дозволяє більш об’єктивно (без ідеологічних підходів і штампів) проводити дослідницьку роботу.

Підхід, який визначив поділ історіографічного матеріалу на вищезазначені періоди, зумовлений тими об’єктивними та суб’єктивними умовами, в яких відбувалося формування історичної думки дослідників та багатоманітності підходів до вивчення історичної проблеми. Лише всебічне врахування всіх чинників, що впливають на напрям та рівень наукових

досліджень істориків, може пояснити межі періодизації дослідження діяльності С. Єфремова на суспільно-політичній та науковій нивах.

Перший історіографічний період тривав від появи першої праці, в якій у контексті розгляду історії української преси проаналізовано внесок Сергія Олександровича у її розвиток, до початку 1917 р., коли розпочалася Українська національно-демократична революція. Майже уся дореволюційна історична література, що торкалася цієї теми, відображала офіційне ставлення тогочасної влади до діячів національних рухів. Дореволюційна історіографія відзначена значним інтересом публіцистів та дослідників до аналізу діяльності українських політичних партій та громадських і просвітніх організацій, їхніх лідерів й провідних діячів у сфері пропаганди і відстоювання національних інтересів у суспільному і культурному житті країни. Історіографічний період відзначається певною заангажованістю щодо характеристик діячів українського національно-визвольного руху, серед них і С. Єфремова. Цей факт можна пояснити існуванням не тільки великої кількості різнопланових публікацій незашорених ідеологічними догмами і стереотипами щодо окремих осіб української історії, а й праць ідеологічних противників націонал-ліберальної течії, до якої він належав. Це надає нам унікальну можливість побачити не тільки позитивні сторони діяльності Сергія Олександровича, а й негативні, звичайно, враховуючи критичне ставлення до цієї особи зі сторони його ідеологічних противників.

Праці дослідників відзначаються полемізмом і не вільні від односторонності у висвітленні окремих принципових питань, які так чи інакше торкаються суспільно-політичної та наукової діяльності С. Єфремова. Залежно від ідеологічних переконань авторів публікацій загалом комплекс публікацій можна умовно поділити на три групи, які характеризуються ставленням до його особи чи то як партійного діяча, чи то як представника просвітницьких організацій, чи то як публіциста. В цілому про українських лібералів (включно з С. Єфремовим) писали як їх прихильники, так і суперники. Їх, залежно від ідеологічних переконань авторів, називали „сепаратистами” (А. Стороженко,

С. Щегольов), патріотами (Ф. Корш), пристосуванцями (Д. Донцов).

Дореволюційна історіографія відзначається фрагментарністю викладу матеріалу, окремими ідеологічними перегинами та зайвою політизацією при характеристиці окремих сторінок українського суспільно-політичного життя та його яскравих представників. Внаслідок неповного розгляду діяльності Сергія Олександровича дослідники інколи висловлювали суперечливі та помилкові твердження, на основі яких відповідно і робили помилкові висновки. Водночас історичні розвідки цього періоду дають змогу усвідомити характер епохи, зрозуміти мотивацію його участі у діяльності українофілів, ліберальних партій, просвітницьких організаціях, періодичних виданнях.

Період ознаменувався виходом публікацій учасників українського національного руху, діячів політичних партій, прихильників та противників політичної та просвітницької активності С. Єфремова. Більшість публікацій, що з'явилися у той час, лише частково висвітлювали окремі аспекти його багатогранної діяльності. Насамперед, варто відзначити праці й статті відомих українських суспільно-політичних діячів того часу, добре знайомих з С. Єфремовим, – В. Дорошенка, М. Залізняка, Б. Грінченка, рецензії В. Доманицького, А. Ніковського, І. Стешенка [509; 722; 541; 542; 300; 315; 398; 399; 174]. З публікацій за кордоном вирізняється дослідження О. Гетча [724]. Серед праць, що однозначно негативно оцінюють діячів національного руху, варто згадати А. Стороженка, С. Щегольова [684; 714; 715]. Потрібно зауважити, що окремих досліджень щодо формування світогляду, суспільно-політичної та наукової діяльності Сергія Олександровича протягом цього історіографічного періоду не було опубліковано.

М. Грушевський, розглядаючи перехід від культурництва до перших проявів політичної активності серед молодого покоління українців, до якого належав і С. Єфремов, сприймав цей процес цілком природним та очевидним. Українці повірили у неминучість пом'якшення існуючого режиму і зайнялися діяльністю, спрямованою на скасування обмежень українського друкованого слова [500, с. 6, 15].

Аналізуючи ці зміни, Д. Дорошенко вважає, що культурно-просвітницька праця здавна сприймалися українською ліберальною інтелігенцією як вихідний пункт її громадської роботи [316, с. 17; 318, с. 6–7]. У праці „Українство в Росії: Новіші часи” В. Дорошенко характеризує роботу оточення, в якому перебував С. Єфремов і звертає увагу здебільшого на пропагандистську роль серед інтелігенції різноманітних гуртків та об’єднань, які з метою гуртування свідомих елементів, розповсюдження українських книг, розвитку видавничої справи були майже не пов’язані із широкими народними масами. Він відзначає вплив діяльності РУП на молоде покоління громадівців, які, перебуваючи на поміркованих ідеологічних позиціях, виступили організаторами створення першої ліберальної партії – УДП [509, с. 33–35].

О. Гетч пов’язував піднесення національно-визвольного руху на початку ХХ ст. з активізацією молодого покоління українофілів [724, р. 92–93]. С. Щегольов і А. Стороженко, виходячи з загальноімперських позицій, вважали діячів українського національного руху, на зразок С. Єфремова, сепаратистами та зрадниками [684, с. 51–53; 714, с. 54–58; 715, с. 173–174].

Потрапляє прізвище С. Єфремова і на сторінки енциклопедичних довідників, зокрема „Нового енциклопедического словаря”, сімнадцятий том якого вийшов друком у 1916 р. [738, с. 536].

Розгляд суспільно-політичної та культурницько-просвітницької роботи С. Єфремова у вищезгаданих працях висвітлюється переважно у контексті розвитку українського національного руху, становлення та діяльності української преси, історії УДП, УРП, УДРП, Київської „Просвіти” та інших організацій. Такі дослідження мали публіцистичний характер і відзначалися малоінформативністю і поверховим висвітленням матеріалу. У них Сергій Олександрович переважно згадується як учасник видавництва „Вік”, Київської „Просвіти”, автор чисельних публікацій у газетах „Громадська Думка”, „Рада”, часопису „Нова Громада” та як один із засновників і керівників УРП. Водночас у цих працях зроблені перші спроби оцінок суспільно-політичних

процесів, у яких він брав участь. Автори публікацій торкалися інколи міжпартійних та внутрішньопартійних суперечок, у яких Сергій Олександрович брав участь, та окремих аспектів його просвітницької праці. Зрозуміло, що такі публікації вимагають критичного аналізу та зважених зауважень і висновків.

Праці, що з'явилися у першому історіографічному періоді, мають слабку фактологічну і джерельну базу, у них майже не використовувалися преса та агітаційно-пропагандистські видання, відсутні конкретні імена, посилання, переважає схематичний виклад матеріалу. Дослідники зверталися до витоків джерел формування світогляду діячів націонал-ліберального напрямку, але детально не розглядали їх діяльність, не підготували спеціальних праць, присвячених організаціям і об'єднанням, в яких гуртувалися українофіли і до яких С. Єфремов себе відносив. Проте, незважаючи на окремі помилки, історіографія першого періоду створила необхідну початкову основу для написання більш ґрунтовних праць з історії формування його світогляду, суспільно-політичної та наукової діяльності в період існування Російської імперії.

Другий історіографічний період тривав протягом 1917 – 1921 рр. Він відрізняється від попереднього періоду розкритістю творчої думки та наукового пошуку. В час боротьби за країну і становлення радянської влади в Україні за відсутності „офіційної правди” у науковій сфері і публіцистиці допускався плюралізм концепцій і позицій. Цей історіографічний період охоплює собою весь час Української національно-демократичної революції та визвольних змагань українського народу за власну державність.

Протягом цього історіографічного періоду опубліковано найбільш відомі праці П. Стебницького і М. Залізняка [681; 682; 540]. П. Стебницький порівнював програмні засади діячів ліберального руху, серед них і Сергія Олександровича, зі світоглядом російських конституційних-демократів, а програму УРП (одним із авторів якої він був) – з російською партією народних соціалістів [682, с. 29–30]. П. Стебницький вважав, що програма українських

ліберал-демократів не була остаточно розроблена С. Єфремовим та Б. Грінченком протягом 1905 – 1907 рр. внаслідок посилення реакції, внутрішніх суперечностей провідників українського лібералізму та переорієнтації націонал-лібералів з громадсько-політичної на просвітницьку діяльність. Не змогли українські поступовці остаточно закріпитись й у Державній думі [681, с. 36–42]. П. Стебницький намагався у своїх працях розкрити причини утворення ліберальних партій, їх діяльність, програмні вимоги, але не уник при цьому суб'єктивізму й поверхових оцінок її діячів, зокрема і Сергія Олександровича. Подібним чином розглянуто проблему і М. Залізняка. Дослідники давали надто загальні характеристики діяча і в цілому згадки про нього були фрагментарними.

Окремі аспекти громадсько-політичної та просвітницької діяльності С. Єфремова, формування його світогляду опосередковано розглянуто у працях, виданих за кордоном, – П. Гайдалемівського, А. Марголіна, П. Христюка, С. Шелухіна, В. Винниченка [480; 599; 698; 729; 476]. Варто відзначити надзвичайну лаконічність вищеназваних авторів у поданні матеріалу про Сергія Олександровича. Автори згадують його як одного із засновників і керівників УРП та УДРП і не аналізують персонального внеску в суспільно-політичне життя України.

А. Марголін став одним із перших, хто використав щодо С. Єфремова словосполучення „совість партії”, яке згодом трансформувалося у „совість нації”. Він професійно проводив партійні засідання і був справжнім керівником, в „повному розумінні цього слова” [599, с. 66–67].

Таким чином, більш прихильно до розкриття суспільно-політичної та наукової діяльності С. Єфремова поставилися його безпосередні знайомі та колеги, проте й у їхній публіцистичній спадщині окремі аспекти, зокрема характеристика його як політика, журналіста і літературознавця, не отримали належного висвітлення та оцінки.

Історіографія третього історіографічного періоду охоплює наукову літературу 1920-х рр. Період припадає на час закріплення більшовиків при

владі на території України, період НЕПу і початку радянської модернізації.

Наукова періодизація історії історичної науки неможлива без урахування усіх тих умов, що впливають на формування історичної думки в той чи інший період. Лише всебічний аналіз об'єктивних та суб'єктивних чинників, що впливають на напрям, розмах і рівень науково-дослідницької роботи істориків, може забезпечити наукове визначення періодів розвитку історичної науки в цілому й дослідження окремих її проблем. При цьому аналіз названих факторів варто здійснювати під кутом зору їх динаміки, з позиції історичної об'єктивності. Такий підхід використаний для розв'язання завдання періодизації процесу вивчення радянської історіографії щодо постаті С. Єфремова.

Історіографічний етап приніс із собою певну розкритість наукової думки, творчого слововиявлення та наукового пошуку. У роки національно-визвольної революції й становлення радянської влади в Україні ще не було усталеної офіційно санкціонованої „ідеологічної правди” і у науковій сфері допускався плюралізм думок. Праці дослідників характеризуються різноманітністю концепцій і позицій.

У 1920-ті рр. опубліковано значну частину літератури, присвяченої історії соціалістичних партій. Досліджуючи ці партії, історики, для порівняння, використовували окремі матеріали, що стосувалися формування та діяльності українських ліберальних партій, в лавах яких перебував С. Єфремов. Ця література була пов'язана з наявністю двох основних напрямків, що визначали глибокий вододіл у формуванні і сприйнятті українського національно-визвольного руху. Перший напрямок – марксистський – репрезентували переважно державні, партійні працівники та вчені-марксистки. І хоч він не був однорідним, але характеризувався соціалістичною спрямованістю й класовими підходами в оцінках і розумінні праці Сергія Олександровича. Другий – немарксистський – представляли діячі опозиційних більшовизму суспільно-політичних сил, окремі українські емігрантські кола, які своє ставлення до його постаті розглядали в залежності

від співпраці своїх політичних сил в національно-визвольному русі.

Під час цього історіографічного періоду опубліковано праці П. Христюка, А. Ріша, М. Яворського, О. Гермайзе, Г. Берло, Є. Гірчака [699; 424; 653; 717; 482; 291; 306].

Значне місце у дослідженні „Нариси з історії революційного руху на Україні” радянського історика О. Гермайзе займає розгляд витоків і причин політизації „українофілів” наприкінці ХІХ – та на початку ХХ ст., взаємовідносин УДП і РУП [482, с. 209–210]. Хоча автор дослідження присвятив увагу історії РУП, проте у своїй праці він торкнувся окремих моментів, які стосувалися взаємовідносин культурників і революціонерів, старогромадівців та лідерів Революційної української партії, початкового етапу формування УДП, активну участь у створенні якої брав С. Єфремов восени 1904 р.

П. Христюк відносить пожвавлення лібералів, називаючи їх „українським дрібнобуржуазним опозиційним рухом”, до початку ХХ ст., коли вони починали формулювати свої позиції й укладати партійні програми. Спираючись на публікації попереднього історіографічного періоду, автор зазначає, що УДП об’єднала старше покоління на чолі з Є. Чикаленком, а УРП – молодше, під керівництвом Б. Грінченка та С. Єфремова. Характеризуючи УДРП як впливову партію, П. Христюк, разом з тим, зазначав, що політичні вимоги її очільників мали нечіткий, розпливчастий характер [699, с. 65, 181]. Загалом у праці помітне упереджене ставлення автора до вітчизняних лібералів, намагання нівелювати їх роль у національно-визвольному русі.

Розглядаючи програму УДРП, укладену Є. Чикаленком, Б. Грінченком й С. Єфремовим на основі програм УДП і УРП, А. Ріш та М. Яворський оцінили її як повтор програми мінімум соціал-демократів. Програма, за словами А. Ріша, своєю заявою про боротьбу за повне знищення експлуатації людини людиною лише декларує свої погляди, не закликаючи разом з тим до рішучих дій [653, с. 11–12]. М. Яворський згадує лише про окремі моменти діяльності націонал-ліберальних партій Наддніпрянщини. Праці вищезгаданих авторів

однобоко висвітлюють окремі принципові положення програмних вимог і діяльність партійних керівників.

Вже на початку 1920-х років чи не єдина біографічна розвідка суспільно-політичної та наукової діяльності Сергія Олександровича, написана за його життя, належить А. Кримському, який дуже високо цінить талант та літературно-критичну діяльність вченого. На його думку все, що пише С. Єфремов, він пише картинно, жваво, дотепно, розумно і прекрасно, бездоганною, зрозумілою українською мовою, з літературно-критичного боку просто класично. Коли по статуту Всеукраїнської Академії наук академіки класу красного українського письма повинні дбати, щоб українська літературна мова „добре розвивалася й була чиста” – то він повинен бути поставлений на першому місці” [383, с. 47–48]. Ця праця написана за часів становлення радянської влади, тому в ній нейтрально, лише одним абзацом, згадується про політичну діяльність С. Єфремова як заступника голови УЦР та голови УПСФ.

Стаття Є. Гірчака, надрукована в журналі „Більшовик України”, характеризує діячів ліберальних партій (а серед них перебував в той час і С. Єфремов) як ідеологічних „ворогів” [306, с. 18–19]. Це одна з перших публікацій, яка відзначається відвертою ворожістю висловлювань щодо національно-визвольного руху та його керівників.

У 1920-х рр. були опубліковані за межами УСРР мемуари та історичні праці провідних діячів та сучасників Української національно-визвольної революції 1917 – 1921 рр. Серед них – О. Доценка, М. Шаповала, А. Жука [365; 515; 703].

Автори вищеназваних праць висвітлили і охарактеризували умови, в яких формувався світогляд Сергія Олександровича, які могли впливати на його громадсько-політичну та культурницько-просвітницьку діяльність з кінця ХІХ ст. до початку Першої світової війни. Зокрема, вказали на можливі причини роз’єднаності українського національного руху, його слабкі і сильні сторони. Звичайно, в таких складних політичних умовах формувався не лише

світогляд і державницькі переконання С. Єфремова, а й його соратників та однодумців, які поставили за мету відновлення державності України. Таким чином, О. Доценко, М. Шаповал та А. Жук стали першими, хто у контексті історії національного руху розглянули історію української політичної думки і місце в ній таких діячів як Сергій Олександрович.

Загалом суспільно-політична і наукова діяльність С. Єфремова в національній, радянській та зарубіжній історіографії висвітлена схематично і не достатньо повно, без залучення додаткових матеріалів (газет, журналів, архівів). Факти, подані радянськими дослідниками, не відзначалися новизною й об'єктивністю, їх визначальною рисою була наявність ідеологічної складової у аналізі окремих сторін діяльності Сергія Олександровича. Формування його світогляду, ідеологічні переконання, науковий та просвітницький внесок у радянській історіографії цього етапу взагалі не стали окремою темою досліджень. Як правило, коли С. Єфремов бере участь у роботі Київської громади, діяльності ліберальних партій, то така праця оцінюється як дрібнобуржуазна і вузькокласова, а коли – у просвітницькій, то матеріал, як правило, не коментується і не аналізується.

Четвертий історіографічний період розпочинається на початку 1930-х і завершується в середині 1950-х рр. Він характеризується усіма сучасними дослідниками як період утвердження й зміцнення сталінізму, що негативно впливав на історичну науку. З початку 1930-х рр. науковці змушені були під тиском більшовицької ідеології та репресій трактувати всі суспільні явища крізь призму сталінського курсу побудови „розвинутого соціалізму” відповідно до історії ВКП(б).

На початку 1930-х рр. різко посилюється ідеологічний тиск на історичну науку, яка, за переконаннями тогочасних керівників держави, повинна була відстоювати ідеали Комуністичної партії. На тривалий час вивчення і висвітлення окремих аспектів громадсько-політичної діяльності С. Єфремова було зосереджено за межами радянської України, але розглядалися вони фрагментарно, переважно у загальному історичному контексті періоду

революційних подій 1917 – 1921-х рр. в Україні.

Тоталітарно-репресивний більшовицький режим диктував вченим радянські „істини”, формував відповідний тип наукового світогляду, спотвореного класовим підходом. На початку 1930-х рр. ліберальні традиції розвитку наукового пізнання були обірвані, а найвизначніші представники ВУАН репресовані, а то й фізично знищені. Розглядати політичну історію дорадянського періоду вчені почали з класових позицій, звужено і суб’єктивно в кращому випадку, а в гіршому взагалі замовчували окремі факти, особливо коли вони стосувалося політичної діяльності відомих представників української культури та науки.

Таким чином, політична влада, йдучи по шляху створення унітарної держави, добивалася, використовуючи всі доступні для неї засоби, способи і прийоми, уніфікації історичної науки. З початку 1930-х рр. боротьба з так званим „українським буржуазним націоналізмом” в історичній науці стала панівною.

Сталінізм, знищуючи історичну науку, прагнув викоренити в республіці всі національно-культурні особливості, денаціоналізувати українську інтелігенцію, включаючи й істориків. Їх позбавляли однієї з найважливіших умов професійної діяльності – об’єктивного висвітлення подій. Відносна свобода допускалася лише в межах офіційної ідеології. Заборонялося використовувати немарксистські підходи у висвітленні історії партій, ліквідувалася ідеологічна „неузгодженість”, а марксистська ідеологія стала критерієм теоретичного рівня історичної науки. Політика правлячої партії диктувала зміст історичних публікацій, методологію та підбір фактичного матеріалу.

Сталінські постулати і догми в історичній науці закріпила „Історія ВКП(б). Короткий курс”, яка з’явилася у 1938 р. Після цього розпочинає оформлятися коментаторство до сталінського підручника. Але і після припинення цього видання ідеї книги втілювалися в офіційних партійних документах, підручниках з історії, різного роду дослідженнях та

фундаментальних працях радянських вчених.

На початку 1930-ті рр. під гаслом захисту історичної науки від ворожих елементів утверджується сталінський варіант марксистсько-ленінської методології з його догматизмом і схематизмом, однолінійністю у висвітленні історичних явищ, який незмінно проіснував до розвінчання культу особи на XX з'їзді КПРС в лютому 1956 р. [731, с. 4–5] У час сталінського правління відбулося повне розмежування поглядів радянських та західних істориків з даного питання. П. Юр пояснює цей застій у науці існуванням командно-адміністративної системи і відсутністю плюралізму поглядів [761, с. 13].

Дослідження активних діячів українського національно-визвольного руху Наддніпрянщини істориками спеціально не здійснювалося, проте окремі моменти їх діяльності розглядалися в рамках вивчення інших тем: 1) історії Комуністичної партії, 2) історії селянства, 3) діяльності Державних дум, 4) історії Української РСР. Цей період історіографії ознаменувався в Україні роботами Л. Іванова, Ф. Лося [550; 594].

Л. Іванов писав, що „національно-буржуазні” організації виникли в Україні на зламі століть і фактично вирости з українських громад – цих „старих, культурницьких організацій”. Саме їм вони завдячували вихованням кадрів майбутнього „буржуазно-національного руху”, бо майже всі „вожаки буржуазних та дрібнобуржуазних партій” періоду першої російської революції пройшли через ці організації. У 1903 р., на його думку, утворились УДП і УРП, ядром яких стали громади й організації інтелігенції, що виникли на зміну „Братства Тарасівців” [550, с. 30–31].

Формування ліберальних партій на засадах політичної платформи ВБЗО, з погляду історика, не стало свідомством зрілості українського політичного руху на початку ХХ ст., як про це говорили зарубіжні дослідники. Утворення поміркованих партій Ф. Лось пояснює активністю „національної буржуазії” в умовах революційної боротьби пролетаріату і селянства. Українська ліберальна буржуазія намагалася, на його думку, завершити національну справу „угодою з царем” на засадах конституційної монархії. Дослідник

ставився негативно до ненасильницької позиції лібералів у вирішенні соціального і аграрного питань. Ф. Лось називає лідерів поміркованих партій „угодовцями” у своєму ставленні до влади, „українськими націоналістами” за відстоювання гасла автономії України, українізації школи та державних установ [594, с. XIV–XXX].

Вимоги автономії для України, національної школи, використання української мови в державних установах, Л. Іванов пояснює прагненням „українських націоналістів” об’єднатися в єдиний фронт для боротьби з революційним рухом. Водночас, як конкретизує Ф. Лось, їх об’єднання відбулося з метою спільними зусиллями „добитися автономії України” в рамках конституції Російської держави. Л. Іванов вважає, що укладаючи програму партії, керівництво УДРП (Є. Чикаленко, Б. Грінченко та С. Єфремов) орієнтувалося на „російських кадетів” і розходилося з ними тільки у вирішенні питання автономії України [550, с. 87–88; 594, с. XVIII].

Л. Іванов більше ніж інші зупиняється на українських „ліберал-націоналістах”, всіляко намагаючись перекреслити конструктивізм їх діяльності. Так, розглядаючи висвітлення аграрного питання „націоналістами”, він пише про їх бажання „захопити керівництво” селянськими спілками в свої руки. З цією метою створювалися окремі від Всеросійської селянської спілки, регіональні селянські організації. На думку дослідника, повністю охопити своїм впливом селянський рух лібералам не вдалося [550, с. 90]. І це пояснює, з погляду автора, непопулярність ідеології українських ліберальних партій.

Внаслідок заангажованості українських радянських істориків на соціально-економічній проблематиці, а також їх свідомої підпорядкованості офіційній ідеології, питання теоретичного визрівання й становлення українських ліберальних партій та характеристики С. Єфремова загалом залишалося поза увагою науковців. Програмні документи лібералів розглядалися поверхово з намаганням показати їх націоналізм та буржуазність.

Наявні дослідження періоду радянської державності, у яких постать Сергія Олександровича розглянуто у контексті інших подій, надзвичайно

важливих для радянської епохи: першої російської революції 1905 – 1907 рр., революційних подій 1917 – 1921 рр., участі інтелігенції у революційному русі та ін. У працях з позиції правлячої Комуністичної партії вивчаються різні напрямки української історії кінця XIX – 20–30-х рр. XX ст., у них можна знайти згадки про його діяльність, звичайно, лише з негативними коментарями [555; 651, с. 97]. Такими є дослідження, що висвітлювали і хід політичного процесу СВУ [697; 427]. Вивчення особи С. Єфремова проходило нерівномірно, до того ж залежно від ідеологічної ситуації, яка складалася в країні, радянські історики під партійним тиском таврували його як “буржуазного українського націоналіста”, пізніше стали оминати його прізвище у дослідженнях суспільно-політичного та наукового життя України.

Загалом, ґрунтовне вивчення С. Єфремова в радянській історіографії, у вказаний історіографічний етап, ігнорувалося офіційною історичною наукою. Висвітлюючи його державницьку діяльність, історики на основі вибіркового фактичного матеріалу кваліфікували його як „дрібнобуржуазний” і „націоналістичний” елемент, який перешкоджав розгортанню революційної боротьби своєю угодовською до самодержавства поведінкою.

Через зосередженість радянських істориків на соціально-економічній проблематиці, а також свідоме дотримання доктрин офіційної ідеології питання формування світогляду, суспільно-політична та наукова праця Сергія Олександровича залишилися не дослідженими. Брак достатньої уваги до його постаті обумовив відсутність об’єктивних та всебічних досліджень про його суспільно-політичну роботу.

Повною протилежністю напрацюванням радянських істориків стали дослідження, зроблені зарубіжними вченими. Це переважно науковий спадок вихідців з української діаспори, які проживали в США, Канаді та країнах Західної Європи.

Необхідно зазначити, що праць, присвячених вивченню та осмисленню різнобічної праці С. Єфремова в 1895 – 1929 рр., вкрай мало. Найчастіше його постать розглядається в контексті функціонування українофільських громад,

подій 1905 – 1907 рр., української революції 1917 р. та національно-визвольних змагань 1918 – 1921 рр. [232; 728; 731]. Однобоко і не об'єктивно висвітлено роль Сергія Олександровича у діяльності так званої Спілки визволення України, яка нібито існувала на території УСРР в 1920-х рр. Зважаючи на обмеженість доступу до об'єктивної інформації зарубіжні дослідники так і не змогли визначити правдивість існування подібної організації.

На загальному тлі хвилі спогадів та історичних праць, що побачили світ за межами України на початку 1930-х – 1950-х рр., варто відзначити праці Я. Деремеди, Ю. Тищенко-Сірого, А. Яковліва, збірки „Ганебна діяльність петлюрівщини” та „Спілка визволення України” [507; 689; 481; 453; 674]. Вони містили нову інформацію про Сергія Олександровича і його сучасників, підкреслили його патріотизм та відзначили позитивні сторони діяльності.

Інформативною насиченістю про становлення та формування ідеалів С. Єфремова відзначається праця Ю. Тищенко-Сірого. Вона відрізняються серйозністю, щирістю, прагненням правдиво висвітлити події громадського життя, охарактеризувати окремих представників національно-визвольного руху. Автор проаналізував внесок С. Єфремова у формування і діяльність українських видавництв та функціонування газет „Громадська Думка” і „Рада” [689].

Загалом суспільно-політична та наукова робота Сергія Олександровича висвітлена у науковій літературі цього історіографічного етапу неповно. Якщо дослідники української еміграції у своїх працях розглядали його діяльність крізь призму національних інтересів, то радянські історики ототожнювали прояви українського патріотизму з націоналізмом. Але і радянські, і зарубіжні дослідники витоки світогляду представників українського національно-визвольного руху відносили до кінця ХІХ ст. Проте протягом 1930-х – середини 1950-х рр. ні в Україні, ні за кордоном так і не опублікували жодної наукової праці, присвяченої формуванню світогляду та переконань С. Єфремова. Щодо його партійної, культурно-просвітницької чи наукової

активності, то інформація подавалася надзвичайно уривчасто і не об'єктивно (особливо, якщо авторами були представники соціалістичних партій та об'єднань, ворожих до лібералів). Більшість досліджень зосереджено переважно на аналізі уривчастих матеріалів, які надходили з Радянської України і стосувалися антибільшовицького руху. Серед таких публікацій левову частку займають статті, зібрані у єдиний збірник „Спілка визволення України” (1953) і присвячені відомому політичному процесові 1930 р. (М. Ковалевський, М. Татусь, В. Плющ) [272; 566; 641]. Нові матеріали до історії СВУ також викладені в праці Д. Соловей [671].

Таким чином, суспільно-політична складова життя С. Єфремова у зарубіжній історіографії протягом 1930 – середини 1950-х рр. висвітлена повніше, ніж у радянських дослідників. Єдиною перепорою для зарубіжних вчених повніше і ширше розглянути окремі аспекти його діяльності була неможливість залучити цінні архівні матеріали, які знаходилися на території УРСР. Пріоритетним напрямком зарубіжних досліджень стало вивчення проблем національного руху, українського націоналізму, подій 1917 – 1921 рр., тому аналіз роботи С. Єфремова зустрічається в них надзвичайно мало.

П'ятий період історіографії суспільно-політичної діяльності Сергія Олександровича хронологічно охопив другу половину 1950-х – початок 1990-х рр. і не додав особливої динаміки та новизни радянським дослідженням. Хоча під впливом хрущовської відлиги у 1960-х рр. було опубліковано низку праць, у яких коротко згадувались керівники ліберального руху, нової інформації з'явилось небагато. В ідеологічному арсеналі радянських істориків остаточно закріпився постулат про тотожність понять „національне” і „націоналізм”.

Історіографічний період продовжив ідеологічне протистояння радянських вчених із зарубіжними. Але він доповнив уже наявні в радянській історіографії відомості новими. Зокрема, у багатотомній історії України та в низці праць, присвячених суспільно-політичному життю в Україні на початку ХХ ст., розглядається діяльність не лише соціал-демократів, а й лібералів,

серед яких згадується прізвище С. Єфремова. Однак зробити які-небудь висновки з такої інформації надзвичайно складно. Вона не відповідає на питання, а лише ставить ідеологічні акценти і нав'язує не завжди оригінальні ярлики. Піднімається проблема діалогу діячів різних ідеологічних течій національного руху, що існували на теренах окраїн тодішньої Російської імперії. Висновки істориків були детерміновані обставинами зовнішнього плану та панівними в суспільстві марксистськими політико-ідеологічними концепціями, що не сприяло об'єктивному висвітленню проблеми. В історіографії повністю домінувала ідея інтернаціоналізму, що тяжіла до асиміляції й знищення національних особливостей. Вітчизняні діячі національно-визвольного руху характеризувалися як буржуазно-націоналістичні або дрібнобуржуазні елементи суспільства, нездатні вирішити соціальні проблеми.

З середини 1950-х рр. ставлення до висвітлення суспільно-політичної діяльності представників національно-визвольного руху в Україні дещо пом'якшилось, але інтонації досліджень були негативними і ворожими. Історики, здавалось, прагнули взагалі проігнорувати політичну діяльність, більше акцентуючи увагу на окремих моментах наукової, просвітницької чи літературної роботи Сергія Олександровича.

Суспільно-політична та просвітницька праця С. Єфремова радянськими дослідниками спеціально не досліджувалася, у працях фрагментарно згадуються окремі моменти його життя. Проаналізувавши комплекс радянської історіографії, можна зробити висновки, що його постать частково розглядалася у межах таких тем: 1) історії Української РСР, 2) революції 1905 – 1907 рр., 3) громадянської війни 1917 – 1920 рр. Цей історіографічний період відомий працями О. Лисенка, Ф. Лося, В. Спицького, І. Премислера, публікацією офіційної багатотомної історії УРСР [590; 595; 647; 673; 551; 556].

Певні позитивні зміни в радянській історіографії позначилися наприкінці 1980-х рр., коли розпочалося розкріпачення історичної науки, в результаті процесів демократизації і гласності. Але розпочате переосмислення

історичного минулого здійснювалося на базі доктрини так званого „соціалізму з людським обличчям”. Той час не залишив комплексних праць, присвячених історії окремих особистостей національного руху кінця ХІХ – першої третини ХХ ст.

Характеризуючи причини заснування українських ліберальних партій в Російській імперії, В. Спицький вважав, що окремі діячі громадівського руху, а серед них і С. Єфремов, який найчастіше згадується разом з Б. Грінченком, засновували партії для того, щоб перехопити ініціативу в національному русі й використати його для розколу революційної єдності трудящих Росії. Автор оцінює роботу українських лібералів як культивування теорії „класового миру”, „відрубного” шляху історичного розвитку українського народу, „безкласовості” і „безбуржуазності” української нації. В. Спицький відносить „ліберально-буржуазний рух” до частини подібного загальноросійського руху, який посилювався після з’їзду діячів земств. Частина учасників цього руху розпочала у листопаді 1904 р. „бенкетну кампанію” в якій взяв участь і представник УДП С. Єфремов [673, с. 97–99].

Політичне самовизначення керівників українських поміркованих партій автори дослідження „Непролетарские партии России” пов’язували з діяльністю російських соціал-демократів та єврейського Бунду. Формування українських „дрібнобуржуазних і буржуазних партій” вони помилково пов’язують з тісною співпрацею між молодими представниками громадівського руху та РУП, внаслідок радикалізації якої від неї відокремилася „праве крило” (УДП). Керівництво демократів, на думку авторів, намагалася „маскуватись соціалістичними гаслами”. Це твердження повністю співпадає з думкою, висловленою у 1984 р. у дослідженні „Непролетарские партии России: Урок истории”, в якій зазначено, що українська „буржуазія” обходила питання соціального і національного визволення народу і прагнула до культурно-національної автономії „під егідою російського царя” [624, с. 44–45, 87, 134].

І. Курас та І. Премислер вважають, що соціалізм українських лібералів

був лише вдаваним тактичним кроком і призвів згодом до відходу від УДП частини її членів, які утворили УРП на чолі з Б. Грінченком та С. Єфремовим. Загалом обґрунтовується висновок про те, що в долі політичних партій у концентрованому вигляді відображаються закономірності певної історичної епохи [584, с. 39; 647, с. 156–159].

У цілому в другій половині 1950-х – 1980-ті рр. суспільно-політична діяльність Сергія Олександровича не потрапила в сферу глибокого наукового аналізу радянських істориків. Автори десятитомної історії України наголошували на ідейній приналежності українських лібералів до партії російських кадетів і її антиреволюційній політиці. Дослідники висловили впевненість, що такий курс націонал-лібералів не міг знайти підтримки серед українського населення [551, с. 173]. Відзначаючи, з одного боку, багату джерельну базу радянських архівів, використану авторами згаданих робіт, не варто забувати, що радянські вчені тенденційно аналізували джерела і використовували наявний фактичний матеріал. Як визнає П. Шморгун, основний недолік праць цього періоду полягав в упередженому підході до діячів ліберальних партій, виключно негативній оцінці їх діяльності як антинародної, націоналістичної і контрреволюційної [712, с. 24–25].

Всебічне дослідження процесу суспільно-політичної та наукової роботи та комплексний аналіз поглядів вітчизняних лібералів, до яких належав С. Єфремов, щодо шляхів та перспектив національно-визвольної боротьби були можливі лише на теренах їх активної діяльності, тобто в Україні. Проте до початку 1990-х рр. історичній науці відводилася роль коментатора й популяризатора офіційних державно-партійних документів та положень окремих видань, схвалених на найвищому рівні (Наприклад, „Нариси історії Комуністичної партії України”, багатотомна „Історія Української РСР” та інші видання фундаментального характеру). У них суспільно-політична діяльність Сергія Олександровича, як і багатьох інших небільшовицьких діячів, оцінювалися як націоналістична або така, що припустилася багатьох помилок, відстоювала інтереси „націоналістичних” елементів і тому не мала права на

підтримку.

Загалом суспільно-політичну працю С. Єфремова кінця XIX – першої третини XX ст. в радянській науковій літературі п'ятого історіографічного періоду подано схематично й недостатньо повно. Формування його світогляду, включення до національного руху, громадсько-політична та наукова діяльність не отримали належного і об'єктивного висвітлення у науковій літературі.

Ситуація кардинально змінюється наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр. З'являються перші спроби незаангажованих досліджень, в яких фрагментарно розглядається і постать Сергія Олександровича у контексті публікацій про процес СВУ і взагалі про осіб, які були засуджені по цій справі [646; 659]. Так, крім істориків, цей аспект проблеми привернув увагу і юриста А. Болабольченка, який зазначає, що схема процесу була визначена наперед, її автори діяли підступно і агресивно: приписувалися терористичні наміри, яких ніхто із 45 членів організації не виношував, а також антикомуністичні настрої, але не в теоретичному плані, як то могло бути в демократичній державі за умов політичного плюралізму, а в якійсь кривавій містерії, аж до намірів фізичного знищення хворих комуністів у лікарнях. Усе це нагніталось, щоб перед громадськістю, яку вводили в оману ідеологічними гаслами, виставити СВУ на чолі з її лідером С. Єфремовим як терористичну організацію [467, с. 118–119; 468, с. 178–179].

Історіографічний період продовжив ідеологічне протистояння радянських вчених з зарубіжними. Він доповнив вже існуючі в зарубіжній історіографії відомості новими, особливо такими, що стосувалися фальсифікації справи СВУ.

Після резонансного XX з'їзду КПРС зарубіжні дослідники намагалися більш уважно сконцентруватися на політичних змінах в СРСР та Україні, з прицілом на можливість України вийти зі складу Радянського Союзу. З цією метою іноземні вчені намагалися розширити своє коло інформації про вже відомі їм події. Зокрема, на відміну від радянських дослідників у середині 1950-х – 1960-ті рр., увагу зарубіжних істориків привертала історія української

національно-визвольної революції 1917 – 1921 рр., а не історія окремих політичних партій, тим паче їхніх керівників. Проте, незважаючи на домінування досліджень такого типу, історики намагалися коротко висвітлювати окремі моменти діяльності ліберальних партій, до лідерів яких належав С. Єфремов. Частина матеріалів про нього була вміщена у довідкових виданнях („Українська мала енциклопедія”; „Енциклопедія українознавства: у 10 т.”; „Ukraine: a concise Encyclopedia”, „The renaissance of Ukraine”) [742; 740; 747; 746] в роботах, присвячених історії українських партій [720; 721], національних відносин та націоналізму [719; 725; 726; 727].

Частина досліджень зарубіжних вчених присвячена літературно-критичній та публіцистичній діяльності Сергія Олександровича. Зокрема це праці Ю. Бойко-Блохіна, Г. Костюка, Б. Кравціва, М. Овчаренко [465; 466; 575; 579; 626]. У статтях О. Калиника, С. Підкови [558; 267; 638] висвітлено репресивну політику радянського керівництва в УСРР в 1930-х рр. та проаналізовано нові матеріали щодо учасників СВУ. До збірки „Спілка визволення України й Спілка української молоді” увійшли також спогади Н. Полонської-Василенко, присвячені політичному процесові СВУ [268]. Автори досліджень намагалися пояснити причини уваги радянських органів безпеки до колишніх діячів національно-визвольних подій 1917 – 1921 рр. Влада, на думку дослідників, намагалася скомпрометувати тих учасників УЦР та українських партій, які зберегли повагу і довіру українського суспільства, незважаючи на поразку від більшовиків.

Протягом 1970-х – першої половини 1980-х рр. серед зарубіжних істориків активізуються дослідження про передумови, підготовку і проведення процесу СВУ. Автори праць намагаються знайти відповіді на питання фальсифікації політичного процесу і ролі у ньому Сергія Олександровича. Зокрема виходять друком праці О. Майданського, Н. Павлушкової, К. Туркала [598; 265; 633; 274; 275].

Взаємовідносинам С. Єфремова з М. Грушевським і Є. Чикаленком присвячено ґрунтовні дослідження М. Антоновича та В. Міяковського

опубліковані в журналі „Український історик” в 1973 і 1975 рр. [227; 454; 262].

У 1980 р. Г. Костюк частину свого дослідження присвятив особистим стосункам двох заступників голови Центральної Ради В. Винниченка і С. Єфремова, у якій простежив становлення їх відносин ще з початку ХХ ст. коли останні разом почали публікуватися в „Киевской Старине”. Автор аналізує аспекти життя кожного, встановлюючи де і за яких обставин їх життєві шляхи перетиналися, що в них було спільного і різного і як це впливало на поступ українського визвольного руху. „Імпульсивний і рішучий В. Винниченко у своїх пошуках іде в нелегальщину. С. Єфремов – його протилежність – культурний і легаліст, не вірить в бунт і революцію. Вірить тільки в щоденну, послідовну працю. Гасло Б. Грінченка: „Праця єдина нас з неволі виведе!” – стає і його гаслом”. Автор статті доходить висновку, що то була боротьба поглядів, уподобань, а не людей [573, с. 162–163].

Фрагментарні оцінки авторів 1970 – 1980-х рр. щодо формування світогляду, суспільно-політичної та наукової діяльності С. Єфремова багато в чому збігалися з тими, що обґрунтовувалися у попередньому історіографічному періоді і, на жаль, не додали нічого нового до попереднього матеріалу. Відсутність нових відомостей пояснюється неможливістю для зарубіжних дослідників використати архівні матеріали, які знаходилися в УРСР і до яких мала допуск обмежена кількість людей.

В середині 1980-х – на початку 1990-х рр. у західному українознавстві з новою силою зріс інтерес до історії українських політичних партій, діячів українського національно-визвольного руху й репресованих політиків та вчених. У цей час публікуються дослідження, присвячені діяльності Сергія Олександровича як літературного критика та головного обвинуваченого в процесі СВУ. Серед публікацій варто відзначити праці Я. Гординського, О. Зінкевича, І. Назарка, П. Феденка [494; 546; 619; 693].

Поширення ідеї державності України серед населення, за дослідженням П. Голубенка та Ю. Тернопільського [492; 688], С. Єфремов здійснював за допомогою партійних періодичних видань: „Громадської Думки”, „Ради”

тощо. У цих виданнях працювали переважно його однодумці: Б. Грінченко, В. Дурдуківський, В. Доманицький, О. Лотоцький, Ф. Матушевський, Є. Чикаленко.

У часописі „Сучасність” П. Голубенко вмістив статтю, в якій дослідив внесок С. Єфремова у справу українського відродження на матеріалі його публіцистичних праць [492, с. 29–30]. На думку дослідника, з якою можна погодитися, у своїх публікаціях Сергій Олександрович обґрунтовував природне право українців використовувати рідну мову, мати власні періодичні видання та книжки.

Вивченням суспільно-політичної історії України і окремих сторін формування світогляду, громадської та наукової діяльності С. Єфремова у цей час займався П. Одарченко, який опублікував цілу низку статей, що стосувалися Сергія Олександровича. Зокрема, дослідник звернув увагу на захоплення з боку вченого вивченням творчості Т. Шевченка [627; 629].

Таким чином, аналіз радянської та зарубіжної історіографії засвідчує, що суспільно-політична і наукова діяльність С. Єфремова як секретаря ТУП, керівника УПСФ, генерального секретаря з міжнародних справ, ученого ВУАН не стала об’єктом системного наукового вивчення, а її конкретні прояви були тільки фрагментами праць з політичної історії України. Суттєвою вадою наукових розвідок другої половини 1950 – початку 1990-х рр. була й обмежена джерельна база, зумовлена ідеологічною зашореністю радянських дослідників. Їхні праці досліджували діячів українського національно-визвольного руху, серед них і С. Єфремова, поверхово і суб’єктивно.

Загалом суспільно-політична та наукова діяльність Сергія Олександровича у зарубіжній науковій літературі висвітлювалася також схематично й недостатньо повно. Його світоглядні переконання у вказаний період не дістали належного і об’єктивного висвітлення. Зарубіжних вчених цікавили перш за все політичні та літературні аспекти життя відомого громадського діяча та літературного критика, інші – так і залишилися поза увагою дослідників.

Суттєвою вадою наукових розвідок ХХ ст. була вузька джерельна база дослідників внаслідок закритості радянських архівів. Загалом сучасна українська історіографія відрізняється від попередньої (радянської) значним залученням фактичного матеріалу, плюралізмом висловлювань, повагою до студій зарубіжних колег. Зі здобуттям Україною незалежності неупереджене дослідження персоналій незалежно від їхніх світоглядних та ідеологічних переконань стало об'єктивною необхідністю. На думку А. Коцура, українська історіографія „відкрилася” для зовнішнього світу і плідних дискусій [576, с. 86].

У більшості сучасних праць суспільно-політичну та просвітницьку діяльність С. Єфремова розглянуто у контексті досліджень українських ліберальних партій, національного руху, історії української інтелігенції, історії України та літературних здобутків. Частина інформації міститься у матеріалах конференцій присвячених постаті вченого [601; 602; 603; 652].

Позитивом сучасного періоду історіографії стала поява тематичних досліджень виключно постаті Сергія Олександровича. Зокрема, це праці про його політичну, громадську, літературно-критичну, публіцистичну активність. З'являються й наукові дослідження особи С. Єфремова, зосереджені на вивченні його спогадів, літературного і політичного внеску. Кандидатські дисертації цій темі присвятили філологи Ж. Колоїз (1996), С. Приколота (1997), Л. П'яста (1998), Н. Мазур (2006), О. Меленчук (2010), політолог Н. Бойко (2009) та історик О. Лебедева (2009) [753; 757; 758; 755; 756; 748; 754]. Найбільшу цінність становлять дві останні роботи. Однак і вони не позбавлені недоліків, оскільки дослідниці вивчали і аналізували лише політичну (у першому випадку) і громадсько-політичну (у другому) складову діяльності Сергія Олександровича. Дослідники В. Верстюк, Т. Осташко, Т. Єрмашов здійснили упорядкування публікацій про С. Єфремова у „Бібліографічному довіднику” і „Біобібліографічному покажчику” та у вступних частинах своєї праці охарактеризували основні етапи життя вченого [736; 519].

Серед сучасних досліджень, предметом розгляду яких були українські політичні партії, а постать С. Єфремова згадується епізодично або разом з іншими персоналіями, варто назвати праці С. Чмир, І. Гирича, В. Стрільця, А. Павка, В. Колесника, О. Рафальського, О. Тимошенко [759; 749; 686; 631; 632; 571].

Формування світогляду Сергія Олександровича наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. відбувалося у складних суспільно-політичних умовах розвитку українського народу. Причини, які спонукали багатьох патріотів України взятися за справу національного відродження, висвітлено у таких колективних працях, як „Нариси історії української інтелігенції”, „Нариси з історії українського національного руху”, „Українське питання” [621; 620; 690].

Широке залучення джерел у працях В. Стрільця, А. Павка й інших дослідників дозволяє краще зрозуміти мотиви, якими керувався С. Єфремов, беручи участь у ВБЗО, створенні ліберальних партій, „Просвіт”, українських журналів і газет, відновленні діяльності УРДП у 1917 р., однак не дає однозначних відповідей на питання про його роль у політичних виступах, міжпартійних переговорах.

Автори, які більше уваги звернули на аналіз політичних програм партій, на жаль, не висвітлили внесок Сергія Олександровича у формування програми УРП. Серед них варто виділити праці В. Колесника, О. Рафальського, О. Тимошенко, Т. Бевз [571; 455; 456]. Повз їхню увагу проходить визначення авторства окремих частин політичного документу. Дослідники обмежуються лише припущеннями про належність загалом тексту С. Єфремову або Б. Грінченку.

Суспільно-політична складова діяльності С. Єфремова аналізувалася в працях Н. Бойко та О. Крикуненко (Лебедевої) [463; 581]. Здебільшого автори звертали увагу на окремі аспекти життя Сергія Олександровича. Зокрема, О. Крикуненко (Лебедева) у дослідженні розглянула його ставлення до ролі масонства в Російській імперії (здебільшого на теренах України), вплив масонів на співробітництво між російським та українським визвольними

рухами. О. Крикуненко належить до числа небагатьох українських дослідників, які схиляються до думки про реальність існування СВУ в 1926 – 1929 рр.

Н. Бойко належить до малочисельної когорти вчених, яких зацікавив політичний аспект життя С. Єфремова. Вчена виважено підходить до вивчення особистого світогляду діяча. Зокрема, привертають увагу її наукові статті, які висвітлюють національне питання у політичних поглядах Сергія Олександровича, роль його особистості в процесі становлення української державності та нарис політичної біографії [462; 463; 464]. До висвітлення ставлення публіциста до польського питання зверталася у своїх дослідженнях Н. Ворона і В. Марценішко, які вважали, що розв'язання національного питання в Російській імперії сприймалося інтелігенцією в той час комплексно. Вирішуючи національні проблеми народів імперії в цілому діячі українського руху одночасно отримували союзників від представників інших народів і сприяли популяризації українського питання серед населення [479; 600].

Окремим об'єктом зацікавлення дослідників стали також відносини між С. Єфремовим і М. Грушевським. Декілька публікацій з цього питання присвятили І. Гирич та В. Сініцина [483; 484; 486; 489; 749]. І. Гиричу також належить одна з публікацій щодо формування окремих рис характеру та світогляду Сергія Олександровича під впливом художньої літератури і публіцистики авторів кінця XIX ст. – початку XX ст. [485]. Н. Климович розглянула постать вченого через призму його щоденних нотаток та низку кінофотодокументів, які збереглися до нашого часу [564; 565], а М. Чернописький дослідив ставлення академіка до більшовиків у монографії „Фолькльорна політична сатира 20-х рр. XX ст. у записах Сергія Єфремова” [702].

Вивчення публіцистики Сергія Олександровича зосереджено переважно на його публікаціях у газетах „Рада”, „Нова Рада” та журналі „Світло”. Цей напрямок досліджень розробляли І. Гирич, В. Пахаренко, Н. Смірнова, А. Нашкерський, Т. Самоплавська [487; 488; 635; 668; 623; 660]. Щодо інших

видань, з якими співробітничав публіцист, то вчені, на жаль, оминули їх своєю увагою.

До чисельної групи досліджень належать праці, присвячені літературно-критичній діяльності С. Єфремова. В них аналізується стиль, жанри, літературна критика, історія літератури тощо. Серед авторів варто відзначити – Е. Соловей, І. Березу, О. Бурдегу (Меленчук), Г. Грабовича [458; 472; 495; 672]. Дослідження в цьому напрямку теж залишаються однобічними. Як правило, аналізуються праці літературно-критичного змісту, а публіцистика та наукова робота залишається поза увагою сучасних дослідників.

Найбільш резонансною темою, розмови навколо якої не припинилися до сьогодні, залишається (зважаючи на відкриття архівів СБУ) дослідження справи „Спілки визволення України” та ролі С. Єфремова у цьому політичному процесі. Саме вивчення цієї теми на даний час є найповнішим. Публікації з даного питання представлені в доробку А. Болабольшенка [469; 470], Д. Бурка [231], С. Водотики [477], В. Пристайка [648; 649; 650], О. Сидоренка [666], Ю. Шаповала [221; 704; 705; 706], Ю. Левенця [587; 708]. Найбільшою суперечністю окремих праць є, звичайно, ставлення до СБУ. Одні дослідники категорично заперечують її існування, а інші, навпаки, стверджують про її реальність. Щоправда, аргументів для іншої точки зору все ж таки залишається недостатньо.

Таким чином, дослідження сучасних вчених зосереджені переважно на вивченні значних суспільно-політичних, економічних та культурних процесів. А такий підхід не завжди дає змогу визначити роль та місце окремих представників українства у тих чи інших подіях національного, регіонального або місцевого значення. Тому вивченню діяльності С. Єфремова варто присвятити більше досліджень, враховуючи, що його життя насичене подіями, які ми з великим інтересом вивчаємо на сучасному періоді історичної науки. Це й історія політичних партій, громадських та просвітницьких організацій, поворотних подій 1917 – 1921 рр., створення і діяльність україномовної преси у 1905 – 1921 рр., розвиток і становлення Української Академії наук,

функціонування наукових товариств і об'єднань, „Просвіт”, розвиток місцевого самоврядування тощо.

Серед зарубіжних дослідників варто відзначити праці Б. Рубчака [658] присвячені аналізу літературно-критичної діяльності Сергія Олександровича. О. Семененко у 1992 р. і в 1995 р. Г. Костюка [574] опублікували чергові дослідження щодо можливого існування СВУ, але більшість матеріалу цих праць стосуються безпосередньо самого політичного процесу, що відбувався в Харкові в 1930 р., а не нових фактів з життя вченого [664]. П. Одарченко став одним із небагатьох зарубіжних дослідників, який вирішив дослідити історію Української Академії наук, у контексті якої розглянув і наукову діяльність у 1920-х рр. її відданого працівника й академіка С. Єфремова [628].

Загалом, зарубіжна історіографія, зважаючи на утворення незалежної Української держави, поступилася вітчизняній історіографії у плані новизни при дослідженні окремих сторін суспільно-політичної та наукової діяльності Сергія Олександровича. Ніяких нових даних, які б могли відкрити невідомі сторони життя діяча національного руху та відомого вченого, зроблено не було.

Таким чином, сучасна українська і зарубіжна історіографія в цілому окреслили коло інтересів вчених щодо постаті С. Єфремова. Як і в попередніх історіографічних періодах, узагальнюючого дослідження щодо формування його світогляду, громадської, видавничої, публіцистичної, просвітницької, викладацької та наукової діяльності зроблено не було. Дослідники зосередили свою увагу переважно на його політичній або літературній праці С. Єфремова. У контексті досліджень радянського минулого детальне дослідження було проведено лише щодо трагічної сторінки в житті відомого суспільно-політичного діяча та вченого – вивчення передумов та проведення судового процесу СВУ.

Аналіз стану наукової розробки теми показує, що у вітчизняній та зарубіжній історіографії не знайшли свого належного висвітлення низка важливих аспектів життя, громадської, державницької та наукової діяльності

С. Єфремова. Це дало змогу автору визначити структуру дисертації, провести поглиблене вивчення недосліджених або маловисвітлених проблем обраної теми.

1.2. Класифікація та загальна характеристика джерел

В процесі написання дисертації, автор, поряд з опрацюванням друкованих досліджень, вивчив значну і різноманітну джерельну базу з матеріалами про суспільно-політичну та наукову діяльність С. Єфремова. Значна частина джерел, використаних для написання дисертації, відноситься до документальних матеріалів, частина із яких вводиться до наукового обігу вперше. За походженням, змістом, формою, науковою та пізнавальною цінністю їх умовно можна поділити на чотири групи.

За хронологією, походженням та змістом, матеріали першої групи можна умовно поділити на три підгрупи: 1876 – 1917 рр., 1917 – 1921 рр.; 1920-ті – 1939 рр. Ці джерела зберігаються у фондах ЦДАВО України, ЦДАГО України, ЦДАК України, ГДА СБ України та ІР НБУВ.

До першої та найціннішої, на думку автора, належать оригінальні матеріали, що стосуються історії ВБЗО, ліберальних партій та організацій (УДП, УРП, УДРП, ТУП), видавництва „Вік” та періодичних видань і характеризують С. Єфремова як їх безпосереднього учасника або керівника. Це програми і платформи партій, документи їх з’їздів та конференцій, теоретичні праці, агітаційно-пропагандистські видання, рішення партійних осередків, інструктивні матеріали центральних органів партій.

Ці документи відбивають складнощі й колізії процесу формування, ідейно-теоретичного становлення суспільно-політичної та наукової діяльності С. Єфремова. Вони подають багато фактів з історії й практики його партійного будівництва, політичної і просвітницької праці. Значно розширюють джерельну базу дослідження брошури, написані Сергієм Олександровичем для агітаційно-пропагандистської діяльності УРП, а згодом УДРП. У дослідженні

проаналізовано чотири подібних видання (серед них „Програма УРП”, брошури (під псевдонімом – С. Ярошенко) „Як визволитись з біди робочим людям?”, „Як люди прав собі добувають?” та „Як цар людей дурить?”), збережених у фондах ЦДІАК України [57; 59; 80; 88; 89].

Матеріали про суспільно-політичну та наукову діяльність С. Єфремова в 1917 – 1921 р. зберігаються в ЦДАВО України і становлять другу підгрупу архівних джерел. Це фонд Генерального Секретаріату (ф. 1063). Тут міститься Статут Генерального Секретаріату, Статут автономії України, протоколи засідань, постанови, різноманітні листи, відозви, чернетки програми, заяви, у розробці яких брав безпосередню участь С. Єфремов в УЦР та її комісії для підготовки Статуту автономії України (ф. 1115) [6–12], формуванні Генерального Секретаріату (ф. 2592) [19].

Автор використав збірники матеріалів „Українська Центральна Рада: Документи і матеріали”, „Національні процеси в Україні: Історія і сучасність: Документи і матеріали”, „Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: Документи і матеріали”, де опубліковані майже всі протоколи засідань УЦР та ГС [219; 224; 226]. В збірниках вміщено велику кількість матеріалів, які відтворюють картину вироблення державної політики щодо організації органів законодавчої та виконавчої влади всіх рівнів та нетривалу участь Сергія Олександровича в державотворчому процесі, яка обмежилася II Універсалом.

Частину джерел представляють документи інших політичних партій та громадських організацій і їхніх діячів, які також містять інформацію про діяльність С. Єфремова – УСДРП, УПСР, КП(б)У [16; 29; 50].

Аналіз документів третьої підгрупи дав можливість відтворити і простежити складний шлях розробки стратегії державного розвитку України керівництвом України й ролі в цьому процесі С. Єфремова, визначенню його місця у суспільно-політичному житті країни. В архіві знаходиться „Угода Фракції Ради республіки в Тарнові про спільну діяльність для повалення радянської влади на Україні” [21] та колекція документальних матеріалів українських еміграційних націоналістичних установ, організацій та осіб, в якій

міститься „Платформа УРД (с.-ф.) партії (закордонного бюро). Прага. Липень 1926 р.”, яку очолював в Україні С. Єфремов і з якого видно, що ідеал державної незалежності для закордонної частини партії „став фактом, цей факт історично закріплений [...] тому партія вважає усяке збочення з цієї державної позиції, з погляду практичного-національною деструкцією, з погляду принципового-національною зрадою” [35, арк. 2].

166 фонд ЦДАВО України містить дві анкети, заповнені Сергієм Олександровичем, які він подавав до ВУАН у 1925 та 1927 рр. Тут також зберігається праця А. Кримського про життя С. Єфремова [4], що дозволила автору розширити коло знань про багатосторонню роботу одного з провідних діячів визвольного руху України. Фонди 4465, 4659 ЦДАВО України та фонд 44 ЦДАГО України містять програму УПСФ та інші організаційні документи, які мають відношення до політичної роботи С. Єфремова [34; 38; 39; 40; 52; 53].

Значну цінність становлять матеріали каральних органів періоду існування УСРР та СРСР. Інтерес для дослідників, зважаючи на те, що записів таємні організації практично не вели, становить чернетка програми БУД [190, арк. 1–2], в якій С. Єфремов власноручно виклав програму, тактику та мету боротьби об'єднання, що доводить продовження боротьби людей не байдужих до долі своєї Батьківщини і за часів радянської влади та її ведення тими ж законспірованими методами, що і в часи боротьби з царизмом. Організаційні принципи БУД запозичені з масонської ложі, до якої він міг належати в 1909 – 1917 рр.

Частину джерел складають показання на допитах в ДПУ і стенограма судового процесу, що стосуються СВУ і знаходяться в ГДА СБ України. Вони цінні тим, що містять матеріали допитів учасників процесу, їх відповіді на суді, свідчення щодо мети, програми, статуту та діяльності СВУ [129]. В архів включено також фонди та справи, в яких є й інші документи, які використовуються окремими дослідниками як докази існування спілки та подібних до неї організацій [130–140]. Заслужують на увагу свідчення

М. Славінського, який на допиті НКДБ УРСР в 1945 р. стверджував, що ті есефи, що залишилися на території радянської України, згодом стали керівниками створеної ними підпільної організації (справа 71178 фп) [131, арк. 94]. Певну цінність становить інформація з фонду 13, який містить колекцію друкованих видань КДБ УРСР, зокрема і по справі СБУ [134, т. 12].

Другу групу джерел являють собою 1) щоденники, спогади С. Єфремова, 2) листування з діячами українського національного руху та 3) політико-публіцистична спадщина. Ця група матеріалів дає можливість простежити особисті враження Сергія Олександровича на суспільно-політичні та наукові події в Україні.

Особливе значення для вивчення суспільно-політичної діяльності С. Єфремова має його щоденник за 1895 – 1896 рр., де він записує все, що турбує юнака, висловлює свої думки і міркування щодо політичної ситуації в Російській імперії, українському визвольному русі, описує своє особисте життя [187].

Справи 54–55 фонду 317 дають можливість отримати інформацію про питання про сім'ю, в якій народився С. Єфремов, його навчання спочатку в Уманському духовному училищі, а з 1891 р. в Київській духовній семінарії. Архівні документи засвідчують його участь в таємній студентській громаді й ВБЗО, в середовищі української інтелігенції, в якому домінувала ідея відродження України та її державності. Так виникли і склалися основні риси світогляду Сергія Олександровича, ті погляди, що він зберіг на все життя і які сприяли активній опозиції самодержавству [188]. Протягом 2002 – 2004 рр. спогади „Про дні минулі” написані в 1920 р. були опубліковані в альманаху „Молода нація”, а в 2011 р. вони перевидані з доданням „Щоденника за 1895 – 1896 рр.” [243; 244].

Серед матеріалів детальної уваги заслуговує переписка С. Єфремова з М. Грушевським до 1906 р., що зберігаються в фонді 1235 (мікрофільмовані документи). Її вивчення дає змогу проаналізувати ставлення Сергія Олександровича до українського національно-визвольного руху, видавничої

справи, цензури і вибору життєвого шляху [202; 206; 258]. Цінність становлять щоденники і записник М. Грушевського, які дають змогу зрозуміти протікання суспільно-політичних процесів в українському русі і місце в ньому С. Єфремова [118].

Проаналізовано листування Сергія Олександровича та активних учасників українського руху (Є. Чикаленка [123; 149; 151; 203; 211; 254; 279; 281; 282], В. Винниченка [205; 278], П. Грабовського [256], К. Квітки [257], М. Левицького [119], Лесі Українки [255], М. Лисенка [120], О. Лотоцького [121], Ф. Матушевського [122; 208], А. Ніковського [176; 209], В. Липинського [252; 253], Д. Дорошенка [200; 207], С. Петлюри [210; 220], І. Кістяківського [145], С. Шелухіна [152]), редакцій періодичних видань [177; 195; 196; 198; 199]. У листах Сергія Олександровича простежується складний процес розвитку його поглядів, суспільно-політичної та наукової праці. В його епістолярній спадщині містяться політичні й філософські роздуми, різноманітний фактичний матеріал, що допомагає у пошуках відповідей на питання, пов'язані з його світоглядом та політичною роботою. Специфіка листів полягає, по-перше, в яскравому прояві суб'єктивної перцепції подій, що вимагає критичного ставлення до таких джерел; по-друге, кожний період історії вплинув на форму листів; по-третє, листи належать до найбільш складних джерел з погляду наукового аналізу [478, с. 18].

На сьогодні вийшли друком його „Щоденники”, які охоплюють періоди 1895 – 1896 і 1923 – 1929 рр., що знаходилися в архіві СБУ (спр. № 67098, т. 72) [244; 245; 129] і були передані в Інститут архівознавства НБУВ. Історико-літературна цінність їх унікальна. Написані вони в складних суспільно-політичних обставинах. Саме щоденнику віддає С. Єфремов свої думки, погляди, настрої і переживання. Причиною його ведення, звичайно, була переконаність, що записи згодяться у майбутньому для відтворення подій епохи.

Важливе значення для вивчення особи С. Єфремова мають його праці, серед яких А. Кримський виокремлює 956 найважливіших [4, с. 48–92]. За

тематичною спрямованістю їх можна поділити на наукові, політико-публіцистичні та літературознавчі. З багатопланової творчості вченого автор виокремлює творчий доробок, що здебільшого стосується його суспільно-політичних переконань.

Із ґрунтовних творів перш за все треба виділити такі як „Історія українського письменства”, видану в Петербурзі у 1911 р. й перевидану з доповненнями і коментарями у 1995 р., в якій автор прагнув виявити провідні для української літератури риси: боротьбу за свободу людини, рух національно-визвольної ідеї [526, с. 502–503]. Доповненням його дослідження стали літературно-критичні статті, які допомагають прослідкувати вдосконалення і розширення Сергієм Олександровичем попередніх нарисів у пресі до рівня наукових [528].

У роботі С. Єфремова „Из общественной жизни Украины”, написаній російською мовою для видання „Русское Богатство”, автор подає аналіз історіографії робіт, присвячених опису суспільного життя в Україні. Зокрема працю „Історія русів” характеризує як першу перемогу демократичної літератури, перший твір політичної думки, який справив великий вплив на формування автономістичної течії серед української інтелігенції [186, арк. 1–2; 328, с. 17–18; 522, с. 41–42].

Усвідомлюючи велике значення історичної пам’яті та самоповаги українського народу, треба відзначити, що Сергій Олександрович приділяв значну увагу у своїй публіцистиці висвітленню діяльності визначних постатей. Серед них В. Доманицькому, І. Шрагові, В. Антоновичу, О. Кониському, П. Кулішу [354; 701; 352; 355; 356; 531; 517].

Історичну розвідку С. Єфремова, у якій він аналізує зародження та розповсюдження масонського руху на нашій території, знаходимо в його роботі „Масонство на Україні”, в якій звернено увагу на те, що задовго до появи масонських лож, країна була готова сприйняти масонство, прототипом якого були братства XV – XVII ст., що організаційно і функціонально нагадували перші європейські ложі [347, с. 4–5].

У 1926 р. за редакцією С. Єфремова виходить збірник праць комісії для дослідів громадських течій в Україні під назвою „Декабристи на Україні”, в якому дослідник порівнює громадське життя з підземною роботою внутрішніх сил, що безупинно точиться в надрах нашої планети, проте ніколи не зупиняється. Так і в громадському житті здійснюються процеси, що змінюють обличчя суспільства [520]. Він наголошував, що його завданням було науково висвітлити і одягти в історичну правду легенду про декабристський рух.

Автор дослідження проаналізував низку робіт С. Єфремова, у яких він висвітлює позиції видатних українських літераторів та їх біографії. Зокрема, критично-біографічні нариси, присвячені І. Франку, Панасу Мирному, І. Тобілевичу, Б. Грінченку, Марко Вовчок [525; 535; 342; 521; 534; 346].

Значним комплексом джерел являють собою спогади учасників українського національного руху, які, незважаючи на притаманний їм суб'єктивізм, виступали важливим, а у деяких випадках – єдиним джерелом для висвітлення суспільно-політичної та наукової роботи Сергія Олександровича. Вони об'єднані у третю групу джерел.

Спогади сучасників С. Єфремова цінні тим, що написані активними діячами національно-визвольних змагань, які працювали разом з ним, та подають цінні факти з його біографії, характеризуючи його як людину, налаштовану на послідовну боротьбу за національні інтереси України, здатну долати труднощі у досягненні поставленої мети, вселяти віру в своїх товаришів. Саме такими характерними рисами описують С. Єфремова В. Винниченко, Д. Дорошенко, О. Лотоцький, А. Кримський, Н. Павлушкова, Н. Полонська-Василенко, М. Татусь, Т. Осьмачка [233; 476; 239; 259; 383; 266; 268; 272; 264]. Частина свідчень сучасників об'єднана у збірки – „Спілка визволення України й Спілка української молоді”, „Опера СВУ – музика ГПУ” [271; 263].

Зокрема, Є. Чикаленко у своїх спогадах пише, що „С. Єфремов – це був чоловік, котрого можна вважати за справжнього журналіста. Людина талановита, освічена, з здоровим тверезим розумом, а головне, що може

писати дуже швидко [...] коли в мене з'являлася думка про яке-небудь літературне діло, я зв'язував його з ім'ям Єфремова. Окрім того, що я цинив його, як літератора, я любив його як рідного, за його вдачу, за те що він діло ставив вище своїх особистих інтересів, вище свого самолюбства і т. п. [...] Як літературний робітник він був центром всієї газети" [280, с. 309]. Іноді автори упереджені у своїх оцінках. Проте, попри їх суб'єктивність, спогади є цінним джерелом, вони дають змогу звернути увагу на особисті чинники, виявити індивідуальні риси характеру Сергія Олександровича.

До четвертої групи джерел належать періодичні видання 1904 – 1919 рр., а саме „Хлібороб”, „Громадська Думка”, „Рідний Край”, „Рада”, „Записки Наукового Товариства імені Т. Шевченка”, „Літературно-Науковий Вісник”, „Киевская Старина”, „Нова Рада”, „Вісті з Української Центральної Ради”, „Наше Минувле”, петербурзькі видання „Голос Минувшего”, „Русское Богатство”, „Северные Записки”, австрійське „Ruthenische Revue”, у роботі яких безпосередньо брав участь С. Єфремов. Він реагував на всі тогочасні події історії України, подавав свій погляд на розвиток подій і висвітлював найважливіші, на його думку, питання національного відродження українського народу. Цей джерельний пласт привернув увагу тим, що саме в періодичних виданнях надруковано низку праць діяча, які більше не перевидавалися.

Значний інтерес викликають матеріали щоденних газет „Рада” та „Нова Рада”, що виходили протягом 1906 – 1914 та 1917 – 1919 рр. і в заснуванні та редагуванні яких брав участь С. Єфремов. Ці видання виступає особливо цінним джерелом для розуміння еволюції поглядів і напрямків його діяльності, дають можливість краще зрозуміти зміст і сутність зрушень і перетворень, які відбувалися в українському суспільному житті, що справило свій вплив на позицію і погляди Сергія Олександровича.

Після революції 1905 – 1907 рр., С. Єфремов зробив висновок, що в суспільно-політичній сфері боротьба низів соціальної піраміди за краще майбутнє у більшості завдає їм шкоди. Державотворчі процеси повинна

очолити інтелігенція. Він відчував потребу „виховувати в собі зерно святого незадоволення в ім'я майбутнього” [367] та нагадувати народу, що українцям так багато потрібно наздоганяти у порівнянні з розвинутими націями. Революційні події 1917 – 1921 рр. зруйнувала мрії ідеалістів, які сподівалися після утворення національних держав зібрати „великий урожай від посіяних на російському ґрунті ідей свободи, рівності і братерства” [368]. Сергій Олександрович ще раз наголошував, що на перешкоді всім сучасним починанням завжди буде стояти неосвіченість народу, якого потрібно навчати і навчати саме рідною мовою.

Протягом 1917 р. у газеті „Нова Рада” С. Єфремов детально висвітлював матеріали засідань Української Центральної Ради, Генерального Секретаріату, в яких брав участь. Аналізуючи причини невдачі політики українського уряду у статті „Наші гріхи й помилки”, після відходу більшовиків з Києва на початку 1918 р., він пише: „влада немов відібрала в неї шляхи до мас, потягнувши догори, ми занедбали основи і будували просто в повітрі, працюючи екстенсивно, а не інтенсивно. Коли Бог, без нашого великого зусилля, кинув нам владу з неба, ми опочили собі на лаврах і паперовими здобутками надолужили справжню силу” [392].

У дослідженні використані матеріали 26 фондів (42 справи) ЦДАВО України, 3 фонди (11 справ) ЦДАГО України, 22 фондів (74 справи) ЦДІАК України, 2 фонди (13 справ) ГДА СБ України, 20 фондів (71 справа) ІР НБУВ. Значну частину використаних у дослідженні матеріалів і документів вдалося виявити в особистих фондах. Серед них – Л. Білецького, В. Винниченка, Д. Дорошенка, С. Шелухіна, А. Яковліва. В ІР НБУВ досліджені особисті фонди Б. Грінченка, І. Лучицького, А. Ніковського, П. Стебницького, С. Єфремова, С. Шелухіна. У дослідженні широко використано тогочасну періодичну пресу. Залучено матеріали 30 найменувань газет та 15 – часописів.

Таким чином, дисертаційна база достатня для висвітлення, визначених в дослідженні завдань.

1.3. Методологія дослідження

При розв'язанні поставлених завдань важливим є вибір підходів та методів спрямованих на висвітлення теми наукової роботи. У процесі наукового пізнання потрібно осмислити дійсність не в статиці, а в історичному процесі, в хронологічній зв'язку, в діалектиці розвитку методу (способів дослідження). І як показує історичний досвід, на якій методологічній основі, на яких наукових принципах побудована наукова робота, чим більше методів у ній застосовується, тим повнішими і обґрунтованими є результати дослідження. Реальний історичний процес є багатограним і різноманітним, тому особливу цінність має поєднання теоретико-методологічних підходів на при дослідженні різних етапів суспільно-політичної та наукової діяльності С. Єфремова.

Усвідомлюючи необхідність комплексного підходу до вивчення формування світогляду і переконань, культурницької, просвітницької, видавничої, публіцистичної, наукової та політичної діяльності С. Єфремова автор використав цілу низку наукових методів.

Враховуючи суспільно-політичний та соціально-економічний розвиток України, який розуміється як сукупність політичних, соціальних, економічних і культурно-освітніх процесів автор здійснив поділ наукової роботи на розділи та параграфи.

Потрібно відзначити, що для результативного історіографічного аналізу праць українських і зарубіжних вчених використано методи системності та аналізу. Їх застосування сприяло виявленню і визначенню повноти інформації про суспільно-політичну та наукову діяльність С. Єфремова на різних історіографічних періодах, в українських та зарубіжних працях.

Загальнонаукові (історичний, логічний, системний підхід і системний аналіз) та спеціально-наукові (генетичний, порівняльний, типологічний, структурно-функціональний аналіз) методи розглядаються як уніфіковані інтелектуальні засоби за допомогою котрих можуть конструюватися різні

конкретні й спеціалізовані методи, які виступають у ролі конструкцій, які повніше допомагають виявити, дослідити і систематизувати праці досліджуваної теми в історіографічному розділі.

Важливе значення для реконструкції об'єктивної картини становлення особистості наприкінці XIX – на початку XX ст. мають фундаментальні методологічні принципи об'єктивності й всебічного аналізу процесів розвитку суспільства, історизму, системності і науковості.

Суспільні та історичні процеси розглянуто як провідну (найвищу) парадигму історичного пізнання, що гранично відображають двополюсну систему, єдність антропогенного і соціогенного начал. Водночас дослідження тогочасного суспільства здійснено через аналіз інформаційних і комунікативних систем, які існували наприкінці XIX – на початку XX ст. Перед істориком вони постають у вигляді різноманітних семіотичних (знакових) систем. Це перш за все мова, ідеологія, а також релігія, мистецтво, література, побут, право. Вони складають певну структурну єдність, і завдання історика полягає в тому, щоб їх розшифрувати. Логіка вимагала, для повноти картини, дослідити ці явища і також включити їх у структурний аналіз.

Взаємозв'язок логічного та історичного методів не обмежується взаємовідношенням теорії предмета і його історії. Логічне відображає не лише історію самого предмета, а й історію його пізнання. Тому вирішення проблеми єдності логічного й історичного передбачає постановку і розв'язання проблеми сходження від абстрактного до конкретного як методу теоретичного рівня наукового пізнання та побудови наукової теорії, оскільки логіка руху наукового пізнання закономірно передбачає сходження від простого до складного, від нижчого до вищого, від абстрактного до конкретного. Щоб розкрити сутність предмета, необхідно теоретично відтворити реальний історичний процес його розвитку, але це можливо лише тоді, коли нам відома сутність цього предмета.

Завданням історичного дослідження є розкриття конкретних умов розвитку тих чи інших явищ. Велике значення в розвитку наукового пізнання

має застосування історичного та логічного методів пізнання в їхній органічній єдності. За допомогою історичного методу розглянуто об'єктивний процес розвитку об'єкта, його реальної історії з усіма її поворотами, особливостями; це певний спосіб відтворення в мисленні історичного процесу в його хронологічній послідовності та конкретності.

Завданням же логічного дослідження є розкриття ролі, яку окремі елементи системи відіграють у складі розвитку цілого. Діалектика логічного та історичного є одним з основних принципів сучасної методології науки. Логічний метод допоміг відтворити реальний історичний процес у його теоретичній формі, в системі понять. За його допомогою відображено основні етапи історичного розвитку об'єкта, його якісні зміни, акцентується увага на основній тенденції процесу історичного розвитку. Логічний метод сприяє всебічному дослідженню історичного розвитку об'єкта, внаслідок вивчення якого стають зрозумілими і різноманітні історичні подробиці, випадковості, відхилення. Звичайно ж, логічна форма не здійснюється ніде і ніколи, але вона відображає суттєві моменти історичного процесу, і тому необхідна для вивчення і розуміння об'єкта пізнання. Теорія предмета, таким чином, є джерелом розуміння його історії, а дослідження історії в свою чергу збагачує теорію, доповнює і розвиває її.

Важливим методологічним принципом є також принцип історизму, який виступає важливим засобом науково-історичного пізнання. Принцип історизму вимагає розгляду всіх історичних фактів, явищ і подій у відповідності з конкретно-історичними обставинами, в їх взаємозв'язку і взаємообумовленості. Будь-яке історичне явище треба вивчати в розвитку: як воно виникло, які етапи в своєму розвитку пройшло, чим в кінцевому рахунку стало. Не можна розглядати подію чи особу водночас чи абстрактно, поза часовими вимірами. Тобто історик повинен розглядати події з точки зору тодішньої обстановки, а не пізнішої. Історизм дозволяє відтворити соціальну і національну картину минулого, простежити зв'язок між минулим і сьогоденням, допомагає вивчити суспільний розвиток в контексті конкретно-

історичної ситуації, дає можливість виявити чинники і наслідки тих подій, що відтворюються, їхній вплив на особливості характерів або вчинків людей.

Тема даного дослідження стосується конкретно-історичних подій останньої чверті XIX – першої третини XX ст. Увага зосереджується на особливостях розвитку суспільства, національного руху, світоглядних ідеалів окремих груп населення з врахуванням специфіки попереднього і наступного історичних періодів.

Застосування вищеперелічених методів прямо або опосередковано допомогло розкрити багатосторонність розвитку суспільства і виявити його вплив на формування характеру і особливостей світогляду С. Єфремова. При аналізі суспільно-політичних подій та розвитку українського національного руху на широкому історичному тлі висвітлено умови, що склалися на території України в той час. Питання формування переконань досліджуваної постаті розглядалося у зв'язку з загальними історичними подіями другої половини XIX ст. громадівським, студентським, партійним рухами, антиукраїнськими діями влади і протидією цим процесам окремих суспільних груп.

Потрібно зауважити, що в результаті проведення історіографічного аналізу вітчизняних та зарубіжних праць 1920 – 1980-х рр., які прямо або опосередковано розглядають діяльність Сергія Олександровича Єфремова, виявлено часткову або повну відсутність застосування принципу історизму і висвітлення його внеску в суспільно-політичний та науковий розвиток України.

Принцип об'єктивності передбачає опору на факти в їх справжньому змісті, не спотворені і не підігнані під схему. Цей принцип вимагає розглядати кожне явище в його різноманітності і суперечливості, в сукупності як позитивних, так і негативних проявів. Головним в забезпеченні принципу об'єктивності є особа історика, його теоретичні погляди, культура методології, професійна майстерність і порядність. Використання принципу об'єктивності вимагає відкидання ідеологічних, класових та формаційних стереотипів, а також застосування методу всебічності, права дослідника на обґрунтування

власної науково обґрунтованої позиції. Ці принципи було застосовано при дослідженні радянської та зарубіжної історіографії. Сучасники С. Єфремова зосередилися на дослідженні переважно власної політичної та просвітницької діяльності або характеристиці розвитку українського національно-визвольного руху в цілому. Радянські вчені, обмежені формаційними і класовими підходами, його постать ґрунтовно не аналізували, що підтверджувалося стандартними характеристиками діяча протягом усього радянського минулого. Вивчення сучасних наукових праць показало, що окремі з дослідників і досі не позбулися суб'єктивізму, а інколи й заангажованості та упередженості.

Суб'єктивізм дослідників проявився у намаганні однобоко відтворити історичні події, відкидаючи непривабливі факти, не застосовуючи критичні підходи до джерел інформації, використовуючи міфологізацію окремих політичних або соціальних процесів. Потрібно також відзначити ігнорування окремими дослідниками здобутків різних історіографічних періодів. Для вивчення і аналізу обраної теми автор, використовуючи принцип об'єктивності, намагався врахувати всі чинники, що впливали на суспільно-політичну та наукову діяльність С. Єфремова.

Безперечно, рівень розвитку наукового історичного знання закономірно залежить від об'єктивних і суб'єктивних можливостей істориків сприймати й використовувати інформацію, що міститься в історичному джерелі, від можливостей вільного доступу до різних джерельних комплексів, повноти джерельної бази дослідження тієї чи іншої наукової проблеми, панівної ідеології та низки інших суттєвих причин. Крім того, необхідно враховувати суспільну позицію як окремих істориків, так і цілих історичних шкіл, їхнє бачення ролі джерел у науковому пізнанні історії тощо.

З принципом об'єктивності тісно пов'язаний принцип всебічності і цілісності джерел, джерельних комплексів або наукових досліджень. Він застерігає дослідника від упередженого ставлення до інформації, від будь-якої однобічності і суб'єктивізму в оцінці її походження, в передачі її змісту, уникнення неточностей і перекручень. Практика історичних досліджень знає

чимало прикладів, коли до уваги береться не весь документ чи текст, а тільки та частина, яка необхідна для підтвердження заздалегідь висунутої автором концепції.

Слід мати на увазі, що успішне дослідження джерел може бути гарантованим за умови, що історик послідовно дотримуватиметься усіх трьох принципів, які тісно пов'язані між собою. Порухення навіть одного з них неминуче призведе до спотворення або обмеження повноти джерельної і дослідницької інформації.

Принцип всебічності дозволив розглядати суспільно-політичну та наукову діяльність С. Єфремова у контексті розвитку українського національно-визвольного руху, сприяв визначенню місця особи в тогочасному суспільстві, його оцінці не тільки однодумцями, а й ідеологічними противниками. Акцент на багатосторонній діяльності С. Єфремова й увага до особливого та одиничного логічно привели до розгляду проблем ролі й місця індивідуального та суб'єктивного в історії й історичному пізнанні, тобто проблем, які перебувають в центрі дискусій у методології історії.

Специфічним і важливим методом дослідження стала систематизація, яка дозволила через пізнавальний процес упорядкувати значну частину розрізнених об'єктів і знань про них. Упорядкування здійснювалося шляхом встановлення єдності і відмінності елементів, що підлягають систематизації, визначення місця кожного елемента відносно один одного. При цьому використовувалися логічні операції порівняння, абстрагування, класифікації, аналізу і синтезу, опису та пояснення. Результатом систематизації стала формування відповідної наукової системи, яка дозволила впорядкувати матеріали, що відносяться до виникнення і трансформацію світогляду та переконань С. Єфремова, його місця і ролі в суспільстві, участі в національному русі, діяльності видавництв, газет, організацій і партій.

Принцип системності ґрунтується на зверненні до методів, суміжних з історичними та іншими гуманітарними і суспільними науками. Передусім принцип застосовувався при дослідженні соціального походження, освіти,

громадсько-політичної роботи, організації видавничої діяльності С. Єфремова, його участі у культурницьких і просвітницьких заходах українства, виробленні програмних вимог ліберальними партіями та організаціями, частки наукового доробку комісій Української Академії наук та інших наукових об'єднань.

Системний підхід дозволив використовувати не лише праці істориків, але й спеціалістів інших наук – філософії, психології, юриспруденції, філології, політології та соціології. Сучасні процеси розвитку науки сприяли використанню не тільки минулого досвіду, заснованого на вивченні фактів та описах подій, але й теперішніх наукових узагальнень.

У дослідженні ставляться конкретні пізнавальні цілі, які визначають коло джерел та особливості застосування способів зіставлень і порівнянь об'єктів дослідження і встановлення ознак схожості і відмінності між ними. За характером схожості порівняння поділяють на історико-генетичні та історико-типологічні, де схожість є результатом закономірностей, притаманних самим об'єктам, і порівняння, де схожість є наслідком взаємовпливу явищ. На цій основі виділяють два види порівняльно-історичних методів: порівняльно-типологічний, що розкриває схожість генетично не пов'язаних об'єктів, і власне порівняльно-історичний, який дозволяє виявити схожість і відмінність між явищами, що вивчаються, визначити їхню генетичну спорідненість (зв'язок за походженням), загальне й специфічне в їхньому розвитку. Неодноразова типологізація об'єкта дослідження у часовій послідовності допомагає визначити окремі періоди впродовж яких відбувалися зміни активності С. Єфремова, з'ясувати природу змін і шляхом порівняльного аналізу встановити їх причинну обумовленість.

Генетичний метод допоміг послідовно висвітлити зміни у середовищі української інтелігенції, сприяв виявленню причинно-наслідкових зв'язків і закономірностей розвитку С. Єфремова в національному русі, його послідовного розвитку і вдосконалення. За логічною природою генетичний метод є аналітично-індуктивним, а по формі – описовим. За його допомогою прослідковано послідовну трансформацію світоглядних переконань

С. Єфремова у контексті суспільно-політичних подій кінця XIX – першої чверті XX ст.

Теоретичні методи (аналіз, синтез, узагальнення, порівняння) використовувалися для обробки фактичних матеріалів, одержаних з архівних документів, періодичних видань, наукових праць, наукових праць з метою отримання результатів, класифікації, систематизації та формулювання висновків.

Методи порівняння і співставлення джерел ефективні для отримання наближеного до достовірності результату. У праці застосовано кількісно-якісний метод аналізу, який дозволив класифікувати документи за хронологічними, тематичними і типовидовими критеріями. Методи порівняння, типологізації і класифікації було використано при вивченні історіографії теми, адже вона поділяється на окремі відмінні один від одного періоди.

Проблемний метод використовувався для встановлення структури дослідження. Хронологічний метод дозволив послідовно розгорнути загальноісторичну картину українського руху і на його тлі постать С. Єфремова, його культурно-освітню, громадсько-політичну, наукову діяльність. Ретроспективний метод допоміг встановити зв'язок попередніх і наступних суспільних процесів, які визначали життєве кредо досліджуваної особи.

Одним із методів дослідження є також біографічний. На відміну від експериментів, історії життя належать виключно до царини історії та інших суспільних наук; для них немає місця в природничих науках. Життєві історії складаються із зібраного про конкретних осіб біографічного матеріалу, як правило, того, що його подають самі особи. Інші процедури дослідження зазвичай не дають стільки інформації про еволюцію переконань та цінностей протягом життя. Втім, дослідження історій життя рідко спираються виключно на спогади людей. Для поглиблення та перевірки надійності наданої інформації використовуються такі джерела, як листи, тогочасні звіти та газетні

публікації. Дослідники по-різному ставляться до історій життя: одні вважають їх надто ненадійною інформацією, а на переконання інших вони є такими детальними джерелами даних, з якими може зрівнятися небагато інших методів дослідження.

Одночасно з фундаментальними методами дослідження в роботі використано джерелознавчий і архівознавчий підходи та методи аналізу джерельної бази. Їх використання дало змогу проаналізувати всі періоди історіографічного процесу, які мають свої особливості, розглянути публікації значної частини авторів. Робота з збирання всіх доступних джерел та літератури дала можливість незважаючи на обсяг, узагальнити та зробити висновки щодо стану розробки теми. Звернуто увагу на маловисвітлені або викривлені аспекти доробку вітчизняних та зарубіжних вчених.

Науковість і глибина пізнання особливостей суспільно-політичної та наукової діяльності С. Єфремова в межах визначених хронологічних рамок забезпечується застосуванням також і загальнонаукових методів. Серед них – історичний, за яким функціонування і розвиток суспільних процесів і їх вплив на життя С. Єфремова простежується у просторі і часі. Історичний метод передбачає розгляд об'єктивного процесу розвитку об'єкта, реальної його історії з усіма її поворотами, особливостями; це певний спосіб відтворення в мисленні історичного процесу в його хронологічній послідовності та конкретності.

Логічний метод – це спосіб, за допомогою якого мислення відтворює реальний історичний процес у його теоретичній формі, в системі понять. За допомогою логічного методу відображуються основні етапи історичного розвитку об'єкта, його якісні зміни, акцентується увага на основній тенденції процесу історичного розвитку. Логічний метод дає основний принцип для всебічного вивчення історичного розвитку об'єкта, а коли вивчення ґрунтується на знанні сутності, то стають зрозумілими і різноманітні історичні подробиці, випадковості, відхилення.

Велике значення в розвитку наукового пізнання має застосування

історичного і логічного методів пізнання в їхній органічній єдності, інтеграція індивідуального і загальнолюдського підходів. Завданням історичного дослідження є розкриття конкретних умов розвитку тих чи інших явищ, розкриття ролі, яку окремі елементи системи відіграють у складі розвитку цілого. Діалектика логічного та історичного є одним з основних принципів сучасної методології науки.

У дослідженні суспільно-політичної та наукової діяльності С. Єфремова історичний процес розглядається як сукупність об'єктивного і суб'єктивного, загального та єдиного, національного й індивідуального, закономірного і випадкового. Додатково використано загальнонаукові методи руху від конкретного до абстрактного, аналізу і синтезу. Аналіз – метод пізнання, який дає змогу поділити дослідження на складові частини: періоди життя, діяльності, наукових досліджень. Синтез, навпаки, з'єднує окремі частини чи риси предмета в єдине ціле. Метод дозволив наблизитися до цілісного уявлення про стан розробки проблеми, окреслити життєвий шлях та інтереси Сергія Олександровича. У науковому дослідженні аналіз і синтез взаємопов'язані, вони являють собою єдність протилежностей.

Наситити дослідження необхідною та цінною інформацією дозволило використання статистичного методу. Зокрема за його допомогою встановлено динаміку видавничої, публіцистичної та наукової праці С. Єфремова.

Отже, розвиток сучасної історичної науки вимагає від дослідника цілої низки методологічних принципів та наукових методів для об'єктивного висвітлення проблеми. Різноманітність джерел вимагала застосування значної кількості методів. Наукові методи і принципи дали можливість розв'язати поставлені завдання дослідження. Керуючись методами наукового дослідження, матеріал викладено у послідовній логічно завершеній формі, яка допомогла комплексно відобразити життєвий шлях, суспільно-політичну та наукову діяльність С. Єфремова.

* * *

Таким чином, аналіз історіографія життя, суспільно-політичної та

наукової діяльності Сергія Олександровича Єфремова дозволив виділити такі основні періоди: 1) від першої згадки в публікаціях на початку ХХ ст. до 1917 р.; 2) від 1917 р. до 1921 р.; 3) з кінця 1921 р. до кінця 1920-х рр.; 4) з початку 1930-х рр. до середини 1950-х рр.; 5) від середини 1950-х рр. до початку 1990-х рр.; 6) з початку 1990-х років і до теперішнього часу. Протягом 100 років вітчизняні і зарубіжні науковці зібрали й певною мірою узагальнили величезний конкретно-історичний матеріал, присвячений життєвому шляху відомого українського діяча та науковця.

Аналіз досліджень, присвячених суспільно-політичній та науковій діяльності С. Єфремова розглядається в першому історіографічному періоді. У цей час кількість досліджень, зосереджених на постаті вченого, була незначною, і у своїй більшості вони були фрагментарні та містили недостатньо фактичного матеріалу. Встановлено, що історіографія даної теми не уникнула впливу ідеологічного протистояння між прибічниками ліберал-демократизму і їхніми політичними супротивниками з табору революційних партій та російських шовіністичних організацій.

Дослідження радянських вчених, були підготовлені на основі ідеологічно спрямованої марксистсько-ленінської методології і загальносоюзних історичних праць, тому не змогли об'єктивно висвітлити внесок С. Єфремова у суспільно-політичне життя країни. Якщо впродовж другого (1917 – кінець 1920 р.) історіографічного періоду помітні були спроби вітчизняних істориків більш-менш об'єктивно висвітлити окремі сторони державницької та наукової діяльності С. Єфремова, то в третьому, четвертому і п'ятому історіографічних періодах (1930-ті – початок 1990-х рр.), з посиленням тоталітарних тенденцій плюралізм думок було відкинуто, і вчені односторонньо вдалися до слабоаргументованої критики діячів українського національно-визвольного руху, звинувачуючи їх у буржуазності та націоналізмі. Така ж тенденція у висвітленні постаті С. Єфремова збереглася аж до початку 1990-х рр. Радянські дослідники намагалися в контексті заідеологізованої методології замовчувати, або й взагалі не аналізувати

суспільно-політичну та наукову діяльність С. Єфремова.

Протягом шостого історіографічного періоду (від проголошення незалежності України до сьогодення) відбувся своєрідний ренесанс інтересу до діячів революційних подій 1917 – 1921 рр. Найкраще суспільно-політичну діяльність С. Єфремова висвітлено у дослідженнях, опублікованих за кордоном українськими емігрантами й істориками діаспори. Зарубіжні вчені у своїх працях використали значний об'єм фактичного матеріалу, пов'язаного з його особою, та намагалися об'єктивно підійти до розкриття окремих аспектів формування світогляду та діяльності відомого суспільно-політичного діяча, хоча не завжди це їм вдавалося з об'єктивних причин – відсутності архівних матеріалів. В більшості випадків дослідники опиралися на опубліковані за кордоном спогади і публікації.

З проголошенням незалежності України розпочався процес неупередженого переосмислення суспільно-політичної та наукової діяльності С. Єфремова. У цей період здійснено спроби висвітлити окремі сторони його культурно-просвітницької діяльності, зокрема його постать розглядається в працях, присвячених українським партіям, у контексті взаємовідносин окремих діячів ліберального руху, історії Української Центральної Ради, розгляду подій 1918 – 1921 рр., а особливе зацікавлення дослідників викликав процес, інспірований ДПУ – „Спілки визволення України”. Щоправда, у деяких публікаціях внаслідок певної новизни та тривалої нерозробленості проблеми є поверхові оцінки й неточності.

Разом з тим, поки що відсутні ґрунтовні комплексні дослідження з життя, суспільно-політичної та наукової діяльності С. Єфремова. Це, зокрема, стосується історіографії постаті Сергія Олександровича, формування та становлення його світогляду. Недостатньо дослідженою залишається громадсько-політична, видавнича, публіцистична та наукова діяльність. Аналіз наявної літератури свідчить, що окремими авторами закладена ґрунтовна основа для предметного комплексного вивчення вченого та громадського діяча. Одним із нагальних завдань сучасної історичної науки є створення

цілісного наукового дослідження всього комплексу питань, пов'язаних із формуванням його переконань у контексті громадівського, ліберального та й в цілому українського національно-визвольного руху.

Джерельну базу дослідження становлять матеріали, поділені на чотири групи. До першої групи увійшли оригінальні матеріали, що стосуються дослідження суспільно-політичної діяльності С. Єфремова, які містяться в матеріалах ЦДАВО України, ЦДАГО України, ЦДІАК України, ГДА СБ України, ІР НБУВ і містять матеріали каральних та державних органів. Другу групу – складають архівні матеріали та праці, які допомагають розкрити світоглядні переконання вченого. Серед них публіцистичні, пропагандистські та наукові публікації. До третьої групи відносяться спогади, мемуари та щоденники сучасників С. Єфремова. Четверта група джерел становить періодичні видання ліберального і національно-радикального напрямків, що виходили в Російській і Австро-Угорській імперіях наприкінці ХІХ – в першій третині ХХ ст. із якими він співробітничав. Публікації в періодичній пресі першої чверті ХХ ст. допомагають розширити коло інформації щодо постаті Сергія Олександровича.

Історіографічний аналіз та вивчення архівних джерел дозволяє стверджувати, що уся суспільно-політична, культурницько-просвітницька та науково-дослідницька діяльність С. Єфремова досі не стала предметом ґрунтовного наукового дослідження. Наявні роботи вчених про відомого діяча національно-визвольного руху та вченого ВУАН, хоч і є достатньо репрезентативними, але у своїй більшості містять опосередковані твердження та неповну інформацію, що розкриває окремі епізоди його життя або намагається висвітлити лише одну із сторін його діяльності. Потребує вивчення низки суттєвих питань, що стосуються, наприклад, формування світогляду Сергія Олександровича та вироблення його політичних поглядів та переконань з боку О. Кониського, М. Драгоманова, Б. Грінченка. У питанні стосовно існування та діяльності СВУ сучасні дослідники не виробили спільної позиції. Критичний підхід до всіх залучених матеріалів, логічні

висновки та узагальнене осмислення доробку попередників дали автору змогу вирішити основні завдання роботи, створити цілісну картину життя вченого, його суспільно-політичної та наукової діяльності.

Всебічне вивчення зазначених джерел та літератури дає змогу, на думку автора, розкрити поставлену проблему у дисертації та уникнути однобоких оцінок суспільно-політичної та наукової діяльності С. Єфремова.

РОЗДІЛ 2

ФОРМУВАННЯ СВІТОГЛЯДУ СЕРГІЯ ЄФРЕМОВА

2.1. Юнацькі роки та навчання

Умови, в яких розвивався український народ у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст., були настільки складними та неоднозначними, що частина найбільш патріотичної української інтелігенції взялась за нелегку справу відстоювання національних інтересів. Зважаючи на обставини щодо заборони використання української мови в державних закладах, заборону друку україномовних видань, обмежене її використання у театрах, українська інтелігенція визначила свої пріоритети щодо подолання цих обмежень і заборон, як легальними способами, так і нелегальними. Український національний рух – це не лише широкі верстви суспільства, які колективно працюють на користь народу, це і її окремі представники, які, зважаючи на власний хист та таланти, внесли частку своєї праці у справу відстоювання національних інтересів.

В наш час, коли зроблені значні дослідження з історії національного руху, української інтелігенції та більшості політичних партій та організацій, надзвичайно актуальним є дослідження персоналій української історії. Історія не безлика, вона складається з величезної кількості людей, які своєю працею творили сучасну Україну. Однією з таких визначних осіб в українській історії стала постать відомого вітчизняного громадського, культурницько-просвітницького діяча та літературного критика і науковця Сергія Єфремова.

Досліджуючи суспільно-політичну та наукову діяльність Сергія Олександровича, спочатку потрібно окреслити суспільно-політичні умови, в яких сформувався його світогляд як людини, яка все своє життя присвятила служінню українському народу на ниві як громадсько-політичній, так і просвітницькій. Чимало його однолітків, зважаючи на слабкість українського руху, обрали діяльність, спрямовану не на вирішення українського

національного питання, а на проведення демократизації і реформ Російської імперії, участь в загальноросійському революційному рухові.

Сергій Олександрович Єфремов (деякі з дослідників вважають, що прізвище його батька – Охріменко) народився 23 вересня (6 жовтня) 1876 р. в с. Пальчик Звенигородського повіту Київської губернії (нині Катеринопільський район, Черкаської області), у сім'ї спадкового священика. Він став восьмою дитиною у родині.

Батько С. Єфремова Олександр Єфремов після закінчення у 1861 р. Київської духовної семінарії і висвячення в сан священика отримав першу свою парафію, де пропрацював 36 років свого життя. Він був людиною відлюдкуватою, але не конфліктною, (багато читав і не любив, коли хтось без його дозволу брав книжки (як писав у своїх спогадах Сергій Олександрович, йому не раз доводилося так вчиняти). Окремі риси батька успадкував і син.

Мати С. Єфремова Дарія Дмитрівна Крамаренко походила з давньої родини священиків, належала до шляхетного роду з татарським прізвищем – Шафірова [470, с. 11].

Єфремов-старший правив у церкві Великомучениці Варвари. Її було віднесено до нижчого п'ятого розряду, який не передбачав отримання прибутку. За спогадами Сергія Олександровича, родині його батька доводилося тримати худобу й власноручно обробляти клаптик землі. Від селянського побуту їх відрізняла освіченість та наявність домашньої бібліотеки, в якій були не лише релігійні книжки, а й світські, привезені батьком з міста. Ще до початку навчання молодий хлопець захоплювався творчістю М. Гоголя, Жуля Верна, О. Пушкіна, В. Короленка, Марка Вовчка, І. Нечуя-Левицького, Д. Мордовця, Марка Твена та ін.

За такої книжної атмосфери хлопець досить швидко, як на той час, навчився читати і писати – приблизно в п'ять років. Першим азам грамоти навчала свого сина Дарія Дмитрівна. Згодом його навчання продовжила старша сестра Параскевія. Починав писати С. Єфремов гусячим пером „посипаючи написане пісочком” і у своїх спогадах зізнавався „що учень був з

мене вельми непуцящий і ледачий, і своїм учителям – сестрі, а влітку комусь з братів – завдавав чимало клопоту й незадоволення”. Однак, „вже до школи я прийшов, знаючи з того безладного читання далеко більше, ніж вимагалось од середнього бурсака; добра пам’ять допомогла мені швидко засвоювати те, чого я не міг придбати читанням, як-от усякі граматичні правила, згодом латину й грецьку мову” [244, с. 285].

Таким чином, за сприятливої домашньої атмосфери С. Єфремов за допомогою матері, сестер, братів навчився читати і писати, долучився до читання творів відомих у світі й Україні письменників та поетів. Терплячість і цілеспрямованість, виховання індивідуальності стали його основними завданнями в той час.

Уманське духовне повітове і приходське училище діяло з 1823 р. і поділялося на три відділення – вище, середнє і нижче (з п’ятирічним курсом навчання). Учні навчалися в підготовчому та 1–4 класах. Училище надавало початкову духовну освіту. Його вихованці могли обіймати посади псаломщиків. Щороку приймали на навчання близько 200 учнів [105, арк. 1; 107, арк. 57].

16 серпня 1886 р. батько записав Сергія навчатися у духовне училище в Умані. В ньому у свій час навчалися всі старші брати С. Єфремова – Іван (1863 р. н.), Георгій (1865 р. н.), Федір (1867 р. н.), Олексій (1871 р. н.) та Михайло (1874 р. н.). Всі роки навчання хлопець прожив на квартирі „у паннів Чеважевських”, неподалік від училища, де, крім нього, проживало ще десяток семінаристів. Плата за квартиру коливалася від 80 до 100 крб. на рік. Саме ці п’ять років породили в душі хлопця зародки національної самосвідомості і любов до книжок. Спершу заняття у школі, а згодом і зв’язки в місті відкрили перед підлітком „новий світ у читанні” [244, с. 273, 275, 279, 286].

В Уманському повіті всі села були українськими. В Умані мешкало багато євреїв, які розмовляли своєю мовою, було чимало поляків, які теж не забували рідної мови, русифікація ж торкалася переважно українців. Російська мова використовувалася в навчальних закладах, органах місцевої влади та

самоврядування, нечисельних культурно-освітніх закладах та ін. На українців на їхній рідній землі дивилися зверхньо навіть ті, хто за рівнем освіти й культури суттєво їм поступався. Природно, що таке ставлення викликало в душі юнака, вихованого в національних традиціях, подив і нерозуміння, а згодом і протест.

Певний вплив на формування переконань С. Єфремова здійснили матеріали, що містилися в фондах бібліотеки Уманського духовного училища. Бібліотека поділялася на фундаментальну учнівську й безкоштовну. Фундаментальна книгозбірня зосереджувала підручники, посібники, методичну літературу, книги та журнали для вчителів (на 1887 р. налічувала 475 назв, 1407 книг; на 1890 р. – понад 900 книг). Учнівська бібліотека містила літературу для дитячого читання за тематикою училищних дисциплін (на 1887 р. було 220 назв, 780 книг. Безкоштовна бібліотека призначалася для бідних учнів, надавали їм змогу користуватися підручниками та посібниками (на 1887 р. – 30 назв, 310 книг; на 1890 р. – 1575 підручників і посібників). У матеріалах ревізії училища 1887 р. зазначалося, що видача книг здійснювалася нерегулярно, а учні читають дуже мало [113, арк. 80–80 зв.].

В Умані на той час, крім духовного училища, діяло чоловіче й жіноче двокласне народне училище та два приватні жіночі училища. На базі дендропарку „Софіївка” – училище землеробства й садівництва, переведене з Одеси в 1859 р. Бібліотека цього училища тоді була найбагатшою в місті й налічувала на початок 1882 р. 5709 томів [506, с. 24–27]. У 1883 р. в місті було також відкрито чотирикласну чоловічу прогімназію [103, арк. 1].

Зі вступом до Уманського духовного училища С. Єфремову довелося вивчати „рідну мову” (*російську* – Л.М.) „на верхах і думки не було, щоб в української дитини могла бути своя рідна мова” [244, с. 296–297]. Однак, незважаючи на те, що учні мали по два уроки російської щодня, хлопець, у неурочний час, розмовляв виключно українською мовою. „Рідна мова” на практиці стала, за словами юнака, однією з „кар єгипетських” й ще більш підкреслювала, що нічого рідного у ній немає, й тим сильніший викликала, хоч

і несвідомий спершу, опір проти замаху на все українське. Це не залишалося непоміченим з боку вчителів та вихователів, на його голову сипалися чисельні зауваження і поради. У побуті ж не раз Сергію довелося витримати глузування місцевих зросійщених українців. Він відрізнявся вродженою впертістю і негіддатливістю, здатністю берегти в недоторканості дорогі для нього переконання. Підготовлений своїми попередніми враженнями та читанням книжок, С. Єфремов завершував навчання в „бурсі” зі сформованою психологічною готовністю зрозуміти прагнення тогочасного українства, що доходили до молоді через відповідні літературні твори [244, с. 316]. 24 липня 1891 р. юнак отримав свідоцтво про закінчення Уманського духовного училища [112, арк. 32].

Своєрідним спогадом про навчання в Уманському духовному училищі стало оповідання С. Єфремова „Малі люде – мале й горе”, надруковане в присвяченому пам’яті П. Куліша літературному альманасі „Дубове листя” [529]. Альманах, упорядкований Б. Грінченком, М. Коцюбинським та М. Чернявським, містив твори І. Франка, Панаса Мирного, Лесі Українки, А. Кримського, В. Самійленка, О. Маковея, П. Грабовського [517].

Таким чином, у підлітковому віці у С. Єфремова складаються перші риси характеру, які згодом допомогли йому вистояти в умовах, набагато гірших і важчих. Саме умови навчання в Уманській школі сприяли формуванню його національних переконань, за що він їй по-своєму був вдячний. Провінційний побут та оточення, обмежена навчальна програма в духовному училищі не стали серйозною перепорою для розвитку юнака. Внутрішня самоорганізація та добра домашня освіта й виховання сприяли становленню основних рис його характеру. Він постійно цікавився новинками літературного життя як в Україні, так і Російській імперії в цілому, чим викликав здивування своїх однолітків і повагу людей старшого віку.

Влітку 1891 р. після закінчення Уманської духовної школи у віці п’ятнадцяти років, С. Єфремов вступив навчатися до Київської духовної семінарії, заснованої в результаті реорганізації Києво-Могилянської академії

1817 р. Приміщення семінарії знаходилося на території колишнього Петропавлівського монастиря, що згорів у 1811 р., на його місці було збудовано триповерховий будинок у стилі пізнього класицизму (тепер вул. Костянтинівська, буд. № 5). У 1874 – 1876 рр. приміщення було розширене добудовами та перебудоване всередині. На першому поверсі навчального корпусу містилися три квартири викладачів, дві житлові кімнати для казенокоштных учнів; на третьому поверсі було дев'ять кімнат на 11–18 осіб [640, с. 270]. Незважаючи на побут і оточення, обмежену навчальну програму в духовній школі, Сергій був добре вихованим, освіченим юнаком, чим звичайно, завдячував самоосвіті. Він добре знав українську мову та літературу, вільно володів польською та російською мовами.

Київ став для молодого С. Єфремова своєрідним „народним університетом”, містом, з яким він пов'язав все своє життя та назвав часом „власного шукання стежки у житті” [527, с. 348]. Побачивши давні пам'ятки архітектури, саме тут він усвідомлює зв'язок поколінь, історизм розвитку, еволюцію форм існування та „розбіжних стежок” [244, с. 327].

У книзі „Карпенко-Карий” С. Єфремов згадував, що молодим хлопцем прибув він до Києва й тут розпочав читати твори українських письменників. Керувати ані порадити йому було нікому; не було тоді ще навіть української книгарні, де б можна було вибрати „щось путяще, та й книжок українських не було стільки... Ото й знайомився я з українством самотужки, купуючи у тодішнього книгаря Гомолинського всякі українські книжки, і читав, не розбираючи, все, що під руку попадало, здебільшого те сміття, що найлегше проходило через цензуру лютих отих часів” [527, с. 348].

Юнаки, які у 15–18 річному віці приходили навчатися до семінарії, перебували в тому переломному віці, коли в будь-якої людини формується особистість, коли особливо дошкуляють питання честі й совісті і боляче дошкуляє людська черствість та неухважність. За спогадами С. Єфремова, молоді семінаристи ревниво обороняли свою честь від „начальницьких замахів”, і часто така позиція ставала додатковою підставою для подальшого

руху шляхом громадського протесту й пошуках кращих форм людського існування. Не знаходячи відповідей на всі свої запитання в офіційних межах, молодь шукала її додатковими засобами – у старших товаришів, у книжках, в знайомствах поза межами семінарії, в програмах, гуртках самоосвіти і т.п. Велике місто, знайомства зі студентською, університетською молоддю, культурні впливи бібліотек, театрів сприяли тому, що в кожному класі створювалися гуртки молоді з підвищеними вимогами до життя. Члени цих гуртків працювали над підвищенням своєї самоосвіти, мріяли про університет, частково усвідомлюючи, що „пролізти” туди можна було тільки з великими труднощами.

Такого шляху прагнула лише невелика частина семінаристів, до яких належав і С. Єфремов. Інші ж рухалася протоптаною їхніми попередниками стежкою: дбали про семінарську науку і вже заздалегідь готувалися, закінчивши семінарію, одружитися й осісти десь на попівстві „до скончання віку”. Проте перша група виявляла більшу активність та „інтелектуальну закрутку” і їй іноді щастило тягти за собою навіть ту інертну й безтурботну більшість [244, с. 329]. Хлопцю більше подобалися орієнтири першої групи семінаристів. Він розумів, що інтелектуальний розвиток легким не буде, життя ставитиме перед ним нові перепони, які доведеться долати. Юнака приваблювала активна життєва позиція.

Тогочасна „переступна хвилина” вибору надзвичайно важлива для становлення майбутнього громадського й політичного діяча, вченого й журналіста С. Єфремова. До процесу усвідомлення самого себе і власної ролі в людській громаді спричинилося передусім сходження на вищий щабель суспільної ієрархії, нове оточення обдарованої та духовно одноріднішої молоді, безпосереднє сприйняття й критичне осягнення пам’яток історії і культури Києва, сама духовна атмосфера міста, перейнята вільнодумством та давніми опозиційними настроями стосовно офіційної влади та її імперської політики [640, с. 274].

Із загальноосвітніх наук С. Єфремов у семінарії в перших чотирьох

класах вивчав: теорію й історію (російського) письменства, всесвітню історію, математику (алгебру з геометрією та богословську пасхалію), фізику, логіку, філософію та психологію; німецьку та французьку мови [244, с. 332]. З 32 дисциплін, що вивчалися протягом шестирічного семінарського курсу, 12 припадало на богословські: Святе письмо, вступ до православного богослов'я, догматичне, моральне і розвінчувальне богослов'я, гомілетика (наука проповіді), літургіка (вчення про православне християнське богослужіння і богослужбові книги), практичне керівництво для пастирів, біблійна і загальна церковна історії, історії російської церкви, російського розколу, старообрядництва й місцевих сект [113, арк. 80–80 зв.].

За курсом Святого письма в 1-му класі вивчалися вступні відомості, правила тлумачення, основні книги Старого Заповіту (П'ятикнижжя Мойсеєве); у 2-му класі – історичні книги Старого Заповіту (канонічні й неканонічні); у 3-му – книги навчальні поетичні (докладніше Псалтир, Книга Еклезіастова); у 4-му – пророцькі книги (великих і малих пророків, докладніше – Книга пророка Ісаї); у 5-му – загальні історичні відомості про Святе Письмо Нового Заповіту та чотири канонічні Євангелія; у 6-му – 14 послань апостола Павла та 7 соборних послань. До того ж у кожному класі вивчалися напам'ять уривки найважливіших і пророчих текстів [110, арк. 12–12 зв.].

У семінарському курсі налічувалася 21 загальноосвітня дисципліна: загальна історія, російська історія, теорія словесності, історія російської літератури, логіка, психологія, основи філософії, дидактика (методика викладання), алгебра, геометрія, фізика, пасхалія, мови – грецька, латинська, французька, німецька, єврейська; церковний спів, початки медицини, гімнастика, іконопис [115, арк. 10–10 зв.].

С. Єфремов був зарахований до паралельного класу, і розпочав свій шлях у Київській духовній семінарії 19 серпня 1891 р. зі вступних іспитів [109, арк. 26 зв.]. Подібно до свого учнівського життя в Умані, в Києві юнак відвідує шкільну бібліотеку і навіть стає помічником бібліотекаря Л. Козловського. Бібліотека утримувалася на пожертви учнів і 1892 р. і мала 1659 книжок. У

1894 р. налічувалося вже 1760 назв (4479 томів) [111, арк. 88]. Окрім шкільної бібліотеки, була також і семінарська бібліотека, що складалася з трьох відділів і мала 7441 книжок (17393 томи) та книгозбірня Київської духовної академії [106, арк. 1; 115, арк. 83].

У звіті семінарії за 1891/1892 навчальний рік зазначалося, що з-поміж 494 учнів було 29 іноземців: болгар – 13, сербів – 11, сирійців – 4 та один чорногорець. Щодо національної приналежності всіх інших учнів записано: „465 – русские” [115, арк. 3–10].

Інтернаціональне оточення наводило молодого С. Єфремова на думки щодо питань державного й громадського життя через порівняння чужого державного устрою з російським. Утворення нових слов'янських держав ставило перед юнаком, здавалося б, звичне питання – про свою власну національну природу й завдання. Відповіді на свої питання він активно шукає в літературних творах тогочасних українських, російських та зарубіжних письменників, якими він захоплювався у вільний від навчання час.

З 1870-х рр. в Україні відновили свою діяльність, незважаючи на утиски влади, багато українофільських громад. Протягом 1888 – 1895 рр. у Київській духовній семінарії теж діяла громада українофілів, яку заснував священник Л. Скочковський. „Потиху він робив своє діло освідомлювання товаришів, гуртування коло себе піонерів молоді української ідеї, нагромадження та постачання для її прихильників духовної поживи в формі відповідної літератури” [244, с. 350]. Кількість її членів налічувала 40–50 осіб. До її складу входили О. Лотоцький, В. Дурдуківський, Ф. Матушевський, В. Чехівський, П. Сікорський, з часом до громади приєднався і С. Єфремов [409, с. 3]. Сильний вплив на громадівців справляли ідеї В. Антоновича та О. Кониського, які належали до Київської Старої громади. Гурток збирався на квартирі Л. Скочковського, що розташовувалася на Кирилівській вулиці, біля Йорданської церкви, і отримав від семінаристів назву „Ельдорадо”. Участь у одному з перших для С. Єфремова засідань гуртка залишила в душі юнака спогади на все життя. Він „слухав хвилюючі розмови їх – все про

українщину”, а наприкінці зустрічі попросив взяти почитати декілька книжок, серед них дослідження М. Костомарова „Исторические монографии” та декілька книжок тогочасних українських письменників [244, с. 347].

Посередником між громадівцями-семінаристами і Київською Старою громадою був М. Грушевський, на квартирі якого інколи відбувалися збори семінарської громади (на вул. Тарасівській). В 1893 – 1894 рр. він став її фактичним керівником. За характеристикою О. Лотоцького, молодий та енергійний (*Грушевський – Л.М.*) був „живим зв’язком між громадою та старшим громадянством. Останні два, а може, й три роки перед своїм від’їздом до Львова власне він у своїх руках держав провід у громаді. Його дві хатки, заставлені кругом полицями з книжками, в безпечній глибині двору на розі Тарасівської та Караваївської вулиць були частим притулком для сходин громади” [259, с. 65].

Згодом С. Єфремов приходив до В. Вовка-Карачаєвського [640, с. 177], М. Мартиновського (у 1896 р.), Д. Пилинського та П. Сікорського, де збиралися молоді громадівці. Зібрання складалися з вступної частини, на якій зачитували реферати, що писалися на довільні літературні або громадські теми, основної частини – дискусії з приводу рефератів та організаційної частини. Наприклад, зачитувалися реферати про обов’язки члена громади на селі, про стосунки духовенства до народу, про завдання української інтелігенції, про роль освіти в житті народу, про стосунки українців до інших народів на підставі приказок, оцінка історії письменства професора М. Петрова, про марксизм та народництво [244, с. 357].

Восени 1893 р. С. Єфремов підготував і свої перші реферати на теми: „Відносини старосвітського і сучасного духовенства до народу”, „Відносини українського народу до сусідів на підставі приказок”, „Про вплив освіти на економічний добробут”, „Нариси з історії визвольного руху в Росії, від Радищева й декабристів” [244, с. 382–383]. Підготовка рефератів сприяла кращому розумінню суспільно-політичних та культурно-освітніх процесів, які відбувалися як в Україні, так і у світі. Допомагала усім учасникам дискусій

виробляти власну громадську позицію щодо національного питання, яке гостро поставало в той час в Російській імперії.

Власного статуту семінарська громада не мала і жила на підставі звичаєвого права, що склалося шляхом практики. Однак свій програмний документ громадівці все ж намагалися виробити. Зокрема, зразком для С. Єфремова і його однодумців, стала програма „Братства Тарасівців” – „Profession de foi молодих українців”, опублікована в львівському часописі „Правда” у 1892 р. [420]. Нариси програми тарасівців були обговорені і підтримані молодими громадівцями після тривалих дискусій на зібраннях під керівництвом О. Лотоцького [244, с. 359].

У програмі тарасівці висували ідею цілковитої автономії для усіх народів Російської імперії, охарактеризували історію українського визвольного руху з початку XVIII ст., зокрема й українофільського періоду, який вважали застарілою формою боротьби. Програма закликала до єдності всіх українців заради ідеї відродження України, визначала українську мову як прояв народного духу, його психології, а відтак відстоювала думку про потребу використання її в школі та в усіх сферах життя. У соціально-економічній сфері визнавався лад, „де немає місця ні панові, ні мужикові, ні визискувачеві, ні визискуваному, а є місце ціловкраїнській національній родині” [226, с. 19–25].

Вимоги молодих українців отримали неоднозначну оцінку сучасників, серед них і М. Драгоманова. На переконання С. Єфремова, це була перша спроба юнаків усвідомити своє життя й свої обов’язки перед суспільством. Ці юнаки були ще в періоді зросту і перші їхні кроки, навіть помилкові, визначають собою напрям, але не визначають ще того обсягу роботи, яку належить зробити. І поза будь-якими неминучими помилками все-таки було дещо цінне в тому документі, – а саме, віра в живі творчі сили українського народу та ідеалістичне бажання йому служити [244, с. 359].

Укладенню розширеної і вдосконаленої програми громадівцями передувала ініціатива Т. Зіньківського. На думку С. Єфремова, саме із ним

були пов'язані „поглиблення” політичної сторони в українській справі, безкомпромісна постановка українського питання, що тільки одна могла наблизити його справедливе вирішення. „Молода Україна”, яка справді відчувала себе Україною і на українській основі намагалася розв'язати всі справи людського існування, вперше виявила себе в публіцистичних працях Т. Зіньківського [526, с. 511].

З старогромадівців найбільш близько юнак спілкувався з В. Вовком-Карачаєвським, К. Михальчуком, Є. Тимченком. Останній постачав громадівців галицькими політичними виданнями. У формуванні громадівської бібліотеки допомагав молоді О. Кониський. З галицьких періодичних видань інтерес становили перш за все народовські („Правда”, „Зоря”, „Діло”). В них інколи публікувалися найкращі реферати представників семінарської громади, які зачитувалися і обговорювалися на її засіданнях. Цікавим фактом є той, що після закінчення навчання вихованці громади продовжували зберігати членство у ній та прибували на її щорічні з'їзди [259, с. 58–65]. З'їзди відбувалися зазвичай на Масляну, коли можна було приїхати до Києва з провінції тим з членів, що закінчили навчання в семінарії й працювали по селах або навчалися в інших містах [244, с. 358–359].

В той період громадівці активно дописували до „Правди”, „Зорі”, „Дзвінка”, „Буковини”, приховуючи авторство під псевдонімами С. Юрковиці, Л. Чуба, О. Любенького (С. Кедреновський, І. Руденко, О. Лотоцький). Саме в цей час С. Єфремов знайомиться з тогочасними українськими діячами культури та науки – І. Нечуєм-Левицьким (у 1892 р., жив на Новоєлизаветенській (Пушкінській) вулиці, № 19), О. Кониським (у 1892 р., жив на Бібіковському бульварі, № 36), В. Антоновичем (у 1892 р.).

Оселя Л. Скочковського стала своєрідним „Ельдорадо” для „жаждущих духовної поживи” семінаристів, до кола яких належав С. Єфремов. Л. Скочковський був людиною скромною і безпретензійною, однак мав незламну вдачу й непохитні переконання, що, немов магніт, притягували оточуючих. За спогадами Сергія Олександровича, на зібраннях громади він

говорив рідко, мало і запинаючись, але кожне його слово „якось легко лягало на серце слухачам, а глибокі очі з-під темних окулярів ніби цвяхом прибивали кожну його думку” [244, с. 351]. С. Єфремов характеризував його як велику людину, що зуміла в період лихоліття „запалити такий ясний вогонь духовних інтересів, коло якого грілося багато людей і які в життєву путь забрали з собою проміння того живущого вогню. І в серцях оцих людей ім’я Луки Скочковського завжди буде берегтися як найсвятіша святиня, і пам’ять про цього сильного духом чоловіка не зсяє ніколи” [640, с. 165].

На семінарські роки припадає знайомство Сергія Олександровича з О. Лотоцьким, який тоді навчався в Київській духовній академії. Останній потім згадував, що на так звані „академічні чаї” та вечірки часто заходив молодий С. Єфремов. „Мав я, – писав О. Лотоцький, – глибоке задоволення бачити послідовний зріст і поступ сеї великої духовної сили. Скромний юнак, він увесь перейнятий був самими духовними інтересами [...]. Читав він багато, не лише хапаючи думки і факти, але й усвідомлюючи їх в перспективах свого світогляду” [259, с. 226]. Жив у „недоторканих обставинах” у свого старшого брата, архімандрита Йоанникія, який був ректором Київської духовної семінарії з 17 вересня 1893 р. [108, арк. 19–22; 116, арк. 1–2] Будинок ректора розташовувався неподалік приміщення семінарії на Подолі, навпроти Успенського собору. Хлопець перебував на казенному утриманні, що складало 90 крб. на місяць [110, арк. 79 зв.; 114, арк. 24 зв.]. В помешканні брата він мав окрему кімнату, читав багато, аналізуючи думки та факти авторів, усвідомлюючи їх в перспективах свого світогляду щодо вирішення українського національного питання. Був постійним гостем О. Лотоцького, відвідував його в академії. За словами останнього, сам мало говорив, більше запитував та уважно слухав. В цих розмовах зав’язалася між ними міцна дружба, що тривала протягом всього подальшого життя [259, с. 226–227].

На зібраннях громадівців С. Єфремов познайомився з В. Самійленком, Ф. Матушевським, а восени 1895 р. і з В. Доманицьким. Восени того року О. Лотоцький, що був тоді студентом духовної академії, запропонував юнаку

пристати до гуртка молоді, що захожується видавати українські книжки. Хлопець залюбки згодився і в призначений час був на квартирі у В. Доманицького, що жив у будинку В. Антоновича. В. Доманицький для С. Єфремова був не тільки поважаним діячем, а й близьким товаришем, з „яким півтора десятка років [...] робили ми одне діло, з яким зв’язували нас міцні нитки особистої симпатії й приятелювання... гурток, у якому я тоді опинився, і був початком того видавництва, що, прийнявши назву „Вік”, додержалось аж до сього часу” [354, с. 2–3].

Громада та громадське життя допомогли С. Єфремову обрати свій шлях у житті. Від „стихійного українця” юнак поступово перетворився на переконаного патріота своєї Батьківщини. Він зрозумів, що поза рідним народом немає „ні ходу, ні роботи, ні прив’язання, ні самого життя” [244, с. 360]. Український народ, його потреби, його життя, відродження – стали для нього тим імперативом, який показував дорогу, поставивши як мету, як недосяжний, здавалося тоді, ідеал повне зрівняння його з великими, освіченими й сильними націями світу. До цієї мети уся діяльність хлопця стала зрозумілою і доречною. Додатковими стимулами для участі у громадівській культурно-просвітницькій роботі стали патріотичні лекції з історії України, прочитані громадівцям протягом 1895 – 1896 рр. В. Антоновичем. „Викладав він їх своїм тихим, трохи хрипуватим голосом у тоні спокійного епічного оповідання дуже просто, зовсім за звичаєм красномовця; проте частенько в них виблискував тонкий його юмор, дотепні порівняння освітлювали виклад” [290, с. 207].

За спогадами С. Єфремова, після усвідомлення важливості своєї громадської діяльності він навіть подорожі у село до батьків здійснював не з порожніми руками, а „озброєний українською книжкою, якою думав пробивати мури байдужості та виховувати національну самосвідомість” [244, с. 360]. Першими об’єктами для пропаганди своїх ідей для нього стали його рідні – мати, молодші брати, сестра. Перечитуючи з ними твори українських письменників, він отримував привід наочно переконатися, як багато значить

сила рідного слова і якою могутньою зброєю може стати освіта рідною мовою. Відвідування батьків юнак також використовував і для традиційної для того часу роботи громадівців – збирання етнографічного матеріалу. Протягом перших двох років навчання у семінарії юнак записав кілька сотень пісень, колядок, щедрівок, загадок, приказок і казок.

Саме в період навчання у семінарії у С. Єфремова з'являється потяг до дослідження української мови. Спілкування з людьми стало своєрідною школою „живої мови і як виховування живої звички поважно ставитись до народної творчості”. Юнацький етнографізм зробив добру послугу для нього. Погляд на людей у Сергія Олександровича змінився в кращу сторону. З цього часу він з допитливістю і природною для свого віку ідеалізацією „звик шукати вислову для своїх потреб у народній мові”, яку чув на своїй малій батьківщині [244, с. 361].

Перші роки перебування С. Єфремова у Києві, участь у громадському житті, цілеспрямована самоосвіта заклали підвалини його нового світогляду. Важливими для становлення світогляду стали попередні здобутки, досвід сучасників, ознайомлення з тогочасними літературними творами. Від художньої літератури відбувався поступовий перехід до ознайомлення з працями критиків і публіцистів – В. Белінського, М. Добролюбова, М. Чернишевського, Д. Писарєва, М. Шелгунова, А. Скабичевського, А. Щапова, П. Лаврова, а надто М. Михайловського, який став для юнака „віртуальним” вчителем та керманичем у тому, як і що вірити та що робити. Г. Успенський та М. Салтиков-Щедрін давали художні приклади до теоретичних комбінацій літературної творчості самого С. Єфремова. Природознавство підтверджувало його соціологічні міркування щодо формулювання законів життя. Українська література давала підґрунтя, на якому все це мало прикладатися, а особливо привертало увагу найбільш замовчуване владою – національне питання [244, с. 361].

До творів письменства й науки додалися як об'єкти зацікавлення також і періодичні видання. Зокрема, це стосується таких російських журналів, як

„Вестник Европы”, який передплачувала громада семінарії. „Руководство для сельских пастырей”, „Русская Мысль”, „Мир Божий”, „Исторический Вестник”, „Русский Вестник”, „Русское Обозрение”, які виписувала семінарська бібліотека, та „Русское Богатство”, яке Сергій Олександрович передплатив зі своїми однокурсниками у 1895 р. [187, арк. 214]. Найбільше юнаку подобався журнал „Русское Богатство”, який став виходити з 1893 р. під редакцією М. Михайловського [244, с. 363–364].

Публікації загальноросійських часописах зацікавлювали С. Єфремова перш за все тим, що розглядали наболілі проблеми тогочасного суспільства, а також разом з допоміжною літературою давали матеріал до становлення власного світогляду. Матеріали, отримані внаслідок попередніх зацікавлень, інколи досить нейтральні за змістом, допомагали молодому семінаристу формувати власні висновки про ті чи інші моменти суспільно-політичного та соціально-економічного життя країни з прочитаного у газетах та журналах. Весь той матеріал помалу укладався в певну систему, закладаючи основи того світогляду, що давав хлопцю відповіді на питання – як потрібно „жити і якому богові служити”. Ці питання юнак намагався розв’язати спочатку на підставі природничих наук, які вважав основою людського життя, із залученням принципів гуманізму тогочасної філософії та альтруїстичних положень загальнолюдської етики. Не роби того іншому, чого собі не бажаєш, – це правило здавалося для С. Єфремова єдино непохитною максимою й основою людської моралі, і за допомогою неї він намагався будувати свої стосунки з іншими людьми. „Буває гірше” – це формулювання він часто прикладав у своєму ставленні до будь-яких прикрих подій, черпаючи в цьому своє внутрішнє заспокоєння. Як пригадував С. Єфремов, він, сповідуючи такі принципи, почував себе не тільки українцем, а й людиною [244, с. 363].

В той час була в російському письменстві тенденція протиставляти національне й загальнолюдське, віддаючи перевагу останньому. С. Єфремов намагався поєднати обидва у своєму світогляді, щоб не було шкоди ні національному, ні загальнолюдському, щоб не було образи йому ні як

українцеві, ні як людині. Українське питання для юнака стало практичною складовою національної справи в тих реальних умовах суспільно-політичного життя, а загальні принципи людськості – теоретичною.

Наприкінці 1890-х рр. справи семінарської громади погіршилися. Громада зменшувалася чисельно і перебувала у занепаді. На зібрання молоді звернуло увагу керівництво семінарії. За доносом одного зі священників, „серед семінаристів шириться „хохломанство”, по селах вони поводяться наперекір „своєму званію” і „львовскія печати книги читають”. Про те ж саме повідомляла семінарське керівництво жандармерія, вимагаючи пильного догляду за семінаристами. Було ще декілька моментів, що свідчили про завершення безтурботного життя семінаристів-громадівців. В одному з перших томів „Записок Наукового товариства ім. Шевченка” О. Лотоцький надрукував статтю під своїм справжнім прізвищем, і це викликало серед академічної інспекції занепокоєння і переслідування українства та українців. Занепаду громади сприяли і внутрішні обставини – сформувалися дві групи впливу – симпатички марксистів та монархістів [244, с. 395–396].

Закінчити семінарію С. Єфремову не довелося. Про конфлікт, який тоді трапився, розповів у своїх спогадах О. Лотоцький. Він писав, що серед учителів семінарії був вчитель П. Смирнов. Він обізлився на керівника семінарії і вирішив помститися на молодшому братові. Викладач задав семінаристові проаналізувати проповідь митрополита Ф. Дроздова, яка прославляла кріпацтво, та запитав, як юнак ставиться до ідейного боку проповіді, а той відверто її засудив. Учитель подав на правління семінарії заяву про неблагонадійність учня, який образив пам'ять великого російського промовця і заяву-рекомендацію про виключення семінарста з навчального закладу. 12 березня 1896 р. ректор взяв у брата заяву до правління семінарії про добровільне звільнення [112, арк. 30]. Цим випадковим способом С. Єфремов отримав можливість реалізувати своє бажання покинути семінарію та розпочав готуватися до вступу в Імператорський Київський університет Св. Володимира.

При семінарській громаді діяла гуртківська бібліотека, підбірка якої дуже подобалася С. Єфремову. Члени громади знаходили в ній все, що тільки можна було тоді добути українською мовою, а також праці, присвячені українській справі – переважно закордонні львівські видання. Громадівці регулярно поповнювали бібліотеку свіжими номерами журналів та газет. Зібрано було все, як пригадував Сергій Олександрович, що мало відношення до історії та української літератури і допомагало стати свідомим українцем. А для цього, вважали громадівці, потрібно було, перш за все, бути загальноосвіченою й добре розвиненою людиною, здатною також і до самоосвіти. В бібліотеці були книжки з літератури, публіцистики, соціального питання, як українською, так і російською мовами. Громадівці активно користувалися популярними на той час програмами для самоосвіти, різноманітними каталогами і покажчиками. Найбільше семінаристам доводилося користуватися творами російських письменників – критиків та публіцистів: М. Добролюбова, Д. Писарева, М. Михайловського, П. Лаврова, В. Флеровського, М. Чернишевського. Старші громадівці рекомендували молоді читати твори белетристів-народників: Г. Успенського, М. Салтикова-Щедріна, Ф. Решетнікова. Траплялося чимало нелегальної літератури: старі видання О. Герцена, пізніше – „Народної волі” та значної частини літографічної продукції того часу, зокрема „Исторических писем” та „Крейцеровой сонаты”. Громадівська бібліотека стала однією з небагатьох подібних у Києві, що допомагала молоді у справі самоосвіти, давала відповіді на багато злободенних викликів того часу. У 1908 р. рештки бібліотеки передано на прохання Б. Грінченка та за клопотанням С. Єфремова, до Київської „Просвіти” [244, с. 355].

За спогадами Сергія Олександровича, впливи великого міста дозволяли не обмежуватися літературою лише семінарської бібліотеки, а й використовувати інші джерела. Це сприяло становленню власного критичного світогляду і обережного ставлення до позицій авторів та їхніх творів. Як наслідок, призвело до перегляду традиційних, взятих за основу звичних

поглядів і до переоцінки таким способом набутих цінностей. Він вважав, що ці життєві обставини допомогли йому виробити власну морально-громадську позицію [244, с. 345–346].

В семінарські роки С. Єфремов вперше знайомиться з російською літературною критикою. Серед авторів юнак відзначає твори В. Белінського, Д. Писарєва та найцікавішого, на його погляд, М. Михайловського. Особливо сподобалось йому його зауваження, спрямоване проти відомого в той час письменника Д. Мордовця (*жив у С.-Петербурзі – Л.М.*), який виступав у пресі з різкою критикою так званих „провінційних” літератур, допускаючи у своїх висловлюваннях шовіністичну зверхність. Юнак поділяв позицію М. Михайловського щодо засудження подібних публікацій. Література давала йому нові враження, які він намагався осмислити і проаналізувати. Читання книжок сучасників змушувало хлопця часто бути на самоті і „обмірковувати свої маленькі думи й турботи” [244, с. 330]. Саме в цей час відбувається „ламання” його релігійних і становлення нових суспільно-політичних поглядів.

Велике враження на С. Єфремова справила теорія боротьби за індивідуальність М. Михайловського, який захищав індивідуалізм від тиску колективізму [473, с. 188–189]. Для публіциста поворотним пунктом була людська особистість як найвища суспільна цінність та рушій і творець людського розвитку. Він обґрунтував роль прогресивної інтелігенції у зміні суспільного розвитку, у визвольному русі, її відповідальності за долю народу, що, як бачимо із спогадів Сергія Олександровича, останньому дуже імпонувало.

Розроблена М. Михайловським тема „Герої та натовп” залишилася актуальною й у наші дні. Сучасні дослідники наголошують на слушності основних критичних закидів публіциста марксистам – концептуальні спрощення та надання переваги „економічному факторові”. Прийнявши за основу його теорію, С. Єфремов адаптував його погляди, поєднавши захист індивідуальності із захистом прав українського народу. Він вважав, що в

національній боротьбі пригнічених націй також наявна свого роду боротьба за індивідуальність – національну [244, с. 363]. У шумній полеміці того часу між марксистами й М. Михайловським юнак став на сторону публіциста і з великим нетерпінням став очікувати кожну наступну книгу „Русского Богатства”, а насамперед рубрики „Литература и Жизнь”, яку той вів. За спогадами В. Винниченка для Сергія Олександровича М. Михайловський став „альфою і омегою” його публіцистичної та літературно-критичної діяльності [573, с. 154].

Таким чином, у концепції С. Єфремова, громада, людина і нація зайняли важливе місце, які своїми різними сторонами поєднувалися і через те не викликали суперечностей у їх відстоюванні. Кожен представник людства, народу, суспільства, громади, з його точки зору, через поєднання національного з загальнолюдським задовольняв свої індивідуальні інтереси. Отже, принцип „не робити іншому того, чого собі не бажаєш” став для громадівця недоторканим як для міжнаціональних, так і для міжлюдських стосунків.

Окрім російської літератури, до рук С. Єфремова потрапляють й твори українських письменників. Зокрема – Панаса Мирного і І. Білика „Хіба ревуть воли, як ясла повні?”, А. Свидницького „Люборацькі”, І. Франка „В поті чола”, І. Нечуя-Левицького „Хмари”, заборонені поезії Т. Шевченка, Б. Грінченка „Соняшний промінь”, „На розпутті”. Ці книги відкрили перед молодим юнаком світ українського письменства, яке, за його словами, постало як якесь створіння, що тягло до себе й щораз більше кликало і зацікавлювало [244, с. 346–347]. За ним поступово відновлювався і міцнів український національно-визвольний рух, створювалися окремі опозиційні до влади таємні організації, в які прагнули покращити життя народів Російської імперії.

Процес формування світогляду С. Єфремова був повільний і затяжний. До нього поступово вносилися все нові і нові доповнення і правки. З кожною прочитаною книгою та статтею викристалізовувалися нові деталі особистісної концепції життя. Протягом цього процесу знайшли своє розв’язання релігійні

сумніви й потроху означилися політичні та соціальні погляди. Будь-яка тиранія, насильство, гніт і експлуатація людини людиною, верствою, державою стали неприйнятними для юнака, так само, як і будь-який обман чи духовна тиранія, що базувалася на неосвіченості. Він вважав власну систему поглядів „соціалізмом”, правда, не тим партійним, що ставив на перше місце догми, під які мають пристосовувати життя люди, а етичним, ненасильницьким „соціалізмом” здорового глузду та „живого життя” [708, с. 77]. Саме завдяки такій позиції С. Єфремов пояснював, чому не потрапив до жодної з тогочасних партій. Він вважав, що партії намагалися донести до людей не розуміння їхніх проблем, а більше займалися шумною пропагандою своїх популістських ідей. Основою свого світогляду вважав тезу про розуміння й щире відданість „рідній ідеї” – постійного і невинного поступу і всестороннього розвитку людини [244, с. 364].

Таким чином, під впливом оточуючих його людей, під впливом поглядів сучасників поступово закладається ліберально-національна складова світогляду С. Єфремова, майбутнього активного суспільно-політичного діяча українського національно-визвольного руху.

У 1893 р. відбулися зміни у житті Сергія Олександровича. З переходом його брата Йоанникія до Києва на посаду ректора семінарії він переселяється з корпусу училища до його будинку. Це дало йому можливість без остраху займатися вдосконаленням власного світогляду через безперешкодне ознайомлення з тогочасною літературою та вільне спілкування з представниками Київської громади та їхніми гостями із Галичини, які зрідка приїжджали до Києва. Через Йоанникія Сергій знайомиться з родиною Ф. Дурдуківського та його дітьми – дочкою Онисією та сином Володимиром. Ця сім'я стала для юнака другою, з якою зв'язали його й особисті симпатії та приязнь, і спільність переконань, а також практична робота у громадському житті [244, с. с. 367]. Протягом десятків років С. Єфремов був тісно пов'язаний з родиною Дурдуківських. Вони разом читали і навчалися, ділилися думками, виробляючи самобутній світогляд.

Завдячуючи О. Лотоцькому, в семінарські роки С. Єфремов познайомився з представником Київської Старої громади О. Кониським і став відвідувати вечори, які той організував в себе вдома. Він уважно прислухався до розповідей письменника, сприймав його спогади та думки про тогочасну українську літературу. О. Кониський любляв спілкуватися з молоддю, давав поради, вислуховував і допомагав у важку хвилину. Саме завдяки йому і було 22 квітня 1888 р. засновано українську громаду в Київській духовній семінарії. Душею громади був Л. Скочковський, однак її духовним керівником тривалий час залишався О. Кониський, якого С. Єфремов вважав своїм учителем [552, с. 239]. Громада з кожним роком збільшувалася й розширювалася, до неї приєднувалися всі ті, чий природний розум або „неспокій духа привели до думки, що не о хлібі єдинім жива буває людина” [244, с. 351]. У засіданнях брали участь і представники Київської Старої громади, та активісти українського національно-визвольного руху – М. Грушевський, В. Вовк-Карачаєвський, Ф. Вовк-Карачаєвський, І. Стешенко, які бачили у молодих вихованцях семінарії майбутнє поповнення як і для Київської Старої громади, так і для українського національного руху. Посередником між семінарською громадою і Київською Старою став випускник семінарії О. Лотоцький, який одночасно входив і до Старої громади, де товаришував з О. Кониським та В. Антоновичем. Він організував постачання літератури з-за кордону, писав до галицьких друкованих видань та підшукував для них талановитих співробітників серед української молоді [244, с. 354].

За спогадами С. Єфремова, він жив у „світі ідей, між книжками, літературними інтересами”, „любив письменство всією душею, жив у тому принадному світі, і письменники, – ті, що пишуть ті книги й панують у тому чарівному світі, – були мені недосяжним ідеалом” [244, с. 369]. Перша літературна спроба стала своєрідним наближенням до власної мрії. Він вважав свою пробу пера „нереальною” і тому своє літературне творіння нікому не показував. У третьому класі семінарії юнак спробував себе і в якості поета.

Однак, зважаючи на відсутність доступної для читання української літератури, перша проба виявилася не надто вдалою. Інстинктивно хлопець зрозумів ірреальність тодішніх обставин і нікому не показавши своїх творінь, закинув віршування, зневірившись у тому, що міг наблизитись до „принадного, але далекого світу письменницького” [244, с. 369]. Беручи приклад зі своїх сучасників – М. Левицького, М. Лисенка, О. Лотоцького, Є. Чикаленка [119; 120; 121; 123] С. Єфремов активно листується з цікавим йому на той час М. Грушевським, який пропонує юнаку долучитися до роботи у галицьких газетах і журналах [118; 202; 206; 489, с. 334–335]. На думку І. Гирича український історик був тією людиною, яка допомогла Сергію Олександровичу повірити у власні літературні сили [749, с. 11].

Оточення та природна цікавість сприяли пробудженню у С. Єфремова бажання до відкритої літературної творчості. Під впливом розмов О. Кониського він в 1895 р. пише перші свої оповідання: „Неслухняні діти”, „Пригода з молодими рибалками” і друкує їх у львівських часописах – „Дзвінок” (у № 2 за підписом С. Охріменко) та „Зоря” (у № 12 за підписом Сергій Палець), що був офіційним виданням Наукового товариства імені Т. Шевченка. Але саме тут, у гуртку О. Кониського, юнак розуміє, що художня проза не його покликання. Серед його творів варто згадати надруковані в „Літературно-Науковому Віснику” оповідання „Задля родини” (1899, кн. 1), „Похорони” (1900, кн. 10), „Холера” (1901, кн. 6), „Нерви” (1903, кн. 4), у збірниках – „Малі люде – мале й горе” („Дубове листя”, альманах на згадку про П. Куліша, 1903), „Ціна крові” („На вічну пам’ять Котляревському”, 1905). В „Основі – „Про те, що було й чого не було”” (1915, кн. 1). У літературному та педагогічному збірнику „Січ” – „Гірські потоки” („Січ”, 1919, кн. 1).

Великого подвижника українського визвольного й культурно-просвітницького руху, а водночас письменника, публіциста, педагога, вченого-шевченкознавця О. Кониського С. Єфремов вважав своїм духовним батьком, наставником і учителем. Можливо, в ньому юнака приваблювала одна риса, яку влучно сформулював І. Франко у статті „Молода Україна”: „Одно тільки

не покидало його, не змінялося у нього – почуття обов’язку працювати для України і на користь її розвою” [665, с. 25].

Для С. Єфремова будинок письменника став своєрідним джерелом відомостей про українську справу та людей, школою живої роботи, місцем, куди легко нести було свої молодечі мрії та плани. В його будинку розташованому напроти пам’ятника О. Бобринському завжди „горів огонь великої любові до України, часом один-єдиний навкруги, і не диво, що ми злітали на той огонь, і багато я особисто хороших вечорів і за роботою, і за розмовами, і за товариськими жартами пережив у тій пам’ятній світлиці, багато й тривожних ночей пересидів над ліжком хворого, в якому бачив не тільки вчителя, а й особисто дорогу людину” [244, с. 378]. Варто також подати й афористичну формулу О. Лотоцького про О. Кониського, який зауважував, що „можна любить Україну так, як любив Кониський, – але більше, як він, – любить не можна” [259, с. 176]. С. Єфремов у видавництві „Вік” був провідним ініціатором та організатором літературної збірки, присвяченої пам’яті свого вчителя, де разом із творами І. Франка, М. Старицького, М. Коцюбинського, І. Нечуя-Левицького, Б. Грінченка, А. Кримського, І. Карпенка-Карого опублікував власне оповідання „Медаль” [531].

Тема „Кониський і Єфремов” надзвичайно широка, багатогранна та давно чекає на свого дослідника. Але на одному її аспекті варто додатково наголосити. Так само, як Сергій Олександрович визнавав О. Кониського своїм духовним батьком [640, с. 164], останній пишався тим, що був учнем видатного українського діяча – кирило-мефодіївця і педагога Д. Пильчикова. Цей ланцюг поколінь (Пильчиков–Кониський–Єфремов) нам дає багато підстав для розміркування про їх духовну неперервність, про спадковість визвольних ідей та їх розвиток на нових рівнях української історії.

За часів губернаторства О. Дрентельна в Києві ще не було українського театру. А ті, що були, мали за мету проводити російські культурні впливи, отримуючи за це державні субсидії. Така фінансова підтримка театрам та пресі мала характер пропаганди проти польських і українських впливів [234, с. 203].

Однак з послабленням реакції владою було дозволено організовувати вистави і на українську тематику.

Український театр став важливою складовою у формуванні світогляду С. Єфремова (за його власними словами) та становленні його національної свідомості. Він вперше до театру потрапив одразу ж після свого приїзду до Києва. Восени 1893 р. відвідав перші постановки українською мовою „Назар Стодоля” і „Як ковбаса та чарка, то минеться й сварка” (*творча обробка комедії Л. Глібова „До мирового” – Л.М.*), які відбулися в Людвиківському залі на Думській площі (*зараз Майдан Незалежності – Л.М.*) у постановці театру „Ратмирової і Глазуненка”. На юнака, який навіть не уявляв, що існує український театр, вистави справили незабутнє враження, тому надалі він, задовольняючи цікавість, намагається регулярно відвідувати й інші україномовні вистави. Серед них у 1893 р. – виставу М. Садовського і М. Заньковецької – „Не так склалося як жадалося”, „Чорноморці”, „Кумірошник” [691, с. 233–234], у 1895 р. М. Кропивницького, І. Карпенка-Карого і П. Саксаганського – „Олеся”, „Нещасне кохання”, „Невольник” [187, арк. 110 зв.–111 зв., 113]. Як пригадував С. Єфремов, „Я спізнав наш театр на вершечку творчих досягнень його артистів, я бачив усі визначніші сили його, мабуть, в усіх ролях, і мушу сказати, що для виховання української публіки, для підготовки майбутніх читачів нашої літератури і преси, для розповсюдження української свідомості наш театр зробив надзвичайно багато” [244, с. 366].

Дарма, що репертуар театрів був вузький, обмежений і в більшості другорядний, що й самі артисти здебільшого були несвідомі ваги тієї справи, яку взяли на свої плечі, – самим фактом свого існування й великою екстенсивною силою його діячів театр справді став єдиноможливим в той час місцем прояву своєї національної особливості і самобутності.

Після закінчення гімназій і семінарій члени громад зазвичай вступали до університетів і ставали засновниками студентських громад. У другій половині 1890-х рр. такі громади діяли в Київському, Харківському, Варшавському,

Дерптському, Петербурзькому, Московському університетах і Ново-Олександрійському сільськогосподарському інституті [238, с. 8–18].

Покинувши через донос навчання в семінарії у 1896 р., С. Єфремов подав прохання до Міністерства народної освіти, щоб його прийняли до Київського університету Св. Володимира, хоч і знав, що з цього може нічого не вийти, оскільки він ще не закінчив навчання в семінарії і „претендував на Київ”, а не на якесь з „окраїнних” міст, куди семінаристів відправляли як гарматне м'ясо русифікації. Хоча його батько був проти світської освіти для сина, однак не заважав синові самостійно вирішувати свою долю.

Весною 1896 р. юнак повертається до Києва і подає прохання попечителеві Київської шкільної округи з тим, щоб йому дозволили скласти іспити зрілості в 1-й Київській гімназії. Після тривалої підготовки юнак складає екстерном екзамен за останній курс Київської духовної семінарії.

Після вирішення усіх передвступних проблем перед С. Єфремовим постає важкий життєвий вибір – на який факультет університету йти навчатися. Зважаючи на енциклопедичний характер освіти та самоосвіти, інтереси „двоїлися або й троїлися”. На перший погляд, найпростіша дорога – історично-філологічний факультет з циклом словесних, історичних та філософських наук. Однак схоластика класичної філології з її мертвими мовами не приваблювала колишнього семінариста. Юнак цікавився природничими науками, але тут на перешкоді стояла математика, яку він вважав „нестерпною”. Через захоплення соціальними науками він свій вибір робить на користь юридичного факультету Київського університету. З вересня 1896 р. розпочалося його студентське життя.

Серед викладачів С. Єфремова варто згадати таких, як Д. Пихно (політична економія), М. Ренненкампф (енциклопедія права), Є. Трубецької (філософія права), М. Владимирський-Буданов (історія руського права), М. Ясинський (зовнішня історія руського права), І. Покровський (історія римського права), О. Романович-Славутицький (державне право), С. Єлізаров (особлива частина державного права), Л. Білогриць-Котляревський (карне

право), О. Гуляєв (цивільне право).

Кожного з викладачів Сергій Олександрович згадував в залежності від професійності та порядності. Окремих засуджував за відвертий кар'єризм і цинічність у стосунках зі студентами, інших поважав за цілеспрямованість у наукових дослідженнях та бажання передати свої знання молодому поколінню.

Кінець XIX – початок XX ст. відзначені в університетських історіях черговим періодом піднесення студентського руху. Незважаючи на „неукоснітельніа мери”, в середні та вищі навчальні заклади, в „оті міцно замуrowані фортеці російського виховання київської молоді” „просочувалася” революційна і українська пропаганда [234, с. 209]. Київський університет не став виключенням, і в його стінах студенти утворюють різноманітні гуртки і товариства.

Ставши студентом, С. Єфремов активно включається у громадське життя київського студентства. Увійшов до складу студентської громади університету Св. Володимира, переважну більшість представників якої приваблювала соціал-демократична платформа. На відміну від своїх колег, він скептично ставився до соціал-демократії, більший вплив на юнака справляли концептуальні розробки народників і М. Михайловського. Незважаючи на поміркованість та стриманість у висловлюванні своїх переконань, юнак, за помилковими свідченням київської охоранки, стає найактивнішим діячем студентської громади [459, с. 164–165]. Його активність проявлялася швидше за все не в політичній площині, а більше в культурницько-просвітницькій.

Курс, на якому навчався С. Єфремов, не брав жодної участі в тогочасному студентському рухові, тому йому доводилося спілкуватися з студентами інших курсів, які проявляли ознаки громадсько-політичної або просвітницької діяльності.

Перші значні студентські заворушення, за період навчання Сергія Олександровича, відбулися 1896 р. Уряд нічого не міг вдіяти за допомогою своїх звичних методів – шпигунства, вхідних квитків до університету, арештів й висилок. „Спілкова рада” („Союзный совет”), яка складалася з представників

студентських організацій, конспіративно керувала по всіх університетах студентським рухом, зуміла об'єднати і скоординувати виступи молоді. У 1898 р. відбувся мітинг студентів на підтримку студентства Варшавського університету, яке виступало проти встановлення 8 листопада 1898 р. пам'ятника колишньому віленському генерал-губернаторові М. Муравйову у Вільні (Вільнюсі). Такі самі заворушення відбувалися і в середовищі українських студентів.

До української студентської громади, заснованої близько 1897 р., окрім С. Єфремова належали С. Черкаський, М. Доманицький, Д. Антонович, О. Рагозинський, Давидов, Примачевський, К. Квітка та ін. Громада налічувала кілька десятків членів і мала свою бібліотеку. Під впливом студентського гуртка подібні об'єднання виникли у 1-й та 5-й гімназії (на Печерську) [244, с. 425]. Незважаючи на своє членство в студентській громаді, юнак продовжував відвідувати засідання й семінарської громади. І з причин конспірації (статут Всеукраїнської безпартійної організації забороняв перебування одній і тій же людині в керівних органах різних громад) відмовлявся брати активну участь у студентській громаді, хоч усіх знав і був з ними у добрих стосунках.

Представники громади регулярно збиралися на читання рефератів на теми українського життя, розповсюджували українські книги, пропагували українство. Студентська громада контактувала з Київською старою громадою, зокрема з М. Лисенком, М. Старицьким, Косачами. На спільних зібраннях громадівці знайомилися між собою ближче, читали літературу, обговорювали важливі суспільно-політичні події, співали українських пісень [608, с. 20].

С. Єфремов вважав за недоцільне брати участь у політичних організаціях студентів університету, оскільки багато часу витрачав на семінарську громаду, якою змушений був керувати після від'їзду старших колег до Петербургу. З іншого боку він не міг претендувати на „репрезентацію свого курсу”, який був сконцентрований в той період на аполітичній культурницько-просвітницькій діяльності [244, с. 426]. Йому у цей час більше імponує думка про важливість

підтримки національної ідеї, яка має стояти вище за особисті переконання.

Незважаючи на аполітичність діяльності Сергія Олександровича, за ним під час навчання в університеті, було встановлено нагляд з боку поліції [55, арк. 141 зв.]. Матеріали правоохоронних органів характеризують юнака як особу, що активно проявляла себе в українському русі. Та попри ці дрібні негаразди, початок століття був для нього усвідомленням своєї потреби національній справі, визнання з боку читачів та друзів.

У своїх спогадах він писав: „Я не знаю, та тепер і сказати не можу, на що сподівалися ми, молоді адепти української ідеї: ні за собою, ні перед собою нічого не було видко, нізвідки ні поради, ні допомоги. „*Contra spem spero*” – могло стати добрим, чи не найкращим девізом часу. І тільки, мабуть, молодеча необачність та нерозсудливість держали нас, „разсудку вопреки, наперекор стихіям, на ниві українства та ще, може, та сліпа віра, що, кажуть, горами рухає” [244, с. 428].

Склавши державні іспити влітку 1901 р. С. Єфремов завершив навчання і 31 травня отримав диплом 2-ї степені та свідоцтво про закінчення Київського університету [104, арк. 1, 2–2 зв.]. В той час юнак „не мав що з ним робити, бо на службу ані до адвокатури вступати ані гадки не було” [244, с. 459]. У листі до М. Грушевського 12 червня 1901 р. писав, що „тяжко не хочеться поповнювати собою лави „славославящей” бюрократії, серед якої замерзають усі гарні почування”. Він бачив своє покликання в літературній роботі, планував видавати журнал українською мовою „Вік” [118, арк. 23–24, 73].

Таким чином, С. Єфремов під час навчання на юридичному факультеті Київського університету Св. Володимира став активним учасником студентської громади університету. Саме в університеті він формує власні політичні погляди, які на тлі українського культурництва виглядали достатньо радикальними [465, с. 34], але так і не змусили його відмовитися від культурництва на користь політичної діяльності.

Під час навчання в університеті в студентському середовищі набувають все більшої популярності теоретичні міркування М. Драгоманова. С. Єфремов

та його сучасники визнавали, що політичні переконання теоретика українського соціалізму справили на формування їх світогляду значний вплив, а в загальноукраїнському масштабі сприяли європеїзації українського національного та культурного життя [34, арк. 5; 35, арк. 2; 456, с. 195–196].

Люди, які добре знали Сергія Олександровича, стверджували, що політиком він не був. З цим можна погодитись, але з суттєвими поправками – він не був політиком в тому сенсі, коли вважають, що політика і мораль несумісні, бракувало йому й далекоглядності. Він не був людиною, яка переступає через все, навіть через біблійні заповіді, заради власних амбіцій. Він думав про Україну – про її вільний розвиток і добробут. Але ніколи не був осторонь тих політичних завдань, які ставило життя, сміливо висловлював свою думку в пресі, в програмах близьких йому організацій і партій.

М. Драгоманова одним з перших в Україні дав політичний аналіз національного питання і створив своєрідну федеративно-демократичну концепцію розв'язання проблеми національної свободи. С. Єфремову імпонували його ідеї політичної свободи як головної мети та розробка програми конституційно-правових перетворень в Росії, відстоювання демократично організованої політичної системи суспільства, де б інтереси держави не суперечили інтересам народів, що її населяють, а також інтересам кожної людини. Політичну свободу він розумів і як надання усім громадянам гарантованих політичних прав і свобод, і як право народів на вільний національний розвиток через систему широкого місцевого самоврядування. Гасло М. Драгоманова „Політична свобода – це певні права людини і участь самого суспільства в упорядкуванні справ державних” [620, с. 22], стало і частиною переконань Сергія Олександровича. Поділяючи погляди громадівця щодо пріоритету прав і свобод людини над державними інтересами у внутрішній політиці, С. Єфремов залучив їх до окремих своїх теоретичних праць. Це зокрема – „З громадського життя на Україні” (1908), „Як люде прав собі добувають” (1905), „Історія українського письменства” [328; 522; 718; 526]. На думку Сергія Олександровича, відстоювання загальнолюдських

ідеалів та національних інтересів для українців має стати об'єднуючим чинником. Тим паче, що кожен самостійно обирає свій окремий, найзручніший шлях (*революційний чи еволюційний – Л.М.*) для того, щоб досягнути мети [526, с. 510].

Для молодого покоління громадівців кінця XIX – початку XX ст. думки М. Драгоманови, які торкалися національного питання, децентралізації влади та демократизації, були зрозумілими і близькими. А найголовніше – цілком реально могли бути втілені у життя. Цінність його міркувань про федерацію і децентралізацію полягала в тому, що останню він не розглядав як мету. Метою для нього була демократизація суспільства знизу доверху, а децентралізація виступала лише засобом для її досягнення. Звично для того часу, розрізняючи нації на державні і недержавні, яким не вдалося зберегти свою національну незалежність або які взагалі ніколи її не мали, М. Драгоманов відзначав, що саме недержавні нації потребують державного вирішення національного питання за допомогою принципів федералізму і децентралізму, на основі автономізму. На думку значної частини ліберальних культурників-українофілів, до яких належав і С. Єфремов, саме еволюційність реформ може призвести до позитивного вирішення нагальних проблем українського народу [570, с. 39–41].

Роки навчання в університеті були сповнені для Сергія Олександровича надій і творчої праці (в цей час проживав за адресою – Кадетський переулок, буд. № 27, кв. 2) [118, арк. 18]. В періодичних виданнях – „Зорі”, „Літературно-Науковому Вістнику” – з'являються його рецензії, критичні та публіцистичні статті. Він продовжує відвідувати вечори О. Кониського, аж до самої смерті останнього в 1900 р. У бесідах та в диспутах, які там точилися, вдосконалюються його лідерські здібності. О. Лотоцький зауважив у споминах, що вони: „Самі, напевно, вибралися б на письменницький шлях, але фактично шли на його під проводом та за порадами Кониського. Для мене особисто був він і другом, і учителем, і духовим батьком” [259, с. 64].

Ще в роки навчання С. Єфремова в університеті його батькові надали

інший приход в селі Ситківці, Липовецького повіту (*тепер Вінницька обл. – Л.М.*). Село було, як на ті часи, велике, але прихожан старої, побудованої ще у 1752 р., Вознесенської церкви було небагато. Значна частина селян була католиками та сезонними працівниками місцевого цукрозаводу.

Юнак щоліта відвідував батька й молодшого брата Петра, який згодом пішов шляхом старшого, закінчив семінарію, у 1915 р. – Київський університет, став відомим літературознавцем, викладачем Катеринославського університету, в 1929 р. був заарештований і в 1930 р. засуджений у одній і тій самій справі СВУ на п'ять років позбавлення волі та відбувавав покарання в тому ж Ярославльському політизоляторі.

Відвідуючи батька, С. Єфремов з Ситківців їздив до Липовця та до Іллінців – чималих, як на тоді, містечок, цікавиться історією, краєзнавством. Він постійно листувався з О. Лотоцьким, який гостював у матері в Вінниці. Обидва вони ще молоді, не позбавлені почуття гумору, тож навіть адреси один одному на листах писали жартівливими віршами [259, с. 268–269].

Майже кожного літа, починаючи з 1900 р., друзі подорожували Україною. Спільно відвідували місця, пов'язані з історичними подіями, бібліотеки з їхніми архівами, ветеранів українського руху. Зустрічалися у Вінниці і прямували здебільшого до Дністра.

Таким чином, період навчання С. Єфремова став для нього часом розширення світогляду за рахунок ознайомлення і подальшого вдосконалення драгоманівської концепції щодо вирішення суспільно-політичних та соціально-економічних проблем українського народу. Він виходить на шлях не лише сприйняття і запозичення концепцій діячів різноманітних напрямків, він розпочинає формувати свою власну концепцію цінностей і переконань.

Отримавши у 1901 р. диплом юриста, Сергій Олександрович жодного дня не працював за фахом, так як знайшов своє покликання у відстоюванні українського питання в поміркованій громадсько-політичній роботі. Його публікації з'являються майже в усіх журналах, де порушується українське питання. Він відгукується на кожне літературне явище, на кожен твір, що

заслуговує уваги. Гостро виступає в загальноросійських і галицьких виданнях проти утисків української мови та українства в Російській імперії.

С. Єфремов належав до молодшої генерації української ліберальної інтелігенції, що під впливом західноєвропейського і загальноросійського політичного руху й суспільного життя Східної Галичини прагнула брати значно активнішу участь у суспільних процесах Наддніпрянщини та відігравати в них помітну роль. Однак перебуваючи під впливом українофільсько-культурників, він, на той час, вважав перехід до активної культурно-просвітницької діяльності доречним, а от політичної – передчасним.

2.2. Робота у Київській Старій громаді

Носіями української ліберальної ідеології в Російській імперії з 1860-х рр. до початку ХХ ст. були громади – нелегальні об'єднання української інтелігенції, які з'явилися в середині ХІХ ст. і проіснували з невеликими перервами до революції 1905 – 1907 рр. Громади були організаціями позастановими, багатонаціональними, аполітичними, діяльність яких передбачала піднесення національного відродження. При вступі до громади від кандидата вимагали визнання двох основних тез: народність країни визначається складом її селянського населення; особа, яка постійно живе в цій країні, повинна служити інтересам її народу [240, с. 192]. Громади були єдиними стійкими структурно-організаційними частинами національно-визвольного руху, які протидіяли денационалізаторській політиці російського самодержавства.

Основні етапи діяльності українофільських громад співпадають із загальною періодизацією українського національно-визвольного руху і провідними напрямками розвитку вітчизняної суспільно-політичної думки. Початком історії громад стала епоха „великих реформ”, які розпочалися наприкінці 1850 – на початку 1860-х рр. Від ідеї панславізму залишився, як політичний ідеал, федеративний устрій, перенесений з загальнослов'янського

грунту на загальноросійський; від християнського соціалізму – атмосфера гуманізму, з її співчуттям до трудящих та пригночених; на перший план було висунуто ідею захисту прав та інтересів українського народу [518, с. 384].

В Києві нове покоління українських діячів, те, яке пізніше назвуть „шестидесятниками”, активно вступило у суспільно-політичне життя. Це були переважно студенти Київського університету, які заснували свою Київську громаду, що виявилась найбільш дієздатною і міцною. Саме в цьому середовищі сформувалися ідеали і переконання людей, які стали духовними вчителями С. Єфремова. Виникають подібні громади в Полтаві, Чернігові, Харкові, Одесі, Катеринославі, Херсоні, Житомирі, Немирові [743, с. 501].

Ідеологія громадівців цього періоду поєднувала романтизм із ідеалізмом, народництвом та орієнтацією на національні традиції. Частина громадівців також схилилися до ідеї політичного звільнення України і встановлення федеративної республіки [387, с. 199–200; 687, с. 250].

Незважаючи на урядові заборони, громадівці в 1869 р. нелегально відновили Київську громаду, яка отримала назву Стара громада, на відміну від нових, „молодих”, заснованих переважно студентством. З 1870-х рр. Стара громада, спираючись на підтримку відроджених громад інших міст, розгорнула різноманітну культурницько-просвітницьку роботу. Зусиллями П. Куліша, О. Кониського і М. Драгоманова були встановлені тісні контакти з Галичиною, яка мала кращі можливості, завдяки конституційному устрою держави, для розвитку українського руху. Галичина, таким чином, надала посильну допомогу Наддніпрянській Україні у розвитку національно-визвольного руху.

Єдиної політичної програми у громадівців не було, погляди членів громад були різноманітні: від мирного культурництва до революційного народництва. Наприклад, навколо Старої громади об'єднувалися молодіжні гуртки (так звана „Молода громада”), серед яких можна виділити три основні напрямки; „словарники” – студенти історико-філологічного факультету Київського університету, які займалися культурницькою діяльністю і

підтримували старогромадівців; „радикали”, студенти, які вивчали політекономію і сучасну філософію; „община”, студенти інших факультетів університету, які стояли, за висловом М. Драгоманова, „між археологією і лексикографією словарників і соціалістичною економією радикалів”. Не зважаючи на зовнішні відмінності угруповань молодих громадівців, для більшості з них близькою була теза М. Драгоманова про те, що радикал, який в Україні не визнає українства, є поганий радикал, так само, як і „українофіл, який не додумався до радикалізму, тільки поганий українофіл” [554, с. 160]. Подібні громади існували в Одесі, Полтаві, Чернігові, Катеринославі, Харкові, Єлисаветграді, Олександрівську [97, арк. 309; 98, арк. 67, 149–159; 99, арк. 17].

Новий етап в організаційній і ідейній еволюції громад розпочався наприкінці 1870 – на початку 1880-х рр. В результаті репресій царського уряду (закриття Південно-Західного відділу Російського імператорського географічного товариства; Емський указ 1876 р., який забороняв видавати і завозити наукову, популярну, перекладну україномовну літературу, організацію концертів, вистав, лекцій і рефератів українською мовою; арешти і висилки громадівців) була поставлена під сумнів ідеологія мирного українофільства. В середовищі громадівців розпочалися суперечки щодо визначення цілей і тактики українського руху. Все більш відчутною стала потреба в нових ідеях. Їх проповідником став видатний вчений і публіцист М. Драгоманов, який виїхав в 1876 р. за кордон і заснував у Женеві видавництво „Громада”. Фінансову підтримку йому надавали Київська та Одеська громади. Він створив новий політичний напрям в українському русі, вніс до нього ідеї соціалізму з елементами демократизму, конституціоналізму і федералізму. Саме ці риси світогляду громадівця були сприйняті і розвинуті С. Єфремовим в першій чверті ХХ ст.

Під впливом пропаганди М. Драгоманова активізувався „молодогромадівський” рух. Молоде покоління української інтелігенції розпочинає засновувати нові громади, які, на відміну від старих громад, намагаються поєднати на практиці принципи політичного і національного

визволення українського народу. Деяка частина діячів вітчизняного ліберального руху пройшла цю драгоманівську школу [232, с. 30, 32]. Серед них варто назвати Є. Чикаленка і Б. Грінченка, які в подальшому частково вплинули на становлення світогляду С. Єфремова.

В громадівському середовищі сформувалися дві основні течії: „політична” та „культурницька”. Перша тяжіла до М. Драгоманова і незважаючи на його розрив з Старою громадою в 1885 р., продовжувала надавати йому посильну фінансову допомогу. Найбільш яскравими представниками цієї течії були М. Ковалевський та Л. Смоленський. М. Ковалевський в результаті порвав зі Старою громадою і зблизився з молодими громадівцями, прихильниками М. Драгоманова. Драгоманівці продовжували розвивати політичну програму українського національно-визвольного руху зважаючи на старі традиції, поєднуючи радикалізм із сильним впливом соціалістичних ідей та національний демократизм.

Культурники спочатку виключали з найближчих цілей українського визвольного руху завдання політичного характеру. М. Костомаров в 1876 р. заявляв, що „нам потрібно примирити з собою уряд”. П. Житецький, повертаючись на початку 1880-х рр. з адміністративної висилки до Києва, переконував старогромадівців в тому, щоб „нам треба лихого переспати” [441, с. 107].

Засновником нової ідеології громади, яка мала поєднувати в собі елементи політичної діяльності і культурництва, став В. Антонович. С. Єфремов у зв'язку з цим писав, що Володимир Боніфатійович був заступником української ідеології тих часів, його діяльність, організатора й політика, була широко відома на Україні серед свідомих національно людей, він був „привідцею й, коли хочете, прапором ідеї” [605, с. 164; 345].

Значення В. Антоновича не обмежувалося лише справою виховання української студентської молоді, яку він вів протягом свого життя. Його видатний науковий і громадський розум, як і його демократичні переконання сприяли появі нового напрямку культурницької діяльності Київської громади.

Згодом культурництво еволюціонувало у двох напрямках. Перший – „загальноросійський”, об’єднався навколо журналу „Киевская Старина”. Культурники цього напрямку займалися переважно науковою роботою і цуралися будь-якої політики. Сергій Олександрович вважав світогляд представників цієї частини українства надто пасивним і для нього незавжди прийнятним [244, с. 378]. Прихильники другого напрямку („радикально-національного”) більш активно відстоювали ідею культурної самобутності українців і співробітничали з галицькими народовцями. В. Антонович дотримувався ідеї вірності як Україні, так і загальноросійському суспільству, вважаючи необхідним зберігати тісні зв’язки з російською культурою.

С. Єфремов прихильно ставився до О. Кониського і Б. Грінченка, які відстоювали думку про необхідність відмежування української громадськості від російського культурного і політичного впливу, наполягали на підтримці і пропаганді патріотизму, однак не мали детальної програми реалізації своїх ідей. Представники цього напрямку виявилися згодом ініціаторами політизації культурників та засновниками перших наддніпрянських ліберальних партій.

Протягом 1890-х рр. сформувалося і вступило в суспільне життя покоління „українських восьмидесятників”, яке відіграло важливу роль у формуванні ліберальної течії в Україні. Найбільш яскравою фігурою цього напрямку був Б. Грінченко [526, с. 502]. Його молодий соратник С. Єфремов, який називав покоління восьмидесятих років XIX ст. людьми „Грінченківського покоління”, неодноразово звертався в своїх роботах до характеристики цього періоду. Він, на думку Сергія Олександровича, був найважчою порою українського суспільного життя, коли у багатьох співвітчизників опустилися руки, коли українство і українська мова „безсильно корчилося” в державних утисках, і було забуте тими, хто раніше йому служив. Незважаючи на труднощі, це покоління українців, вперше після Емського указу 1876 р., підхопило справу попередників і не опускаючи рук будувало основу національно-визвольного руху. Опіраючись на кращі традиції українства і порвавши з настроями песимістів, ця генерація дійсно

розпочинає систематичну роботу і боротьбу, яка в результаті призвела до перших успіхів у вирішенні національного питання [521, с. 323].

На початку своєї діяльності громади охоче приймали у своє середовище всіх співчуваючих національному рухові. Однак, в 1870 – 1880-ті рр., у зв'язку зі зміною ситуації в країні (Емський указ 1876 р.), діяльність громад набула замкнутого характеру. Обрання до їх складу відбувалося за відсутності кандидата шляхом таємного голосування та згоди усіх громадянців. Від кандидата вимагалися високі моральні якості, здатність бути корисним справі українського відродження [363, с. 123–124].

Збори громади відбувалися регулярно: щотижнево або два рази в місяць, і обов'язково двічі на рік на Шевченківські свята. Офіційного голови в громадах не було, виборною посадою був лише скарбничий. На засіданні головував, зазвичай, господар будинку, де збиралися громадянці. В кожній громаді існував неофіційний лідер, інколи – декілька [236, с. 470].

Бюджет громади складався з членських внесків, які встановлювалися за принципом добровільних внесків в залежності від фінансових можливостей кожного учасника об'єднання. Кошти витрачалися на видання книжок (художніх, науково-популярних), виплату утримань діячам української культури, пенсії родичам померлих громадянців. Кожний громадянець, не вказуючи про свою належність до певної громади, повинен був втілювати її ідеї в своїй громадській та професійній діяльності (в земствах, міському самоуправлінні, в пресі, в гуртках самоосвіти тощо) [236, с. 470, 484]. Учасники громад притримувалися мирних, культурницько-просвітницьких методів роботи, розрахованих на десятиріччя важкої праці, з максимальним використанням наявних легальних можливостей, намагаючись шляхом просвіти добитися піднесення національної свідомості українського населення і покращення його благополуччя [589, с. 197–199]. Неофіційними друкованими виданнями громад були журнали „Правда” (Львів, 1867 – 1898), „Киевская Старина” (1882 – 1906).

В 1890-ті рр. додатковим імпульсом до активізації і політизації

громадівського руху стало заснування Русько-Української радикальної партії (РУРП) в Галичині (жовтень 1890 р.) під безпосереднім впливом М. Драгоманова. Громадівці-політики Наддніпрянщини проявили значний інтерес до діяльності РУРП, співробітничали і підтримували їхні видання („Житє і Слово”, „Народ”). С. Єфремов відзначав безсумнівний вплив РУРП на формування нових кадрів української інтелігенції і переоцінці отриманих у спадок ідейних цінностей, результатом чого стало істотне поліпшення позицій національного руху [522, с. 33–34]. Не випадково після виникнення РУРП в Наддніпрянській Україні розпочинається організаційне пожвавлення серед молодих громадівців. Учасник цих процесів і засновник першої української наддніпрянської політичної партії – РУП Д. Антонович охарактеризував ці роки як „період глухої реакції і одночасно період підземного клокотання”, найбільш цікавий час в історії українського суспільства, коли були закладені основи того суспільного відродження, які принесли свої плоди десятиріччя згодом [482, с. 42; 721, р. 72].

Окремі представники „молодих громад” Наддніпрянщини наприкінці 1880 – 1890-х рр. у своїх вимогах висували гасло щодо рівноправних державно-правових відносин України та Росії. Їм була близька ідея федералізму у вирішенні національного питання в Російській імперії. Україна розглядалася ними як суверенна „автономна” держава з республікансько-демократичним устроєм у складі Росії. Подібні думки проголошували і представники Київської семінарської громади, в лавах якої перебував молодий С. Єфремов. Як зауважує Е. Соловей, його перебування у громаді поклало початок нового життя і нового шляху [672, с. 6].

Політичні позиції освіченого молодого покоління українців не були чітко визначені, вони не висували конкретних пропозицій щодо політичної перебудови України. Їх основним орієнтиром стали Переяславські статті 1654 р., за якими Україна отримувала автономію (визначену пунктами так званих Березневих статей) у складі Московського царства. На думку українських дослідників, їхнє звернення до історичного минулого

українського народу не можна однозначно пояснити як заклик повернутися назад. Навпаки, вивчаючи політичний устрій країн Західної Європи та Америки, представники українофільських громад та гуртків вбачали в Гетьманщині XVII – XVIII ст. спосіб для сучасного вирішення „українського питання”. За їхніми переконаннями, відносини України та Московії в XVII ст. були більш рівноправними, ніж у XIX ст. Повернення до Переяславських умов означало відновлення справедливості у відносинах обох народів.

Прогресивна політична думка в Україні 1880 – 1890-х рр. активно шукала передову теорію, прагнула поєднати боротьбу за соціально-економічне і політичне визволення з-під гніту австрійської монархії з діяльністю проти російського поліцейсько-бюрократичного режиму. Українці розглядали цю боротьбу як одне ціле, як таку, що сприяла згуртуванню демократичних сил роз’єднаних частин України.

Посередниками між громадівцями-культурниками і галицькими народовцями були В. Антонович, О. Кониський та їхні прихильники. Ця група інтелігенції підтримувала журнали „Зоря” і „Правда”. Спостереження, роздуми і посильна участь в галицькій політичній боротьбі вплинули на українську інтелігенцію Наддніпрянщини, позбавлену можливості вільного обговорення в Російській імперії проблем соціально-економічного, політичного і національного характеру. В результаті в 1890-ті рр. в дещо абстрактній формі, в ролі стороннього спостерігача, українська інтелігенція пережила процес боротьби за вплив на селянство народовців з радикалами. Завдяки досвіду, накопиченому в 1890-х рр. галичанами, наддніпрянська українська інтелігенція в 1900-ті рр. розпочала формування власних політичних партій, обрала своїм орієнтиром гасла радикального змісту. Досвід українців в Австро-Угорщини став добрим реактивом для розкладу українського народництва на його складові частини, – підсумував результати впливу галицьких політичних подій на Наддніпрянську Україну А. Ріш [424, с. 130–131].

Позитивним моментом роботи культурників-українофілів було їхнє

об'єднання у громадах. Воно стало єдиним способом і можливістю певним чином на місцевому рівні організувати культурні та просвітницькі заклади для населення, оскільки на державному рівні у громадівців такої можливості не існувало. Як ми знаємо, у громадах було зосереджено значний науковий потенціал українства, який громадівці спрямовували на вирішення багатьох теоретичних і практичних завдань культурно-національного характеру.

В 1890-ті рр. продовжувала діяти Київська Стара громада, яка нараховувала у своїх лавах близько 30 осіб. До її складу входили патріархи української історіографії, археології, етнографії, філології, мистецтва, літератури, громадські діячі старшого покоління. Наприкінці 1890-х – на початку 1900-х рр. для оновлення складу громади прийняли декілька представників молодого покоління: мовознавця Є. Тимченка (працівника бібліотеки Київського університету), поміщика-мецената Є. Чикаленка, лікарів О. Юркевича, М. Левицького, О. Черняхівського, літературознавців і публіцистів С. Єфремова і І. Стешенка. Багато з них згодом стали ініціаторами політизації українофільського руху і створення перших національних ліберальних партій.

Київська Стара громада, яка об'єднала у своїх лавах значні українські інтелектуальні сили, стала головним осередком українського культурницького руху в 1890-х рр. Громада зуміла не тільки організувати працю у галузі науки, письменства й мистецтва, але й вкласти новий зміст у наново сформульовану українську національну програму, орієнтуючись на вимоги часу [235, с. 92–102; 634, с. 49–52; 662, с. 9–11]. Досить назвати імена В. Антоновича, М. Драгоманова, П. Житецького, М. Лисенка, І. Нечуя-Левицького. На думку В. Вернадського, Д. Донцова та І. Мазепи, ідеологи ліберальної течії виходили з ідеї рівноправності української нації з іншими слов'янськими народами і ставили своїм ідеалом відновлення державності України у складі демократичної Росії на засадах федерації [474, с. 33; 508, с. 8, 11; 597, с. 138]. Українські громади організували наукові сили з усіх частин України, проводили енергійну роботу в науковому дослідженні української етнографії,

словесності, історії, мови та економічного життя. Завдяки ініціативності представників Київської Старої громади до такої роботи було залучено й енергійного С. Єфремова. Цей напрям продовжували розвивати пізніше і діячі націонал-ліберальних партій [496, с. 123; 751, с. 11]. Значний вплив на радикалізацію і політизацію інтелігенції поміркованого напрямку справили ідеологічно-концептуальні теоретичні розробки М. Драгоманова. Він закликав українців за прикладом провідних європейських країн створити вітчизняну демократичну партію, яка б виступала від імені всієї нації [516, с. 447, 452; 511, с. 221]. На його думку, саме партія такого типу здатна захистити інтереси українського народу. Цю ж ідею, згодом, послідовно відстоював і С. Єфремов.

Переважна більшість Старої громади залишалася на консервативних позиціях, притримуючись аполітичної позиції, негативно ставлячись до тих її представників, які мали радикальніші погляди і брали активну участь у національно-визвольному русі. Найбільш яскраво ці пануючі в громадівському середовищі настрої втілювалися в особі талановитого філолога, педагога і оратора П. Житецького, якого за його позицію називали могоканином старого українства. Студентам, які шукали можливості для застосування своїх сил і тягнулися до ідей М. Драгоманова, він радив працювати для українського народу і ставати першокласними вченими, писати праці українською мовою. Тоді, на думку П. Житецького, хоч-не-хоч і інші стануть вивчати українську мову, щоб познайомитися з відомими роботами. А більш за все корисним для популяризації української ідеї є діяльність українського театру [276, с. 14].

До початку 1890-х рр. від Старої громади відійшли більш радикально налаштовані практики – професор історії та археології В. Антонович, „людини в тіні” (за словами його учня, історика І. Линниченка) [588, с. 264], який негласно протягом півсторіччя координував і спрямовував дії активістів національно-визвольного руху, і письменник, педагог О. Кониський. Причини замкнутості В. Антоновича підкреслював також і С. Єфремов, зауважуючи, що дехто безпідставно звинувачував його в полохливості. Однак обережність вченого, очевидно, була наслідком виховання в „суворій школі життя”. Сергій

Олександрович слушно зазначав, що тут були й певні ідеологічні міркування: В. Антонович відсував політичну працю на задній план, пропагував культурницьку роботу серед мас. У ній він бачив „грунт і на політичну працю в майбутності” [356, с. 7].

О. Кониський позитивно впливав на молодь своїм власним оптимізмом і самовідреченням. Для О. Лотоцького він здавався в ті роки „політичним мозком”, ініціатором та стимулятором усього українського руху, а його будинок – „політичним центром” не тільки Києва, але й усієї України. О. Лотоцький помітив розподіл функцій між О. Кониським та В. Антоновичем: перший продукував ідеї яких-небудь національних акцій, а другий їх коригував і виробляв план їх реалізації [259, с. 63]. Природно такі неординарні особистості позитивно впливали на молоде покоління громадівців до якого належав С. Єфремов.

Сергій Олександрович як і його однодумці своїм завданням бачили у підвищенні загальноосвітнього рівня українців, з врахуванням релігійної приналежності, побутових умов життя, мови та інших національних особливостей. Вони переконували владу у тому, що не мають нічого спільного з тією частиною українства, яка виступала проти релігії і пропагувала насильницьке повалення самодержавства. Громадівці також заперечували звинувачення у сепаратизмі [563, с. 47]. Вони заявляли, що „якщо нам докоряють за сепаратизм або принаймні за бажання сепаратизму державного, то ми оголошуємо, що це найбезглуздіший і найнаївніший наклеп [...]. Інша справа, якщо під словом сепаратизм розуміють бажання розвинути південноруську мову і південноруську літературу [...]. Нині ніхто, здається, не стане доводити необхідність переробляти одну національність на іншу, адже всі співчують прагненням болгар, хорватів, словенців, лужичан відновити або розвинути свої літератури [...]. Чому ж русини російські повинні бути одні позбавлені права, яке визнане за всіма іншими народностями” [620, с. 58].

Загалом громадівський рух, у якому перебував С. Єфремов, сполучав у своїй діяльності не лише риси культурництва, а й мав окремі ознаки

політизації. В XIX – на початку XX ст., на думку поліції та й самих громадівців, елементи останньої проявлялися переважно у таких заходах, як заснування недільних шкіл з українською мовою викладання, видання популярних книжок для народу, проголошення промов на різноманітних заходах, присвячених окремим культурним чи просвітницьким діячам, ювілеях та акціях.

Культурницька діяльність громад була кроком вперед у справі зміцнення національних основ духовного життя українців. І вклад С. Єфремова, був достатньо вагомим. Оскільки саме молодь стала ініціатором та реалізатором багатьох ідей та заходів, які сприяли швидкому еволююванню громадівців від лише культурницько-просвітницької роботи до політичної. Основною рисою ліберального українства стало поєднання обох напрямів [621, с. 54]. Зокрема С. Єфремов, як і багато його колег, поєднував у 1896 – 1908 рр. роботу в поміркованих організаціях та партіях з роботою у видавництві „Вік”, Київській „Просвіті”, товаристві „Родина”, в журналах „Киевская Старина”, „Нова Громада”, „Україна”, в газетах „Киевские Отклики”, „Громадська Думка”, „Рада” [268, с. 373; 609, с. 59–60].

Роль Старої громади у формуванні світогляду С. Єфремова була своєрідною. Її діячі намагалися створити ефективні культурницькі або політичні за змістом діяльності об’єднання – громадські організації, або партії. З одного боку, сама громада як ціле до цього не прагнула і навіть деяким чином протидіяла, вбачаючи у виникаючих всеукраїнських об’єднаннях впливових конкурентів і дратуючись їх культурництвом, радикалізмом і соціалізмом. З іншого, в особі своїх окремих представників, як „українських шестидесятників”, так і людей 1880 – 1890-х рр., діючих не від Старої громади, а за власною ініціативою, громада в результаті виявилася причетною до цих нових організаційно-політичних процесів. Але існував ще один аспект цієї причетності: виховний вплив Старої громади як школи і початкового громадського поприща, як історичного феномену українського відродження. Цей аспект тонко відчував С. Єфремов, який прагнув розвинути і збагатити

традиції, на відміну від своїх сучасників – засновників Революційної та Української народної партій – які засуджували „покоління білих горлиць” за аполітизм і консерватизм. Під впливом українофілів-культурників молоді громадівці, які закінчили Київську духовну семінарію та академію, намагалися отримати ґрунтовну освіту, не задовольняючись лише духовною.

Є. Чикаленко вважав, що до кінця 1890-х рр. Стара громада була центром українського руху і відіграла велику роль у справі національного відродження, будучи тривалий час майже єдиним організованим об’єднанням свідомих українців. Стара громада об’єднувала найкращих представників тогочасної київської української інтелігенції, оскільки в той час потрібно було мати багато мужності, віри у справу відродження української нації, щоб люди, які знаходилися на державній службі, наважилися приєднатися до незаконного товариства, за що їм загрожувало поселенням в Сибіру чи „местах не столь отдаленных”, таких як Вологодщина, Пермщина [280, с. 236]. М. Галин, захоплюючись Старою громадою, писав, що він не знає прикладу, щоб де-небудь яка-небудь нелегальна партія проіснувала такий тривалий період майже незмінним складом. Монолітність Старої громади була її силою, а незмінність складу причиною її занепаду, в’ялості та слабкості, оскільки те що не змінюється, те не розвивається і занепадає.

М. Галин відзначав, що зроблене старогромадівцями у сфері української культури було достатнім, щоб визнати величезну вагу і цінність роботи Старої громади. Велике моральне та історичне значення було в самому факті існування Старої громади. Цей надзвичайно важкий і небезпечний за своїми можливими наслідками переломний період загрожував повним знищенням будь-якої думки і надії на можливість відродження України. І в той час боротьби за виживання факт існування Старої громади був в руках українців серйозною зброєю. Ця зброя не мала ніякої переконливої ваги для противників, але вона стала тим символом, до якого тягнулися слабкі духом [235, с. 102].

Патріархи Старої громади передбачали революційний вибух 1905 р.,

який розчистив дорогу національному відродженню, але не дожили до подій 1917 – 1921-х рр. Зі смертю останніх шестидесятників померла по суті сама Стара громада як самобутнє і неповторне ціле, хоча формально проіснувала до грудня 1917 р., перетворившись у відповідності з новими умовами в однойменне легальне товариство в кількості тридцяти осіб, з утвердженням в офіційному порядку статутом [362, с. 202].

В 1890-ті рр. – на початку 1900 рр. сформувалося нове покоління українських лідерів, первісною суспільною трибуною якого стали гімназичні, семінарські і університетські громади різних міст України (Київ, Харків, Лубни), Петербургу, Дерпта, Варшави. В особі С. Єфремова та інших представників нового покоління було, нарешті, подолано комплекс роздвоєності між „двома душами” попередніх поколінь. Люди 1880 – 1890-х рр. вже не вагалися щодо власної національної належності і відкрито називали себе „національно свідомими українцями”, з презирством відкидали назву „українофіли” і повторювали М. Драгоманова: ні українофіл, ні слов’янофіл, а просто українець з загальнолюдськими тенденціями, або людина української нації. Це кредо нового покоління чітко сформулювала Леся Українка в листі до М. Драгоманова 17 березня 1891 р.: „ми відкинули назву „українофіли”, а звемось просто українці, бо ми такими єсьмо, окрім всякого „фільства” [251, т. 10, с. 82–86].

Якісний прорив у розвитку національної самосвідомості української інтелігенції не означав безкомпромісної боротьби з попередниками. Якраз навпаки, засвідчується факт спадковості та національного зростання щодо національних традицій, багаторічної просвітницько-патріотичної роботи „шестидесятників”. Саме це успадкування і забезпечило якісний прорив, який відзначив період 1890 – 1900-х рр.

Поряд із драгоманівськими ідеями помітний вплив на формування світогляду С. Єфремова 1890-х рр. справила теоретична спадщина „Братства Тарасівців” – нелегального політичного товариства, створеного у червні 1891 р. під час відвідин групою харківських і київських студентів могили

Т. Шевченка у Каневі. Згодом багато колишніх братчиків стали активними діячами національного ліберального руху, а відповідно і однодумцями С. Єфремова [92, арк. 26; 622, с. 43–44]. Серед них варто назвати М. Дмитрієва, В. Доманицького, М. Кононенка, І. Липу, Є. Тимченка, О. Черняхівського.

Перша публікація національної позиції молодих українців мала значний вплив на формування поглядів української молоді другої половини 1890-х рр. Надзвичайно подібні до цієї позиції за змістом виступають постанови студентських з'їздів 1898 і 1899 рр. та „Програма української національної партії” (1898) [482, с. 20–30]. Завдяки неприривному розвитку української суспільно-політичної думки вже через четверть століття В. Дорошенко назвав „Символ віри ...” дещо наївно-декларативним визнанням національної віри молоді 1890-х рр., яка виступала проти національної пасивності і непослідовності старшого покоління, котре не наважувалося навіть у власних сім'ях втілювати принципи, які поділяло теоретично [509, с. 29]. О. Гермайзе назвав програмний документ тарасівців декларацією української молоді з демократично-культурницькими поглядами і бажаннями, яка виступала проти завмерлого в етнографізмі старого українофільства і намагалася замінити його обмежену роботу по збереженню спогадів про минуле активним та войовничим культурництвом. О. Гермайзе вбачав у документі спробу української молоді „об'єднатися в пошуках” і визначити позитивну програму діяльності. В результаті дослідник прийшов до думки про те, що вимоги тарасівців і постанови українських студентських з'їздів 1890-х рр. яскраво характеризують той ідейний напрям серед української інтелігенції, який еволюціонував від демократичного націоналізму через культурництво до лібералізму [482, с. 26–31].

С. Єфремов на початку ХХ ст. високо оцінив значення братчиків в розвитку національно-визвольного руху. Зокрема він вбачав їх здобутки в тому, що вони перші вийшли за рамки місцевих громад і здійснили спробу більш широкого об'єднання українських сил. Зуміли в ідейному відношення

покінчити з українофільським періодом і твердо стати на національних позиціях, першочергово вирішуючи питання українського відродження в ім'я інтересів народу і намагаючись підняти національну і політичну свідомість українців. На думку С. Єфремова і О. Лотоцького, саме тарасівці були однією з організацій „перехідного, підготовчого характеру”, яка надала найбільше матеріалу для формування перших українських партій [259, с. 211; 428, с. 44].

Під впливом культурників вихідці з сільської інтелігенції, дрібної шляхти поступово перетворюються у національно свідому нову генерацію інтелігентів. С. Єфремов вважає, що серед них зустрічаються національно свідомі патріоти [526, с. 502–503]. Українофіли зберегли традиції і досвід організації суспільної роботи, без яких вихід на новий політичний рівень діяльності був би неможливим. Український культурницький рух у Російській імперії сприймався владою насторожено, як своєрідний прояв сепаратизму, тому нещадно придушувався і викорінювався. Щоб не загострювати відносин з владою, націонал-ліберали намагалися діяти в правових рамках. Цієї тактичної лінії вони дотримувалися і після створення своїх партій.

Як вважає Ф. Корш, у підросійській Україні політичні вимоги були непомітні за культурними [382, с. 23]. Аполітичність українофільства багато в чому пояснюється відсутністю широкої соціальної бази цього руху. Інтелігенція не мала підтримки серед селянства, яке перебувало, за словами І. Лисяка-Рудницького, у стані „етнографічної маси” і було байдужим до політичних вимог, не кажучи вже про його важке економічне становище. Інші ж соціальні верстви або сходили з історичної сцени (дрібна і середня шляхта), або ж були майже повністю зросійщені (велика шляхта), або залишалися політично нейтральними. Національна буржуазія, яка могла б стати соціальною основою ліберального руху була досить мало чисельною [592, с. 89; 563, с. 45–47; 582, с. 57–66]. Позбавлене, за деяким виключенням, підтримки з боку найвпливовішої й заможної поміщицької верстви помірковане українство змушене було опиратися на інтелігенцію, яка виходила з-поміж збіднілого дворянства, міщанства та духовенства [513,

с. 312–313].

Діяльність молодих громадівців високо оцінював І. Франко, який відзначав, що нова генерація підняла бурю в національному житті і проклала нові стежки його розвитку не в одному напрямку, а в декількох. Вона викликала пристрасті там, де раніше була байдужість і рутинна, оживила пульс народного життя. За словами І. Франка, ці двадцять років показали, що праця одного покоління, і навіть просто невеликої, але рішучої та інтелігентської групи серед цього покоління може вплинути на зміни духовного стану, настроїв і способу життя цілого народу [695, с. 476, 527]. В результаті було здійснено перехід від організаційної до політичної стадії національного відродження. Українська інтелігенція тоді відіграла першу національну скрипку, навіть більше, була активною національною силою [480, с. 9].

Значну вагу в поколінні 1880 – 1890-х рр. відігравали майбутні засновники перших наддніпрянських ліберальних партій до яких належав і С. Єфремов. Їх погляди початку 1890-х рр. найбільш повно відображені в публікаціях Б. Грінченка („Листи з Наддніпрянської України” (1892 – 1893); „Було, є, буде”, 1894 р., „Нова сем’я”, 1895 р.). В Б. Грінченкові С. Єфремову імпонувала його відданість культурницько-просвітницькій роботі, в поєднанні з поміркованою політичною позицією. Саме від Б. Грінченка він запозичив ліберальні національні вимоги.

В „Листах ...” Б. Грінченко відверто заявляв про необхідність радикальних змін політичного ладу шляхом введення конституційного правління і встановлення такого економічного порядку, за якого не буде „ні експлуататорів, ні експлуатованих” [214, с. 124–126]. Він відстоював за українським народом статус самостійної нації, але в той же час вважав нераціональними ідеї сепаратизму. Він був впевнений, що „українці – русини з України Наддніпрянської”, повинні бути частиною російської держави і що тільки взявши за основу своєї діяльності цю думку, можна очікувати певних реальних результатів такої діяльності, сподіваючись, що прийде час, коли Росія зможе надати українцям такі права, які вже мають українці Австро-

Угорщини [214, с. 66]. Автор першочерговим завданням вважав отримання права на використання української мови в школах, судочинстві, пресі, видавничій діяльності, богослужінні, і підвищення таким чином культурного і економічного рівня народу. Торкаючись питання українсько-польських відносин, Б. Грінченко висловлювався за союз між учасниками національних рухів двох націй з метою протидії антиукраїнській політиці самодержавства, так як ми маємо одного ворога, разом повинні боротися з ним, а не воювати між собою [636, с. 78–79]. Такої позиції дотримувався С. Єфремов і у своїй суспільно-політичній діяльності. Радикалізм ним відкидався взагалі, проведення діалогу в поєднанні з ліберальними реформами вважав за основу справедливого вирішення національного питання.

Співзвучна поглядам С. Єфремова стала праця Б. Грінченка „Було, є, буде”, в якій сформульовано принцип права націй на самовизначення виходячи з положень, що, коли „кожна індивідуальна одиниця” має право бути тим чим бажає і жити як бажає, не завдаючи шкоди іншим людям, так і „одиниця колективна” має таке ж саме право. Відстоювання права на самовизначення української нації законне і необхідне, оскільки, задля блага всього людства потрібно, щоб всі його члени, всі нації були „здорові, розумні”, могли працювати на користь один одному, віддаючи до світової скарбниці те своє, що має кожна з них і чого не має інша [498, с. 26].

У виняткових випадках окремі радикальні думки С. Єфремова щодо вирішення українських проблем шляхом революції і проголошення незалежності запозичені від революційно налаштованих українських діячів, які своєю роботою та активною пропагандистською діяльністю впливали і на формування світогляду іншої частини українства – ліберальної, громадівської. Серед таких діячів належне місце займають теоретичні розробки Б. Грінченка. Перебуваючи під впливом останнього, С. Єфремов цілком поділяв його ідеї, а згодом намагався їх реалізувати під час своєї політичної діяльності.

Завданням української інтелігенції Сергій Олександрович вважав відродження ідеалів українського народу, таких як рівність, свобода,

народоправство, свобода слова і просвіти, яких потрібно досягти виключно мирними засобами боротьби. Він поділяв позицію Б. Грінченка, відповідно до якої „ні шаблею, ні кулаком”, а щирим словом, ідейною працею привести всіх людей до думки, що всі люди – брати; що не повинно бути ворожнечі ні між різними людьми, ні між народами; що кожному народу потрібно дати свободу жити так, як він того бажає; що не повинно бути ні пана, ні мужика, ні багатого, ні голодного; перш за все потрібно допомогти тому народу, тому краю, який нас виростив [498, с. 27–28].

Б. Грінченко був переконаний у можливостях націоналізму бути творчою активною силою, оскільки націоналізм є тільки додатком до практики загальнолюдських, космополітичних ідей, а ідея космополітичності, загальнолюдськості ніяк не заперечує ідею національності [498, с. 9–10]. У зв'язку з цією думкою він писав, що розуміє війну з націоналізмом німецьким, російським, оскільки він переходить в „бурбонський шовінізм”, але зовсім інша річ український націоналізм – він завжди демократичний і деколи навіть (у Т. Шевченка) радикальний [759, с. 45].

Для побудови „нової сім'ї” необхідно здійснити як мінімум три завдання: організувати інтелігенцію в свідому й активну силу, досягнути встановлення в країні політичних свобод, просвітити народ [498, с. 14]. Мета українського руху сформульована чітко і ясно: Волі українському народу, як самостійній національній одиниці, думати, вірити, говорити, писати, працювати і в своєму краї управляти так, як він бажає. До української інтелігенції Б. Грінченко звертався із закликом перестати їй бути чужою на своїй землі, серед свого народу, адже знаходячись на своїй рідній землі, можна дійсно просвітити маси і створити сильну і довговічну організацію. На його думку, міжнародне братання не вимагає відречення від своєї національності. Частково такий радикалізм думок Б. Грінченка поділяв і його молодший колега і соратник С. Єфремов, який, увійшовши на початку 1900-х рр. до складу керівництва ВБЗО, підтримував подальшу політизацію громадівського руху.

Так, С. Єфремов про Б. Грінченка зазначав, що він, з одного боку, не перестаючи кличе інтелігенцію на шлях активної любові до рідного краю, до праці для рідного народу, з другого – піднімає до того освітнього рівня народ, на якому б він міг користуватися з усіх здобутків людського розуму й культури. Вони обоє дотримувалися точки зору, що свідомі українські народолюбці повинні почати з обопільно примиренної роботи, щоб утворилася з української нації „одна національно свідомо освічена громада” [640, с. 163].

Таким чином, погляди Сергія Олександровича формувалися значною мірою під впливом народницьких ідей. Але перевагу він все ж віддавав національній справі. Зокрема, у спогадах, розповідаючи про становлення свого світогляду, визначальними факторами вважає українство, – спершу стихійне, далі організоване у Київській громаді, також українське красне письменство, особливо знайомство з М. Драгомановим та його працями. Багато його сучасників, а юнак не став винятком, відзначали вплив на формування власного світогляду російської публіцистики і літератури [485, с. 189–190]. Спілкування та спільна праця у Київській громаді з ровесниками-однодумцями, а також з О. Кониським, В. Антоновичем, Б. Грінченком мали переконливість життєвої конкретики та відповідності епохи, позаяк перебували у сфері українського народництва – панівної течії в громадській думці та письменстві. Багато зобов’язаний народництву, Сергій Олександрович переріс його достатньо, щоб пізніше поставити під сумнів його основні постулати. Однак, він все ж залишився бранцем народництва, який так і не зумів подолати ідеологічні обмеження цього напрямку, залишаючись прихильником безбуржуазності українського народу [672, с. 6–7]. Немаловажну роль у цьому відіграло і його оточення, яке притримувалося таких теорій.

Народолюбне середовище С. Єфремова виховало в ньому бажання служити народові, а українські ідеологічні впливи в особах О. Кониського, В. Антоновича, М. Лисенка, М. Драгоманова, Б. Грінченка посилювали їх і конкретизували [552, с. 239–240]. До тих же світоглядних ідей штовхали його і

власні симпатії, громадівські традиції, власне, не з книжок взяте, уявлення про життя народу. Таким чином, з молодого юнака поступово сформувався свідомий українець, який у відносинах з людьми поводився відповідно до своїх переконань і принципів.

Отже, діяльність українофілів-культурників мала важливе значення для подальшого розвитку українського ліберального руху, оскільки завдяки їм було створено підґрунтя, на якому формувалися наступні покоління діячів поміркованого напрямку, які створили у 1904 – 1905 рр. перші ліберальні партії. Сергій Олександрович належав до того кола інтелігенції, яка відмовилася притримуватися вузьких аполітичних рамок старого українофільства, виховувалась у гуртках культурників, читала літературу, що її розповсюджували громадівці, отримала необхідний досвід організаційної роботи, використаний згодом у діяльності УДП, УРП та УДРП. Частина інтелігенції віком від 25 до 35 років в лавах ліберальних партій складала близько 25%. Це була найбільш радикально налаштована частина українського ліберального руху, до числа якої належав і С. Єфремов.

* * *

Таким чином, на становлення світогляду відомого українського суспільно-політичного діяча, літературного критика та науковця С. Єфремова наприкінці XIX – на початку XX ст. вплинула ціла низка суспільно-політичних подій, процесів та особливо оточення, в якому йому довелося перебувати. Грунт для успішного розвитку політичних процесів у середовищі національних лібералів підготували нові тенденції, які спостерігалися в громадівській історії в 1890-х рр. Це передусім створення мережі гімназичних, семінарських, студентських громад; влиття до їх складу молоді; встановлення регулярних контактів з українцями Галичини; поступова еволюція поглядів наддніпрянських українців від українофільства до більш радикальних вимог; поступова політизація частини громадівців.

Встановлено, що Сергій Олександрович одразу після закінчення Уманського духовного училища потрапив у середовище національно-свідомої

інтелігенції, під впливом якої і сформувалися його культурницькі і політичні погляди. Більшість його учителів з Київської Старої громади були обережними українофілами, що відбилося і на політичних переконаннях юнака. В основу своєї діяльності ця частина українофілів-лібералів поклала поєднання національного радикалізму з культурницько-просвітницькою роботою. Радикалізм С. Єфремова проявлявся у більш чи менш лівих суспільно-політичних поглядах народницького спрямування в поєднанні з поміркованим конституційним демократизмом.

Протягом свого навчання у Київському університеті Св. Володимира (1896 – 1901) він активно включився в український суспільно-політичний рух. Він бере участь у просвітницько-культурницьких заходах, організованих Київською Старою громадою, семінарською та студентською громадами. В цей період закладається його таланти організатора та керівника. Зокрема, організаторські здібності молодого українофіла проявилися під час керівництва громадою семінаристів Київської духовної семінарії, участі у видавничому гуртку (пізніше видавництві „Вік”), в якому Сергію Олександровичу належала провідна роль. Його заслуги були оцінені старшими громадівцями, які заради нього змінили статут ВБЗО (зменшили граничний вік члена організації з 25 до 24 років) та обрали до складу Ради організації, де він відповідав за видавничу справу.

Значний вплив на світоглядну концепцію С. Єфремова справили теоретичні розробки найбільш популярної течії у суспільно-політичному русі ХІХ ст. – народництва (публікації М. Михайловського). Окремими елементами світогляду також стали напрацювання і представників української політичної думки. Зокрема це розробки М. Драгоманова, Б. Грінченка та ідеї „Братства Тарасівців”. Становище українського народу, його мови та культури зумовили домінування у світогляді Сергія Олександровича ліберальних рис, які свідчили про зважене ставлення до тогочасного розвитку національно-визвольного руху та його можливостей реалізувати окремі політичні та культурницько-просвітницькі проекти.

Проаналізувавши життєвий шлях Сергія Олександровича в період формування його світоглядних переконань, можна стверджувати, що найважливішим для нього завданням на тому відтинку часу було поширення освіти серед населення та підняття національної свідомості українців. Саме тому він бере активну участь у сфері, де найкраще себе може проявити – у книговидавництві, у роботі різноманітних газет та журналів.

Навчання в Київській духовній семінарії, університеті та включення до активного громадівського життя фактично завершує період формування основних світоглядних засад С. Єфремова. З теоретика він перетворюється на діяльного та активного практика, який вже у 1890-х рр. проявив свій багатогранний талант у національно-визвольному русі наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. Сергій Олександрович виявився людиною з гнучким характером, він ніколи не припиняв вдосконалювати свою програму дій. В цілому його погляди окреслилися в період столипінської реакції та роки Першої світової війни.

РОЗДІЛ 3

ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНА ПРАЦЯ СЕРГІЯ ЄФРЕМОВА У 1901 – 1917 РР.

3.1. Позапартійна робота

Кожен період політичної історії України відзначений іменами відомих українських діячів, лідерів, які з надзвичайною працелюбністю та наполегливістю відстоювали національні інтереси народу. Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. в середовищі української ліберальної інтелігенції однією з таких осіб був Сергій Олександрович Єфремов. Його активна діяльність припадала на найбільш складні періоди української історії ХХ ст. – початок 1900-х рр. та час революції і національно-визвольних подій 1917 – 1921 рр. І за життя, і в наш час його постать перебуває у центрі уваги істориків, політиків, літературознавців.

У багатьох своїх працях С. Єфремов окреслив власне ставлення до вирішення національного питання та соціально-економічних проблем в Україні та й загалом у Російській імперії. Дослідники поверхово назвали їх результатом сильного впливу на молодого громадівця ідейних постулатів народників, не називаючи і не конкретизуючи, що це за ідеї. З іншого боку, на формування його світогляду справило і його безпосереднє оточення в особах представників Київської громади, зорієнтоване на просвітницьку роботу серед населення.

Важливу роль у розвитку ідеї національного самовизначення відіграли 1880 – 1890-х рр., коли політична думка України була представлена широким спектром ідеологічних напрямів: 1) революційно-демократичним з народницьким забарвленням і без нього (О. Терлецький, С. Подолинський, М. Павлик, І. Франко), 2) демократичним з соціалістичними тенденціями (М. Драгоманов), 3) ліберальним (українофіли, ліберальні земські діячі, інтелігенція). Урядова політика російського самодержавства щодо

переслідування національних мов, культури дедалі більше спонукала українських діячів різних ідеологічних переконань піднімати питання національного самовизначення, місцевого самоврядування, демократизації політичної влади.

Одним із напрямів визвольного руху другої половини XIX ст. на українських землях, що входили до складу Російської імперії, було народництво. Більшість його діячів у своїх загальнотеоретичних розробках визнавали право кожного народу імперії на власний шлях розвитку: „Народи, які були насильно приєднані до російського народу, вільні відокремитися або залишитися у загальноросійському союзі” [620, с. 20]. Надзвичайно популярною серед народовольців була також ідея впровадження широкої автономії на місцях (або хоча б розширення повноважень місцевих органів самоврядування та самоуправління).

Незважаючи на вплив народництва, в 1890-х рр. погляди С. Єфремова і його однодумців були зорієнтовані на національний чинник. Вони позитивно ставились до ідей одного з теоретиків народництва М. Михайловського. Однак, оцінюючи його позицію щодо домінанти індивідуальності над громадою, Сергій Олександрович вніс у цю концепцію деякі уточнення, „добачаючи в національній боротьбі пригнічених націй також свого роду боротьбу за індивідуальність – національну” [244, с. 363].

Ще від часів Кирило-Мефодіївського товариства національний аспект відігравав значну роль в ідеології українського визвольного руху XIX ст., надаючи йому рівнозначної загостреності як проти національного гноблення, так і соціального поневолення. Наприкінці XIX ст. ця тенденція набула радикального вигляду, оскільки різноманітні соціалістичні та ліберальні вчення набули великої популярності серед української інтелігенції. З появою політичних партій на початку XX ст. завершується історичний перехід від просвітницько-культурницької діяльності до політичної [545, с. 26]. Найважливішою ознакою національного відродження стало поєднання політичних та культурницьких засад у діяльності українського ліберального

руху, до якого належав С. Єфремов.

Нова політична та соціально-економічна ситуація на рубежі XIX – XX ст. і внутрішня політика царського уряду зумовили активізацію політично свідомих прошарків української інтелігенції. І. Лисяк-Рудницький, Р. Елвуд та інші пояснюють, що визначальний вплив на українську справу мали дві обставини: по-перше, зростаюче ослаблення царського самодержавства та розлад російської державної машини; по-друге, економічний розквіт Наддніпрянщини, її швидка індустріалізація та піднесення життєвого стандарту населення [591, с. 91; 723, р. 5–6]. До цього можна додати ще й вплив суспільно-політичного життя Галичини на піднесення національного руху в Наддніпрянській Україні, і процес політизації українців ліберального спрямування [499, с. 117–119].

Наприкінці XIX – на початку XX ст. інтелігенція залишалася двигуном українського національно-визвольного руху. Але з 1890-х рр. до національно-визвольного руху залучається багато енергійної та активної молоді, яка у порівнянні зі своїми народницькими батьками була не тільки чисельнішою (молодь віком від 25 до 35 років у громадах на 1897 р. складала 22%), але й, завдяки загальній зміні політичної атмосфери, більш сміливою і відвертою у своїх просвітницьких і політичних вимогах.

На початку XX ст. Київська Стара громада зазнає певних реорганізаційних змін. На часі були нові соціальні та національно-визвольні ідеї, тому актуальною справою стало омолодження об'єднання. О. Лотоцький згадував, що з цією метою до його складу прийняли С. Єфремова – що тоді привернув увагу своїми літературно-критичними статтями в „Киевской Старине” [469, с. 261].

Урядові репресії щодо українства, з одного боку, і не національний, а переважно антинаціональний, централістичний характер загальноросійського революційного руху – з другого, приводять до того, що старша частина українофілів вбачає своє найближче завдання у так званому культурництві. Проте культурницька робота викликала супротив молодого покоління, яке

прагнуло, окрім культурницько-просвітницької діяльності, займатися й політичною.

Все це призводило до радикалізації молодого покоління української ліберальної інтелігенції, вихованої у Київській Старій, Одеській, Полтавській громадах та громадах інших міст. Їх найвизначніші представники перебували у цей час у розквіті творчих сил (Є. Чикаленкові у 1900 р. виповнилось 39 років, Б. Грінченку – 37, С. Єфремову – 24). Рамки культурництва стали для молодих громадівців затісними. Між двома поколіннями української інтелігенції визрівав конфлікт, внаслідок якого культурницький рух природно еволюціонував у політичний. У політичній діяльності прагнула взяти участь і частина представників старшого покоління. С. Єфремов серед них називає В. Антоновича, Т. Рильського, О. Кониського, М. Лисенка [245, с. 486].

Наприкінці 1890-ті рр. у культурництві остаточно виділяються дві течії, суперництво яких простежується протягом усієї діяльності українського ліберального руху на початку ХХ ст. Представники першої вважали достатнім існування української мови і культури як своєрідних предметів „домашнього вжитку” і відмежовувались від будь-якого прояву „сепаратизму”. Лідерами цієї течії стали В. Науменко, неофіційний голова київських українофілів, та один з найвпливовіших членів Київської Старої громади – П. Житецький.

Представники другого „українського” напрямку, як його називав Є. Чикаленко, або „радикально-національного”, за класифікацією М. Грушевського, намагалися „протиставити великоросійській стихії стихію українську”, з її самобутнім змістом, як рівноправний і самодостатній національний тип, принаймні у теорії [560, с. 104; 215, с. 21; 501, с. 13]. Притримуючись суто „культурницької” діяльності на теренах Наддніпрянщини, представники цієї течії були не проти проводити політичну роботу в Галичині. Його очолював В. Антонович [586, с. 78].

Політизацію напрямку стимулювала активна діяльність М. Драгоманова та його послідовників в Україні: О. Кониського (до 1900 р.), а згодом Б. Грінченка і С. Єфремова [627, с. 18–19; 492, с. 36–38]. В основу своєї

діяльності ця частина українців поклала поєднання національного радикалізму з культурницько-просвітницькою роботою. Радикалізм Сергія Олександровича проявлявся у більш чи менш лівих суспільно-політичних поглядах народницького спрямування або в їх поєднанні з поміркованим конституційним демократизмом.

Культурництво занепадало, і ніяка внутрішня радикалізація не могла його врятувати від втрати авторитету в українському суспільстві. Єдиним виходом для культурників залишалася можливість створення організації або партії ліберального спрямування. У тогочасних умовах старше покоління громадівців вирішило піти на поступки молодому, яке представляли Б. Грінченко, С. Єфремов, О. Лотоцький, і вирішили створити загальноукраїнську безпартійну організацію, яка б координувала діяльність культурників в Україні. Утворення подібної організації створило б необхідні організаційні передумови для появи вітчизняної партії ліберального зразка.

Реорганізація культурництва відбувалася і під тиском радикальних елементів, які ввійшли до українофільських громад вже після утворення Всеукраїнської безпартійної загальної організації (ВБЗО), зокрема, тарасівців.

В цілому ВБЗО і її керівний орган, Рада, займалися переважно науковою, просвітницькою та видавничою діяльністю, спрямованою на піднесення національної самосвідомості. Більшість членів Ради ВБЗО розуміла необхідність поряд з культурницько-просвітницькою займатися й політичною діяльністю. Безпартійна організація мала за мету об'єднати національні патріотичні сили, надати українському визвольному рухові поступовий наступальний характер, запобігти його ослабленню, загроза якого вбачалася у передчасній політичній диференціації й подрібненні сил, у непродуманих діях та надмірному захопленні молоді соціалістичними гаслами, у її прагненні вступити до російських революційних організацій і партій.

Таким чином, основу Безпартійної організації складала інтелігенція, яка притримувалася різних політичних поглядів. Є. Чикаленко відзначав, що всі громади, які належали до ВБЗО, склалися виключно з українців-інтелігентів,

а селян і робітників в них не було, оскільки в той час в Україні національно-свідомих в їх середовищі було мало, а ті, що були, тяжіли до РУП [280, с. 275]. Його слова підтверджує С. Єфремов, який писав, що ВБЗО зібрала ледве не всі національні інтелігентські сили в Україні, не маючи при тому ніяких зв'язків з народом [522, с. 44]. В. Дорошенко майже повторював слова Сергія Олександровича, стверджуючи, що організація була суто інтелігентською, не пов'язаною з „широкими масами” [509, с. 32]. Інтелігенція, яка входила до складу організації, була досить різноманітною за професією. За словами Сергія Олександровича, це був союз людей з різною політичною ідеологією, які, однак, відстоювали національні постулати українства [419, с. 2].

Наприкінці XIX ст. царський уряд, наляканий постійними заворушеннями робітників і селян, зробив деякі полегшення для діяльності ліберальних організацій, культурницько-просвітницьких закладів та видавництв. Почали виходити ліберальні газети, що згодом відіграли важливе значення у гуртуванні поміркованого українства.

О. Лотоцький зазначав, що для того часу, коли український рух, ослаблений роками реакції, ще не проявляв чітких ідеологічних позицій, а дрібне гуртківство загрожувало його розпорошити, необхідна була саме така організація як ВБЗО, котра звела разом розрізнених представників старшого покоління з молодим, більш енергійним і з уже визначеними політичними поглядами. Об'єднання таких елементів у практичній роботі на національно-демократичному ґрунті і стало тією підготовчою школою, з якої вийшли більш визначені політичні напрями, які організувалися згодом у партії [259, ч. 2, с. 241]. Подібну політичну взаємостерпимість членів ВБЗО її сучасники вважають найбільш визначною і позитивною рисою. Національне почуття потрібно пробуджувати тільки в бік відданості рідному краю і народу, не підтримуючи елементів особистої вигоди, які спрямовані на покращення становища певного класу, оскільки наявність тих чи інших соціальних переконань могла тільки роз'єднати громадівців і зменшити колектив працівників національного відродження. Завдяки цим внутрішнім

переконанням виявилось можливим тривале співробітництво в ній консерваторів, радикалів і соціалістів.

„Багат шаровість” внутрішньої будови Всеукраїнської безпартійної організації, взаємодія в її лавах осіб різних вікових груп і соціальних поглядів були помічені поліцією. Так, в 1898 р. вона була впевнена в існуванні в Києві „українофільської партії”, яка поділялася на три групи. До першої належали „люди похилого віку, прихильники української старовини”, до другої – особи середнього віку, які „притримувалися ідеї про відособлення і самостійність Малоросії” і діяли, безумовно, в антиурядовому дусі, до третьої – молодь, під керівництвом осіб „другої категорії”, які, займаючи значне місце у суспільстві, уникають відповідальності, жертвуючи молоддю, яка притягується до відповідальності, але не видає своїх керівників [55, арк. 6–7 зв.; 173, арк. 1–2 зв.].

Політичну діяльність С. Єфремов розпочав у студентські роки, ставши активним членом ВБЗО (1897 – 1904). Він разом із О. Кониським об’їздив майже всі українські громади, які діяли наприкінці ХІХ ст., переконував їх членів у доцільності об’єднання в загальну безпартійну організацію. Згодом С. Єфремова залучили і до укладання першого статуту об’єднання. Тривалий час у організації він виконував обов’язки секретаря засідань організації. Згодом Сергій Олександрович зауважував, що ВБЗО зосередила у своїх лавах „мало не всі свідомі з національного боку інтелігентні сили на Україні”. В 1901 р., після від’їзду О. Черняхівського, молодого С. Єфремова обрали до колективного керівного органу громадівців – Ради ВБЗО [280, с. 244–245]. Це обрання засвідчило зростаючий авторитет громадівця не тільки серед молодшого покоління, а й серед старших представників українських громад. Імовірно, через від’їзд О. Черняхівського (колишнього тарасівця) найбільш вдалою кандидатурою на його місце міг справді стати Сергій Олександрович, який був достатньо енергійною і рішучою молодою людиною. Таким чином, він рівноцінно компенсував відсутність колеги у керівництві організації.

ВБЗО не мала власної офіційної програми. Однак питання стратегії і

тактики неодноразово обговорювалися в колі її лідерів. Так, С. Єфремов і О. Лотоцький у своїх працях про ті часи не приховували справжньої політичної причини діяльності зовні аполітичної організації, метою якої була злагоджена боротьба за національні, культурні і політичні права українського народу в Російській імперії [522, с. 44; 259, ч. 1, с. 241]. Організація мала за мету створення морального і інтелектуального розвитку народу через його літературу, науку, мистецтво. Досягнення політичної свободи, народоправства і федералізму вважалося настільки далеким, що не ставало на порядок денний. Першочерговим вважалися завдання розвитку національної свідомості і національної культури [463, с. 144–145; 464, с. 209–210].

Піднесення соціально-економічної боротьби серед робітників і селян у 1901 – 1903 рр., активізація національно-визвольного руху та утворення молодою генерацією українців таких радикальних партій, як Революційна українська партія (РУП), Українська соціалістична партія (УСП), Українська народна партія (УНП), призвело до загострення „конфлікту поколінь” серед колишніх українофілів, створило сприятливий ґрунт для утворення ліберальної партії. Саме слово „українофіл” набуло негативного змісту як символ поверхневого, а у певному значенні непатріотичного, на думку молоді, ставлення до української справи [365, с. 30–31; 661, с. 255]. Між колишніми тарасівцями і їхніми прихильниками, соціал-демократичною групою (очолюваною І. Стешенком і Л. Косач), які на автономних засадах входили до Загальної безпартійної організації, і старшим поколінням українофілів, виникли напружені стосунки, пов’язані з різним розумінням діяльності ВБЗО, її метою й завданнями. Старші громадівці сприймали ідеї молоді з підозрою, вбачаючи в їхніх вчинках бажання підставити статечних людей. Дискусії інколи доходили до того, що виникала думка про поділ громади.

Підсумовуючи полемічні репліки колег, С. Єфремов писав, що немає української партії, що взяла б на себе „працю серед нашого селянства і заступництво його інтересів на підставі, з одного боку, народніх потреб і домаганів, а з другого, ідеології і досвіду, вироблених загальнолюдською

думкою, і нарешті – нашого національного становища”. І далі категорично стверджував, що хоча потрібної організації немає, але вона мусить бути, її вимагає історична необхідність [455, с. 106].

У Раді організації 23 вересня 1902 р., після чергового з’їзду ВБЗО, розгорнулася гостра дискусія з питання про необхідність вироблення чіткої політичної платформи або програми для організації. Думка ж про створення політичної партії виникла на одному з наступних з’їздів 24–25 грудня 1903 р. Остаточні рішення про перетворення ВБЗО у партію прийняли лише весною 1904 р. [262, с. 152].

У 1902 р. відзначали шістдесятиріччя з дня народження М. Лисенка. С. Єфремов взяв участь у святкуванні, ближче познайомився з ювіляром, сподобався йому. Тому, коли на початку 1903 р., після Різдва, львів’яни від імені галицької інтелігенції запросили М. Лисенка до Львова, щоб у свою чергу відзначити цю подію, Микола Віталійович, як друзів і супутників, запросив з собою С. Єфремова та Є. Чикаленка.

Сергій Олександрович писав, що на початку року отримав гроші – двісті карбованців – „капітал”, якого доти я не мав ніколи, і наприкінці лютого з цим „капіталом” і теж вперше „переїздив кордон”. Згадував, що його надзвичайно здивувала українська мова, якою розмовляли у Галичині, її, особливо офіційну, він відверто назвав препоганою, навіть написи на вокзалі дивували своєю незрозумілістю: „Галя ревізійна”, „на підлогу возів (*вагонів* – Л.М.) не плювати”, „не вихилитися”. Але це прикре враження розвіялося від щирості людей, які зустрічали М. Лисенка. На вокзалі їх зустрів Ф. Вовк і відвіз до готелю. С. Єфремов згадував, що зупинилися в готелі на вул. Чарнецького й того ж дня пішли до І. Труша. Зустріли на вулиці І. Франка. Пішли з ним до Наукового товариства ім. Т. Шевченка, потім до кафе у „Метрополі”. Там збиралася інтелігенція на декілька годин за склянкою кави або чаю. Вразила обізнаність Івана Яковича, його „енциклопедичність”, лагідність вдачі, доброзичливість та скромність [241, с. 226–227; 244, с. 546].

Це була незабутня зустріч, до того ж виявилось, що обидва вони мали

спільні літературі уподобання. Іван Якович також любив Г. Гейне та М. Салтикова-Щедріна. Про свої зустрічі з письменником Сергій Олександрович написав у 1928 р. нарис: „З спогадів про І. Франка та з його листування” [241].

С. Єфремов не писав про це у своїх спогадах, але у Є. Чикаленка знаходимо: „На другий день (*перший візит С. Єфремова до Львова – Л.М.*) удвох відвідали М. Грушевського”. Юнак вперше з ним познайомився. Цікаво, що вже підчас цієї зустрічі він помітив в характері М. Грушевського певні риси, які завадили їхньому зближенню та щирому спілкуванню. Того ж дня вони були на вечірці у В. Шухевича, а наступного в О. Барвінського. Тут Сергію Олександровичу запропонували „сказати слово”, але він відмовився, бо не звик публічно говорити [280, с. 260]. Небажання до публічних виступів залишилося в нього на все життя.

Спілкування з видатними діячами українського руху зміцнювали його переконання у тому, що спільна послідовна просвітницька робота українців допоможе їм досягнути поставленої мети – побудувати демократичне суспільство, здатне вирішити національне питання.

Проведення українських культурницьких маніфестацій як, наприклад, свято відкриття пам’ятника І. Котляревському у Полтаві 30 серпня 1903 р. і зустрічі з представниками української науки і культури, сприяли згуртуванню та об’єднанню ліберального українства в одне ціле. Українське слово починає прилюдно лунає на громадських зборах. Ціла низка земств і міських дум виносять постанови про потребу заведення української мови у школах. Складаються петиції, вкриті тисячами підписів, про потребу скасування утисків українського друкованого слова [500, с. 6, 15]. Всі ці події підштовхували ліберальне українство до створення політичної партії, яка могла б скоординувати і очолити національний рух.

Активним учасником подій кінця XIX – початку XX ст. стає і С. Єфремов. Перебуваючи під впливом громадсько-політичних заходів українства, спілкуючись з українськими діячами національного руху, він

поступово усвідомлює необхідність переходу від пасивного спостереження за подіями до активної участі в різноманітних акціях та проектах громадянців, спрямованих на відстоювання українських національних інтересів.

Як писав Сергій Олександрович, „кипіло-клекотіло тим часом і в українських гуртках, гуртувалося й прибирало форми різноманітних настроїв та напрямів”, які потроху почали розколувати Всеукраїнську організацію. Засідання Старої громади перетворювалися у жваві зібрання, зважаючи на те, що багато громадянців закликало національно самовизначитися. Ідеї автономії й федералізму вважалися прийнятними для більшості учасників організації. Щоправда, кожен їх розумів по-своєму. Коли Сергій Олександрович намагався відстояти свою позицію, то І. Лучицький у відповідь зауважував „Ви ще без штанів ходили, коли я обороняв федерацію!” [244, с. 574, 577].

Представники українських громад, які прибули на з'їзд об'єднання у 1903 р., підтримали ідею виробити замість платформи детальну партійну програму. Раді ВБЗО також доручили розробити проект перетворення організації у політичну партію на зразок галицької „Національно-демократичної партії”. Щодо назви майбутньої партії, то делегати з'їзду пропонували такі варіанти, як: „народна”, „демократична” або „радикальна” [690, ч. 2, с. 312–313; 280, с. 279]. Після тривалого обговорення, зважаючи на важливість цього питання, учасники форуму вирішили присвятити йому весь наступний з'їзд організації, який мав відбутися восени 1904 р.

Доопрацювання політичної програми та визначення назви партії відбувалося протягом 1904 р. І хоча значного протистояння в Раді ВБЗО при розробці програми не помічалось, частина її членів щодо програмних вимог була налаштована помірковано (переважно старшого покоління), а інша радикально (молоді громадянці Б. Грінченко, С. Єфремов, М. Левицький, В. Степаненко). Рада організації в цілому ухвалила текст програми майбутньої УДП. Проект надрукували в Галичині на цигарковому папері й переправили до Наддніпрянської України, а потім розіслали по українофільських громадах для обговорення [490, с. 39]. Восени 1904 р. останній з'їзд ВБЗО, під прикриттям

засідань Літературно-артистичного товариства, ухвалив назву першої української ліберальної партії – Українська демократична партія. Цей форум став її установчим з'їздом.

Таким чином, ВБЗО за ініціативи молодих громадівців, до яких належав С. Єфремов, була реорганізована в першу національну ліберальну партію – УДП. Сергій Олександрович був переконаний, що з'їзд виконав велику організаційну роль, давши підставу для створення нової української партії. Об'єднавшись навколо одної платформи, окремі українські сили протягом декількох років пройшли добру організаційну школу, тим самим заклавши міцні засади для наступного етапу українського ліберального руху.

Отже, поява ВБЗО, на думку Сергія Олександровича, розпочала новий етап в історії українського національно-визвольного руху. Це був перехідний час від аполітизму до політики, від громад до партій, від українофільства до національного радикалізму. Для старшого покоління українських громадських діячів організація стала епілогом їх біографії, але в той же час виявилася притягальною силою для молодого хлопця, який згодом став одним із активних учасників перших українських ліберальних партій.

Окрім партійної діяльності в 1905 р. С. Єфремов активно намагався сприяти організації і консолідації селянського руху в Україні. Революційні події 1905 р. призвели до створення представниками селянства Російської імперії Всеросійського селянського союзу (ВСС), метою якого було відстоювання інтересів однієї з найчисельніших, і в той же час мало захищеної верстви суспільства. Наприкінці 1905 – на початку 1906 р. на основі організацій ВСС, які діяли в Україні, за участі С. Єфремова, розгорнулася робота із скликання Всеукраїнського селянського з'їзду та утворення Української селянської спілки (УСС). Діяльність названих об'єднань в Російській імперії, в Наддніпрянській Україні засвідчила, що селянство стає серйозною самостійною політичною силою, на що мусять зважати уряд, політичні партії, інші соціальні групи суспільства [694, с. 348–349].

Бажання скликати регіональний селянський з'їзд було подане делегатом

Донеччини на з'їзді Всеросійського селянського союзу (ВСС) у листопаді 1905 р. Він вказав, що є певні особливості, які мають велике значення на місцевому рівні і можуть мало цікавити всеросійські з'їзди, як, наприклад, питання про друк книг українською мовою [744, с. 110; 692, с. 19]. Регіональні з'їзди мали враховувати існуючі особливості окремих національних територій.

Після з'їзду ВСС, 11 листопада 1905 р., українські делегати спеціально зібрали окрему нараду в Москві. Вони й започаткували Українську селянську спілку та призначили першу дату Всеукраїнського з'їзду в Києві на грудень 1905 р. [124, арк. 63]. Необхідність проведення з'їзду пояснювалася тим, що українські делегати мали виробити спільну позицію до другого з'їзду ВСС у Москві, запланованого на початок 1906 р.

В цілому, на листопадовому з'їзді ВСС були присутніми 17 селян-українців, делегати з Харківської, Полтавської, Чернігівської, Київської, Курської губерній та Донщини [60, арк. 6–7]. Окрім селян з України, на нараді були також зібралися представники українських політичних партій, а саме – УСДРП, „Спілки” та УДП. На засіданні було вироблено такі організаційні засади майбутнього Всеукраїнського селянського з'їзду: 1. На з'їзд у Київ могли прибути селяни без різниці статі та віросповідання з усіх українських земель, а саме: Київської, Подільської, Волинської, Херсонської, Катеринославської, Полтавської, Чернігівської, Харківської, Чорноморської губерній, а також Кубанщини. З Донщини, Холмщини, Бессарабії, Таврійської, Курської та Воронезької губерній на з'їзд до Києва могли прислати своїх делегатів ті волості, які вважали себе українськими. 2. Кожна волость могла прислати на з'їзд до Києва одного виборного. 3. Повітові (окружні) і губернські комітети Селянського союзу з України могли послати по два виборних. 4. По два делегати мали право прислати на з'їзд також ті політичні партії, що боролися в Україні за інтереси селянства та робітників [124, арк. 63]. Таким чином, планувалося за допомогою широкого представництва селян України підняти українську справу на якісно новий рівень. Вирішуючи земельну проблему, поряд з ним мало бути розв'язано і національне питання.

Важливе місце в підготовці з'їзду та розгортанні діяльності УСС належало С. Єфремову. Спільно з М. Левицьким він брав участь у роботі Київської філії ВСС (Центральне бюро селянської спілки, яке, за даними поліції, періодично збиралося в редакції „Громадської Думки” [87, арк. 9]), в яку також входили кадети Ю. Вагнер, В. Бажаєв, С. Іванов, М. Радченко та есер Лазаркевич. Росіяни зізнавалися, що практика агітаційної роботи завжди „впирається в питання про мову, незалежно навіть од тих чи інших поглядів на національну справу” [244, с. 591, 615]. Отже, зібрання Сергій Олександрович використав для агітаційно-пропагандистської роботи серед селянства. В пригоді стали навіть брошури, видані УРП. В той час (до виходу в 1906 р. книжки О. Пешехонова „Свет, хлеб и свобода”) такого популярного викладу соціально-політичних вимог не мала жодна партія на теренах України.

Поступово С. Єфремов повністю перехоплює ініціативу до своїх рук і все листування, навіть з центральними органами ВСС, відбувалося через нього [244, с. 592; 67, арк. 2–3]. На всі запити з України про селянський союз, які направляли члени Київської філії ВСС до С. Єфремова, він відповідав виключно українською мовою, намагаючись таким чином привернути увагу респондентів до національної справи та зацікавити їх. Спілкування з селянами відбувалися у редакції „Киевских Откликов”, „Хліборобі”, пізніше „Громадській Думці”.

Заслугою С. Єфремова стало написання відозви до селянства про скликання УСС, що була надрукована 28 листопада в лубенській газеті „Хлібороб” та розповсюджена окремими відбитками. Поширенням відозви займався Київський комітет організації Українського селянського з'їзду. До нього ввійшли згадувані вже Д. Дорошенко, С. Тимошенко, В. Козловський, К. Хохлич, П. Оправхата. Їх діяльність полягала в поширенні інформації надрукованої в газеті „Хлібороб” [238, с. 78–79; 689, с. 3].

У згаданому заклику Сергій Олександрович сформулював платформу майбутнього з'їзду: 1. Автономія України з Українською Народною Радою (сеймом) – демократично обраним законодавчим органом; 2. Рівні права і

справедливий суд; 3. Прогресивне оподаткування; 4. Широке використання української мови в школах, судах та інших установах; 5. „щоб уся земля народною стала і щоб давали її хліборобам, які самі її оброблятимуть, а більше нікому” [371]. В цілому, завданням УСС селян було їх згуртування задля розв’язання економічних та політичних питань на обласному рівні, а також сприяння розвитку національної самосвідомості. Український селянський з’їзд спочатку було заплановано на 16–18 грудня 1905 р. [438].

У брошурі „Всеросійські селянські з’їзди і Всеросійська селянська спілка” в усіх питаннях, які можуть виникнути у селян з приводу Українського селянського з’їзду, радили звертатися до редакцій газет „Хлібороб” в Лубнах, а також „Киевские Отклики” та „Громадський Голос” у Києві [62, арк. 17; 268, с. 164]. Визначним організаційним центром з організації Українського селянського з’їзду стала редакція газети „Громадська Думка”, де працював С. Єфремов. Отже, українська преса проводила значну інформаційну та організаційну кампанію: публікувалися відозви про підготовку з’їзду, присуди селянських сходів та інша інформація, редакції газет виступали у якості організаційних центрів з’їзду.

У листопаді – грудні 1905 р. і січні 1906 рр. по всій Україні проводилася агітація серед селянства. Участь у цій роботі взяли представники української інтелігенції, які 29 листопада зібралися в Києві. Вони прийняли постанову про необхідність звернути увагу на пробудження в селянських масах національної політичної свідомості і сприяти проведенню селянського з’їзду. На думку Л. Іванова і Ф. Лося ліберали, таким чином, намагалися перехопити керівництво над об’єднаннями селян [550, с. 72; 595, с. 399]. Розуміючи роль інтелігенції у справі організаційної допомоги форуму, визнаючи за нею роль „заступників” українського селянства, на початку грудня 1905 р. Київський організаційний комітет форуму звернувся до інтелігенції з відозвою, в якій закликав її представників пояснювати селянам значення об’єднання в селянську спілку; організовувати в селах збори для з’ясування нагальних потреб землеробів та обрання делегатів до Києва; оберігати селян від

переслідувань та репресій з боку місцевої адміністрації; забезпечувати селян необхідною літературою та інформацією з приводу порядку денного зібрання; збирати на місцях кошти для допомоги в організації селянського з'їзду; тримати Київський комітет у курсі стану справ на місцях [694, с. 352].

Низький рівень усвідомлення селянами сутності, принципів та завдань Всеукраїнського селянського з'їзду відзначав в своїх спогадах і С. Єфремов. Він зазначав, що розмови з селянами були надзвичайно цікаві, але здебільшого від них надзвичайно сумні враження залишалися. Ззовні все було ніби гарно, свідомі люди, які підтримують суспільні зміни, але досить було „торкнутися землі, справжньої чорноземлі тієї, що була для нас ґрунтом і підвалиною руху, щоб почути, що власне ґрунту того немає. Темнота й несвідомість серед звичайних делегатів були такі, що просто руки опускалися й пропадали надії на добрий кінець революції і нашої справи зокрема” [244, с. 617].

Під час спілкування з представниками селян (серед них були й учителі) найбільше С. Єфремова вражало те, що селянин та вчитель вважали його та інших працівників „Громадської Думки” (в редакції якої відбулася зустріч) представниками офіційної влади, начальством, яке могло землю ділити та наділяти. Довелося пояснювати їм принципи організації та завдання селянського союзу та з'їзду, аж доки вчитель почав щось розуміти. Натомість селянин розумів лише те, що вони запізнилися, не виконали доручення громади і в село тепер повертатися не можна. Сергію Олександровичу ледь вдалося відрядити цих подільських селян додому, попередньо забезпечивши їх брошурами та прокламаціями різних політичних сил [244, с. 618–619]. Таким чином, навіть сільська інтелігенція інколи не могла повністю зрозуміти справжніх завдань селянської спілки.

Важливим організаційним центром спілки стала Київська губернія. За ініціативою С. Єфремова та його однодумців, за допомогою наближеної до них сільської інтелігенції в селах поширювалися ідеї спілки. В деяких населених пунктах на Звенигородщині, зокрема й тих, де агітував В. Доманицький, окрім загальних вимог спілки до присудів, було включене й

положення про те, „щоб всі наші внутрішні справи не в Петербурзі десь вирішувалися, а в Києві”, де має бути друга Рада для всіх губерній, в яких мешкають українці. В судах і школах має бути впроваджена українська мова, бо вона одна лише й зрозуміла населенню [311].

Хоча ідея організації об'єднання селян здобула значну підтримку, все ж вона не реалізувалася у всеукраїнському масштабі. Цьому перешкодили дії влади, яка оголосила військовий стан у Києві, провела арешти організаторів спілки. Шкодила також незгода між українськими партіями та нерівномірний ступінь їх впливу на всій етнічній території підросійської України [318, с. 4; 694, с. 357].

Оскільки головним способом популяризації ідей селянського з'їзду була розсилка друкованих закликів поштою, то для вчасного завершення діяльності значною перешкодою стали події найвищого піднесення революції 1905 – 1907 рр. 7 грудня 1905 р. відбулося засідання Київського комітету організації Українського селянського з'їзду, на якому було прийнято рішення про перенесення його засідань на 5 січня 1906 р. Причинами цього названо страйк працівників пошти, телеграфу, а також Києво-Полтавської та Харківсько-Полтавської залізниць [373; 381]. Насправді ж організатори Української селянської спілки, у зв'язку з виступом саперів на чолі з Б. Жаданівським і оголошення в Києві військового становища, не хотіли допускати розгону зібрання селян „збройною силою” [244, с. 616]. На засіданнях Комітету прийнято рішення розпочати розробку детальної програми з'їзду та закликати усіх співчуваючих надсилати в комітет кошти та „приговори” селянських сходів. Оголошення про перенесення форуму було зроблено в останній момент [405], тому на місцях не всі були належним чином проінформовані і багато делегатів все ж приїхало до Києва. За словами С. Єфремова, у нього „двері не зачинялися” і вдома, і в редакції „Громадської Думки”; одні приходили з вказівками та літературою, інші з скаргами на місцеву владу, треті з різноманітними запитаннями та довідками [244, с. 616–617]. Але вони мусили повертатися додому ні з чим.

Під впливом розмов із С. Єфремовим селяни склали на своїх зібраннях „приговори”, в яких поруч з загальними економічними й політичними вимогами висували і вимоги національного характеру (с. Литвяки Вовчанської волості Лубенського повіту; с. Ковалівка Ковалівської волості, с. Семенівка Сельської волості, Пирятинського повіту, Полтавської губернії) [570, с. 157].

Про розсилку відбитків з „Хлібороба” з відозвою про скликання Всеукраїнського селянського з’їзду у волосні правління стало відомо Київському губернаторові, про що той повідомив начальника Київського охоронного відділення. В грудні 1905 р. губернатор Київщини оголосив відозву, в якій заявив, що не допустить ніякого з’їзду і в разі потреби розжене його військовою силою. Зрештою, з’їзд так і не відбувся, оскільки його організатори були заарештовані [699, с. 101].

29 грудня 1905 р. проведено обшук на квартирі у С. Єфремова та ув’язнено до Лук’янівської в’язниці на чотири місяці за підозрою в приналежності до української організації РСДРП та за участь у діяльності Київської філії ВСС [58, арк. 60; 244, с. 622, 628]. Посилення репресій в умовах спаду революції унеможливило проведення подібного форуму у Всеукраїнському масштабі, а арешти організаторів остаточно поставили крапку у проекті організації Селянської спілки.

Про перебування С. Єфремова у в’язниці в листі від 3 (16) березня 1906 р. до О. Кобилянської Леся Українка пише, що він „від самого Різдва сидить в тюрмі”, де захворів на сухоти й перебуває в тюремному шпиталі [251, т. 12, с. 159]. Згадував про його арешт і Є. Чикаленко: „Перед самим Новим роком, здається 28 грудня, зовсім несподівано заарештували С.О. Єфремова” [280, с. 341].

Є. Чикаленко клопотав за Сергія Олександровича, „оббивав пороги” жандармських установ, звертався до прокурора Горового, племінника покійного генерала М. Драгомирова, але все було марно. Лише 16 квітня 1906 р. С. Єфремова виправдали за відсутністю доказів і звільнили з-під варти, за умови обрати місцеперебування поза Київською і суміжних губерній [141,

арк. 3; 282, с. 45]. Згодом, він пишучи про В. Доманицького, згадував: „Цілий рік 1906 ми з Василем не листувалися: я одбував тюремну повинність, а він був до неї кандидатом і переховувався” [469, с. 247].

Таким чином, участь С. Єфремова у створенні Української селянської спілки та організації першого її з'їзду стала для нього першою, хоч і невдалою, спробою застосувати свої знання та досвід для об'єднання українських селян навколо національної селянської організації. В селянстві він бачив потужну силу, спроможну, якщо спрямувати її в конструктивне русло, сприяти вирішенню соціально-економічних проблем, а через них і українського національного питання.

За задумом Сергія Олександровича, селянство потрібно відвернути від анархістських форм руху, організувавши український варіант селянської спілки. Робота в цьому напрямі давала змогу українським лібералам посилити свій вплив на селі. С. Єфремов відстоював ідею, що національні та економічні особливості України вимагають самостійної, незалежної від Москви Української селянської спілки, яка могла лише федеративно бути пов'язаною з російською організацією.

3.2. Партійно-політична діяльність

Аналізуючи розвиток українського національного руху, С. Єфремов зробив висновок, що йому не вистачає організованості та поміркованості. На політичній арені Наддніпрянської України в той час діяла лише одна політична партія – РУП, яка вважалася надто радикальною партією, і було зрозуміло, що вона не могла об'єднати всіх українців. На думку С. Єфремова, такою політичною силою могла стати національна ліберальна партія. Тому він разом з іншими молодими членами Ради ВБЗО – І. Стешенком, Б. Грінченком, та за підтримки інших громадівців – С. Шелухіна, М. Дмитрієва, Л. Жебуньова, І. Липи, І. Луценка та Г. Ротмистрова, 23 вересня 1902 р. порушив на засіданні Ради організації питання про необхідність, окрім

культурницької діяльності, займатися й політичною. Вимоги молодих членів ВБЗО підтримали їхні старші колеги – М. Лисенко та Є. Чикаленко [280, с. 275].

Активну участь у розробці основних засад політичної платформи ВБЗО взяли Б. Грінченко, С. Єфремов і Є. Чикаленко. В 1904 р. вона була реорганізована в УДП, яка, однак, не змогла подолати відцентрових процесів всередині об'єднання. Її ідеї перегукувалися в чомусь з ідеями вже існуючих в Україні народницьких рухів.

Заснування демократичної партії стало логічним результатом розвитку українського ліберального руху. Політико-організаційне об'єднання української інтелігенції розширило політичний спектр національно-визвольного руху. Разом з тим до здійснення цього важливого кроку, за словами О. Субтельного, лібералів підштовхувало побоювання, що молоді, радикально налаштовані соціалісти, підпорядкувавши собі український рух, спрямують його у таке русло, де буде важко пливати респектабельним професорам, урядовим чиновникам і земським діячам [687, с. 263]. Одним словом, українські революційні партії „крайнього соціалістичного” напряду змусили помірковано налаштованого С. Єфремова, відмовитися від виключно культурницької роботи, і органічно поєднати її з громадсько-політичною діяльністю.

21 квітня 1905 р. УДП остаточно ухвалили текст партійної програми. Документ надрукували у Львові і таємно привезли до Києва. Нова партія закликала „всіх пригноблених”, тих, кому „дорогі загальнолюдські ідеали і спеціальні інтереси і потреби українського народу”, приєднатись до УДП і боротися за зміну державного ладу [93, арк. 2; 302, с. 272; 418; 653, с. 11]. Радикальні вимоги у програмі УДП одразу поставили її до числа заборонених в Російській імперії видань.

Наприкінці листопада 1904 р., на одному із зібрань працівників „Киевских Откликов”, „Киевской Газеты” та „Киевской Старины”, під впливом політичного піднесення, яке охопило Російську імперію, українці-

журналісти висунули для прийняття декларацію з вимогами свободи українського друкованого слова. Представники наради доручили написати звернення Сергію Олександровичу. У січні 1905 р. декларація була надрукована в № 21 „Сына Отечества” (пізніше передрукована „Киевской Стариной”) під назвою „Записка о нуждах украинской печати” [326, с. 104–107; 172, арк. 1–4]. У статті С. Єфремов висловлював думку, що тільки свобода друку, відповідальна виключно перед судом і поставлена в умови, які гарантують цю свободу, може виконати своє призначення – служити голосом суспільної совісті [326, с. 190].

В грудні 1904 р., одразу ж після утворення УДП, С. Єфремов здійснив свій перший візит до Петербурга, де зустрічався з представниками української громади. За його ініціативою петербурзькі українці, з метою роз’яснення українських національних позицій, мали видати російською мовою збірку статей про Україну. Проект Сергія Олександровича втілювався у життя під назвою „Украинский народ в его прошлом и настоящем” [244, с. 568–569].

Разом з однодумцями з київської та петербурзької громад С. Єфремов намагався скористатися політичними поступками з боку уряду, занепокоєного передреволюційним піднесенням. Послаблення контролю за друкованими виданнями та поступова демократизація політичного режиму імперії сприяла піднесенню національного культурницького руху.

Одним із проектів Сергія Олександровича було отримання дозволу на видання давно задуманого журналу „Вік”. На прийомі у міністра внутрішніх справ П. Святополка-Мирського він подав прохання про дозвіл українського періодичного видання. Прохання пішло по інстанціях, і через тиждень начальник Головного управління по справах друку М. Зверев так і не зміг дати прямої відповіді щодо майбутнього видання. Повернувшись до Києва, С. Єфремов отримав шаблонну відповідь „ходатайство не подлежить удовлетворению” [244, с. 560–563].

Він активно включився до діяльності, спрямованої на поширення ідеї національного відродження серед різноманітних громадських об’єднань та

популяризації їх на всеросійських з'їздах та форумах інтелігенції. В лютому 1905 р. редакція „Киевской Старины” отримала запрошення від оргкомітету наради журналістів Росії для участі у форумі журналістів та громадських діячів у Петербурзі [244, с. 570; 326, с. 110–111]. Нарада відбулася у лютому 1905 р. в редакції „Сына Отечества”, де зібралося більше 40 журналістів. Скориставшись нагодою обговорити справи й потреби друкованого слова та умов роботи видань, С. Єфремов у своєму виступі наголосив на національно-політичній складовій, говорив про становище українського слова, про заходи щодо заснування видань, про загальні вимоги суспільства, про бажання йти спільним шляхом демократизації життя [244, с. 571].

Зацікавлений виступом С. Єфремова представник польського видання В. Серашевський запропонував представникам різних народів імперії провести своє окреме засідання. Сергій Олександрович погодився з пропозицією, і наступного дня відбулося зібрання у помешканні В. Тотоміянця, відомого працями з кооперативного руху. На нараді прийшли до висновку, що „наші російські товариші” не зацікавлені у висвітленні національного питання. Журналісти прийняли спільну резолюцію в національній справі і погодилися сприяти один одному та примусити своїх російських колег включити до резолюції наради вимоги представників інших національностей [244, с. 572].

На вимогу С. Єфремова нарада журналістів у своїй заключній резолюції зауважила, що „представники друку вважають за необхідне доводити до відома усього населення принцип повної громадянської рівності всіх народностей і визнати за кожною з них права на культурне і політичне самовизначення” [326, с. 111].

На початку 1905 р. відбулася також зустріч і з представниками ліберальних російських організацій. До того часу спілкування з російськими поступовцями обмежувалося роботою в редакціях газет, в товаристві грамотності, де була окрема українська секція для рецензування українських популярних видань, та в „Літературно-артистичному товаристві”, де українці відігравали провідну роль з кінця 1890-х рр. Ці відносини, за словами

С. Єфремова, мали переважно практичний характер: „нас використовували як робочу силу, ми використовували спроможности, щоб так чи інакше заманіфестувати українство” [244, с. 588]. В деталі політичних поглядів ні одна, ні друга сторони не вдавались, задовольняючись загальними вимогами порядності, демократизму чи лібералізму. Революційні події 1905 р. спонукали обидві сторони шукати можливості для співпраці і порозуміння. Одна з таких зустрічей відбулася від імені так званих „освободенцев” (*прихильників російського ліберального журналу „Союз освобождения” – Л.П.*), яких представляли В. Железнов, С. Булгаков, Б. Кістяківський. Українську сторону презентували від імені Ради УДП – С. Єфремов, В. Науменко та М. Левицький [244, с. 589].

Російські ліберали бажали отримати відповідь на питання: чого сподіваються отримати українці під час лібералізації 1905 р. С. Єфремов висловив думку, що він і його колеги відстоюватимуть „домагання” автономії та федералізації держави на демократичних засадах. Українці вимагають автономії „в національному розумінні”, розуміючи всю територію України як єдине ціле, а федералізацію Росії вважають запорукою автономії [244, с. 590; 693, с. 40]. Подібні думки були висловлені в зверненні до „З’їзду земських і міських діячів в Москві” та в спілкуванні з київськими кадетами [71, арк. 2–5; 83, арк. 32; 156, арк. 14–14 зв.; 157, арк. 1 зв.].

Ця зустріч поклала початок співробітництва українських лібералів з російськими кадетами. З часом, окрім ведення дискусій і вияснення політичних позицій, співробітництво перейшло на інший рівень – взаємодопомога під час виборчих кампаній до I та II Державних дум.

Як і формування протягом 1905 р. інших політичних структур ліберальної орієнтації, утворення УДП стало закономірним наслідком розвитку українського руху, засвідчило його розширення і збагачення. Не зважаючи на те, що діячі партії в особі С. Єфремова продовжували свою діяльність в рамках культурництва і вимагали лише поступок у сфері друку, пошуку компромісу з владою та російськими ліберальними колами [486, с. 26].

Висновок радянських істориків про те, що створення партій ліберального спрямування є лише результатом зростання активності української „буржуазії” [555, с. 174; 584, с. 54; 594, с. XVIII; 673, с. 94; 716, с. 27], яка вирішувала свої проблеми, є науково не обґрунтованим, оскільки не базується на фактологічному матеріалі. Серед найактивніших членів поступових партій нараховувалося лише близько 4% представників так званої „буржуазії” [570, с. 83, 191], всі ж інші репрезентували незаможні верстви населення – чиновників, учителів, журналістів, письменників та духовенство.

В цілому, діяльність С. Єфремова під час його входження до складу УДП зосереджувалася переважно у просвітницькій площині. Скориставшись послабленнями з боку влади на пресу, він сформулював основну вимогу українства на початку революції 1905 – 1907 рр. – права мати україномовну пресу, отримати свободу слова і друку.

УДП, заснована з такими зусиллями, проіснувала як єдина партія декілька місяців (з грудня 1904 по квітень 1905 р.). В середині партії із самого початку окреслилась не тільки „права” опозиція старих громадянців, але й „ліва” молодших громадянців, яка вимагала політичної активності і вважала, що старі громади перешкоджають цьому.

Лідером лівої опозиції став Б. Грінченко, його підтримав С. Єфремов. Є. Чикаленко, побоюючись розколу партії, з усіх сил намагався примирити обидва її крила, праве і ліве. Але давні суперечки між радикал-лібералами, яких уособлював Б. Грінченко, і поступовцями, очолюваними В. Науменком, не тільки не припинилися, а й ще більше загострилися у зв’язку з революційними подіями 1905 р. [280, с. 281–283]. Розколу сприяли й особисті стосунки вищеназваних діячів. Дійшло до того, що Б. Грінченко запропонував виключити зі складу УДП Стару Київську громаду, яка почала порушувати Статут партії через ігнорування партійних з’їздів і перестала платити внески до партійної каси. Ця пропозиція не знайшла підтримки, оскільки руйнувала партію зсередини [219, с. 342–343]. Однією з формальних причин розколу стала ще й поміркована позиція демократів у боротьбі за відстоювання права

українців на власне українське друковане слово. Позиція демократів зводилась до умовлянь уряду, а не до здійснення більш радикальних кроків. Наприклад, випуску брошур і газет, як це робили деякі російські та українські політичні партії.

Становлення С. Єфремова як громадсько-політичного діяча позначене низкою переломних подій у його багатосторонній діяльності. Наприкінці ХІХ ст. він брав участь у заснуванні та роботі попередниці наддніпрянських українських ліберальних партій, ВБЗО. Згодом брав участь у формуванні першої партії українських поміркованих сил – УДП. Незадоволення відсутністю активної політичної позиції партії зблизила С. Єфремова з Б. Грінченком. Саме Б. Грінченко в той час українського політичного відродження виступав за „радикальний” спосіб вирішення „українського питання”. Сергій Олександрович став надійним соратником та сподвижником його ідеї радикалізації громадівського руху, виходу його на політичний рівень.

Передумови виникнення УРП припали на осінь 1904 р. Тоді група українських радикалів на чолі з Б. Грінченком і С. Єфремовим почала діяти в складі УДП як автономна громада [631, с. 149]. У зв’язку з цим О. Шишко стверджує, що якраз тоді Сергій Олександрович брав участь у заснуванні УРП [760, с. 10].

Створюючи свою партію, радикали орієнтувалися перш за все на подібну політичну організацію в Галичині – Русько-українську радикальну партію. За спогадами С. Єфремова, відповідно до задуму, нова партія мала називатися української соціалістичною. Однак через існування партії з подібною назвою зупинилися на назві – радикальна.

На думку С. Єфремова, засновники УРП сподівалися її утворенням підштовхнути діячів УДП до компромісу. З цією метою Б. Грінченко головний документ партії назвав не програмою, а лише „Платформою Української Радикальної Партії”. Мовляв, „ми свідомо йшли на „платформу”, а не на „програму”, бо хотіли підкреслити тимчасовий характер свого гуртування” [57, арк. 135–135 е; 244, с. 578]. Таким чином, розкол УДП засвідчив

розходження позицій старшого і молодшого поколінь українофілів щодо методів реалізації ідей ліберальної доктрини в Україні, яка перебувала у складі Російської імперії.

Кожна партія самостійно обирає способи, щоб заявити про своє існування, донести до громадськості свої ідеали і програмні вимоги. Обирає шляхи, які можуть допомогти знайти свого прихильника. Одним із них є, зазвичай, написання пропагандистських брошур. Саме тому діячі УРП протягом 1905 р. написали і видали у Львові та Петербурзі близько 15 різноманітних книжок. За рішенням УРП С. Єфремову „досталось писати про аграрні рухи та про робітницьку справу”. Серед них були видані його брошури (під псевдонімом – С. Ярошенко) „Як визволитись з біди робочим людям?”, „Як люди прав собі добувають?” та „Як цар людей дурить?” [244, с. 579; 248, с. 132; 617, с. 103–110]. Ідейно-політичний твір „Як люде собі прав добувають?” був написаний простою, доступною для селян мовою, розрахований переважно на тих українців, які бажали швидшого розв’язання аграрного питання. Видання поширювалися за сприяння працівника київської пошти К. Хохлича [59, арк. 76; 70, арк. 1–2] та прихильних до С. Єфремова та його колег людей різного соціального походження. Свідченням позитивного ставлення до думок Сергія Олександровича стали виявлені органами правопорядку брошури серед селян, робітників, солдат, студентів і чиновників [61, арк. 1; 63, арк. 1; 64, арк. 61; 65, арк. 1; 77, арк. 567–569; 78, арк. 1; 82, арк. 1; 84, арк. 1; 85, арк. 1; 88, арк. 1; 94, арк. 136; 100, арк. 51].

Поява брошури базувалася на популярному в той час рухові гурійців у Грузії і засвідчила бажання С. Єфремова на його основі роз’яснити позицію радикалів щодо вирішення національного та соціально-економічного питань. Він також прагнув популяризувати нову українську партію серед населення напередодні виборів до загальноросійського парламенту – I Державної думи.

Значну частину брошури займає роз’яснення основних вимог радикалів – обрання депутатів до парламенту, права місцевого самоврядування, вирішення робітничого питання, доступності освіти для всіх верств населення,

важливості навчання рідною мовою у школах, скасування цензури, права друку українських книжок та газет, встановлення справедливих податків, вирішення аграрного питання тощо. С. Єфремов вважав, що єдиний спосіб щось змінити в країні – це провести цілу низку реформ, спрямованих спочатку на вдосконалення державного устрою імперії. Згодом слід провести і соціально-економічні реформи, які зможуть вивести державу з кризової ситуації. Перш за все необхідно вирішити найбільш наболілі проблеми народу. Завершити аграрну реформу, провести заходи щодо соціального захисту працівників тощо [613, с. 33–35; с. 748, с. 10–11].

Сергій Олександрович, як і багато його сучасників, вимагав реформувати Російську імперію у демократичну правову державу. Найкращим вирішення питання політичного устрою країни і виходу з глухого кута для країни пропонувалося у впровадженні конституційного ладу, головною складовою якого став би загальнодержавний парламент, обраний усім народом [611, с. 28–29; 722, р. 99–100; 724, р. 92–93]. Це гасло було проголошено на знак протесту проти здійснюваних самодержавством Росії заходів щодо виборів до так званої „Булігінської думи”.

С. Єфремов писав, що в той час, коли сусідніми державами керує парламент, обраний усім народом, лише в Російській та Османській імперіях країною управляють чиновники, „що коло царя стоять” [63, арк. 25]. Через це ефективність заходів, здійснюваних владою, достатньо низька. Захищати інтереси простих громадян держави просто нікому. Для виправлення такого становища варто провести справедливі вибори до парламенту країни.

Як і багато інших його колег по партії, на жаль, автор брошури, не наважився відверто заявити про свою прихильність до республіканської форми правління, виклавши питання про майбутній політичний лад у країні в завуальованій формі: Росія має стати парламентською державою [89, арк. 2 зв.].

Викладаючи думки про обрання парламенту, С. Єфремов зважав на те, що суспільно-політичне життя в Російській імперії на початку ХХ ст.

характеризувалося пануванням бюрократизму й адміністративного тиску, культурним і економічним занепадом, відсутністю поваги до прав окремо взятої особи, яка вважалася гвинтиком у механізмі величезної імперії. Помітно було також, що внаслідок підпорядкування освіти і науки загальноімперським інтересам культурно-освітній рівень окремих регіонів держави (зокрема і України) помітно відрізнявся.

Всі депутати-посли разом повинні вирішувати найбільш важливі державні справи: „про податки, про війну, чи ще там що, закони пишуть, за начальством наглядають” [63, арк. 26]. Сергій Олександрович вважав, що народ обере до парламенту лише тих представників, яким довіряє. Депутати мають приймати справедливі закони, відповідно до яких буде захищено народні інтереси. А у випадку, коли народні обранці не виконуватимуть своїх обіцянок і зобов’язань перед виборцями, тоді на наступних парламентських виборах замість них буде обрано до парламенту інших депутатів.

Іншою функцією парламенту має бути нагляд за діями виконавчої влади. Автор брошури зауважує, що „начальство знає, що по всяк час за ним наглядають і не дозволять кривду простому чоловікові робити, а коли що – то й під суд завдадуть і з посади скинуть”. Внаслідок такого контролю чиновники працюватимуть ефективніше. Та й уряд буде складатися не лише з представників окремих привілейованих верств населення, а і з представників усіх суспільних груп. Демократичне формування уряду країни унеможливить лише гарне життя для чиновників і багатіїв. Після обрання парламенту, на думку С. Єфремова, „простого чоловіка голос чутимуть скрізь” [63, арк. 26].

Таким чином, найважливіші проблеми держави, які стосуються переважно соціально-економічної сфери, розглядатимуться і вирішуватимуться у законодавчому органі держави. Саме ця причина заважає царю прийняти рішення про вибори депутатів до парламенту. Оскільки він разом із чиновниками втратить реальні важелі впливу на формування внутрішньої політики держави, „не хоче цар з чиновниками своїми попустити, щоб землею порядкували виборні люди” [89, арк. 2 зв.].

Після обрання загальнодержавного парламенту С. Єфремов пропонував вирішити і національне питання. У Російській імперії живе багато різних народів – росіян, поляків, фінів, грузинів, вірменів та інших разом з українцями. Потрібно, щоб кожен народ на власній етнічній території мав право місцевого самоуправління, „сам собі порядкував, який хотів лад заводив, яких хотів старших людей собі вибирав, а інший ніякий народ до того не мішався” [63, арк. 26; 81, арк. 3]. І в Україні, на думку С. Єфремова, потрібно законодавчо дозволити такі виборні, демократичні інститути влади. Державний лад у країні повинен будуватися на принципах найширшої автономії національно-територіальних одиниць. Автономія дозволила б українському народові через представників, обраних до місцевих законодавчих органів влади, формувати національну внутрішню культурно-національну та соціально-економічну політику.

З того часу, коли буде країною керувати народ через своїх депутатів, основним їх завданням стане прийняття цілої низки законів, які допоможуть здійснити заходи щодо справедливого вирішення соціально-економічних проблем суспільства. Одним із таких державних актів повинен стати закон, який чесно вирішить проблему сплати податків. За задумом Сергія Олександровича, кожен платитиме у державну скарбницю у залежності від власних доходів. Таким чином, закон не дозволить обкладати народ надмірними несправедливими податками. Інший закон дозволить здійснювати повноцінний контроль з боку депутатів за використанням державних коштів. Його прийняття логічно призведе до більш ефективного спрямування і використання фінансів держави як в економіці, так і культурно-освітній сфері. У чиновників та міністрів у такому випадку не буде можливості розкрадати державну казну.

Важливою проблемою для тогочасного суспільства була тема війн, розв’язаних як самою Російською імперією, так і її сусідами. Було зрозуміло, що уникнути окремих з них можна було шляхом переговорів, а не шляхом протистояння і погрозою зброї. За приклад слугувала остання російсько-

японська війна (1904 – 1905), у якій Росія зазнала поразки. Відповідно, враховуючи суспільні настрої, С. Єфремов пропонував надати право загальнодержавному парламентові здійснювати всі можливі заходи, які б не допустили війн та даремного пролиття людської крові [63, арк. 27].

Основним елементом кожної демократичної держави є розмежування повноважень різних гілок влади та організація ефективного місцевого самоврядування. Важливою складовою місцевого самоврядування виступають місцеві громади. За С. Єфремовим, „громада – великий чоловік; громадою усе зробити можна гуртом і з ворогом чи лихим чоловіком упоратись легше”. Основними завданнями, якими має займатися кожна громада, за задумом автора брошури, повинно бути вирішення таких першочергових проблем: 1) створення умов, які б призвели до поступового переходу всієї землі у власність тим, хто її обробляє. А ті, хто землю не обробляє, з часом повинні її продати тому, хто буде на ній працювати; 2) обов’язкове обрання чиновників на керівні посади; 3) управління державою має здійснюватися лише виборними людьми, а не чиновниками та аристократією; 4) сплата до скарбниці держави справедливо визначених невеликих податків та зборів, скасування акцизів; 5) відкриття шкіл, з українською мовою викладання усіх предметів; 6) запровадження свободи друку, щоб „про все писати можна було вільно, а не так, що про великих грішників ніхто й пари з уст пустити не може”; 7) поширення прав не тільки для окремої громади, а для держави [63, арк. 18].

Подібно до більшості національних лібералів, Сергій Олександрович закликає уникати насильства як способу вирішення суспільних проблем. Радить йти шляхом, яким добиваються успіху робітники в інших країнах. Це перш за все способи змови та бойкоту, які є надійною зброєю в руках робітників. Сила цієї зброї така велика, що нею можна подолати всіх „панів”. Робітник завжди зможе вижити без „пана”, а от він сам без робітника жити не зможе, тоді змушений буде свою землю розпродати. І земля, таким чином, перейде у власність тих людей, які самостійно її оброблятимуть. Висновок С. Єфремова – земля стане народною [63, арк. 22–23].

Наприкінці брошури С. Єфремов підсумовує все вищесказане. Коли по всій Україні будуть школи, коли кожен здобуватиме освіту своєю рідною мовою, коли люди читатимуть якісні книжки та газети, тоді знатимуть, як уникнути помилок і як з боротися з негараздами. Коли можна буде через книги та газети дізнатися правду, то кожен, незалежно від майнового становища, боятиметься розголосу своїх злочинних вчинків, боятиметься глузу та насмішок суспільства. Лише тоді всім буде краще жити, з часом громада сама керуватиме своєю землею. Згодом не буде ні „панів”, ні „мужиків”, а кожен працюватиме на благо суспільства, відбуватиме однакові повинності, платитиме справедливі податки. Всі матимуть не тільки рівні обов’язки, але й права, всі стануть вільними і освіченими громадянами. Фабрики і заводи належатимуть тим, хто на них працюватиме [89, арк. 2 зв.], землю оброблятимуть її власники. Державою правитиме через вибраних депутатів весь народ. Потрібно добре запам’ятати, що коли кожен за всіх дбатиме, а всі за кожного, – то усім добре буде. „І пам’ятаючи це, треба собі прав та волі добувати” [63, арк. 30].

На думку Сергія Олександровича, досягнути демократичного ладу можна не лише шляхом насильства, як це пропагували інші партії, а й шляхом природного розвитку народної самосвідомості і проведення адміністративних та соціальних реформ, які послаблять протиріччя між різними верствами і відкриють дорогу до поступального розвитку особистості – найважливішого елементу кожної демократичної країни.

Таким чином, С. Єфремов пропагував ідею реформування та демократизації державного управління. Ці гасла перегукуються з положеннями, викладеними у програмі УРП. Запровадження національно-територіальної автономії й обласної автономії зміцнить державу, сприятиме консолідації народів, усуне міжнаціональну ворожнечу і напруженість, гармонізує інтереси різнонаціональних частин країни, поєднає неповний суверенітет окремих самоврядних регіонів з вигодами загальнодержавної єдності. Він вважав, що реалізувати всі соціальні ідеали можна тільки після

отримання українським народом права самостійно будувати власне політичне та соціально-економічне життя. Зважаючи на обставини, в яких знаходилася Україна, автор брошури першочерговим завданням ставив вирішення питання впровадження місцевого самоврядування. Згодом, через місцеві органи влади мали вирішитися й інші наболілі проблеми суспільства. Варто також зазначити, що деяка частина вимог була утопічною та навіть наївною. Окремі вимоги, згадані у брошурі, є продовженням ідей М. Драгоманова щодо розвитку місцевого самоврядування, інші задекларували народницький підхід до вирішення проблем.

У своїх теоретичних розробках С. Єфремов (брошура „Про державний лад у всяких народів”) схвалював думку М. Драгоманова про те, що ніколи і ніде радикальна перебудова суспільних відносин не була результатом виключно мирного процесу, і тому, безсумнівно, відбуватиметься вперта боротьба, можливо, навіть збройні повстання трудящих за здійснення своїх вимог [72, арк. 18–22], однак перевага буде на боці мирної діяльності в ім’я суспільного прогресу. С. Єфремов підкреслював, що в результаті сприйняття українською інтелігенцією драгоманівських ідей українство стало сприйматися не як протилежне загальноросійському і не як придатак до загальноросійського. Захоплюючись М. Драгомановим, Сергій Олександрович порівнював його зі сміливим садівником, який вмілою рукою прищепив українську гілку до стовбура загальнолюдського розвитку і приєднав український рух до європейських прогресивних течій, змусив рахуватися з українством як серйозною суспільною силою навіть тих, хто звик зі скепсисом ставитися до вимог пригнічених народів [186, арк. 10].

С. Єфремов відстоював право спадкоємців М. Драгоманова рухатися далі і розвивати його ідеї у відповідності до вимог життя. Відомий громадський діяч переконував, що в час укладання М. Драгомановим своєї програми питання національної автономії знаходилися в стадії теоретичного обговорення. Тому він надавав перевагу більш чіткій і зрозумілій ідеї обласної автономії і зупинився на половині шляху, щоб не впадати, як тоді здавалося, в

утопію. На початку ХХ ст. національно-територіальна автономія недержавних народів Російської імперії, серед них і українців, стала практичним постулатом, і українські політичні діячі не могли відступити від цієї вимоги, незважаючи на звернення на авторитет М. Драгоманова і звинувачення у націоналізмі. Але в той же час націонал-ліберали прагнули йти тим самим шляхом федералізму, яким завжди він і йшов.

С. Єфремов заперечував спроби Б. Кістяківського зробити з М. Драгоманова спеціального теоретика лібералізму, попередника кадетів. Він вважав, що правильніше було б назвати М. Драгоманова першим українським соціалістом-федералістом, оскільки його метою було застосування ідей європейського федеративного соціалізму до України. Сергій Олександрович посилено звертав увагу читачів саме на визначенні М. Драгоманова як соціаліста, який завжди і всюди пропагував ідею соціалізму. Але в той же час він і соціаліст нетиповий для своєї доби, тому що, на відміну від своїх російських колег, розумів політичну свободу не тільки як комплекс загальнодемократичних прав, але і як свободу національного життя. У подальшому С. Єфремов неодноразово повертався до аналізу творчості М. Драгоманова, до тих чи інших аспектів його діяльності. Вірність драгоманівським ідеям декларувала реформована за ініціативою Сергія Олександровича УРДП спадкоємниця УДП і УРП, яка у червні 1917 р. прийняла назву УПСФ [553, с. 312; 759, с. 140].

Вороже зустрів вихід брошури С. Єфремова „Про державний лад у всяких народів” Київський тимчасовий комітет у справах друку, чиновник якого, ознайомившись зі змістом, зробив такий висновок: „проводиться думка, що політичні і соціальні реформи є справою насильницьких народних переворотів” [72, арк. 6–6 зв.]. Як наслідок місцева влада заборонила поширювати видання і відкривши кримінальну справу проти його автора.

29–30 червня 1905 р. Сергій Олександрович перебував у Полтаві як учасник Всеукраїнського з'їзду всіх національних українських політичних організацій Росії, де відстоював постулати УРП [279, с. 58–59] і переконував

своїх опонентів об'єднатися для спільного вирішення українського національного питання [304]. Він вважав, що українське питання має бути внесено як основна політична вимога до програм українських партій. Делегати зібрання прийняли рішення вимагати автономії України, прийняття конституції Російської імперії, запровадження рівного і загального голосування, узаконення використання української мови в освіті, пресі, судочинстві.

Часто дійсність вносила суворі корективи до планів С. Єфремова. У зв'язку з початком російсько-японської війни в 1904 р. він мусив постійно бути готовим до можливої мобілізації. 27 жовтня 1904 р. він писав до М. Грушевського: „Мав досить клопоту з мобілізацією, але сим разом „сія чаша” мимо пройшла, хоч на будущину вигляди погані” [258, с. 214]. Однак влітку 1905 р. Сергія Олександровича було призвано до імперської армії. О. Лотоцький згадував, що той відбув військову службу без особливих ускладнень, хоча з його вдачею, неприйняттям субординації це було непросто, та й здоров'я він був неміцного [259, ч. 2, с. 204]. Звільнившись з війська, С. Єфремов 5 липня 1905 р. писав до М. Грушевського: „Нарешті по довгих митарствах визволився од військової служби на віки віків; маю тепер „чистую отставку” і вже можу не клопотатися ніякими мобілізаціями”. Михайло Сергійович привітав його з приводу „звільнення від справжнього дамоклового меча” [242, с. 222–223]. Можлива військова служба відволікала Сергія Олександровича від основних справ і псувала самопочуття [244, с. 555]. Звільнення від служби в армії дало йому можливість знову сконцентруватися на покладених на нього завдань в Київській громаді.

У серпні 1905 р. після тривалого обдумування і за підтримки С. Єфремова, Б. Грінченко запропонував Є. Чикаленкові знову об'єднати УРП і УДП за умови утворення якісно нової ліберальної партії – з новою програмою та назвою. У своєму листі посередником для переговорів між демократами і радикалами Сергій Олександрович просив стати М. Грушевського [117, арк. 85 зв.; 118, арк. 115–118; 483, с. 66]. І пізніше

Михайло Сергійович брав участь у партійному житті українських лібералів, хоча до партії так і не вступив [475, с. 92]. У цей період між М. Грушевським та С. Єфремовим відбувається певне потепління стосунків.

Із зростанням загального політичного руху в Росії поміркованому українству необхідно було активно виступати зі своїми вимогами, а партійні суперечки заважали обом партіям брати у ньому повноцінну і добре сплановану участь. Завдяки взаємним поступкам лідери партій досягнули компромісу щодо об'єднання і вирішили, що УРП ввійде до складу УДП на засадах автономної громади. За даними поліції, організаційною роботою по об'єднанню УДП і УРП займалися К. Хохлич, С. Завадський, Й. Сорокер, Ю. Квасницький [87, арк. 9].

6 серпня 1905 р. видано „Положення про Державну думу”, яку в народі прозвали Булігінською, а саме положення Булігінською конституцією. С. Єфремов скептично поставився до цього документу, вважаючи, що „почуття якогось прикрого розчарування, якоїсь образи” огорнуло українство в той час. Під враженням подій з-під пера Сергія Олександровича виходить брошура „Як цар людей дурить”. Він писав: „Напруження енергії й захоплення роботою доходило тоді до найвищого ступеня. Буквально не було коли і вгору глянути, не було часу озирнутися навкруги та зміркувати, що і як краще зробити” [244, с. 594].

Видання маніфесту 17 жовтня 1905 р. Сергій Олександрович сприйняв як поступку з боку царизму на вимогу розбурханого революційними подіями суспільства. На його думку, подія була „хирлява і невиразна”, нікого не задовольняла й була цінна лише тим, що проявила безсилля царського уряду і дала надію українцям отримати хоча б мінімальні поступки. Влада була не в змозі стримати революційні події і йшла на поступки, і цим викликала бажання отримати ще більше, ніж вона могла дати. Маніфест викликав спочатку захоплення, але з часом був сприйнятий як нещира й нікчемна, запізнена поступка [244, с. 574].

Під час революційних подій 1905 р. українські діячі активно

пропагували свої ідеї серед найбільш радикальної частини українства – студентів. Зокрема Сергій Олександрович разом із М. Лисенком, О. Косач і Б. Грінченком взяв участь в українському вічі, яке відбулося у приміщенні Київського університету імені Св. Володимира восени 1905 р. Віче залишило неприємний осад у його спогадах. Під час виступів ораторів домінували революційні заклики, а про національні вимоги так ніхто і не згадав. На завершення радикальну партію, яку представляли на зібранні Б. Грінченко та С. Єфремов, було названо буржуазною і такою, що не представляє інтересів народу [212, с. 236–237; 244, с. 587–588].

Таким чином, Сергій Олександрович в 1905 р. став одним із засновників і керівників нової ліберальної партії – радикальної. Зважаючи на невелику популярність ліберальної концепції в українському суспільстві, він прагнув донести партійні ідеали за допомогою брошур для населення, написаних у доступній простій формі. Разом з тим, він не полишав надії об'єднати радикальну і демократичну партії в одне ціле і робив усе від нього можливе для подолання розколу. В одному з листів до М. Грушевського Ф. Матушевський, який поділяв погляди С. Єфремова, зауважував, „що доброго вийшло з того, що ми розійшлися з демократами? Поки що анічогісінько доброго, навпаки – лихо вийшло, бо й ми безсилі зараз і вони також” [122, арк. 34].

Наближення виборів до I Державної думи і неможливість здійснення видавничої діяльності однією партією, а також подібність програм, призвели до того, що в листопаді 1905 р. на спільному з'їзді УДП і УРП, за ініціативою С. Єфремова, делегати від громад мало не одностайно погодились на об'єднання обох партій [138, с. 177]. Злиття партій в одну радикально-демократичну сталося внаслідок глибокої ідейної близькості програм партій і узгодження позицій в спільній програмі та для того щоб об'єднаними силами добитися „автономії України в рамках конституції” Росії [223, с. 62–63; 259, ч. 2, с. 308; 594, с. XVIII; 684, с. 47–48; 712, с. 23].

Злиття партій в одне ціле відбувалося у декілька етапів. Спочатку в

листопаді на спільному з'їзді партії домовилися про формальне об'єднання [376]. Наприкінці грудня 1905 р. відбулося вироблення і затвердження єдиної політичної програми партії (саме під час узгодження її позицій, за наполяганням С. Єфремова, було залучено низку програмних вимог радикалів до нової програми) та статут УДРП. На цьому з'їзді Сергій Олександрович увійшов до Ради УДРП. Організаційні питання остаточно були вирішені на початку 1906 р. без його участі, який перебував в цей час в Лук'янівській в'язниці. Нарешті навесні 1906 р. радикал-демократи активно взяли участь у виборах до I Думи. Їхньою метою стало, на відміну від інших партій, відстоювання національного питання в I Державній думі.

Тривалий час відбувалося узгодження програмних вимог обох партій – демократичної і радикальної. Однак, незважаючи на окремі суперечності, члени об'єднавчої комісії пішли на значні поступки один одному. На вимогу членів від УДП партія отримала назву Українська демократично-радикальна партія. Економічну частину партійної програми склали економічні вимоги УРП. Програма УДРП, як і програми її попередників, за твердженнями дослідників, багатьма положеннями була схожою на партійну програму партії Російських конституційних демократів (Партії народної свободи). Національно-політичним кредо нової партії була вимога федералізації держави та надання автономії Україні у складі Росії Думою або Установчими зборами [126, арк. 278–281 зв.; 559, с. 76; 569, с. 11; 624, с. 86].

Своїм складом УДРП, як писав С. Єфремов, була „найдуше і найсолідніше обставлена з усіх українських сучасних партій” [522, с. 57]. Окрім питання об'єднання, він також взяв участь у розробці тактики партії у проведенні виборів до I Державної думи Росії та розробці чергової відозви до уряду у справі легалізації української мови [95, арк. 5–7 зв.]. Він прихильно ставився до питання про відкриття кафедр української мови, літератури та історії в університетах Києва, Харкова і Одеси, заснування позапартійних товариств „Просвіта”.

Сергій Олександрович зауважував, що всі спроби позбутися

національного питання, відмахнутися від нього приречені на невдачу, оскільки національні ознаки належать до числа загальнолюдських і знищити їх неможливо, не спотворивши разом з тим і людського образу і подоби. Він вважав, що для України, яка зазнала багато лиха від централістичної політики, автономія в тих умовах виступає єдиним засобом вільного розвитку і разом з тим може забезпечити ті вигоди, які надає народам мирне співжиття в багатонаціональній державі. С. Єфремов писав, що після повалення самодержавства народу України необхідно обрати крайовий парламент, який має прийняти конституцію України і делегувати окремі повноваження федеральному парламенту. Він закликав українців дійсно „стати українцями”, добившись прав для рідної мови і права національно-політичного самовизначення, підкреслював, що це не означає, що ми повинні ненавидіти росіян, поляків, євреїв тільки за те, що вони належать до іншої нації. Будь-яка нація повинна мати всі необхідні права і жити за власними звичаями [538, с. 3–4; 571, с. 149]. У статті під назвою „Драгоманов і єврейська справа” Сергій Олександрович, проаналізувавши позицію М. Драгоманова, наполягав на необхідності ліквідації всіх обмежень євреїв у правах, чим викликав зауваження з боку С. Шелухіна за юдофільство [334; 152, арк. 2]. Незважаючи на критику, він і надалі залишався прихильником рівноправного становища різних етнічних груп на теренах України.

Звертаючись до ідейних витоків українського національно-визвольного відродження („Історії русів”, „Товариства об'єднаних слов'ян”, „Кирило-Мефодіївське братство”), С. Єфремов відзначав, що навіть при поверховому погляді на розвиток національного руху увага зупиняється на двох сторонах розвитку української національної ідеї – демократизмі та автономізмі. Основним уроком минулого стала теза про те, що народ боровся за своє соціальне, економічне й національне визволення і при цьому поєднував національне визволення з соціальним та економічним. Таким чином, Сергій Олександрович у своїй оцінці минулого України повністю погоджувався з позицією, яку займали народники, а потім і неонародники – у

взаємовідносинах народу і влади правота завжди на стороні народу; якщо народу в цій державі, при даному державному устрої, погано, то його законне право – знищити такий лад [488, с. 43–44].

Єдиною можливою лінією поведінки української інтелігенції С. Єфремов вважав зближення з народом на ґрунті його потреб та інтересів і сприйняття ідей націонал-демократизму [670, с. 163]. Він писав, що українська національна ідея внаслідок свого розвитку повинна міцніше і рішучіше пов'язуватися з народними інтересами, повинна служити їм і тільки їм і ніколи не залишати без уваги потреби українців. Сергій Олександрович був переконаний, що це є найбільш потрібним завданням часу, заради якого українці повинні напружити всі свої зусилля [328, с. 29].

Своїм найближчим попередником в політичній сфері С. Єфремов називав М. Драгоманова. Йому надзвичайно подобалися такі складові його гармонійного плюралістичного світогляду, як лібералізм, конституціоналізм англійського типу, ставлення до культури як основи функціонування ідеальної республіканської системи, вільної від екстремізму і клерикалізму, етичний соціалізм, федералізм як система національно-державного устрою і одночасно визнання права кожної нації на самостійне державне існування. Джерелом його поглядів Сергій Олександрович вважав, перш за все, ідеї Кирило-Мефодіївського братства і тогочасні течії соціальної думки (Ж.-П. Прудон, М. Бакунін), відзначаючи, що він зумів вдало поєднати федералізм „братчиків” з ідеями західноєвропейського соціалізму.

В створеній М. Драгомановим стрункій системі суспільної перебудови увагу лібералів привертала така ідея, як автономія кожної громади у її внутрішніх справах, створення незалежного вільного союзу громад на всій території Російської держави, рівноправність національних меншин, передача землі і знарядь праці в руки робітничих спілок. С. Єфремов намагався пристосувати принципи соціалізму у відповідності до специфіки національного життя кожного народу. Українські поступовці поділяли його тактичні погляди на співвідношення еволюції і революції (перевага

віддавалася еволюції). Сергій Олександрович схвалював думку М. Драгоманова про те, що ніколи і ніде корінна перебудова суспільних відносин не була результатом виключно мирного процесу і тому, безсумнівно, відбуватиметься вперта боротьба, можливо, навіть збройні повстання трудящих за здійснення своїх вимог, однак перевага віддаватиметься мирній діяльності в ім'я суспільного прогресу [328, с. 19]. Б. Грінченко відзначав, що в історії кожного народу бувають моменти і цілі епохи, коли тільки шляхом кривавих переворотів досягається краще майбутнє, визнавав право народу на повстання при небажанні пануючих верств змінити існуючі відносини [498, с. 24–25]. Але для С. Єфремова ця теза була лише крайнім, запасним варіантом вирішення національного питання.

Найбільше у концепції М. Драгоманова С. Єфремов привертала ідея гуманного, демократичного соціалізму, який поєднував у собі цінності лібералізму і соціальну справедливість, а також та обставина, що він йшов до цієї цілі як представник свого народу, проповідуючи космополітизм в цілях, націоналізм в шляхах і засобах. Він підкреслював, що в результаті усвідомлення українською інтелігенцією драгоманівських ідей українство стало сприйматися не як протилежне загальноросійському, і не як частина загальноросійського явища [328, с. 20].

Важливою складовою переконань Сергія Олександровича була загальна теорія національного питання відповідно до сучасних історичних умов. У перші місяці революції 1905 – 1907 рр. керівники ліберальних партій заявили в пресі, що залишати в недоторканості чи відтягувати вирішення національного питання – значить ослаблювати значення державної перебудови і створити в майбутньому можливість нової боротьби, яка в результаті призвела б до того ж пригнічення слабших народів. Злагоду в країні можна побудувати тільки за умови визнання за всіма народами Росії їх національних прав, їх рівності з усіма іншими народами [326, с. 110; 719, р. 174–175].

С. Єфремов вважав за необхідне послідовно відстоювати національні права народу, всебічно сприяти їх повному впровадженню, задоволенню всіх

культурних потреб українців. Його однодумці бажали перетворити народ в націю в повному значенні цього слова, з міцною самосвідомістю і власним шляхом до тієї цілі, яка стоїть і перед іншими народами Російської імперії – свободи, прогресу. Метою українського руху оголошувалося формування сучасної української нації як повноцінного громадянського і національного організму.

Таким чином, Сергій Олександрович наполягав на запровадженні національно-територіальної та обласної автономії. На його думку, автономія зміцнить державу, сприятиме консолідації народів, гармонізує інтереси різних частин держави, поєднає неповний суверенітет окремих самоуправляючих регіонів з вигодами загальнодержавної єдності.

На відміну від представників партій революційного спрямування, С. Єфремов об'єктом впливу вбачав українську націю. Він вважав, що здійснити всі свої соціальні ідеали можна тільки при „політичній самостійності українського народу” і необмеженому його праві самому вирішувати всі внутрішні справи (цілком можливо, що мова йшла про розширений варіант автономії). Зважаючи на обставини, в яких знаходилася тодішня Україна, Сергій Олександрович вважав, що першочерговою метою для народів є перетворення Російської імперії в конституційну державу.

На його думку, досягнути демократичного ладу можна не стільки шляхом класової боротьби на економічному ґрунті, як це пропагували революційні партії (УНП, РУП, УСДРП), скільки шляхом природного розвитку народної самосвідомості і проведення адміністративних і соціальних державних реформ, які ослаблять протиріччя між різними верствами і класами та відкривають дорогу до більш чи менш поступального розвитку особистості.

Україна з її величезною територією, багаточисельним населенням, своєрідними соціально-економічними умовами розвитку та самобутньою культурною традицією мала право на отримання широкої національно-територіальної автономії. С. Єфремов вважав, що для України, яка зазнала багато лиха від централістичної політики, автономія в тих умовах виступає

єдиним засобом вільного розвитку і разом з тим може забезпечити ті вигоди, які надає народам мирне співжиття в багатонаціональній державі [328, с. 47].

Уявлення про соціалізм у Сергія Олександровича як про певну організацію суспільства були досить абстрактними. Вони розуміли під соціалізмом лад, протилежний капіталізму, коли не буде батрака, господаря, а залишаться одні працюючі люди. Будуть непотрібними такі елементи державної влади як армія, поліція, зникнуть злочинність і міждержавні конфлікти [538, с. 56, 60]. На перший план він висував вимоги реформування політичного ладу, заміни самодержавства конституційно-парламентським устроєм та побудови буржуазно-демократичної республіки [129, т. 11, арк. 154–155]. Проведення подібних змін передбачало два шляхи: 1) проведення політичної реформи „зверху” самою владою 2) здійснення необхідних перетворень „знизу”. Він, як і російські ліберали, надавав перевагу першому варіантові, який дозволив би уникнути насильства і кровопролиття.

С. Єфремов, називаючи себе соціалістом, не сприймав популярної на той час серед соціалістів марксистської ідеології. На його думку, марксизм справляв „враження занадто догматичної течії, що нагинає під неї усі широкі й різноманітні прояви дійсності, не входячи в глибший їх аналіз і витолковуючи їх крайнє тенденційно, вузько і однобічно” [129, т. 11, арк. 145]. Елементи соціалістичної теорії сучасники Сергія Олександровича пояснювали тогочасною політичною „модою” [31, арк. 33].

Головною метою С. Єфремова стала вимога надати політичний простір для становлення і наступного розвитку елементів громадянського суспільства та формування правової держави. Перш за все, мова йшла про заходи, які забезпечували б громадянські й політичні права і свободи. Для досягнення цієї цілі потрібно здійснювати наполегливу агітаційно-пропагандистську роботу серед різних суспільних верств.

У 1906 р., зважаючи на менший цензурний тиск, С. Єфремов їздив до Петербурга для вирішення видавничих партійних завдань. Пробув там два місяці, протягом яких було перевидано декілька брошур, написаних ще в часи

існування УРП. Одночасно з вирішенням партійних справ, з О. Лотоцьким здійснив декілька подорожей до Фінляндії, на Іматру, до Ладозького озера, на Валаам.

4 березня 1904 р. у листі до М. Грушевського С. Єфремов зауважував, що для роз'яснення української національної ідеї серед широких російських мас і для обговорення потреб українського суспільства потрібно видавати газету у Петербурзі російською мовою. Цю думку підтримує багато людей, але є багато „але”: потрібні для того чималі кошти, ще більше потрібні обдаровані літературні та публіцистичні сили, яких небагато. А газета повинна бути „дуже добра і цікава”, щоб подобатися читачам [118, арк. 68]. В 1906 р. він планував взяти дозвіл на журнал для інтелігенції „Нове Життя” [122, арк. 40], вважаючи, за доцільне піти шляхом російських ліберальних організацій, які створювали нові періодичні видання для поширення своїх ідей. Яскравим прикладом була газета „Киевские Отклики”, яка переорієнтувалася, згодом на партію кадетів, і в якій працював С. Єфремов.

Щодо тяжіння української інтелігенції до російських кадетів в 1905 – 1906 рр., Б. Грінченко констатував, що в душі українського інтелігента живе дві душі, одна з яких підтримує програму політичної діяльності за автономію України, а інша тягнеться до лав загальноросійської партії, якій байдуже до державності українського народу [310].

Проблеми вдосконалення організаційної роботи неодноразово піднімалися на з'їздах УДРП. Квітневий (1906) з'їзд розглядав питання про необхідність легалізації партії. Було відзначено, що форма організації у вигляді нелегальних громад, успадкована від організацій того часу, не відповідає потребам часу і заважає росту партійних лав [308, с. 7–8]. Не останню роль у всіх цих процесах відіграв С. Єфремов. Він намагався піднести значення радикал-демократів, переконуючи однодумців усіма можливими способами розширювати соціальну основу партії за рахунок селянства та робітництва.

Окрім роботи у видавництві „Вік” та у часописові „Киевская Старина”

(протягом 1901 – 1905 рр. був секретарем редакції), С. Єфремов в 1905 – 1907 рр. брав активну участь у створенні перших загальноукраїнських україномовних періодичних видань. Серед них такі відомі газети, як „Громадська Думка” (1905 – 1906) та „Рада” (1906 – 1914).

18 жовтня 1905 р. С. Єфремов і Б. Грінченко прийняли рішення про випуск газети українською мовою „Громадське Слово”. Суттєво сприяли задуму видані 24 листопада 1905 р. царським урядом нові правила про друк, які дозволяли випускати періодичні видання не тільки російською мовою, але й мовами інших народів Російської імперії. Задум С. Єфремова та Б. Грінченка підтримав В. Леонтович та Є. Чикаленко, які погодилися фінансувати видання [122, арк. 24–26]. Діячам українського національного руху були розіслані відповідні запрошення [159].

Для заохочення передплатників „Громадського Слова” Сергій Олександрович взяв участь у написанні оголошення, що мало всі ознаки політичної прокламації. Пропагуючи газету, повідомлялося, що вона буде відстоювати права і свободи громадян. Видавці „Громадського Слова” наголошували, що видання боротиметься за справедливий суспільний і економічний лад, вимагатиме широкої і безоплатної освіти рідною мовою для всього народу, національних шкіл, вживання української мови в державних установах. Такі вимоги з боку газети насторожили місцеву владу. Напередодні виходу першого номера у грудні 1905 р. київський губернатор заборонив видавати „Громадське Слово”. Поліція провела обшуки в членів майбутньої редакції видання. Після заборони Б. Грінченко та С. Єфремов скористалися іншим дозволом (виданим В. Леонтовичу) на видання газети уже під назвою „Громадська Думка” [74, арк. 1–2].

У Києві почала виходити газета „Громадська Думка”, перший номер якої з’явився 31 грудня 1906 р. Це була щоденна українська газета, річна передплата якої коштувала спочатку 4 карбованці. Першим її редактором-видавцем був В. Леонтович, редактором – Ф. Матушевський, помічником – С. Єфремов, видавцем – Є. Чикаленко.

У редакції серед співробітників майже не було підготовлених журналістів. Єдиний між нами чоловік, якого можна було вважати за справжнього журналіста, – писав у своїх спогадах Є. Чикаленко, – був С. Єфремов. Людина талановита, освічена, з здоровим, тверезим розумом, а головне, що може писати дуже швидко. Євген Харлампович не міг уявити собі газети без нього. Коли у нього з'являлася думка про який-небудь літературний проект, він пов'язував його з іменем С. Єфремова. Окрім того, Є. Чикаленко цинив його як літератора, „любив його, як рідного, за його вдачу, за те, що діло він ставив раз-у-раз вище своїх особистих інтересів, вище свого самолюбства” [280, с. 341]. В листі до М. Грушевського Ф. Матушевський підкреслював – „в газеті найголовніший робітник – Сергій” [122, арк. 44]. Сергій Олександрович займався не тільки редакційною роботою, але й написав низку статей науково-популярного змісту.

В 1905 – 1907 рр. С. Єфремов увійшов до тієї невеликої групи інтелігенції, яка взяла на себе працю щодо організації національного відродження, але ця робота виявилася надто важкою. Б. Грінченко писав, що люди бажали одразу „косити [...] жито, коли нам потрібно було зробити собі плуг і борону, щоб це жито посіяти”. І не зважаючи на всі ці перепони, робота триває, створюються органи національного українського життя, за допомогою яких поширюється національна свідомість, зростає свідомо українська інтелігенція, свідомі українські маси [300, с. 151–152].

Діяльність газети викликала занепокоєння місцевої влади, тому 18 серпня 1906 р. поліція провела 15-годинний обшук у редакції видання. 19 серпня газету заборонили випускати „на час дії військового положення” [101, арк. 6], окремих представників редколегії та передплатників заарештували. Наприкінці серпня поліція провела ще близько 100 обшуків та арештів.

Як писав Є. Чикаленко, в редакції „Громадської Думки” зробили обшук; познаходили в столах „Виборзьку відозву” (розпущеної Першої Державної Думи), протоколи московського з'їзду „Крестьянского союзу”. Газету закрили.

Справа була в тому, що одна з співробітниць – Виноградова – завела в редакції есдецьку явку, заходили соціал-демократи”. С. Єфремов, коли довідався, розсердився на нелегальщину в приміщенні газети [280, с. 353]. Обшук відбувався протягом ночі аж до опівдня наступного дня. Кількох співробітників заарештували.

До списку заарештованих потрапив і С. Єфремов, який у цей час виконував обов’язки редактора і підозрювався, як і багато інших українських лібералів, у причетності до соціал-демократичної партії [149, арк. 1; 279, с. 63]. Поліція помилково вважала його одним із керівників УСДРП і приписувала цій партії участь у видавничих справах УДРП. На думку імперських охоронців порядку, діяльність Сергія Олександровича у партії полягала головним чином у тому, що він, виконуючи обов’язки головного редактора „Громадської Думки”, редагував її в антидержавному дусі.

Колеги С. Єфремова звернулися до генерала Шмідта, який заміняв губернатора В. Сухомлинова, в жандармське управління, в поліцію. Весь цей час Сергій Олександрович перебував у в’язниці, де, беручи приклад з інших політичних ув’язнених, займався самоосвітою (серед іншого, розпочав вивчати французьку мову) [604, с. 500–501].

Після заборони видавати „Громадську Думку”, Є. Чикаленко отримав дозвіл видавати нову газету під назвою „Рада”, редакція якої розмістилася на вул. Підвальной, 6. Закриття газети, припинення видання журналу „Нова Громада” змусило С. Єфремова констатувати, що „з пресою нашою вийшло не так, як я сподівався, та за таких обставин, які запанували, інакше й не мало вийти” [279, с. 66]. Прийшов і новий 1907 р., який він зустрів у Лук’янівській в’язниці, де був ув’язнений разом з В. Винниченком (з 18 серпня 1906 р. до 24 січня 1907 р.). За повідомленням газети „Рада”, Сергія Олександровича звільнили з ув’язнення під заставу в 1000 руб. [413].

Таким чином, С. Єфремов від першого випуску газети „Громадська Думка” вливається у її редакційний колектив і стає постійним автором. Упродовж восьми з половиною років (враховуючи і роботу в газеті „Рада”)

видавничого життя щоденної української газети у його стосунках Сергія Олександровича з її видавцем Є. Чикаленком трапляються різні ситуації: розчарування, збайдужіння, спільні успіхи і популярність, які пов'язали їх з газетою до 1914 р. У конфліктних ситуаціях (зокрема С. Єфремова з М. Грушевським [282, с. 73, 76, 118, 176]) Є. Чикаленко намагався зробити усе від нього залежне, щоб „повернути Сергія до газети” [676, с. 14]: „багато разів мені доводилося ходити до нього, налагоджувати відносини”. Євген Харлампович писав у „Щоденнику”, що Сергій Олександрович під впливом Б. Грінченка у той час „охолов” до „Ради”, бо вона подала огляд І. Франка „Українська література в 1906 р.”, у якому автор критикував місячник „Нова Громада”, який видавали Б. Грінченко та С. Єфремов [73]. І. Франко вважав, що журнал не виправдав покладених на нього надій на відкриття нових талантів, появу визначних творів письменників [284, с. 29–30].

Злам у житті Сергія Олександровича відбувся після закриття журналу „Нова Громада” і перенесення до Києва видання „Літературно-Наукового Вісника” за редакцією М. Грушевського. С. Єфремов сприймає ці події як спеціально продуманий захід, який мав за мету перехопити кошти, які спрямовувалися на „Нову Громаду”. В липні 1907 р. він припиняє тривале співробітництво з „Літературно-Науковим Вісником”, його стосунки з М. Грушевським з часом погіршуються [258, с. 235–236; 454, с. 91–92].

Отже, в 1905 – 1907 рр. С. Єфремову довелося сконцентруватися не тільки на звичній для нього просвітницькій діяльності, а й взяти участь у організаційних заходах київських громадівців. Він активно відстоював точку зору про об'єднання УРП і УДП у нову партію, був одним із авторів її програми. Під час виборів до I та II Державних дум Російської імперії проводив ефективну роз'яснювальну роботу серед різних верств суспільства, як в особистому спілкуванні, так і у своїх публікаціях. На перешкоді його роботі стали два арешти, які відбулися в 1905 і 1906 рр.

Відновлюючи історичну справедливість, українська наука дедалі більше уваги приділяє дослідженню тих сторінок минулого, що свідомо

замовчувалися або й фальсифікувалися. Важливою складовою українського національно-визвольного руху в 1908 – 1917 рр. є діяльність Сергія Олександровича в ТУП, яке представляло ліберальну течію організованого українства. Під ліберальним рухом розуміють ту течію суспільно-політичного, громадського та культурного життя, представники якої проповідували ідеї свободи, суверенітету і прав особи, гуманізму, демократії, які й сьогодні залишаються актуальними для демократичного суспільства.

Після поразки революції 1905 – 1907 рр. на долю ліберальної української інтелігенції випали складні випробування. Спочатку розкутий революцією і посилений свіжими інтелігентними силами український культурницький рух вирвався з рамок тісної гуртківщини, став масовим суспільним явищем. Однак всі завойовані здобутки революції фактично не були закріплені законодавчо, що збільшувало можливості для влади на реванш.

Розпуск II Державної думи 3 червня 1907 р. символізував остаточну поразку революції. Період характеризувався обмеженням прав окремих груп населення, розширенням каральних, поліційних повноважень представників влади на місцях. Територія України знаходилась у стані посиленої чи надзвичайної охорони або воєнному стані. Влада тотально контролювала діяльність земських та громадських організацій, при найменших проявах непокори застосовувала каральні санкції та насильство [717, с. 299].

З посиленням післяреволюційної столипінської реакції частина ліберальних діячів відійшла від політичної активності, і УДРП фактично припинила активну політичну діяльність. С. Єфремов звично зосередив свої зусилля на видавничій, публіцистичній та просвітницькій праці. За таких умов діяльність українських партій ставала неможливою, „утиски , які лягли на українство за П. Столипіна, примусили українську інтелігенцію знов вернутися до безпартійної спілки місцевих громад” [682, с. 33–34; 540, с. 5].

Протягом 1907 р. за ініціативою Сергія Олександровича частина представників „радикального крила” УДРП намагалися об’єднатись з місцевим гуртком українських соціалістів-революціонерів і створити нову

партію [23, арк. 31]. Однак тривалі переговори не дали позитивного результату. Тому для уникнення розколу УДРП розпочалися розмови про відновлення функціонування безпартійної організації.

В 1908 р. С. Єфремов рішуче поставив питання про розмежування в середині УДРП (стаття „З громадського життя на Україні”), що пришвидшило її трансформацію в ТУП. Він відстоював ідею особливого історичного шляху українського народу. Сергій Олександрович фактично закликав до створення нової, народної за характером діяльності, партії.

С. Єфремов разом із Б. Грінченком, Є. Чикаленком, М. Левицьким, Ф. Матушевським і О. Русовим часто обговорював поточні партійні проблеми, аналізував основні їх прорахунки, відзначав, що у зв'язку зі зміною політичної ситуації у країні політичною роботою стало практично не можливо займатися. Навесні 1908 р. вони вирішили відновити колишню безпартійну структуру – Всеукраїнську загальну безпартійну організацію [510, с. 65; 131, арк. 94], але під новою назвою. Беручи участь в реорганізації партії в ТУП, Сергій Олександрович сподівався, що товариство об'єднає навколо національних гасел значно більше людей, ніж могла об'єднати будь-яка партія. Частково з цим завданням ТУП справилося, консолідувавши зусилля представників різних політичних партій у культурницько-просвітницькій сфері [681, с. 41–42].

5 вересня 1908 р. на останньому з'їзді УДРП ухвалили рішення про утворення нової політичної організації, заснованої на засадах конституціоналізму і парламентаризму, яка, за пропозицією О. Лотоцького, отримала назву Товариство українських поступовців. До нього увійшли колишні члени УДРП, частина соціал-демократів, соціалістів-революціонерів і безпартійні, які об'єднались на засадах парламентаризму та конституціоналізму.

ТУП являло собою напівлегальну організацію. Вищим органом товариства був з'їзд, який збирався щорічно, між з'їздами керівництво організацією здійснювала виборна рада ТУП. Осередки організації –

„громади” – діяли по всій Україні (бл. 60), а також у Петербурзі та Москві. Напередодні Першої світової війни до Ради організації входили М. Грушевський, Є. Чикаленко, С. Єфремов, Ф. Матушевський, О. В'язлов, В. Леонтович, А. Ніковський, Л. Яновська, В. Прокопович, Д. Дорошенко, Л. Старицька-Черняхівська, О. Корчак-Чепурківський, Л. Жебуньов, П. Холодний. Періодично до Ради входили також І. Шраг, С. Петлюра, В. Винниченко, Н. Григорієв, П. Стебницький, Ф. Штейнгель. Неофіційними друкованими органами ТУП були газета „Рада” та журнал „Украинская Жизнь”.

Відповідно до статуту організації для прийняття в члени ТУП вимагався певний освітній ценз і громадський стан. Як стверджував С. Єфремов, статутом ТУП слугував відновлений статут Загальної безпартійної організації [129, т. 11, арк. 42; 419]. Загалом, зважаючи на положення від 20 січня 1910 р., ТУП діяв як нелегальна організація. В останні роки до нього почали приймати і селян. В ТУП об'єдналися люди з переконаннями від „крайніх лівих соціалістичних партій до буржуазно-демократичних” [27, арк. 2; 129, т. 11, арк. 111] і поширювали українські культурні цінності серед населення [129, т. 59, ч. 1, арк. 113; 42, арк. 13 зв.]. Осередком ТУП від моменту його створення став Український клуб (пізніше товариство „Родина”).

Політичною платформою ТУП була вимога автономії України та визнання принципів конституційного парламентаризму. ТУП до 1917 р. керувало фактично всім українським рухом на Наддніпрянщині; координувало працю „Просвіт”, різних культурно-освітніх клубів, йому належала Українська книгарня в Києві (колишнє видавництво „Киевской Старини”). Газета „Рада” й журнал „Украинская Жизнь” публікували на своїх сторінках матеріали про поліцейські репресії проти всього українського, ніби формально констатували події, а фактично – агітували проти репресій [686, с. 48].

Соціальною базою ТУП стала інтелігенція, котра притримувалася ліберальних ідей [26, арк. 153]. Саме вона визначала обличчя попередників ТУП – ВБЗО, УДП, УРП та УДРП. ТУП не вдавалося до бездумного

копіювання іноземних зразків і запозичення закордонних теорій, а намагалося виробити власні форми й методи політичної організації держави, створити оригінальну ідеологію національного і соціального визволення українського народу. На практичну діяльність ТУП по пропаганді й відстоюванню своїх програмних вимог впливали тогочасні політичні умови, які значною мірою визначили засоби, методи, форми роботи та її масштаби. В контексті загальноросійського ліберального руху вони вирізнялися чіткою позицією у відстоюванні інтересів українського народу, організованістю і найбільшою орієнтованістю на безпосереднє практичне втілення своїх ідеалів, закріплених у програмних документах. У пропаганді й відстоюванні національних, соціальних та інших вимог поступовців на початку ХХ ст. важливу роль відіграла періодична преса, яка виступила помітним політичним чинником у прискоренні національно-політичного руху і мала своїх прихильників практично у всіх регіонах України [614, с. 45]. Активно діячі ТУП пропагували свої ідеї і через звичні для них листівки, які поширювалися їхніми прихильниками по всій Україні [91, арк. 9].

На щорічних нелегальних з'їздах ТУП С. Єфремов брав участь у обговоренні назрілих політичних та культурницьких питань. Серед них варто відзначити створення нових „Просвіт”, клубів, поширення видань, виховання національної свідомості, створення блоків з іншими організаціями у відстоюванні політичних свобод, участь у виборах і роботі Державної думи, поширення кооперативного руху.

Було б, очевидно, неправильно стверджувати, що С. Єфремов зовсім не приймав участі в політичному житті. Точніше буде сказати, що він проводив свою політичну діяльність надзвичайно обережно, з поміркованих позицій, всіляко уникаючи загострення стосунків з владою. Саме наявність цієї тактики давала підставу учасникам ТУП говорити про „неполітичність” своєї діяльності. Така поміркована позиція викликала критичні зауваження з боку єдиної на той час діючої партії – УСДРП. Її керівник – В. Винниченко, однак, намагався не переходити на особистості, зважаючи на прихильне ставлення до

С. Єфремова [16, арк. 20].

Підтримуючи тісну співпрацю з Українською громадою в Петербурзі, представники ТУП мали змогу якщо не провадити, то висловлювати через українських депутатів національні вимоги в Державній думі. ТУП стояв на ліберальних засадах, його заслугою стало об'єднання досі розпоршених національних сил. Товариство також шукало собі союзників серед російських поступових політичних сил, підтримуючи добрі взаємини з опозицією в III і IV Думах, особливо з лідерами російської Конституційно-демократичної партії (Партії Народної Свободи) (П. Мілюковим [280, с. 310–313], Н. Некрасовим) і групою автономістів-федералістів (В. Обнінським) [129, т. 59, ч. 3, арк. 601], які визнавали за українцями право на національно-культурний розвиток, а також із російськими вченими О. Шахматовим, Ф. Коршем та С. Мельгуновим. Ліберальні російські кола, відкидаючи політичні вимоги українського руху, у багатьох випадках позитивно сприймали його культурницько-просвітницькі завдання, намагаючись таким способом заручитися підтримкою українців у боротьбі з царською владою.

Національний рух у Наддніпрянській Україні став активізуватися з 1910 р. Проявом масової незгоди українців з національною політикою російської влади стали події осені 1912 р. Тоді похорон видатного композитора М. Лисенка перетворилися в стотисячну демонстрацію представників різних регіонів України, у тому числі Східної Галичини і Північної Буковини. С. Єфремов відзначав, що Україна втратила великого діяча, який, у свій час, поряд з В. Антоновичем, М. Драгомановим, Т. Рильським та О. Кониським, „займав свою окрему, йому тільки належну постать” [245, с. 485–486].

У 1911 р., відповідно до звичної практики лібералів у попередні роки, ТУП увійшло до складу загальноросійського Союзу автономістів-федералістів. У 1912 р., під час виборів до IV Державної думи, керівництво поступовців на чолі з М. Грушевським і С. Єфремовим підтримувало партію кадетів, їх програмні вимоги полягали: в українізації початкової школи; запроваджені у

середніх та вищих навчальних закладах як обов'язкових дисциплін української мови, літератури, історії; використання української мови в богослужінні, судочинстві, громадських і державних установах; скасування мита на українські книжки, надруковані за кордоном [225, с. 101–102; 127, арк. 1–2]. Опублікування вимог ТУП пояснювалася як відповідь на „відгомін гострих, пекучих потреб життя” [80, арк. 2; 86, арк. 2]. Думські фракції трудовиків та конституційних демократів (кадетів) також підтримали українські домагання у сфері культурно-національного самовизначення і виступили в Думі щодо заборони святкування в Києві століття від дня народження Т. Шевченка.

У 1912 р., під час виборів до IV Державної думи, ТУП проявив певні ознаки політичної партії. Зокрема, на початку квітня 1912 р. на одній з чергових нарад товариства, за вимогою колишніх радикалів (серед них і С. Єфремова), було вироблено основні тези виборчої платформи та прийнято рішення про активізацію виборчої кампанії разом із союзницькими „поступовими групами виборців”, які поділяють національні вимоги українців [435, с. 7]. Таким чином, у товаристві застосували ту ж саму виборчу тактику лібералів, як і під час виборів до попередніх Дум. Програму опублікували у газеті кадетів „Речь” та в „Раді”.

Для всієї Російської імперії платформа вимагала розширення та зрівняння виборчих прав. Закликала до ліквідації станових привілеїв, припинення адміністративного свавілля, забезпечення недоторканості особи, встановлення судової відповідальності для чиновників, гарантування свободи професійним спілкам, кооперації та культурницько-просвітницьким організаціям. Платформа закликала до скасування особистих і майнових обмежень та відміни утисків й дискримінації за релігійною чи національною ознакою. С. Єфремов, який у „Раді” постійно дискутував щодо так званого „єврейського питання”, включив до вимог також пункт про скасування межі осілості для євреїв, як інституту, що нічим не виправдовується і є вкрай принизливим для людської гідності.

Після завершення виборів С. Єфремов на сторінках „Раді” відстоював

думку про необхідність порозуміння з неукраїнськими демократичними колами. Звертаючись до видання самостійників „Сніп”, він зауважував, що „може бути, що теперішні спільники наші колись зробляться ворогами, – тоді й станемо на ворожу проти їх тропу, але заздалегідь нема чого одпихати простягнуту до нас руку” [338, с. 3].

Незважаючи на активну протидію офіційної влади, а також різних чорносотенних організацій, які сприймали рух українців як відверто сепаратиський [684, с. 51–53; 714, с. 54–58; 715, с. 173–174], у 1914 р., українство урочисто відзначало сторіччя з дня народження Т. Шевченка. У Києві, попри заборону ушановування ювілею великого поета, студентський комітет організував 10–11 березня 1914 р. вуличну демонстрацію, яку підтримало і ТУП. Проти демонстрантів виступили чорносотенці, влада звично застосувала силу – кінну поліцію і загони козаків.

У другій половині серпня 1914 р. С. Єфремов перебував у Петербурзі, де радився з українцями місцевої громади щодо вироблення спільної платформи дій в умовах війни і, зокрема, щодо висвітлення українськими публіцистами у російській пресі галицького питання [282, с. 406–409].

Як писав В. Винниченко у „Щоденнику” 5 лютого 1915 р., Сергій Олександрович часто приїздив і до Москви, де проводив з місцевими громадівцями дискусії з національного питання, зачитував доповіді „для української колонії” про життя в Україні. Зустрічі відбувалися в помешканнях Г. Моргуліса та О. Хруцького, їх завжди відвідував С. Петлюра [201; 233, т. 1, с. 162, 233]. Після кожної з таких подорожей у С. Єфремова залишалася маса вражень і приємних спогадів, які відіграли згодом важливу роль у розширенні та вдосконаленні власних політичних поглядів. Окрім поїздок по Росії і Україні у 1907 р. і 1912 р. Сергій Олександрович здійснив подорожі до Італії, від мистецьких пам’яток якої в нього були незабутні спогади [167, арк. 1; 272, с. 46].

З початком Першої світової війни (1914 – 1918) царський уряд став здійснювати широкомасштабну антиукраїнську акцію, маючи на меті повністю

ліквідувати український рух, вважаючи його формою „сепаратизму” і „мазепинства”. Тому, незважаючи на конспірацію діячів Товариства українських поступовців, попри їх запевнення на сторінках „Ради” в лояльності до російської держави, влада закрила газету на третій день після вступу Росії у війну [279, с. 114]. С. Єфремов, Ф. Штейнгель, А. В’язлов та А. Ніковський подали заяву головнокомандуючому російськими військами з проханням відновити випуск газети [282, с. 403]. Додатково Сергія Олександровича неприємним вразило не тільки закриття „Ради” київською військовою адміністрацією 21 липня 1914 р., а ще й рішення Є. Чикаленка призупинити клопотання про скасування заборони. Після такої новини С. Єфремов написав листа до видавця, у якому назвав його намір непоправною помилкою, „Берестечком, зробленим своїми руками”, подією, яка може деморалізувати український рух [149, арк. 26–27; 279, с. 112]. І в подальшому, незважаючи на обережну політику, поступовцям не вдалося знайти порозуміння з владою.

Як відомо, імперський уряд вважав, що український рух фінансується на німецькі та австрійські гроші. Хоч насправді, позбавлений будь-якої державної підтримки чи то російської, чи то закордонної, український рух існував на приватні кошти, внески, підтримку українських кооперативів і насамперед на кошти українських меценатів, які таки любили Україну не лише до глибини душі, а й до глибини власної кишені. Всі легальні українські видання, „Просвіти”, клуби було закрито. Окрім припинення випуску газети „Рада”, у Києві заборонено також друк місячників „Літературно-Науковий Вісник” і „Українська Хата”, популярного тижневика „Село”. Багато українських політичних і культурних діячів опинилося на засланні. 20 лютого 1915 р., після повернення М. Грушевського зі Східної Галичини в Київ, його було заарештовано, а згодом вислано до Симбірська, пізніше Казані (з 7 вересня 1915 р. по серпень 1916 р.).

З початком Першої світової війни серед членів ТУП виникли розходження щодо участі Російської імперії у війні. Одна частина тупівців

(Є. Чикаленко, А. Ніковський) виступила за поразку Росії у війні, інша (Л. Яновська) стояла за повний розгром Австро-Угорщини та приєднання Галичини до Росії [510, с. 71], третя група поступовців (С. Єфремов, А. Ніковський) займала нейтральну позицію, вважаючи війну в будь-якому випадку несприятливою для українства. Передовиця газети „Рада” на початку війни закликала українців стати на захист Російської держави. Однак, як показав час, така політика виявилася хибною.

У вересні 1914 р. на з’їзді організації було прийнято компромісне рішення – ТУП зайняло нейтральну позицію щодо війни та воюючих сторін (одночасно негативно оцінюючи проросійську декларацію „Украинской Жизни”), у листопаді 1914 р. поставилося із застереженням до проавстрійської діяльності Союзу Визволення України. З часом перебіг воєнних дій вніс корективи у позицію товариства. У 1916 р. Рада ТУП засудила російську політику в окупованій Галичині [542, с. 24] та випустила декларацію, яку написав С. Єфремов, під заголовком „Наша позиція” з вимогами щодо припинення війни. Він указував на страшену руїну українських земель, заподіяну арміями, знищення культурних цінностей, безмежні репресії і насильства. Тому Сергій Олександрович виступав з вимогою негайного припинення війни [471, с. 102].

Захищаючи український рух, весною 1915 р. Сергій Олександрович на звинувачення депутата Думи В. Маклакова (в часопису „Swiat”, №10), що сеймову виборчу угоду склали поляки з „підтриманою на німецькі гроші українською інтелігенцією, а не російським народом”, у журналі „Украинская Жизнь” через свого листа засудив націоналістичне і неправдиве твердження російського депутата [259, ч. 3, с. 285–286; 281, с. 293]. Реакція С. Єфремова мала на меті спростувати поширюваний окремими виданнями стереотип щодо закордонної підтримки українського руху.

Декларація Ради ТУП „Наша позиція”, опублікована в грудні 1916 р. засвідчила тенденцію до відновлення українського громадсько-політичного і культурного життя під час Першої світової війни, а заодно ще раз нагадала про

програмні вимоги українського руху. В ній відзначалося, що серед недержавних народів, які страждають у боротьбі великих держав за імперіалістичні цілі, становище України – це справжня трагедія народу, який віддав „дітей своїх на жертву кривавому богові війни” [512, т. 1, с. 15].

Як автор тексту, С. Єфремов основні програмні положення сформулював так: „Ми, українські поступовці, стоїмо на основі автономного устрою тих держав, з якими нас поєднала була історична доля”, відносини в державі розуміємо як вільну спілку рівноправних та рівноцінних націй, серед яких не повинно бути гнобителів і пригноблених. Отже, боролись й боротимемось за демократичну автономію України, гарантовану такою ж федерацією рівноправних народів, за „цілковите забезпечення культурно-національних вартостей і політичних прав українського народу, за добрі способи йому самостійно розвиватись і поступоватись економічно”, а єдиним шляхом вирішення цього питання вважаємо „націоналізування всіх форм приватного і громадського життя”: освіти, судочинства, церкви, адміністративних і громадських установ, органів самоврядування. Йдучи до зазначеної мети, шукаємо союзників „серед суголосних елементів поміж недержавних націй у Росії”, так і серед тих, на жаль, нечисленних представників російського громадянства, що поділяють основну нашу вимогу – автономно-федеративний устрій держави на демократичних засадах [512, т. 1, с. 15–16].

С. Єфремов разом з колегами засуджував „безмежну низку репресій і заборон, знуцання і насильств”, особливо видання так званого Протопопівського циркуляру від 11 грудня 1916 р., що „вертає Україну до найгірших часів національного гніту – оця повна реставрація Української „конституції 1876 р.”. Війна, яку визнали чужою для себе справою, шкідливою українському та й усім іншим народам імперії, має бути припинена, Україні має бути надано автономію. Документ рішуче закликав до демократизації країни: „Вільна людина серед вільного народу – ось яке завдання стоїть перед справжніми прихильниками оновлення, і його ставимо на увагу всім щирим чоловіколюбцям нашого часу” [512, т. 1, с. 16].

Невдачі російської армії в 1915 р. призвели до посилення опозиційних настроїв у суспільстві, змін в уряді та активізації ТУП. У середині 1915 р. до Петрограда вирушила делегація від поступовців. С. Єфремов, вважаючи, що російські кола ще не готові до поступок в національному питанні, не покладав на переговори великих надій. 23 липня 1915 р. він у листі до Є. Чикаленка писав: „Тутешні земляки, а найбільше П.Я. [*Стебницький – Л.М.*] [...] ремствують на нас, що ми не поспішаємося з депутаціями до „оновленого” міністерства, – кажуть, що це треба зробити хоча б на те, щоб показати, що ми таки животиємо [...] Я певен, що з таких заходів нічого не вийде, а коли й буде яка нам полегкість, то станеться вона механічним шляхом, як одгук ширших подій. Не до нас тепер усім, а ми ще занадто малу силу маємо, щоб присилувати на себе оглядатись” [149, арк. 13]. Час показав, що думки С. Єфремова виявилися пророчими, незважаючи на постійні візити представників ТУП до Петрограда, уряд на поступки українцям не пішов.

На початку квітня 1915 р. Сергію Олександровичу як секретарю ТУП довелося зустрічатися з О. Керенським і обговорювати питання щодо збору підписів до голови Державної думи М. Родзянка із закликом негайного її скликання. Приїзд опозиційного діяча до С. Єфремова спровокував проведення у нього вдома чергового обшуку [96, арк. 197 зв.–198]. Сподіваючись на позитивні для українства рішення парламенту, він у липні 1915 р. в черговий раз приїжджає до Петрограда, „щоб бути ближче до Думи” [279, с. 140–141; 282, с. 437]. Однак корисних для України рішень Дума так і не прийняла.

З „Довідки із справ Київського губернського жандармського управління” відомо, що у роки Першої світової війни за Сергієм Олександровичем велося спостереження. Як уже зазначалося, у квітні 1915 р. в його будинку на вулиці Гоголівській, 27 було проведено обшук. Тоді знайшли анкету з національного питання, яка нібито підтверджувала, відомості, викладені в циркулярі Департаменту поліції від 16 січня 1915 р. за № 165377. За агентурними даними, С. Єфремов у 1915 р. входив до київської групи „Спілки визволення

України”, яка проводить підпільну сепаратистську роботу. У жандармських справах йому дали прозвисько „Писатель”. Сергія Олександровича також підозрювали у зв’язках із київською учнівською молоддю [96, арк. 197–199].

Із листів С. Єфремова до Є. Чикаленка стає відомо, що найбільш мандрівним його життя, або, як він писав, „циганським”, було у роки Першої світової війни. Він займався у той час не лише літературно-публіцистичною діяльністю, а й громадською роботою, яка не обмежувалася географією України, а простягалася до Петрограда та Москви. У той час він брав участь у нарадах, укладенні видавничих проєктів, у зустрічах з українськими Громадами. Особливо такі роз’їзди стали інтенсивними у 1915 – 1916 рр., Сергій Олександрович із роздратуванням повідомляв Є. Чикаленкові, що був у безперервних поїздках то до Петрограда (клопотався разом із П. Стебницьким та О. Лотоцьким про українське питання в Державній думі), то до Москви і Катеринослава (у видавничих справах), то до Чернігова [677, с. 371–372; 679, 47–51].

Про важливу роль С. Єфремова в національно-визвольному русі може також свідчити і „Заповіт В. Смиренка від 22 травня 1916 р.”. За даними Є. Чикаленка, меценат залишив два заповіти. За першим усе його майно успадковувала дружина Софія Іванівна. За другим – дружина мала лише право користуватися ним за свого життя, а після її смерті уся спадщина рівними частинами заповідалася М. Грушевському, В. Науменкові, О. Левицькому, Ф. Штейнгелю, П. Стебницькому, С. Єфремову, Л. Старицькою-Черняхівською та Є. Чикаленку. За заповітом дружини В. Смиренка – С. Смиренко – вищеназвані особи призначалися членами піклувальної ради і отримували право на використання її частини спадщини на заснування Народного університету в Києві [279, с. 159, 277–278]. У разі неможливості виконати викладені побажання В. Смиренка будинок мав перейти у спільну власність у рівних частинах В. Науменкові, М. Грушевському, О. Левицькому, Ф. Штейнгелю, Є. Чикаленкові, С. Єфремову, П. Стебницькому, Л. Старицькій-Черняхівській та А. Ніковському [567, с. 346–378]. Подібний

заповіт було написано і Ф. Вовком, який оголошував душеприказчиками частини свого майна П. Стебницького та С. Єфремова [142, арк. 1–2].

Документи, щодо розпорядження майном стали важливим доказом поваги і довіри В. Самиренка і Ф. Вовка до С. Єфремова. Заповіти додатково підкреслили значну роль, яку став відігравати перспективний громадсько-політичний діяч і вчений в українському національному русі.

Поміркована позиція і активна діяльність Сергія Олександровича викликала повагу не лише у представників старшого покоління, а й захоплення серед молоді. М. Ковалевський зазначав, що він сприймав С. Єфремова як досвідченого політичного діяча, людину, яка репрезентувала собою ту частину суспільства, що мала значні досягнення в літературній та науковій сфері [247, с. 107–108].

У січні 1917 р. Рада ТУП, за ініціативою С. Єфремова, направляє лист президентові США В. Вільсону, в якому рішуче підтримує його звернення від 18 грудня 1916 р. про принципи завершення війни і, зокрема, про реалізацію права націй на самовизначення, та висловлює надію, що майбутній мир принесе справедливість всім великим і малим націям. Зокрема, і за „волю українського народу до самостійного розвитку” [471, с. 106].

Таким чином, С. Єфремов як секретар ТУП брав активну участь у заходах організації, спрямованих на захист національних прав українського народу. Зустрічався з прихильними до українства діячами російського ліберального руху, переконував їх підтримати українські вимоги в сфері освіти і культури. М. Ковалевський писав, що Сергій Олександрович умів порушити, власне, ті теми, які найбільше цікавили його співбесідника [247, с. 148]. Безпосередньо за його сприяння була написана і програма ТУП „Наша позиція” з обґрунтуванням вимоги автономії України.

Поразка революції 1905 – 1907 рр. та столипінська реакція проти противників самодержавства призвели до втрати зв'язків між національними і загальноросійськими організаціями, які були піддані гонінням, заборонам і репресіям. Висновки, які було зроблено з цих фактів, зводилися до того, що в

новій боротьбі з самодержавством, яка неминуче знов мусила розгорітися, варто змінити тактику: треба „порознь йти, но вместе бить”, тобто, не відмовляючись від партійних завдань, домовитись окремим партійцям і угрупованням на певному мінімумі спільних політичних вимог і здобувати їх разом [129, т. 13, арк. 243–244].

Діяльність ТУП та прийняття важливих рішень значною мірою могли визначатися ймовірною приналежністю значної частини його керівництва до російського масонського руху. Як аргумент наводиться інформація, отримана від С. Єфремова та А. Ніковського на допитах в ОДПУ, в яких вони змальовували свою участь у масонському братстві, що виникло в Києві після революції 1905 – 1907 рр. Масонська ложа, мовляв, була заснована як відгалуження французького братства „Великий схід Франції”. С. Єфремов пояснював своє перебування в організації зручністю мети, яку ставив перед собою визвольний рух, що прикривався масонством. Воно могло об’єднувати людей поступового напрямку на певних конкретних завданнях, разом із тим залишаючи вільну руку кожному в його партійних чи національних вимогах, його існування вводило визвольний рух у контакт з європейською демократією і, нарешті, своєю доброю, віками виробленою формою конспірації давало гарантії, що сюди не проберуться ті агенти „царського правительства і провокатори, що вже тоді досить таки деморалізували і значною мірою паралізували були навіть діяльність революційних партій” [129, т. 59, ч. 3 арк. 43].

С. Єфремов вважав, що дотримуватися тих надзвичайно складних і по суті зайвих і непотрібних форм, у які „закуто масонство, – що ритуал його може затемнити саму мету – оте здобування політичної волі, і таким чином усі заходи повернути на порожню забаву – організації задля самої організації” [129, т. 13, арк. 244–245]. Однак, отримавши запевнення, що головною метою є об’єднання різних організацій і людей для боротьби проти самодержавства, С. Єфремов погодився увійти до її складу.

Основною ланкою масонської організації була „ложа”, яка складалася як

мінімум з 7 „братів”. Коли кількість членів ложі збільшувалось удвоє, вона поділялася навпіл. Члени різних лож між собою не спілкувалися, як масони, оскільки масонам з різних лож було заборонено відкриватись один одному. Кожна ложа мала своє назву, президію з „венерабля” (голови), „надзирателя” (знавця усного статуту) та „секретаря”. Коли в місті було більш трьох лож, то утворювався „местный совет” з венераблів лож і, де обирали секретаря, що спілкувався з вищими інстанціями. На чолі всього масонства стояв „верховный совет” (у Петербурзі), обраний на „конвенті” (з’їзді представників від лож) таємним голосуванням, так що склад „верховного совета” був цілком законспірований навіть від учасників конвенту. Так збудована організація справді давала найбільше гарантії, що навіть провал якоїсь ложі міг виявити жандармерії тільки мінімальне число учасників ложі і тому мав бути одразу локалізований [129, т. 13, арк. 246].

Наприкінці 1909 р. Братство отримало назву „Іменем Великого сходу народів Росії”, що повинно було підкреслити національну толерантність та федералістські орієнтири масонів. В організацію під назвою „Правда”, в яку прийняли С. Єфремова за рекомендаціями Ф. Матушевського та А. В’язлова, входили також члени ТУП М. Грушевський, А. Ніковський, В. Прокопович, Г. Ротмистров, П. Чижевський, Ф. Штейнгель (венерабль), І. Шраг [129, т. 59, ч. 3, арк. 45–46].

У 1910 – 1911 рр. ложа „Правда” виділила з себе десь нову ложу, що прибрала назву „Единение” і складалась з Чебакова, С. Єфремова, Радченка, Александровського, Лозинського та Васюхнова. „Единение” протягом року чи двох прийняло до свого складу В. Редліха, О. Корчака-Чепурківського, В. Прокоповича, З. Ахримовича, Фльорова, Е. Слуцького Е. Бочкарьова і виділило нову ложу „Федерація”, до якої одійшли: О. Корчак-Чепурківський, В. Прокопович, З. Ахримович, Бочкарев, і „Федерація” до якої входив А. Ніковський. Окрім названих лож, були ще „Истина” та „Астрей” [129, т. 13, арк. 247].

Аналізуючи перелік прізвищ, звичайно, виникає запитання, для чого тим

самим людям записуватися ще й у масони? Матеріали допиту підводять нас до думки, що практичними кроками ложі стали заходи щодо організації захисту євреїв у зв'язку зі справою М. Бейліса (Сергій Олександрович виступив з низкою статей у „Раді” і „Украинской Жизни”), підтримки прогресивних кандидатів під час виборів до IV Державної думи та вирішення українського національного питання. За свідченнями С. Єфремова, київські масони сприяли налагодженню контактів між українськими та російськими ліберальними колами і пропаганді ідеї автономії України та федералізації Російської імперії [129, т. 207, арк. 47–48].

Однак такі пояснення ніяк не відповідають на вищезгадане питання. Тому, мабуть, варто піддати сумніву інформацію про існування таємних масонських лож. С. Єфремов, будучи звичайним членом ложі, не належачи до керівництва, без проблем називав прізвища тих, хто входив до різних лож і наводив їхні назви, хоча за статутом „масонів” цією інформацією володіти не повинен. Зважаючи на високий рівень співробітництва між лібералами та кадетами у попередній період (1905 – 1907), думку про таємне братство потрібно відкинути. Швидше за все це були організації ліберальних російських організацій „під масонів”. Перелічені кроки „братства” природно нічим не відрізняються від традиційної роботи поступовців як російських, так і українських, які в період існування ТУП займалися тими ж самими формами агітаційно-пропагандистської діяльності у поєднанні з взаємовигідним співробітництвом [614, с. 48–50].

До Першої світової війни масони поставилися по різному: українці прагнули поразки Росії і нової революції, а росіяни зайняли позицію на перемогу імперії. Наприкінці 1916 р. і прихильники перемоги, і „пораженці” зійшлися принаймні на одному, що взагалі так далі тривати не може і незабаром повинна відбутися на верхах зміна чи то внаслідок перевороту, чи масового виступу. Опираючись на інформацію з Петрограду, цієї зміни, але ще в невідомій формі, сподівалися на початку 1917 р. Таким чином, революційні події 1917 р. не стали несподіванкою для братства і воно вважало, що до

певної міри навіть її підготувало в настроях тих кругів, на які мало більший чи менший вплив [129, т. 13, арк. 250].

Перша світова війна призвела до загострення соціально-економічних, політичних і національних суперечностей у Російській імперії. Наслідком цих процесів стала перемога Лютневої революції 27 лютого 1917 р., що призвела до падіння самодержавства. Тимчасовий уряд очолив князь Г. Львов. Але поряд із цим органом активно діяла Петроградська Рада. В Україні замість старих органів влади виникають губернські, міські й повітові правління. У містах і селах утворюються Ради робітничих і солдатських та Ради селянських депутатів. Перебіг подій під час зміни влади зумовив активізацію національного руху в Україні.

Національні політичні сили були роздроблені, і для їхньої консолідації необхідно було створити український керівний центр. 3–7 березня 1917 р. у клубі „Родина” відбулися збори українських партій та організацій, скликані з ініціативи ТУП у зв’язку з революційними подіями у Петрограді. Саме на них народилася ідея УЦР як головного представницького центру українського руху. Так в Україні виникла Українська Центральна Рада на зборах представників від Товариства українських поступовців (ТУП) і українських соціал-демократів. Вона стала представницьким органом українських демократичних сил, що очолив національно-демократичну революцію в Україні. Головою УЦР було обрано М. Грушевського (перебував тоді у Москві), заступниками – Д. Антоновича, Д. Дорошенка, Ф. Крижанівського.

Ніхто з покликаних до творення власної держави керівників Центральної Ради не знав, якими мають бути перші кроки на цьому шляху, діяв на свій розсуд, в межах свого розуміння та хисту. С. Єфремов не був винятком.

25–26 березня 1917 р. у Києві відбувся останній з’їзд ТУП, на якому делегати від багатьох громад України, а також Петрограда, Катеринодара, Москви прийняли резолюцію: підтримувати Тимчасовий уряд; домагатися легальними засобами автономії України у складі демократичної Російської держави.

Аналізуючи наявні архівні матеріали, наукові і газетні публікації можна зробити висновок про те, що взявши участь в об'єднанні усіх колишніх громад УДРП, С. Єфремов в ТУП навіть у роки найжорстокішої реакції з підпілля продовжував позитивно впливати на розвиток українського національно-визвольного руху, не припиняв агітаційно-пропагандистської роботи щодо запровадження шкіл з українською мовою викладання, організації кафедр української мови, літератури та історії в українських університетах. Такі вимоги викликали запеклий опір представників великодержавного російського шовінізму.

Можна зробити закид С. Єфремову за відмову від політичної діяльності, за „друге видання”, як влучно визначив Г. Касьянов, Всеукраїнської загальної безпартійної демократичної організації. Але не можна не відзначити, що в такий спосіб діячам ТУП, а серед них і Сергію Олександровичу, вдалося частково вивести з-під репресій і так порівняно невелике коло української інтелігенції, яке в добу революційних подій 1917 – 1918 рр. взяло на себе ініціативу створення і керівництва Українською Центральною Радою.

* * *

Таким чином, протягом існування Всеукраїнської безпартійної організації С. Єфремов активно входить до українського просвітницького руху. Першими кроками юнака після закінчення університету стала участь у політизації громадського об'єднання. Разом із своїми однодумцями він розробляє проект перетворення безпартійної організації в партію, яка б зайняла провідне місце в українському національно-визвольному русі. Під час формування програми організації йому вперше доводиться не тільки для себе, а й для громади чітко сформулювати основні вимоги поступовців. Гасло культурницько-просвітницької роботи підкріплюється і тезами національно-державницького та соціально-економічного характеру.

Наприкінці 1904 р. С. Єфремов активно підключається не тільки до написання, але до агітаційно-пропагандистської діяльності Української демократичної партії, яка виникла на основі загальної безпартійної організації.

З притаманною йому працелюбністю він бере участь у всіх можливих заходах з метою популяризації першої української партії та відстоювання права українського народу мати власну пресу та книгодрукування. З кінця 1904 р. і протягом весни 1905 р. він ініціює створення першого журналу українською мовою, який, на жаль, не отримав дозволу на видання з боку влади. Невдача не зупинила Сергія Олександровича, його поїздка і участь у Всеросійській нараді журналістів у Петербурзі завершилася успіхом. На нараді йому вдалося відкрито проголосити вимоги українства – мати право створювати свої газети і журнали, користуватися рідною мовою. Професіоналізм С. Єфремова був підкріплений появою з-під його пера заяви щодо потреб українського друку, під якою підписалися відомі діячі українського руху.

Культурницько-просвітницька спрямованість діяльності демократів підштовхнула юнака до гурту молодих громадівців, які вимагали не тільки культурницької складової, а і політичної. С. Єфремов підтримує своїх молодих колег і разом з Б. Грінченком та М. Левицьким засновує радикальну партію. Для популяризації партійних вимог він пише перші брошури з політичними вимогами. Зрозумівши хибність розколу, Сергій Олександрович закликає своїх товаришів забути про чвари і об'єднати зусилля з демократами для успішнішого відстоювання національних інтересів українського народу. Він розуміє, що власні інтереси не повинні стояти вище національних.

Одночасно з роботою у лавах радикальної партії він, усвідомлюючи настрої і побажання селян, підключається до організаційної роботи спрямованої на створення Української селянської спілки. Співпраця з селянами допомагає йому зрозуміти важливість агітаційно-роз'яснювальної роботи серед малограмотного населення. Пропагуючи серед людей, С. Єфремов усвідомлює важливість вирішення національного питання ненасильницьким шляхом, поступальними, еволюційними кроками через вибори і виборних. На жаль, втілити задумане не вдалося. Влада зробила все від неї залежне, щоб спілка і її з'їзд не відбувся. Сергій Олександрович отримує перший досвід ув'язнення за „політичну неблагонадійність”.

Робота в лавах УДРП вимагала від С. Єфремова проявити свій хист організатора. Він бере активну участь у створенні і діяльності перших україномовних газет підросійської України – „Громадській Думці” та „Раді”, які стають рупором ліберального українства. Редакційну роботу публіцист поєднує з активною партійною діяльністю. Займається організацією друку агітаційно-пропагандистської літератури, зустрічається з людьми, долучається до поширення вироблених українськими депутатами Державної думи вимог з національного питання.

У зв'язку з завершенням революційних подій 1905 – 1907 рр. і розгортанням столипінської реакції Сергій Олександрович схиляється до точки зору, яка закликала, задля збереження уже існуючих здобутків, відмовитися від політичної діяльності і знову сконцентруватися на культурницько-просвітницькій. В 1908 р. за його участі в Україні створюється Товариство українських поступовців, метою якого є об'єднання представників різних політичних сил для відстоювання національних інтересів у сфері культури і освіти. Завершення реакції і поступова лібералізація в Російській імперії дозволила С. Єфремову в програмі товариства повернутися до ідеї боротьби за отримання автономії України. Як і його однодумці, він вважав за необхідне протистояти самодержавству у спілці з поміркованими представниками загальноросійського визвольного руху, кадетами та масонами.

Отже, початок ХХ ст. відкрив для Сергія Олександровича нові можливості і горизонти. Активна суспільно-політична діяльність призвела до сформування постаті з чіткими переконаннями і визначеною метою. Він послідовно і наполегливо втілює в життя ті свої світоглядні проекти, які були розроблені в попередньому періоді. З діяча-теоретика С. Єфремов стає практиком, справжнім захисником українських національних інтересів.

РОЗДІЛ 4
СЕРГІЙ ЄФРЕМОВ
У НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОМУ РУСІ 1917 – 1920-Х РР.

**4.1. Державницька концепція С. Єфремова за доби Української
Центральної Ради та Гетьманату П. Скоропадського**

Наприкінці 1916 р – на початку 1917 р. Перша світова війна викликала незадоволення не тільки широких верств Російської імперії, а й поневолених народів, які входили до її складу. Загальна відсталість держави та політична нездатність її керівництва управляти такою величезною територією призвели до посилення активності національних рухів, зокрема й українського. Революційні події в Російській імперії в лютому 1917 р. стали поворотним моментом у розвитку українського руху. Вони започаткували докорінні зміни всіх державно-правових, політичних, національних і суспільних відносин у державі. Повалення царського режиму відкрило шлях до відновлення діяльності політичних партій та організацій різних ідеологій та напрямів.

Волевиявлення українського народу, як і інших народів Російської імперії, виявилось у прагненні до самовизначення та формування власної державності. Представляти інтереси українського народу й здійснити владні функції у регіоні покликано різні національні сили, які брали відповідальність за результати державотворчих процесів.

Аналіз численних джерел та наукової літератури допомагає виокремити із загального масиву інформації і особистий внесок кожного з партійних лідерів у розвиток українського національно-визвольного руху.

В історії України період 1917 – 1921 рр. був надзвичайно насичений різноманітними подіями, які свідчили про нелегку боротьбу українства під прапорами ідеологічно протилежних партій побудувати незалежну Українську державу. Такими партіями, що взяли активну участь у розбудові української державності, стали УРДП і її наступниця УПСР, лідером якої був відомий

український ліберальний діяч національного руху С. Єфремов.

Концептуальне вивчення діяльності Сергія Олександровича як керівника відновленої УРДП, а пізніше й УПСФ є надзвичайно важливим завданням для дослідників. Комплексний підхід дозволяє повною мірою в'яснити і проаналізувати передумови, походження та формування політичної партії, становлення ідеології й еволюцію розвитку політичних програм. Допомагає виокремити із загального масиву інформації і особистий внесок кожного з партійних лідерів у розвиток національно-визвольного руху в 1917 – 1921 рр.

В революційні дні лютого – квітня 1917 р. С. Єфремов взяв активну участь у створенні Виконавчого комітету громадських організацій, Української Центральної Ради, її комісій та уряду [8; 9; 10]. Входячи до керівних органів українських організацій С. Єфремов прагнув перетворити їх в загальнонаціональні об'єднання. Зокрема, з метою компромісу, до складу УЦР було включено також і представників соціалістичних партій. Пояснюючи позицію поступовців Сергій Олександрович аргументував цей крок бажанням „не розбивати сил” і зміцнювати діяльність УЦР „своїми елементами”. Він доклав чимало зусиль для підготовки [21, арк. 1, 2; 23, арк. 1–2; 149, арк. 11] і проведення Всеукраїнського національного конгресу у квітні 1917 р., де головою Центральної Ради обрали М. Грушевського, заступниками – С. Єфремова та В. Винниченка [740; 742].

Обрання до керівного складу УЦР Сергія Олександровича засвідчило не тільки про його популярність у середовищі української інтелігенції, а й про важливість тієї місії, яку він виконував в Товаристві українських поступовців.

Після Лютневих подій 1917 р. у Петрограді і створення УЦР від ТУП відійшли діячі соціал-демократичного напрямку. Вони відновили діяльність Української соціал-демократичної партії (УСДРП). С. Єфремов вирішив реорганізувати ліберальне крило ТУП у Союз українських автономістів-федералістів (СУАФ), що і було здійснено на першому легальному з'їзді ТУП наприкінці березня 1917 р. Нова назва організації мала більш точно відповідати заявленим нею меті і завданням. Інша частина громад ТУП стала

називати себе осередками Української радикально-демократичної партії (УРДП) [680, с. 36, 64]. Фактично відбувалося відродження УДРП, яка згорнула свою діяльність у 1908 р., коли увійшла до складу Товариства українських поступовців.

З'їзд ТУП 25–26 березня 1917 р. у Києві відбувся за участю представників українських громад Полтави, Чернігова, Харкова, Одеси, Житомира, Кам'янця, Катеринослава та інших міст України. До Президії з'їзду обрано М. Грушевського (голова), І. Шрага, О. Лотоцького (заступники), І. Крижанівського, А. Приходька (секретар). Засідання відбувалися у великій залі Педагогічного музею. Головою з'їзду делегати обрали І. Шрага. Серед учасників зібрання утворилося дві течії: одна виступала за перетворення ТУП на партію з соціалістичною програмою та обрання тактики, спрямованої на здобуття прихильності серед широких верств населення. Друга течія була за загальнонаціональний характер організації. Перемогла перша група, в результаті чого з'їзд висловився за перетворення товариства на партію. Значна частина ТУП на чолі з С. Єфремовим автоматично перейшла до лав нової партії, яка традиційно для поступовців виступала за федеративний устрій Російської держави.

У своїй промові на з'їзді Сергій Олександрович окреслив ідеали українського національно-визвольного руху – ідеї автономізму і федералізму. Результатом з'їзду стало формулювання головних завдань подальшої діяльності поступовців: розробка проекту автономії України, консолідація українських сил, об'єднання широких верств населення на економічному, політичному та культурному ґрунті, повернення з-за кордону в Україну інтелігенції, залучення до державної роботи українців з Галичини та використання їхнього досвіду [259, ч. 3, с. 349–350].

С. Єфремов став першим Головою відновленої партії УДРП, яка об'єднала у своїх лавах переважно представників української інтелігенції. Програма партії дотримувалася головних засад програми-мінімуму ТУП, таких як парламентаризм, федеративний устрій Росії та національно-територіальна

автономія України [130, арк. 39; 618, с. 56–57; 720, р. 128–129].

Соціалістичні елементи партійної програми Сергій Олександрович пояснив тим, що „навіть ті організації, що відповідають „буржуазним” партіям у інших народів, виразно приймають до своїх програм постулати соціалістичні, виставляють домагання, які з погляду їхньої класової приналежності могли на стороннє око здатися несподіваними” [349].

Спостерігаючи за революційними перетвореннями у Російській імперії, С. Єфремов щиро вірив у швидку реалізацію і вирішення національних проблем у межах єдиного загальноросійського демократичного руху. Він вважав, що з поваленням самодержавства відкриваються нові можливості втілення у життя найважливіших вимог українського народу. З огляду на це гасло широкої національно-територіальної автономії України і перетворення Росії у федеративну демократичну республіку спонукало до популяризації і піднесення ідеї федералізму серед українського населення. Вважалося за доцільне в боротьбі за ідею автономності українцям необхідно забезпечити собі співчуття і підмогу не тільки широких мас українства, але й національних меншостей в Україні [148, арк. 11; 11, арк. 14].

З утворенням УЦР відновлюється й україномовна преса. Зокрема, своєрідним продовженням відомої газети „Рада” стала „Нова Рада”, редакція якої містилася на вул. Інститутській. Видавало її Товариство підмоги літературі, науці і мистецтву, створене напередодні революції, і яке розпоряджалося коштами від заповіту В. Смиренка [732, с. 257]. А. Ніковський про цю подію писав: „Організаційний, технічний і фінансовий провід мав я; ідеологічне й принципіальне керівництво трималося працею С. Єфремова; секретарем редакції був П. Тичина [129, т. 59, ч. 3, арк. 581; 151, арк. 1; 281, с. 317]. Незважаючи на бажання Сергія Олександровича, більшістю голосів Ради ТУП видання отримало нову назву – „Нова Рада” [149, арк. 11; 487, с. 336]. Газета традиційно для лібералів була безпартійна, але „природна річ, що вона виявляла найбільше погляди партії соціалістів-федералістів і ТУПівських безпартійних кругів української інтелігенції” [128, арк. 581]. Як

писав Є. Чикаленко, це була газета „українська національна”, що „об’єднувала українців, які домагаються автономії, свого Сейму” [282, с. 488].

За рішенням УЦР Сергій Олександрович увійшов до складу спеціальної комісії, яка розбирала справи Київського жандармського управління і на шпальтах газети „Нова Рада” друкувала дані про таємних інформаторів, здійснюючи своєрідну люстрацію тих хто співпрацював з жандармами [335, с. 145–146; 279, с. 185]. Для С. Єфремова дані жандармських архівів дали можливість переконатися у потребі відстоювання позиції щодо надання Україні автономії. Лише у власній державі кожен українець зможе відчутися себе вільною людиною, не боячись займатися корисною для народу суспільно-політичною діяльністю. Внесок Сергія Олександровича сприяв професійному упорядкуванню і організації охорони і збереження архівних матеріалів.

Партійно-організаційна робота С. Єфремова розпочалася, насамперед, з відродження вже існуючих організацій-громад у губернських містах. Так, протягом березня – квітня 1917 р. починають функціонувати громади в Полтаві, Житомирі, Кам’янець-Подільському, Одесі, Харкові, Чернігові [596, с. 19].

Сергій Олександрович разом із іншими діячами ліберального руху намагається визначити місце УДРП в національно-визвольному русі, в Українській революції. З цією метою під час першого легального з’їзду ТУП, наприкінці березня 1917 р., він намагається відновити діяльність колишньої УДРП під назвою Українська радикально-демократична партія (УРДП). Поштовхом до цього стала активізація діяльності поступовців на Київщині, Полтавщині, Чернігівщині, Херсонщині, де місцеві громади, використовуючи можливості політичної свободи, стали вважати себе відновленими партійними осередками УРДП і всіляко намагалися впливати на керівництво ТУП, у складі якого перебувала значна частина прихильників УДРП.

Під час проведення Всеукраїнського національного конгресу 6–7 квітня 1917 р. у Києві частина його делегатів – С. Єфремов, О. Шульгін, Ф. Матушевський – від імені колишньої УДРП організували і провели дві

партійні наради. Обрали тимчасовий Центральний Комітет партії (Раду) та прийняли тимчасовий партійний статут. Про відновлення діяльності УДРП було оголошено на засіданні Національного конгресу 7 квітня 1917 р. [224, т. 1, с. 58].

Відновлення партії відбувалося у складних умовах незкоординованості лідерів ліберального руху. До червня 1917 р. значна частина членів УРДП одночасно входила також і до складу СУАФ [178]. Лише проведена 25–26 червня 1917 р. конференція УРДП під головуванням Сергія Олександровича, поклала край організаційній анархії, і її учасники прийняли низку важливих організаційних рішень. Серед них – зміна партійної назви з УРДП на Українську партію соціалістів-федералістів (УПСФ) [32, арк. 154–155] та заклик до членів партії визначитися із своєю партійною приналежністю і перейти остаточно до УПСФ або залишити її лави.

Зміна назви партії пов'язувалася з новими суспільно-політичними обставинами, які склалися після Лютневої революції 1917 р. Зокрема, С. Єфремов вважав, що попередня назва партії „може бути не дуже щаслива, бо колишній зміст її вже втрачено і як на теперішні погляди, то вона не підкреслює основні риси партії – її соціалістичного характеру, сполученого з федералістичними домаганнями”. На основі доповіді О. Шульгіна „Ідеологія, організація й назва партії”, проголошеної перед присутніми делегатами, конференція ухвалила резолюцію, яка затверджувала нову назву партії – УПСФ [239, с. 89]. На думку А. Марголіна програма партії у основних рисах співпадала з вимогами Російської трудової народно-соціалістичної партії [599, с. 53].

Таким чином було завершено процес реорганізації ТУП в УПСФ. Більшість колишніх тупівських громад, що діяли під різними назвами (громади СУАФ, радикал-демократів та соціалістів-федералістів), стали партійними осередками УПСФ. На думку С. Єфремова та більшості делегатів зібрання, нова назва більш точно відповідала ідеології та завданням партії.

Відповідність нової назви УРДП політичній суті партії викликала

суперечливі відгуки сучасників, не існувало й одностайної оцінки серед її членів та прихильників. Окремі дослідники розцінювали рішення щодо зміни назви як висловлення гасел в „дусі часу”, вважаючи, що нове ім’я партії мало відповідало суті, бо члени партії не були соціалістами. На їх думку, ліберали стали називати себе соціалістами через популярність соціалістичних ідей, які подобались значній частині політично активного населення України, а не через свої переконання [239, с. 89; 647, с. 156]. Однак, якщо говорити про моду на соціалізм, то варто згадати, що С. Єфремов, ще з студентських часів захоплюючись концепцією М. Драгоманова, увібрав до свого світогляду усі ті теоретичні розробки, які пізніше стали називати народницьким соціалізмом. Так що говорити про данину моді не доводиться. Він користувався соціалістичними гаслами досить таки давно, варто згадати і про брошуру УРП 1905 р., в якій викладалися основи народницького соціалізму.

Рішення Тимчасового уряду про усунення обмежень вивчення рідної мови на державному рівні відкрило можливість розгорнути активну культурно-освітню роботу в Україні. Однак стара російська система освіти не відповідала вимогам побудови національної української школи, новим її принципам, формам, методам навчання й виховання підростаючого покоління. Тому вона потребувала корінної реформи і перебудови на якісно нових засадах. Питання створення такої школи знайшло своє теоретичне і концептуальне обґрунтування на Всеукраїнському учительському з’їзді (5–6 квітня 1917 р.). У його роботі брало участь 500 делегатів, серед них і С. Єфремов [654, с. 53–54].

Окрім шкільного питання, з’їзд розглянув плани щодо формування і розвитку національної системи освіти. Наголошувалося на необхідності будівництва педагогічно упорядкованого дошкільного виховання дітей, створення мережі професійних і вищих закладів освіти, науково-дослідних закладів, Академії наук, ліквідації неписьменності серед дорослого населення та створення шкіл для національних меншин. Представляючи УЦР на з’їзді, С. Єфремов на її другій сесії сприяв ухваленню постанов щодо створення

українських освітніх закладів, підготовки національних педагогічних кадрів, забезпечення шкіл необхідною літературою та періодичною пресою.

За ініціативою С. Єфремова представники очолюваної ним партії, працюючи в різних державних установах та організаціях, сприяли заснуванню нових шкіл та бібліотек в Україні [40, арк. 15, 29].

Таким чином, Сергій Олександрович активно долучився до організаційних процесів, спрямованих на розбудову шкільної справи в Україні. Його позиція і посильна допомога сприяла розгортанню руху за відстоювання прав українців та інших етнічних груп, відкриттю нових шкіл, заснуванню шкільних бібліотек.

На третій сесії Центральна Рада, за підтримки лідерів усіх політичних партій, ухвалила рішення про відрядження у Петроград до Тимчасового уряду делегації з пропозицією вирішити українське питання. Серед головних вимог були визнання автономії України та формування Крайової ради на чолі з комісаром Тимчасового уряду.

Лідери УЦР, серед них і голова УРДП С. Єфремов, були переконані, що вимоги українців щодо надання Україні автономії, висунуті до Тимчасового уряду, є цілком справедливими і відповідають історичному моменту, завданням демократизації суспільного ладу в Росії, і будуть з розумінням сприйняті російською громадськістю та загальноросійськими правлячими колами [750, с. 28–29].

13 травня 1917 р. УЦР відправила делегацію до Петрограда у складі В. Винниченка, Д. Коробенка, М. Ковалевського, О. Пилькевича, С. Єфремова, В. Письменного, Д. Ровинського, І. Сніжного та Г. Одинця, щоб обговорити з Тимчасовим урядом потреби і вимоги українців. Напередодні формування делегації Сергій Олександрович отримав запрошення увійти до її складу як заступник голови від В. Винниченка, який вважав, що його „народницькі” переконання та дипломатична гнучкість можуть згодитися під час перемовин. Делегати мали чіткі інструкції щодо з’ясування позиції Тимчасового уряду в українському питанні [491, с. 108–111]. Депутація повезла „Докладну записку

делегатії Української Центральної Ради коаліційному міністерству та Виконавчому Комітетові Ради Робітничих та Солдатських Депутатів”. У ній зазначалося, що український рух – не вигадка групи інтелігентів, а велика сила, що вирвалася з-під кількох віків суворих утисків. Російську демократію попереджали про небезпеку ворожого ставлення до українців, закликали прислухатися до українських вимог. Основні вимоги і прохання були такі: 1) висловити позицію Тимчасового уряду щодо гасла автономії України; 2) поставити українське питання на міжнародній конференції (зокрема і щодо долі Галичини та інших українських земель), принципово вирішити питання участі українців у конференції; 3) утвердити при Тимчасовому урядові посаду комісара в українських справах для всебічного ознайомлення уряду з українськими вимогами; 4) виділити українців у окремі військові частини; 5) українізувати середню та вищу школи; 6) відповідальні посади цивільної і духовної адміністрації надавати відповідним особам; 7) виділити кошти з державного бюджету у розпорядження УЦР; 8) дозволити повернутися додому українцям, незаконно висланим за межі батьківщини [411].

На думку С. Єфремова, нова влада не змінила свого ставлення до українського питання: „одмінилися зверхні форми, рушила з місця психіка людська, але набуті століттями звички й традиції стоять твердіше од монолітної колони на Дворцовому майдані” [341].

Делегатія спочатку відвідала голову Ради Міністрів князя Г. Львова, якому вручила усі вимоги. Далі обговорила питання про шкільну справу з міністром народної освіти, декілька днів очікували зустрічі з головою Ради Робітничих і Солдатських Депутатів М. Чхеїдзе. Голова Ради запропонував усі українські питання відкласти до Всеросійського з’їзду. Оцінюючи ці події, С. Єфремов писав: „взагалі оце – не скажу двоєвластя – многовластя, коли не безвластя, то справді характерна риса сучасного момента, що впадає в око кожного разу, коли здибаєтесь з заступниками власти. В справах практичних, які треба рішати зараз, не одсовуючи до кінця безконечних розмов, це суще лихо” [341].

Для розгляду вимог української делегації було сформовано спеціальну міністерську комісію у складі С. Котляревського, Є. Щепкіна і Леонтєва. Вона повинна була разом з українцями розглянути їх вимоги і на підставі поданих нею матеріалів Тимчасовий уряд мав дати відповідь щодо його політики в Україні. При зустрічі обговорювалися питання про автономію України, економічні стосунки, про посади обласного комісара й українського комісара при урядові, українські полки та про участь українців у Міжнародній мирній конференції. Члени міністерської комісії поставили перед делегацією завдання детально опрацювати статут автономії та обґрунтувати термін „Україна”. С. Єфремов відзначив реакцію Тимчасового уряду на вимоги українців так: „Отже, перед російським правительством справді українська справа стала так, як вона не стояла ще ніколи з того часу, відколи зникли недогризки української автономії” [341].

20–21 травня 1917 р. на засіданні Тимчасового уряду вимоги УЦР були відхилені. Уряд не наважився відійти від традиційної політики, яка склалася за часів самодержавства, щодо інших національностей. 1 червня Тимчасовий уряд офіційно підтвердив рішучість своєї позиції до України. „Через те, що Центральна Рада не обрана вселюдним голосуванням, уряд навряд чи зможе визнати її виразницею точної волі всієї української людності, тому уряд вважає, що як з формального, так і тактичного боку справу зі встановленням автономії України можуть вирішити лише Установчі Збори” [19, арк. 38]. Такої позиції керівники Тимчасового уряду дотримувалися до припинення своєї діяльності 25 жовтня 1917 р.

Після отримання відповіді від Тимчасового уряду позиція С. Єфремова залишалася непевною і надзвичайно обережною. Він сподівався, що Тимчасовий уряд через деякий час перегляне своє рішення, особливо якщо українські вимоги не будуть ставати все більш радикальними. Так як з розгортанням національно-визвольних рухів інших народів Російської імперії вимоги українців були надзвичайно поміркованими. Для прикладу польський і фінський національні рухи категорично ставили за мету досягнення

незалежності для своїх народів.

Популярність, як зазначалося вище, соціалістичних гасел, ідей автономії та федералізму всіляко підтримувалася виданнями, підконтрольними українським лібералам: „Нова Рада”, „Комашня”, „Вільна Україна”. Маючи підготовлені інтелектуальні кадри, СУАФ, УРДП, а згодом і УПСФ займалися безпосередньою агітаційно-пропагандистською роботою з населенням, а також налагодили видання роз’яснювальних листівок та брошур. Зокрема, рішення про друк брошур і організацію лекцій для населення з метою пропаганди ідеї автономії України та федеративного устрою Росії було прийнято С. Єфремовим 27 травня 1917 р. У друкарні „Комашні” було також надруковано 10 тисяч листівок з роз’ясненням політичної ситуації у країні та вимогами вирішити національне питання. П’ятитисячним тиражем опублікували й заяву СУАФ до населення із закликом думати над тим, щоб вибрати до Установчих Зборів, які приймуть нові закони, „таких людей, які б стояли за правду свого народу, за здобуту нову волю, за демократичну федеративну республіку Росію з автономією України” [596, с. 52].

Перемога Лютневої революції 1917 р. сприяла зміцненню автономістсько-федералістських ідей серед українського політикуму. Спостерігаючи за перетвореннями в державі С. Єфремов щиро сподівався, що національні проблеми будуть швидко вирішені. Допомогати реалізовувати їх стануть представники народів Росії за сприяння загальноросійського уряду. Він вважав, що ліквідація самодержавства відкрила нові можливості для задоволення національних, соціальних, економічних, політичних вимог українців як європейського народу і водночас стимулюватиме консолідацію та об’єднання всіх його демократичних сил. З огляду на ці теорії, гасло повноцінної національно-територіальної автономії України у складі демократичної Російської республіки було визнано першочерговим, оскільки підтримувалося широкими верствами українства [612, с. 75].

На сторінках „Нової Ради” Сергій Олександрович та інші прихильники автономії і федералізму ліберального напрямку друкували статті з метою

популяризації ідей „автономії України”, „федерації народів”, „федеративного уряду”. Автори намагалися окреслити загальні риси майбутнього федеративного устрою Росії та обґрунтувати повноваження центральних і місцевих органів влади. Широка освітньо-пропагандистська робота в цьому напрямі проводилася через „Просвіти”, участь в яких брала переважна більшість членів СУАФ, УРДП та УАСФ, та інші громадські й культурницько-просвітницькі організації. Зокрема, С. Єфремов протягом 1917 р. опублікував статті „Нова національність” (№ 8), „На партійні теми” (№ 10), 13, 14;), „В непевному сусідстві” (№ 30), „Мойсеєві українського народу” (№ 32), „До історії соціалізму на Україні” (№ 82).

Ніхто з покликаних до творення власної держави керівників УЦР не знав, якими мають бути перші кроки на цьому шляху, діяв на свій розсуд, в межах свого розуміння та хисту. С. Єфремов не був винятком – він також опирався на давно розроблені програмні вимоги українських партій. За його словами для їх швидшого втілення додатково потрібно підключити молоде покоління до процесу поглиблення „народної свідомості”. Стримати молодь від захопленням „революційним ентузіазмом”, який може дати тимчасову перемогу, але не зможе створити необхідні життєві цінності, які необхідні кожному народові, який прагне бути господарем на своїй землі [247, с. 149].

Хвиля національного піднесення в Україні наростала, і лідери політичних сил у УЦР, намагаючись зберегти й закріпити свою підтримку серед населення, розпочали підготовку тексту I Універсалу. С. Єфремов, занепокоєний окремими надто радикальними формулюваннями документу, намагався вплинути на В. Винниченка, який підготував перший варіант Універсалу, запропонувавши викласти його більш загальними гаслами. Він переконував, що український народ ще неготовий до автономного ладу і за тогочасних обставин автономія може принести Україні нові потрясіння, з яких дуже важко буде вийти переможцем. Потрібно підняти рівень населення на вищий культурний рівень, розігнати псевдо політиків і псевдо інтелігентів та злодіїв, щоб не мали доступу до народних справ, і тоді, після цього

внутрішнього оновлення, право на автономію стане логічним і виправданим [247, с. 23–24, 352–353].

14 червня 1917 р. Сергій Олександрович писав: „Демагоги на чолі з професором [...] тягнуть до повного розриву, доводиться здержувати з великою натугою той безпардонний максималізм, раз у раз боючись, що от-от все піде шкереберть” [149, арк. 17]. Оскільки С. Єфремов, А. Ніковський та Є. Чикаленко на той момент не вірили в можливість самостійно, власними силами організувати владу в Україні, вони переконували усіх, що УЦР „безсила завести лад, дати всьому порядок, а тому ліпше було б їй і не братися і не добиватися влади” [279, с. 192; 280, с. 389]. Так, зусиллями Сергія Олександровича радикальний варіант тексту I Універсалу був відредагований у бік „поміркованості” і у такому варіанті ухвалений УЦР.

Дискусії щодо тексту I Універсалу показали неготовність С. Єфремова рішуче відстоювати право України на автономію. Більшість членів УЦР дотримувалася старої поміркованої культурницько-просвітницької позиції. А це у свою чергу призвело до загравання з Тимчасовим урядом, і, як наслідок, втрати політичної ініціативи у вирішенні національного питання. Зайнявши стриману позицію, Сергій Олександрович визначив межу, за яку не збирався переходити, а якщо певні обставини штовхали його до цього, він одразу наводив аргументи, які не так допомагали, як ослаблювали запал керівництва УЦР. Така поміркована позиція була достатньо дивною у той революційний час. УРДП не використала всі можливості для популяризації своїх ідей і ще раз підтвердила, що назва партії ніяким чином не відповідає її політичній позиції. С. Єфремов ще раз довів, що він послідовний противник радикальних гасел, політичних обіцянок, пропаганди соціалізації, класової непримиренності та політичного максималізму.

Після проголошення I Універсалу перед керівництвом УЦР та українськими політичними партіями постало нелегке завдання подальших відносин із Тимчасовим урядом. Для того, щоб зберегти ці відносини, керівництво Центральної Ради, за рекомендацією більшості партій, а особливо

за наполяганням С. Єфремова, визнано за необхідне провести наступні переговори з урядом уже не по питанню визнання автономії України, а лише про право її отримати у майбутньому. Влітку 1917 р. його позиція як керівника УРДП і заклики до голови Центральної Ради М. Грушевського чіткіше і послідовніше вести Україну до автономії не дали бажаних результатів. УЦР знову пішла на поступки і прийняла надзвичайно вигідний для Тимчасового уряду II Універсал, який поступово згортав процес отримання автономії України до вирішення питання Загальноросійськими Установчими Зборами (які планувалося скликати восени – взимку 1917 р.).

12–13 (25–26) червня 1917 р. відбулася партійна конференція УРДП, яка ухвалила проект оновленої програми партії і остаточно визначилася з її назвою. За ініціативою С. Єфремова і О. Шульгіна УРДП прийняла назву Українська партія соціалістів-федералістів (УПСФ). Робота п'ятої сесії УЦР співпала з партійною конференцією УРДП, рішення якої істотно вплинули на подальшу позицію Сергія Олександровича, який виступив з доповіддю „Загальнополітична тактика”. Конференція ухвалила також проект оновленої програми партії. Федеративний устрій держави керівники партії та делегати конференції вважали ідеалом для українського народу і реалізації його національних інтересів. Федерація народів колишньої Російської імперії, на його думку, була найбільш придатним, на той час, способом вирішення національних інтересів і потреб будь-якого народу. Децентралізація управління вважалася як початок і приклад більш широкої європейської і навіть світової федерації вільних народів [423]. У листі до Є. Чикаленка він підкреслив свою позицію так: „Максималізм заїдає і вже от-от не вистарчить сили здержувати. Не можна і вгадати, що воно буде. В усякому разі для себе я визначив межу, за яку не перейду!” [149, арк. 18].

С. Єфремов відстоював позицію, що право на самовизначення повинне належати не тільки націям, а й окремим краям (областям), які мають особливі географічні й економічні умови (Сибір, Туркестан, Поволжя). При цьому таке право не повинне обмежуватися у часі. Будь-який народ має право заявити про

своє бажання стати суб'єктом федерації у якості автономії і утворити власні органи самоуправління в будь-який зручний для нього момент [461, с. 24–29].

Відстоюючи право народів і навіть окремих країв (областей) на самовизначення, Сергій Олександрович тим самим наголошував, що він лише намагається втілити ідеї М. Драгоманова у життя. Надання автономії не тільки великим народам, а й окремим регіонам на території майбутньої демократичної федеративної Російської держави вважалося найбільш прийнятним варіантом вирішення наболілого національного питання на теренах колишньої Російської імперії [583, с. 98–99]. Його позиція ґрунтувалася на тих теоретичних розробках, які були вироблені ще в дореволюційний період і наближали їх до ідеалів російських кадетів [20, арк. 20; 551, с. 173]. Зокрема, під час зустрічей С. Єфремова з „освободженцями”, які згодом заснували Російську партію конституційних-демократів (Партію народної свободи), в 1906 – 1907 рр., під час вироблення спільної позиції українців в Союзі автономістів в I і II Державних думах, в масонських гуртках, які склалися в Києві з представників українського та російського рухів.

Більшість української інтелігенції того часу вважала, що провідні верстви українського народу повинні бути добре ознайомлені з прагненнями селян, робітників, ремісників і мусять докласти всіх зусиль для вирішення найважливіших з них. На їхню думку, соціальні потреби так тісно переплелися з національними, що задоволення одних призводило і до вирішення інших [261, с. 337].

15 (28) червня 1917 р. УЦР на закритому засіданні вирішила створити власний уряд під назвою „Генеральний Секретаріат Української Центральної Ради”. Головою уряду був обраний соціал-демократ В. Винниченко, він же став і Генеральним секретарем внутрішніх справ. На запрошення останнього С. Єфремов теж увійшов до уряду і, як фахівець з національного питання, був призначений Генеральним секретарем з міжнаціональних справ. Іншими членами уряду стали: П. Христюк, Х. Барановський, С. Петлюра, Б. Мартос,

В. Садовський, І. Стешенко, М. Стасюк. За словами сучасників, половина уряду були письменниками і саме на цьому полі до того себе виявили. Увійшовши до ГС, вони отримали можливість перейти від теоретичних розробок до практичної діяльності. Але вміння викласти думки на папері не означало їхньої обізнаності в політиці, економіці, фінансах та в інших питаннях державотворення.

Завдання очолюваного С. Єфремовим Секретаріату з міжнародних справ було сформульовано 27 червня 1917 р. в „Декларації Генерального Секретаріату Центральної Ради”: „Секретаріат в справах міжнародних має на меті об'єднати роботу всіх національностей Росії для боротьби за автономно-федеративний лад Російської Республіки та для порозуміння українців на цих основах з іншими національностями. На першому плані перед Секретаріатом міжнародних справ стоїть скликання з'їзду представників народів та областей Росії і підготовлення матеріалу до цього з'їзду. Поруч стоїть справа якомога скорішого порозуміння з демократією національних меншостей на Україні [224, т. 1, с. 106].

Сергій Олександрович увійшовши до ГС провів ґрунтовні переговори представниками Тимчасового уряду, які прибули до Києва наприкінці червня 1917 р. Він помилково вважав, що відверта розмова з російськими урядовцями допоможе здобути прихильність в Петербурзі і врегулювати українсько-російські відносини.

Натомість його спроби встановити дружні стосунки з різними народами імперії як, наприклад, з білорусами, грузинами, молдованами, фінами, естонцями, латишами, литовцями призвела до порозуміння, і в липні 1917 р. представники цих народів погодилися спільно з українцями відстоювати гасло автономізації Росії. С. Єфремову не вдалося лише домовитися з польськими представниками, які декларуючи підтримку українських вимог, не бажали, без вказівки від Польського національного комітету, приєднуватися до спільної боротьби [247, с. 388–389].

В той важливий період часу представники українського уряду

працювали за важких, екстремальних умов. Здоров'я Сергія Олександровича похитнулося, про що свідчить його лист до Д. Дорошенка: „Було декілька сердечних приступів, лікар сказав, що це через крайньої перевтоми [...]. Як певно знаєте з газет у нас така каша заварилась, що ну його. [...] А почуваю себе зовсім погано і певне доведеться раніше чи пізніше одійти од справ” [200, арк. 1–2]. Остання участь його в засіданні ГС засвідчена протоколом від 29 червня 1917 р.

Поміркованість позиції С. Єфремова проявилась і під час дискусії про визнання доцільності дотримання „Інструкції Тимчасового уряду Генеральному Секретаріатові”. О. Шульгін, за його згоди, переконував, що не потрібно ставати на шлях боротьби з російським урядом, оскільки це призведе до „великого нещастя” нашого краю [224, т. 1, с. 230]. Таким чином, С. Єфремов фактично висловився на підтримку „Інструкції” і конструктивну співпрацю з Тимчасовим урядом. Протилежної позиції дотримувалося представники партії соціалістів-революціонерів у ГС та М. Грушевський, який їх очолював. Незгода Сергія Олександровича з позицією есерів призвела до його самоусунення від виконання обов'язків секретаря з міжнаціональних справ і невходження до складу наступного уряду.

9 липня 1917 р. С. Єфремов, констатує компроміс УЦР з Тимчасовим урядом, писав: „З порозумінням у нас трохи втишився максималізм, але безладдя не поменшало, людей так само путящих нема – лихо та й годі. З секретаріату я вже виступив: одно те, що здержувати вже нема такої потреби, як було раніше, а друге – мушу хоч трохи одіспатись” [149, арк. 19 зв.].

Визнання „Інструкції” засвідчило, що, незважаючи на небажання Тимчасового уряду піти на поступки УЦР і вирішити українське національне питання, С. Єфремов не наважився відкрито засудити документ, який суперечив попереднім домовленостям з делегацією загальноросійського уряду, і підтримати ініціативу інших партій щодо самочинного впровадження автономії України. Він і далі вірив у можливість цивілізованого перетворення Російської держави у федерацію рівноправних народів.

14 (27) липня 1917 р. було обрано новий уряд, до якого Сергій Олександрович не увійшов. Причин на те було кілька – і небажання бути чимось на зразок міністра на папері, бо за тих умов він не бачив і не знав, як зробити свою посаду ефективною й корисною людям і державі. Ті ж поодинокі кроки, які він пропонував, наражалися на нерозуміння з боку уряду і керівництва Центральної Ради.

3 липня 1917 р. почала роботу чергова сесія УЦР. На ній було обрано комісію для написання Статуту автономної України, яка мала стати прообразом майбутньої конституції [6, арк. 108–111 зв.; 469, с. 265]. До статутної комісії приєднався і С. Єфремов. В цей час він складає повноваження Заступника Голови УЦР, залишаючись лише її членом, керівником партії соціалістів-федералістів, а найбільше зосереджується на журналістській діяльності.

У серпні 1917 р. за ініціативою С. Єфремова та його колег по УПСФ здійснено спробу сформувати уряд на чолі з Д. Дорошенком. Сергій Олександрович особисто відмовився увійти до складу ГС, однак запропонував це зробити іншим представникам партії. Суперечки з керівництвом УЦР призвели до відмови Д. Дорошенка від посади голови уряду, який пояснював свою позицію можливим конфліктом з Тимчасовим урядом [30, арк. 2 зв.–4].

Оцінюючи події літа 1917 р. та аналізуючи українську дійсність, С. Єфремов у своїх листах до Є. Чикаленка, писав, що українська революція, не маючи талановитих керманічів, заходить у глухий кут. УЦР, на його думку, знищила сама себе тими заходами, з яких розпочала свою діяльність в червні 1917 р. Серед них проголошенням І Універсалу, українізацією військових частин, створенням ГС тощо. Уряд він характеризував як малопридатний орган влади для вирішення нагальних завдань. Про його діяльність писав: „Знову топчимося на місці, не знаючи, що робити. Вийшло, що добивалися влади, бігли до неї, а з чим її їдять – невідомо” [279, с. 200].

Від початку революційних подій С. Єфремов опинився в центрі подій, їх динамічному вирі, а тому й долучився до організаційних заходів з формування

УЦР, шукав способів нейтралізації максималістських вимог, відкидав будь-яку демагогію, поспішність і необдуманість у перших кроках нової української влади, маючи на увазі поступовість, послідовність і прагматизм. Його розчарував особовий склад і діяльність УЦР. Не поділяв він і політики М. Грушевського, якого критикував за непослідовність, загравання з різними політичними силами, засуджував нездатність керівництва УЦР обрати принципову позицію щодо відстоювання українських національних інтересів. Сергія Олександровича насторожувала поспішність дій і непродуманість рішень ГС, засмучувала відсутність у Києві „твердого голосу, світлої голови, авторитетної думки” [279, с. 192; 685, с. 87–88].

Однією з причин часткового відходу від політичного життя було й небажання С. Єфремова співпрацювати з М. Грушевським. Взаємна неприязнь між цими двома, без перебільшення, визначними людьми, виникла трохи не одразу після їхнього знайомства, і хоч листування між ними тривало з 1907 по 1917 рр., це були листи ділові, офіційні. Ще в серпні 1910 р. Є. Чикаленко писав: „Я, розуміючи велике значення Грушевського для України, всіма силами сприяю йому і намагався привернути до нього цінних робітників, напр. С.О. Єфремова, Ф.П. Матушевського, В.М. Доманицького, Д.І. Дорошенка та ін., але мені не пощастило і мало-помалу між ними виробилась прірва”, „певне у великих людей і велике славолюбіє”. М. Грушевський на жаль не розуміє, що слава його була б ще більшою, якби він „не принижав своїх попередників та сучасників [...] Тоді б він приваблював до себе талановитих, щирих працівників, а не підслєвих бездар, як тепер”. „С. Єфремов, Ф. Матушевський, Ф. Доманицький, Д. Дорошенко та інші відійдуть від газети Грушевського, а налізуть всякі підхлібники” [284, с. 120, 122].

Ще в 1915 р. Є. Чикаленко писав, що, аби знайти якісь шляхи примирення, зі Львова приїхав М. Грушевський. На нараді вирішили його підтримати, бо в Галичині створилися несприятливі умови для його проживання й праці. На нараді був присутній і Сергій Олександрович, який взявся писати для „Літературно-Наукового Вісника”, редагованого

М. Грушевським. Про цю нараду згадував і Д. Дорошенко.

26 червня 1917 р., за ініціативою С. Єфремова як керівника Секретаріату з міжнаціональних справ, ГС виступив ініціатором скликання у Києві „з'їзду представників народів та областей Росії”, який відбувся 8–15 (23–28) вересня. Він мав „об'єднати роботу всіх національностей Росії для боротьби за автономно-федеративний лад Російської республіки та для порозуміння українців на цих основах з іншими національностями” [491, с. 117–118; 729, р. 8–9]. На з'їзд прибули представники грузинів, литовців, татар, латишів, білорусів, молдаван, євреїв, естонців, бурятів та інших народів (загалом 84 делегати).

Основним завданням зібрання вважалася конкретизація теоретичних і практичних основ федеративного устрою Російської республіки. Делегати обговорювали питання національного самовизначення народів Росії, і більшість виступала за федеративний устрій держави. Лише один литовський делегат В. Вольдемарас виступив за проголошення незалежної Литви. На підсумковому засіданні з'їзду одноголосно ухвалено декілька резолюцій, головною тезою яких було поступове перетворення держави у федеративну демократичну республіку [279, с. 201; 7, арк. 1–4 зв.].

Для розробки і втілення ідей в життя вирішено утворити Раду Народів, яку очолив М. Грушевський. До її складу ввійшло по 4 представники від кожного народу, що брав участь у з'їзді. Раді дозволялося розширювати свою чисельність за рахунок делегатів інших народів, які приєднуються до резолюцій. Постійним місцем перебування Ради народів ставав Київ [224, т. 1, с. 309].

Однак діяльність організації не принесла ніяких результатів. Демократична нарада в Петрограді ніяк не прореагувала на вимоги Ради народів. За спогадами М. Грушевського, з'їзд „не дав нічого конкретного, і його навіть можна вважати також одним з відхилень української демократії” [237, № 11, с. 137].

Таким чином, не отримавши підтримки з боку УЦР, одна із ініціатив

С. Єфремова зазнала поразки. Слова М. Грушевського стали своєрідним підтвердженням думки про посиленні конкуренції у національно-визвольному русі. Голова УЦР явно не сприймав заходів організованих без його схвалення, хоч сам і намагався в них брати участь.

А об'єднання зусиль двох активних учасників українського національного руху було б дуже доречним кроком. Стосунки УЦР та Тимчасового уряду загострювалися і в будь-який момент могли спричинити конфлікт. Формування в Петрограді третього коаліційного уряду призвело до того, що 2 жовтня 1917 р. російський Сенат ухвалив рішення про незаконність інструкції Генеральному Секретаріатові від 4 серпня, використовуючи надуманою причиною – Тимчасовий уряд начебто не ухвалював рішень про створення УЦР і ГС.

Бездіяльність і незкоординованість діячів УЦР Сергій Олександрович вважав особливо небезпечними в умовах партійної конкуренції та все зростаючої популярності більшовиків, обіцянкам яких він від самого початку не вірив. З притаманним йому скепсисом він спостерігав за поведінкою українських політиків, так званих „мартовських українців”. Не було в нього захоплення ні керівником УЦР М. Грушевським, ані новими урядовцями через недосвіченість, марнославство і кар'єризм. Як і М. Залізняк, С. Єфремов єдину надію покладав на народ, який, за його переконанням допоможе інтелігенції вирішити національне питання [541, с. 71].

Симпатії С. Єфремова збереглися лише до В. Винниченка, про якого він писав: „Вол. Кир. поводить гарно, тільки іноді на з'їздах, певне, під вражінням підвищеної атмосфери, переборщує. Але взагалі з ним, як і з с-д. українськими, можна ще говорити. Далеко гірше – з с-р.” [149, арк. 17 зв.]. А. Ніковський, поділяючи думки Сергія Олександровича, зауважував: „Орієнтується швидко, енергія колосальна: рішучий і простий, єсть просто таки державна інтуїція і непохитний, правдивий, послідовний демократизм” [281, с. 335].

Восени 1917 р. важливою складовою суспільно-політичного життя

України стало проведення виборів до місцевих органів влади та Всеросійських Установчих зборів. На вимогу С. Єфремова УПСФ у вересні 1917 р. на черговій конференції виробила основні положення участі в виборчій кампанії. Він, знаючи про невелику підтримку есефів серед населення, вважав за потрібне створити „національно-соціалістичний блок” [319, с. 3].

Результати місцевих виборів виявилися невтішними для Сергія Олександровича, який пояснював причини поразки тим, що „На селі не знають партії [...]. Тут можуть іти або за відомими всім людьми [...] або за яскравими лозунгами” [360, с. 2]. Врахувавши помилки попередніх виборів, він ініціював прийняття рішення про необхідність формування списків на виборах до Українських Установчих зборів усіма губернськими організаціями УПСФ. Зокрема на Поділлі до такого списку потрапив і С. Єфремов [17, арк. 17]. Незважаючи на його пропагандистську діяльність у пресі, ні йому, ні багатьом його колегам до складу Установчих зборів потрапити не вдалося, незважаючи на зацікавленість програмою соціалістів-федералістів з боку освіченої частини суспільства [41].

Причиною поразки стала надто поміркована його позиція, що дозволяло його політичним опонентам робити закиди в „буржуазності” передвиборчих вимог лібералів. Додатково спрацювала проти соціалістів-федералістів і вузька соціальна опора серед населення України. За переконаних прихильників автономії в складі федеративної Росії голосували переважно представники інтелігенції і частина освічених селян, а вони, як відомо, склали невеликий відсоток населення.

Повалення в Петрограді Тимчасового уряду відкрило, на думку С. Єфремова, перед Україною нові можливості національно-державного будівництва. Одним з перших документів більшовицького уряду – РНК – стала „Декларація прав народів Росії”, підписана В. Леніним і Й. Сталіним. Декларація проголошувала рівність і суверенність народів Росії; право народів на вільне самоврядування аж до відокремлення і утворення самостійної держави; скасування всіх національних і національно-релігійних привілеїв та

обмежень; вільний розвиток національних меншостей та етнографічних груп, які населяють територію Росії [131, арк. 26; 312; 313].

Захоплення влади більшовиками порушило поступальний процес між урядом Росії і УЦР. Насильницький спосіб отримання влади російськими більшовиками викликало бажання у Сергія Олександровича розв'язати ситуацію шляхом створення „спільного федерального уряду” і скликання „Федеративної Всеросійської Ради” [379; 380]. Намагаючись не загострювати стосунки з УЦР у листопаді 1917 р. і зважаючи на політичні обставини, він підтримав прийняття III Універсалу, який проголошував УНР. Додатковим аргументом для нього стало співпадіння автономістичних засад документу з його федералістичними переконаннями. Однак така підтримка позиції керівництва УЦР та ГС існувала лише до відставки уряду В. Винниченка у січні 1918 р.

Дискусії між прихильниками автономії і самостійниками наприкінці 1917 р. – на початку 1918 р. позицію С. Єфремова не змінили. Він і далі закликав до порозуміння і створення федеративної держави, до складу якої мала б увійти Україна. Однак оголошення війни більшовиками проти УНР та відсутність власних збройних сил все більше схиляла його до ідеї про створення Федерації на основі держав, які виникли на території колишньої Російської імперії. А власне більшовиків він сприймав як деструктивну тимчасову силу [138, с. 179].

Вранці 9 (22) січня 1918 р. у редакційній статті до „Нової Ради” під назвою „Непотрібний туман” С. Єфремов закликав не поспішати проголошувати незалежність України, зважаючи на відсутність реальної сили для її закріплення. Стаття підтвердила незмінність його поглядів щодо національно-державного статусу УНР: „Ми федералісти не тільки з принципових міркувань [...] Ми федералісти і на практичних підставах. Самостійність – не переступний етап [...] ми вважаємо для України неможливою” [396].

Документом, який передував Універсалові і був запорукою його

ухвалення, став закон про національно-персональну автономію, за прийняття якого виступали представники національних меншин в Малій Раді та депутати УПСФ на чолі з С. Єфремовим. Після його прийняття у ніч з 11 на 12 січня відбулося поіменне голосування за IV Універсал. Усі представники українських партій, окрім Є. Нероновича, проголосували „за” [224, т. 2, с. 98–99, 102].

С. Єфремов взяв активну участь в роботі над універсалами УЦР. Вагання викликав у нього лише IV Універсал, яким проголошувалася повна незалежність України, оскільки це в той час суперечило його переконанням. Він підписав документ лише через наполегливі вимоги М. Грушевського та В. Винниченка. Про це згадували Б. Мартос та М. Ковалевський. Підписавшись, замислився, а потім сказав, що приймаючи документи такого значення діячі УЦР беруть на себе величезну відповідальність [667, с. 115–116].

Зауважимо, що ця його позиція зазнає кардинальних змін лише з приходом в Україну більшовиків, він потім завжди шкодуватиме, що незалежна Україна не відбулася і втратила незалежність [272, с. 46–47].

До IV Універсалу УЦР, який проголосив незалежність УНР, С. Єфремов поставився з типовою для себе обережністю й острахом. Він його і не хвалив, хоч і підтримав, схилившись до думки, яку висловив його однопартієць С. Шелухін, який ще 16 грудня 1917 р. заявляв, що самостійність розуміється лише як ступінь до федерації, а федерація – держава, складена з самостійних держав. С. Шелухін застерігав, що з боку Німеччини „насувається на нас велика небезпека”, бо вона визнає незалежність України в обмін на економічний вплив, а Англія і Франція прагнутимуть для протидії Німеччині підтримати відновлення Росії у вигляді федерації. З огляду на такий розклад сил вихід бачився у тому, щоб „спертися на всі живі сили Росії – нові республіки” [224, т. 2, с. 32–33; 70]. Але запропонований вихід важко назвати можливим для реалізації, адже новостворені республіки не поспішали створювати федерацію.

Подією 1918 р. став відкритий лист С. Єфремова під назвою „Лист без конверта” до командуючого більшовицькими військами Ю. Коцюбинського. Він писав: „Серед імен, власники яких нахвалялись обернути Київ – це серце України й красу землі нашої – в руїну, зробити з його купу гною й глузу і почасти нахвалки свої справи – одне ім’я спиняє на собі увагу, од одного найбільшим жахом віє. Це ваше, пане Коцюбинський, ім’я [...] славного батька смрадний син [...] невагаючись скажу: яке щастя, що він помер, як добре, що очі його не бачили й уші не чули, як син Коцюбинського бомбардує красу землі нашої й кладе в домовину молоду українську волю!” [343, с. 1].

Він нагадував Ю. Коцюбинському, що виховано й вивчено його на народні кошти. І далі: „Найбільші зрадники в історії людскості Каїн з Юдою, спокутували свій гріх. Один ходив по світу „стенай і тряснися”, а другий – „удавився”. Ви, пане Коцюбинський, цього не зробите [...]. Ви не повіситесь [...]. На це треба того, чого Вам бракує органічно [...]. А коли Вам нагадують, що на руках Ваших кров – ви, як Щедринів Молчалін, усміхнетесь безтурботно [...]. Спійть спокійно. Я знаю, що вашу запанцеровану совість словами не дістати. Але ж і ви знайте, що з насіння, яке посіяли ви в рідну землю, вродить не те, чого ви сподіваєтесь, не рівність і братерство, а тільки ножі обоюдні, зненависть, кров” [343].

Всі чекали, що Ю. Коцюбинський суворо, як це робили більшовики, покарає автора публікації, але цього не сталося. І. Майстренко, який добре знав Ю. Коцюбинського, пояснив, що Сергія Олександровича не було покарано, бо „Коцюбинський був типовий „м’якотілий інтелігент” [260, с. 143]. Можливо, що це не було єдиною причиною того, що автора статті не стратили. Більшовицька влада за меншу провину розстріляла відомого вченого В. Науменка. Цього разу Ю. Коцюбинський став вище особистої помсти, але ім’я С. Єфремова відтоді потрапило до більшовицьких списків як ім’я особи небезпечної й небажаної [644, с. 340]. За спогадами Є. Чикаленка, після публікації листа редакція деякий час не наважувалася випускати газети, побоюючись більшовицької „свободи слова” [280, с. 402].

Під час перебування більшовиків у Києві у лютому 1918 р. Сергій Олександрович поділив владу на дві категорії. Одна „служить людности, друга приневолює людність собі служити. Одна творить нові форми на життєвих підвалинах, друга робить карколомні експерименти та вдовольняє своє примхи. Одна стоїть на моральному авторитеті, друга шукає собі підпори на вістрях штиків” [348].

Д. Дорошенко згадував: „В „Новій Раді” писав свої сміливі статті С. Єфремов. Часами в його хаті сходились земляки, і ті, що ховались по чужих хатах, і ті, що сиділи в себе вдома. Пам’ятаю заставав у нього А.В. Ніковського, О.Г. Лотоцького, В.К. Прокоповича та інших” [239, с. 227]. Після захоплення Києва червоногвардійцями „Нова Рада” й оселя Сергія Олександровича стали місцем зустрічей однодумців, тих, що з перших днів не сприйняли більшовицької влади. „Пам’ятна оборона редакції „Нової Ради”, властиво того двору, де вона містилася на Інститутській вулиці: мешканці того двору два дні відбивали напад більшовиків, поробивши собі прикриття з великих сувоїв редакційного паперу й стріляючи з-поза них з рушниць” [239, с. 229].

Таким чином, С. Єфремов та його однодумці залишалися на своїх старих позиціях – автономія України у складі Росії, якщо ж і самостійність, то тимчасова, для наступного утворення нової федерації народів Росії. Нові політичні і військові обставини не сприяли суттєвим змінам його позиції. Навіть навпаки, кожна нова ситуація розглядалася як елемент майбутньої федерації.

Останні місяці перебування при владі УЦР були відзначені падінням її авторитету серед населення. Основними причинами цього стали як попередня політика, яка призвела до війни з Радянською Росією, а пізніше окупація з боку „союзних” австрійських і німецьких військ, поведінка яких викликала обурення з боку населення. Уряд В. Голубовича намагався втілювати у життя постулати лише своєї партії, нехтуючи вимогами програм інших партій, які входили до складу його Ради Міністрів. Головними пунктами критики

урядового курсу стали методи розв'язання аграрного питання та спроба скликати 12 травня 1918 р. Українські установчі збори на основі виборів, які були проведені в грудні 1917 – січні 1918 р. З боку С. Єфремова осуду було піддано Брест-Литовський договір УЦР з Четверним союзом, який призвів до введення в Україну австро-німецьких військ. За спогадами А. Ніковського, газета „Нова Рада” з першого дня приходу до Києва українського війська разом з німцями „стала в різку опозицію” [450, с. 15].

3 березня 1918 р., після повернення УЦР до Києва, С. Єфремов та А. Ніковський через газету „Нова Рада” закликали до негайної зміни уряду та зміни принципу його формування [298; 397]. За ініціативою Сергія Олександровича, ЦК УПСФ 15 березня 1918 р. дозволила членам партії займати в уряді тільки другорядні посади, які знімали будь-яку відповідальність УПСФ за урядову політику. Не отримавши позитивної відповіді на свої заклики, 14 квітня 1918 р. ЦК УПСФ, за пропозицією С. Єфремова, висловилося за перехід в опозицію до уряду В. Голубовича [52, арк. 1–2].

Формування уряду на чолі з представником Української партії соціалістів-революціонерів В. Голубовичем, контроль значної частини України більшовицькими військами, угода з Четвертим союзом, недолуга внутрішня політика викликала невдоволення Сергія Олександровича. Він відмовляється підтримувати есеровський уряд особисто, але не забороняє це робити представникам своєї партії за умови незайняття ними міністерських посад. Відмова уряду В. Голубовича співробітничати з соціалістами-федералістами пояснюється їх малою популярністю серед селян і робітників. Ідеї, пропаговані С. Єфремовим, отримали підтримку переважно серед поміркованого кола інтелігенції [18, арк. 6; 29, арк. 7 зв.] і наступним аргументом звичайно була малочисельність УПСФ, яка нараховувала від 200 до 500 осіб [130, арк. 39]. З огляду на неможливість скеровувати дії уряду, він, вважав за доцільне, за словами Л. Білецького, не допускати „надмірних експериментів [...] у Центральній Раді, так і в урядах”, делегуючи до їх складу своїх представників

[24, арк. 50–50 зв.]. На думку Н. Григорієва і С. Єфремова, така позиція призводила до послаблення українського руху в цілому і сприяла падінню авторитету УЦР [37, арк. 21; 392].

Активізація С. Єфремова весною 1918 р. була викликана ще й тим, що більша частина представників УПСФ в уряді займала другорядні посади і не могла впливати на прийняття урядових рішень. Можливо, така позиція пояснюється ще й тою обставиною, що після відставки уряду В. Винниченка внутрішня і зовнішня політика уряду здійснювалася виключно в дусі програмних вимог УПСР. Через публікації в „Новій Раді” С. Єфремов вимагав від уряду припинити „експерименти” над Україною, реорганізувати УЦР. На переконання Л. Білецького та А. Ніковського, у Сергія Олександровича було сподівання на швидку зміну політичної ситуації, яка сприятиме залученню їх до управління державою [24, арк. 51; 52, арк. 12]. Особливе занепокоєння в нього викликала ситуація щодо скликання Українських Установчих зборів, запланованих на травень 1918 р. Боротьба з урядом В. Голубовича завершилася сама собою лише після захоплення влади гетьманом П. Скоропадським 29 квітня 1918 р.

Таким чином, з 1908 до 1917 р. більшість представників українських політичних партій входило до складу ТУП. З березня 1917 р. С. Єфремов разом із іншими поступовцями бере активну участь у формуванні та діяльності Української Центральної ради. Утворення Генерального Секретаріату і діяльність у його роботі стали одним із важливих періодів життя Сергія Олександровича, який у той час послідовно відстоював право українського народу на автономію у складі Російської імперії. Враховуючи тогочасне політичне становище України, він поступово змінював свої програмні переконання, цьому сприяли такі обставини, як прийняття III Універсалу 7 (20) листопада 1917 р., перша війна між УНР і більшовиками (грудень 1917 – березень 1918 рр.), яка підштовхнула УЦР до прийняття IV Універсалу і проголошення незалежності України (9) 22 січня 1918 р.

Отже, українська ліберальна течія у національному русі в період

діяльності Української Центральної Ради була представлена відновленою УРДП, яка влітку 1917 р. була перейменована в УПСФ. С. Єфремов послідовно притримувався поміркованої позиції на засіданнях УЦР та ГС. Ідеалом для нього була зважена політика співпраці з Тимчасовим урядом, поступове, еволюційне впровадження державності України у вигляді автономії у складі демократичної, федеративної Російської республіки. Радикалізм і революційність настільки були чужими для лідера УПСФ, що навіть після проголошення незалежності УНР він не зміг швидко пристосуватися до нових суспільно-політичних умов. Така тривала вичікувальна стратегія тільки шкодила популярності партії та й самому С. Єфремову.

Прихід до влади 29 квітня 1918 р., в результаті державного перевороту, П. Скоропадського та формування ним уряду зумовили вихід на першорядну роль у політичному житті країни партії соціалістів-федералістів як найбільш поміркованої партії за політичними вимогами. Сергій Олександрович стає одним з найважливіших партійних діячів періоду Гетьманату. Безпосередні учасники й очевидці тих подій приділили їм значну увагу як переломним і залишили чимало суперечливих та деякою мірою упереджених свідчень. З одного боку, він бажав взяти участь у новому гетьманському уряді, з іншого – він вагався. Так, за спогадами В. Андрієвського, С. Шемет – лідер Української хліборобсько-демократичної партії (УХДП), осуджував есефів, які, на його думку, „вбрали на себе білі рукавички і не хотіли забруднити чистоти своїх „соціалістичних” традицій співробітництвом з якою б там не було, а все ж українською владою” [228, т. 2, ч. 1, с. 47–48].

Протистояння С. Єфремова і очолюваної ним партії до уряду В. Голубовича в період діяльності УЦР дало змогу представникам українських соціалістичних партій (УПСР та УСДРП) звинувачувати соціалістів-федералістів у тому, що вони разом із „хліборобами” допомогли австро-німецьким військам знищити УНР та посадити замість неї (під іменем гетьмана української держави) зародок чорносотенної єдиної і неподільної Росії. В. Винниченко закидає керівництву соціалістів-федералістів і, зрозуміло,

С. Єфремову, брак рішучості, що завадив їм прийняти „німецько-гетьманські пропозиції”. За умови їх прийняття есефами, зазначає В. Винниченко у „Відродженні нації”, було б урятовано національний характер держави [476, ч. 3, с. 33–34].

З тієї ж причини обурювалися діями С. Єфремова і Є. Чикаленко, Д. Дорошенко, М. Василенко та Л. Жебуньов. Зокрема, останній писав: „обурення проти с[оціалістів]-ф[едералістів] цілком поділяю, та й не я один. Боже мій, яка це дурість, нерозуміння стана річей! Це ж не діячі громадські, а студенти [...] Очевидно, вони ніколи не доростуть до того, щоб розуміти реальні життєві справи, то нехай і не йдуть до них, а лишаються письменниками” [150, арк. 1–1 зв.]. В листі Л. Жебуньова до М. Василенка, якому гетьман після невдалої спроби М. Устимовича доручив сформувати черговий уряд, теж засуджувалася боязка позиція керівництва УПСФ [147, арк. 2].

Є. Чикаленко не розумів причин бойкоту Сергієм Олександровичем пропозиції співпраці з гетьманським урядом, сформованим у травні 1918 р. Соціалісти-федералісти тоді відмовилися від міністерських посад. На думку Є. Чикаленка, вони завдали тим шкоди національному рухові, справі державотворення, бо відкрили дорогу міністрам, чужим українським інтересам. Недалекоглядність молодих політиків, на думку Євгена Харламповича, зводила нанівець їхні політичні можливості. Так, описуючи зазначений епізод у „Щоденнику” 2 липня 1918 р., Є. Чикаленко зазначав: „С.О. Єфремов особисто надзвичайно гарна людина, добрячий літературний критик, але ніякий політик, він, можна сказати, єсть „совість” українська, як Короленко – російська, але у всякім разі не політик, а тим паче, не дипломат” [285, с. 109].

Оцінюючи окремі вищенаведені твердження В. Винниченка, Д. Дорошенка та Л. Жебуньова, С. Єфремов звинуватив їх у „фантазуванні і несвідомому перекручуванні та самовиправдовуванні чужим коштом”, хоча й сам не уник такого перекручування. Так, не жалкуючи за тим, що не вдалося в

той час „українізувати” уряд, він стверджував: „вважав (і вважаю), що ні один чесний громадянин не може йти до уряду виконаного чужинецькими руками перевороту, маючи перед собою до того ж такий недвозначний документ реакційного курсу, як перша „грамота” Скоропадського” [245, с. 115]. Додатковою причиною його обережності стали надто реакційні дії нової влади щодо тимчасового закриття „Нової Ради”, арешти соратників по УПСФ [12, арк. 38 зв.–45 зв.].

Насправді С. Єфремов від імені УПСФ продовжував вести переговори про вступ есефів до нового уряду і прагнув порозумітися не тільки з гетьманом, але й німецьким окупаційним командуванням, яке гетьмана підтримувало. В останні дні влади П. Скоропадського, коли час сприяв проясненню ситуації зі становленням Гетьманату, директор департаменту Державної варті в доповіді міністру внутрішніх справ однозначно стверджував, що С. Єфремов після повалення УЦР підтримав гетьмана П. Скоропадського [15, арк. 8 зв.]. Однак цього він офіційно ніде не заявляв.

Фактично, в перші дні після зміни влади, наприкінці квітня 1918 р., задіяні сторони, серед яких з українського політичного табору виділялася УПСФ на чолі з С. Єфремовим, обмежувалися, на думку В. Стрільця, закулісними переговорами [686, с. 142].

Але 30 квітня 1918 р. лідери УПСФ оголосили й розпочали інтенсивні переговори з усіма зацікавленими сторонами, зокрема з керівниками інших українських партій, австро-німецьким військовим командуванням і представниками П. Скоропадського. Так, М. Василенко, якому гетьман доручив сформувати уряд не пізніше 22-ї години 1 травня, 2 травня в розмові з кореспондентом „Киевской Мысли” повідомив, що намагався досягти компромісної угоди з соціалістами-федералістами, відвідав засідання їх Головного комітету та переконував взяти участь у формуванні нового уряду, попереджуючи, що в разі відмови йому доведеться сформувати кабінет з інших учасників. За словами М. Василенка, Сергій Олександрович разом з іншими керівниками УПСФ 1 травня 1918 р. заявив про те, що партія

прийняла відповідне рішення і вирішила відмовитися від участі в новому уряді [400].

Однак насправді переговори продовжувалися. С. Єфремов вимагав сформувати уряд включно з посадою прем'єр-міністра з представників УПСФ. Він наполягав на негайному скликанні передпарламенту за принципом представництва від інших організацій із забезпеченням у ньому переваги поміркованих елементів над соціалістичними та пропонував розроблену, очевидно, ще до гетьманського перевороту конституцію Української держави, що визначала гетьмана як тимчасового президента в загальній парламентській системі влади. Про цей проект конституції говорив С. Єфремов і на травневому з'їзді УПСФ (1918 р.), зауваживши, що він виявився неприйнятним для П. Скоропадського. На з'їзді УПСФ Сергій Олександрович відзначав, що одразу після перевороту зрозумів, що гетьманщина річ – невідворотна. Тому 1 травня 1918 р. на нараді представників УПСФ, УСДРП та УПСР він заявив про необхідність порозуміння з гетьманом П. Скоропадським [175, арк. 9 зв., арк. 11–11 зв., 13 зв.].

2 травня 1918 р. С. Єфремов на чолі делегації представників своєї партії наніс візит до начальника штабу німецьких військ генерала В. Гренера, який мав незаперечний вплив на П. Скоропадського, і виклав йому умови, за яких вони згодні увійти до уряду – це повна заміна кабінету міністрів, саморозпуск, на його думку, збанкрутілої УЦР, створення нового законодавчого органу – Державної Ради, зміна аграрної політики, припинення арештів тощо. Водночас він передав проект нової Конституції і запропонував новий склад уряду [512, т. 2, с. 54–55; 57–58].

9 травня 1918 р. С. Єфремов виступив з викладенням своєї позиції на сторінках „Нової Ради”. Він знав, що більшість існуючих партій не була задоволена проросійською політикою уряду П. Скоропадського і не сприймала його навіть в значно оновленому складі [350].

10–12 травня 1918 р. відбувся черговий з'їзд УПСФ, скликання якого саме в цей час інколи трактувалося як спроба керівництва партії відреагувати

на нові політичні реалії, що склалися в результаті гетьманського перевороту.

З'їзд, на який прибуло приблизно 40–50 делегатів, проходив у київському клубі „Родина”. Головою зібрання обрали І. Шрага, його заступниками – О. Саліковського і О. Карпинського. Першу доповідь на тему „Про міжнародне становище України” виголосив О. Шульгін. У ній мова йшла про необхідність прийняття партією ідеї самостійності України та про неможливість федерації України з „російською деспотією”. Водночас не виключалася можливість федерування України з Литвою, Білорусією, Кримом та іншими державними утвореннями народів колишньої Російської імперії. Зокрема, в резолюції „В справі міжнародної політики” йшла мова про необхідність нейтралітету України і дипломатичного визнання її як воюючими, так і нейтральними державами та участі у майбутній міжнародній мирній конференції [375].

Наступними були прийняті резолюції, в яких форум, за вимогою С. Єфремова, який виголосив доповідь „Про тактику партії”, показав своє ставлення до сил, що визначали тодішню політичну ситуацію в Україні. „Ображені тим, що влада перейшла до рук неукраїнської буржуазії, есефи винесли кілька „сердитих” постанов, направлених як проти німецьких військових властей, так і проти новоутвореного гетьманського правительства”, – зазначав П. Христюк [698, т. 3, с. 144].

Серед антигетьманських постанов і резолюцій УПСФ Д. Дорошенко згадує документи, що засудили гетьманську грамоту, яка сприймалася як аналог конституції, вважаючи її за „абсолютистичну й антидемократичну”; так само осуджено і Кабінет міністрів, як „недемократичний і в багатьох випадках протидержавний”. В резолюції „В справі відношення до центральних держав”, на вимогу С. Єфремова, заявлено протест проти втручання німецького командування до „справ вищої політики на Україні, проти образи парламенту України – Центральної Ради, розгону її й встановлення німецькою силою гетьманства й абсолютно недемократичного москвофільського своїми тенденціями уряду” [512, т. 2, с. 46].

Окремою постановою з'їзд вимагав скликання на підставі закону про громадянство „Установчої Української Народної ради чи сейму” як єдиної інституції, здатної забезпечити добрий лад і скасування „всякої анархії”. УПСФ висловила рішучий протест проти розгону Селянського з'їзду, арешту його учасників і введення цензури для періодичних видань і вимагала забезпечення свободи слова та зібрань. З'їзд обрав новий Головний комітет партії у складі 12 членів: С. Єфремов (голова комітету), А. Ніковський (заступник голови), В. Прокопович, М. Саліковський, О. Шульгін, М. Корчинський, К. Мацієвич, С. Шелухін, М. Кушнір, І. Феценко-Чопівський, Ф. Слюсаренко та К. Лоський [440].

З'їзд визнав, що державною мовою в Українській Державі повинна бути українська, вимагав її утвердження в усіх урядових установах та термінового переведення діловодства на українську при одночасному забезпеченні законом прав інших мов [38, арк. 29 зв; 415]. Варто відзначити, що протягом попередніх місяців есефи активно критикували уряд В. Голубовича за непідготовлену спробу утвердити українську мову як державну. С. Єфремов на початку квітня 1918 р. писав, що українську мову як державну може затвердити лише конституція, якої УНР на той час не мала. Він, зважаючи на місцевий супротив [651, с. 121–122], застерігав тоді уряд уводити державну мову одразу й примусом, „не давши засобу і часу її навчитись” [351]. Однак загроза національним здобуткам, що виникла у зв'язку з формуванням нового гетьманського уряду, змусила есефів по-іншому поставитись до питання державної мови.

Закриваючи з'їзд, Сергій Олександрович заявив: „Не так давно на всю Україну ясно світив маяк, до котрого йшла уся людність, це була Центральна Рада. Але зараз цей маяк згас. Зате з'явилося багато блудних огнів, котрі тепер усюди світяться. Треба пам'ятати, що це блудні огні і за ними йти не можна” [375, с. 4]. Таким чином, УПСФ офіційно усунулася від участі в тогочасному українському уряді, але продовжила робити це через своїх представників.

Газета „Одесские новости” загалом підсумувала здобутки УПСФ на чолі

з С. Єфремовим такими словами: соціалісти-федералісти і до національної революції і протягом неї відігравали другорядну роль. Це була, головним чином, літературна група, персонально дуже вдало підібрана, ідейно чиста і чесна, яка не вдавалася до демагогії і зберігала та створювала певні літературні традиції: до неї тяжіло все найкраще, що було в українському мистецтві, театрі, белетристиці. Ставлення цієї групи до російської громадськості та російської інтелігенції не було пройнято тією сліпою, несвідомою злобою, яка була притаманна героям Бреста – українським соціалістам-революціонерам. А керівник соціалістів-федералістів літературний діяч С. Єфремов користувався загальною і заслуженою пошаною [686, с. 157].

Зважаючи на помірковану позицію С. Єфремова, П. Скоропадський, який вважав УПСФ не надто яскравою партією, все ж залучив окремих її представників до свого уряду. Серед них С. Шелухін був призначений головою української делегації на українсько-російській мирній конференції, М. Славинський став представником Української держави у Петрограді, О. Шульгін – послом у Болгарії, А. Яковлів і К. Лоський – директорами департаментів міністерства закордонних справ [28, арк. 1; 131, арк. 31]. Таким чином, незважаючи на негативне ставлення Сергія Олександровича до гетьманської влади, окремі представники УПСФ (не без згоди керівництва партії, звичайно) взяли участь у роботі органів влади Української держави. Це певною мірою давало йому можливість отримувати необхідну інформацію державного значення і будувати свою тактику і стратегію поведінки.

Під час формування уряду Ф. Лизогуба Д. Дорошенкові було запропоновано зайняти одну із посад. На його здивування С. Єфремов порадив не відмовлятися і вимагати портфель Міністра закордонних справ. Було помітно, що він трохи жалкує, що так рішуче негативно поставився до питання про участь в новому кабінеті, але страх „заплямити свою репутацію” утримував його „при своїй постанові”. 19 травня 1918 р. було сформовано уряд Лизогуба, до якого увійшов Д. Дорошенко „з благословення двох найбільше шанованих [...] авторитетів – Єфремова і Винниченка” [239, с. 249,

251, 255].

Однак, за спогадами Сергія Олександровича, він не „намовляв Дорошенка” вступати до гетьманського уряду. І ніколи не жалкував про втрачену можливість співпраці з П. Скоропадським. „Навіть ті розмови, що [...] провадив з Грюнером, провадив тільки через те, що [...] доручило зібрання, а сам до їх увесь час ставився цілком скептично” [245, с. 115].

Незважаючи на офіційну опозиційність, по завершенні формування уряду Ф. Лизогуба С. Єфремов хоч і підтримав виключення Д. Дорошенка з лав УПСФ, однак неодноразово звертався до нього з проханням залучити до державних структур О. Грекова, мовляв, там його хочуть бачити „наші люди есефи і українські військові”, зацікавлені зробити його військовим міністром. П. Скоропадський, якого двічі прохав вирішити це питання Д. Дорошенко, відповідав відмовою [52, арк. 58; 53, арк. 13; 239, с. 255]. Подібні звернення відбувалися і надалі впродовж другої половини 1918 р.

Таким чином, протягом травня 1918 р. С. Єфремов займав обережну позицію щодо гетьмана П. Скоропадського, очікуючи його рішення про широке залучення есефів до формування нового уряду. Не отримавши згоди, Сергій Олександрович з односторонніми рішеннями вирішує перейти в опозицію. Але ще протягом тривалого часу намагається вплинути на позицію П. Скоропадського.

Незважаючи на участь в державних органах влади представників УПСФ, С. Єфремов не бажав втрачати зв'язок і з опозиційними гетьману партіями. Зокрема, протягом травня і червня 1918 р., за його ініціативою, регулярно проводилися таємні наради керівних діячів УПСФ, УСДРП, УПСР. Метою цих нарад було взаємне інформування їх учасників та підтримка національно свідомих українських представників у державних структурах Гетьманату. Соціалістів-федералістів представляли С. Єфремов, А. Ніковський і П. Зайцев. Як пише у своїх спогадах Л. Білецький, зазначені наради стали своєрідною організацією, головою якої був Сергій Олександрович і яка об'єднала не тільки партійні політичні групи для координації політичних виступів і заходів, але й усіх українських співробітників в уряді та державних установах [24,

арк. 52 зв.–53]. Наслідком цих нарад була, наприклад, прийнята наприкінці травня 1918 р. резолюція Головного комітету УПСФ, у якій містився протест проти політики міністрів гетьманського уряду, що викликала конфлікт із рядовими урядовцями. Разом із тим резолюція застерігала останніх від такого засобу боротьби, як страйк, „бо в теперішніх політичних умовах цей спосіб доводиться признати невідповідним” [434].

21 травня 1918 р. збулася одна із задумок С. Єфремова, який мріяв утворити єдиний демократичний блок партій і організацій. УПСФ з хліборобами-демократами, соціалістами-самостійниками, Українською трудовою партією, Об'єднаною радою залізниць України й Головною радою Всеукраїнської поштово-телеграфної спілки утворили УНДС, призначення якого Сергій Олександрович вбачав у проведенні „вищої політики” [52, арк. 60]. 24 травня УНДС подав гетьманові П. Скоропадському меморандум, у якому Кабінет міністрів був схарактеризований як неукраїнський і за складом, і за орієнтацією. „Все доводить, – йшлося в меморандумі – що сучасний кабінет міністрів врятувати державу від анархії й безладдя, установити тверду владу, оперту на довіру народу та зміцнити самостійну Українську Державу не зможе”. Добрий державний лад може завести тільки національний демократичний уряд, складений в більшості з відомих українських діячів, взагалі з осіб української орієнтації, які мали б повну підтримку населення [258, с. 394].

Того ж дня до подання меморандуму відбулося засідання Головного комітету УПСФ, на якому було вирішено підписати меморандум, але в делегацію до гетьмана не входили, бо УНДС вирішив подавати документ у разі, коли не буде порозуміння з гетьманом. І після трьох тижнів існування уряду Ф. Лизогуба С. Єфремов з колегами по партії припускали, що гетьман запропонує УПСФ сформувати уряд [52, арк. 58 зв.]. Однак їхні очікування не виправдалися.

На думку С. Єфремова, опозиційний до гетьмана УНДС мав базуватися на таких принципах: оборона незалежної української республіки шляхом

відновлення сталого демократичного ладу та організації міцних збройних сил; створення умов для розвитку української культури як основи державності при забезпеченні прав національних меншин; утілення в життя закону про українське громадянство, забезпечення політичних свобод, проведення демократичної земельної реформи на базі трудового селянського господарства; сприяння розвитку промисловості й торгівлі на основі приватної ініціативи та державного контролю, встановлення української грошової одиниці, сприяння кооперації як основи народного добробуту та самодіяльності; оборони автокефальної української православної церкви [451].

Місцеві організації УПСФ взяли активну участь у заснуванні та діяльності філій Українського національного союзу (УНС) у багатьох губернських і повітових містах України, зокрема, у Вінниці, Катеринославі, Кременчуці, Кам'янці-Подільському, Полтаві та Харкові. Так, С. Єфремов намагався поширити вплив очолюваною ним УПСФ на опозиційні гетьманові сили і сподівався переконати своїх союзників об'єднатися в лавах однієї партії національно-демократичного спрямування.

Важливу роль у цьому процесі відігравала газета „Нова Рада”, тираж якої на 1 червня 1918 р. складав 4,5 тисячі примірників, що перевищувало тиражі інших українських видань. Сергій Олександрович у своїх статтях гостро критикував політичний курс гетьмана, зауважуючи, що те, що робиться тепер в Україні, схоже не на державну боротьбу, не на втихомирення навіть, а просто на політичну помсту соціальних верств, які знов прийшли до влади і нічого кращого не змогли вигадати, як „старими ж і забрудненими руками творити не суд, а розправу над своїми політичними ворогами” [336].

18 травня 1918 р., за ініціативою С. Єфремова, відбулися збори Президії Київського осередку УПСФ, на яких розглядалося питання нейтралізації зростаючого впливу з боку чорносотенних елементів, які „так тепер підняли голову” [370, с. 3]. За зразком Селянської спілки 1905 р. розпочато створення „Селянського союзу”, який би у свою чергу об'єднав широкі народні маси [451].

Таким чином, у травні і червні 1918 р. С. Єфремов та інші опозиційні гетьману П. Скоропадському керівники українських партій об'єднуються в УНДС, який бере на себе роль єдиного опозиційного органу. Сергій Олександрович у газеті „Нова Рада” проводить агітаційно-роз'яснювальну роботу, критикує найбільш неприємні для інтелігенції та селянства рішення уряду. Його заклики утворити єдину національно-демократичну партію не отримують підтримки його союзників.

Водночас він робив все можливе для того, щоб порозумітися з впливовими німецькими політичними та військовими діячами. Це питання постійно обговорювалося на засіданнях Головного комітету партії. Ці переговори А. Ніковський проводив і як заступник голови УПСФ (згодом – як голова Українського національного союзу), і як приватна особа. „Загальний висновок із зустрічей з німцями мій, – за словами А. Ніковського, – як і Єфремова, і Винниченка, що теж іноді бували в німців був той, що з німцями можна мати діло, з них можуть бути зрештою чесні союзники, що вони через нерозуміння української справи та нашу власну неорганізованість устряли в неприємну й їм самим гетьманську авантюру” [129, т. 59, ч. 3, арк. 520]. С. Єфремов та А. Ніковський сподівалися через посередництво керівництва окупаційних військ змусити П. Скоропадського піти на поступки і дати есефам можливість сформувати власний уряд [13, арк. 260; 51, арк. 121]. Проте час показав, що німці та австрійці вважали за краще підтримувати П. Скоропадського, а не УНС.

Восени 1918 р. Сергій Олександрович та його однодумці вирішили внести зміни до уряду шляхом залучення до нього окремих представників партії. Але проникнути в уряд „персонально” есефам не вдавалося [24, арк. 53].

У жовтні 1918 р. П. Скоропадський під тиском німецького посла А. Мумма, який обґрунтовував причину вимог активною агітацією „самостійно-соціалістичних груп” серед парламентарів у Берліні, погодився на реорганізацію уряду. Додатковою причиною стали також тривалі перемовини

через посередництво І. Кістяківського [36, арк. 123; 246, с. 22; 145, арк. 1; 146, арк. 1]. 9 листопада 1918 р. у черговому рапорті Державної Варти повідомлялося про координацію дій між Д. Дорошенком та представниками есерів. Гетьман сподівався в умовах зростаючої конфронтації з опозицією, скориставшись відомим правилом „розділяй і володарюй”, роз’єднати антигетьманські сили. С. Єфремов сподівався, що все ж таки вдасться зі П. Скоропадським досягти компромісу [14, арк. 131; 177, арк. 11].

24 жовтня 1918 р. гетьман П. Скоропадський погодився реформувати свій уряд, поповнивши його відомими українськими, патріотично налаштованими громадськими діячами. Д. Дорошенко підхід гетьмана охарактеризував як спробу ввести спочатку до кабінету кілька окремих міністрів із національних кіл, тим скріпити національний курс уряду і покласти початок порозуміння з національно настроєним українським громадянством [131, арк. 32; 239, с. 347].

Однак початок виводу німецьких військ і підготовка союзу з білогвардійцями перекреслила всі плани С. Єфремова по реформуванню Української держави. Відповіддю опозиційних сил стало створення 13 листопада 1918 р. антигетьманської коаліції і Директорії в складі В. Винниченка, С. Петлюри, О. Андрієвського, А. Макаренка і Ф. Швеця. Центром об’єднання проти гетьмана стала Біла Церква.

Сергій Олександрович знав, що готується повстання проти цього уряду і самого гетьмана П. Скоропадського [129, т. 59, ч. 2, арк. 355], але умовляв В. Винниченка не починати повстання. Д. Дорошенко у своїх спогадах писав, що чув від С. Єфремова, що в той час як В. Винниченко змагався з Ф. Лизогубом за окремі портфелі, план повстання проти Гетьмана був уже готовий. Незважаючи на відверту опозиційність УНС, Сергій Олександрович до останнього сподівався на порозуміння з гетьманом. Така позиція зумовила спочатку негативне його ставлення до антигетьманського повстання. Він знав про організацію повстання і просив В. Винниченка зачекати з виступом, „поки виявиться, чи зможуть нові міністри відстояти національний курс в кабінеті,

чи ні, і в усякім разі не робити повстання, поки в правительстві сидять свої люди” [239, с. 349]. Здається досить ймовірним, з огляду на тісний зв’язок Головного комітету партії та С. Єфремова з міністрами від УПСФ, що останні теж знали про заплановане повстання. Більше того, вони намагалися запобігти йому своєю діяльністю, бо органічно не сприймали насильницького вирішення соціально-політичних проблем у державі [615, с. 74].

14 листопада 1918 р., безпосередньо перед повстанням, керівники УПСФ разом із представниками УХДП та „Всеукраїнського союзу дрібних і середніх землевласників” намагалися схилити гетьмана до порозуміння з опозицією, щоб у такий спосіб уникнути повстання. Така поведінка есефів викликала гостру критику соціалістів, яка не вщухала навіть протягом наступного року. Після формування нового гетьманського уряду, звернень Директорії і С. Петлюри 16 листопада 1918 р. [22, арк. 7–9 зв.; 314] ситуація кардинально змінилася. Початок повстання змусив С. Єфремова переглянути свою позицію. За визнанням М. Славинського, соціалісти-федералісти разом із представниками УПСР та УПСС їздили по селах і містах та закликали їх підтримати повстанців. Згодом партія визнала, що моральне право України на державне існування врятувало саме це повстання, яке стало актом вияву українського патріотизму [385, с. 15].

З початком повстання П. Скоропадський доручив П. Дорошенку домовитися, зокрема, з С. Єфремовим про сформування нового уряду, „звичайно, не крайнього, але підтримуючого інтереси України”. 13 грудня 1918 р. гетьман намагався за допомогою С. Шелухіна та деяких інших есефів вести переговори з Директорією, щоб урятувати ситуацію, вбачаючи, таким чином, у соціалістах-федералістах свою останню надію. 14 грудня 1918 р. члени уряду С. Гербеля і командувач українськими військами в Києві теж намагалися вступити в переговори з Директорією через посередництво есефів П. Стебницького, М. Славинського та С. Шелухіна [131, арк. 92; 270, с. 322; 686, с. 180–181]. Однак невдалий результат переговорів змусив П. Скоропадського 14 грудня 1918 р. відмовитися від влади і виїхати до

Німеччини.

Протягом гетьманування П. Скоропадського відбулися і певні еволюційні зміни світогляду С. Єфремова. Зокрема, у травні 1918 р. у резолюції „В справі федерації і самостійності” висловлювалася думка, що найреальнішим і найкориснішим для України є федеративне об’єднання з Росією. Попередні політичні обставини – централістична та „своєкорисна” політика російського уряду, суспільства й партій, ворожість їх до дійсного федералізму і, нарешті, більшовицька авантюра – висунули ідею самостійності Української Держави. Рахуючись з новими реальними умовами життя, С. Єфремов визнав державність України й увесь час у своїй парламентарній і загальній політиці підтримував цю ідею та сприяв консолідації Української Держави. Щодо найближчих перспектив, то рахуючись з реальними обставинами життя Росії, УПСФ для даного моменту має виключити всяку можливість федеративного зв’язку з Великоросією. Але разом з тим єднання з іншими сусідами, які творять свою державність, вважається варіантом можливим і бажаним для України [698, т. 3, с. 144].

Утвердженням більшовизму в Росії пояснював С. Єфремов зміну своєї позиції у питанні державного статусу України, що знайшла відображення у відповідній резолюції травневого з’їзду. Відповідаючи невдовзі після з’їзду на анкету газети „Киевская Мысль”, лідер УПСФ зазначив, що після того, як Росія була захоплена більшовиками, єдиним порятунком України стало повне відокремлення від Росії, бо інакше повинні були загинути в безодні анархії і Україна і Великоросія”. Сергій Олександрович переконував, що „Я – федераліст [...]. З радянським урядом ми, певна річ, федеруватися не можемо. А що буде у майбутньому, – це залежить від багатьох факторів, передбачити які не уявляється можливим” [289, с. 2].

Поступово змінювалося ставлення С. Єфремова на зазначену тему. У липні 1918 р. він так характеризував позицію російської демократії: „Глибоко перейнята ідеєю московського імперіалізму та шовінізму на ґрунті російської великодержавної та імперіалістичної політики – російська демократія ніяк не

може помириться з фактом існування тих самостійних держав, які повстали в результаті нинішньої війни та революції” [359].

У вересні 1918 р. С. Єфремов виступив у „Новій Раді” зі статтею під промовистою назвою „В пустині велелюдній”. У ній він стверджував, що український федералізм як провідна думка суспільства „згорів на вогні київських згарищ” у січні 1918 р. [331]. Але Сергій Олександрович волів не зважати на народні настрої. Він писав, що незважаючи на всю дошкульну науку, незважаючи на зненависть і ворожнечу ми лишаємось на старих позиціях: „ми федералісти [...]. Не тому з нас федералісти, що тільки й світа бачимо, що в московському вікні [...] а тому, що у вільній спілці, в федерації народів для нас єдиний спосіб порішити багато проклятих питань людського існування”. Серйозну перешкоду на цьому шляху С. Єфремов вбачав у неприйнятті федералізму російським громадянством. Він вважав, що в російському таборі не видно федералістів, з виключенням поодиноких людей. Там нема з ким федеруватись. „Там пустиня. І в цій пустині велелюдній знов безсило никне всяка по-дружньому простягнута рука”. Цей висновок автор статті пояснював тим, що російська громадська думка йшла увесь час позаду практичних вимог українства і готова була визнати вчорашній день, з усієї сили протидіючи проти дня сьогоднішнього. Коли українці вимагали автономії – їм пропонували безплатне „самоопределение”. На автономно-федеративних гаслах організували Україну – там згодились на автономію з п’яти губерній. Заговорили про Українську Установчу Раду – там умовно до Всеросійських Установчих Зборів визнали Україну. Ми фактично стали в становище краю, федеративно зв’язаного з центром – там набула вже популярності Українська Установча Рада. Нас „присилувано одірватись од Росії – і от тепер тішать нас федерацією [...]. Коли б ми за даних обставин зфедерувалися – вчорашні федералісти запропонували б нам „областную автономію”, а там [...] й до „культурного самоопределения” добралися б [...]. Та й то знайшлися б Петри Струве, які це останнє під великий би сумнів узяли” [331].

Але треба зауважити, що критичні висловлювання на адресу російської

демократії переслідували мету достукатися до здорового глузду представників російських демократичних сил, вплинути на їх несприйняття ідеї федералізму, забезпечити можливість майбутнього порозуміння на ґрунті визнання прав України. Ідея безумовної незалежності України як самодостатньої цінності ще не стала імперативом для С. Єфремова, який, попри все, ще сповідував виплекану попередніми десятиліттями віру в російську демократію. „Проти таких оригінальних федералістів, які хочуть знов позбавити нашої індивідуальності і втопити в „общерусском море”, ми воліємо якийсь час бути самостійниками”. Через самостійність – до федерації, – знову, як і на початку 1918 р., закликав Сергій Олександрович [361].

Самостійність України С. Єфремов сприймав як необхідну умову для формування рівноправної федерації народів. Він сподівався, що у майбутньому Україна буде відігравати більш значну роль у європейській геополітичній грі. Дехто із його сучасників твердив, що він на той час був проти українізації освіти, проте загальновідомим є факт, що С. Єфремов виступав за українську школу, університети і вважав, що заходи ці повинні здійснюватися поступово і зважено.

В час, коли вирішувалася доля існування незалежної Української держави, Сергію Олександровичу та й багатьом іншим вихованцям Старої Громади та ТУП не знайшлося місця в урядових інституціях, оскільки вони відмежувалися від нових соціалістичних ідей, що там превалювали. Слово стало єдиною його зброєю для відстоювання своїх переконань та ідеалів. Через стриману політичну позицію в 1917 – 1918 рр. одностайні і друзі називали його „обережним”. Сергія Олександровича лякала колосальність завдань, що стояли перед народом, і невідповідність української інтелігенції до їх втілення. „Ми не маємо сили виконати це завдання, і тим скомпрометуємо нашу національну ідею в очах мас”, – говорив він [688, с. 133].

21–22 вересня 1918 р. на конференції УПСФ відбулися чергові уточнення ідеології партії. Найбільше часу делегати витратили на обговорення розробленого С. Єфремовим, на підставі постанови травневого з’їзду партії,

проекту вдосконаленої партійної програми. Проект програми порушував такі питання: „Українське Всенародне Зібрання”, яке мало б прийняти конституцію незалежної суверенної республіки; посаду „Голови Республіки”; розподіл влади на законодавчу (парламент), виконавчу (Рада Міністрів) і судову (Генеральний суд); політичні свободи; обов’язковість та безоплатність освіти; державний статус української мови; національно-персональну автономію для забезпечення мовних і культурних прав національних меншин; автокефалію православної церкви в Україні, її відокремлення від держави й автономію всіх релігій України; відбудову економіки за участю держави; надання державі верховного права розпоряджатись землею [39, арк. 1–3 зв.; 40, арк. 1–2].

Умови, що склалися наприкінці 1918 р. з відновленням УНР під проводом Директорії, поставили С. Єфремова і соціалістів-федералістів у досить складне становище. Здобутий есефами за часів Гетьманату образ найвпливовішої української політичної партії не сприймався новими провідниками України, які значною мірою орієнтувалися на більшовицький досвід розв’язання політичних та соціально-економічних проблем. Але соціалісти не могли повністю проігнорувати УПСФ з огляду на її значний інтелектуальний і кадровий потенціал, який уособлювали С. Єфремов, Ф. Матушевський, О. Шульгін та ін. У свою чергу, Сергій Олександрович вирішив підтримати Директорію, сподіваючись впливати на формування її політики.

Таким чином, діяльність С. Єфремова як керівника УПСФ стала визначальною щодо позиції, яку зайняла партія стосовно Української держави П. Скоропадського. Це була передбачувана роль – очікування і зважування усіх позитивних і негативних наслідків роботи в гетьманських урядах. В цілому його ставлення до влади нічим не відрізняється від позиції, яку він займав щодо уряду соціаліста-революціонера В. Голубовича за часів УЦР – критика кадрових призначень та соціально-економічних рішень.

Сергій Олександрович вважав, що лише УПСФ зможе побудувати толерантну, зважену внутрішню і зовнішню політику України. Однак в умовах

Гетьманату перейти на бік П. Скоропадського означало б зазнати нищівної критики як з боку політичних опонентів, так і з боку населення. А це, враховуючи поведінку С. Єфремова, зупиняло його на бажаному шляху до отримання влади. Лише нетривале існування Української держави перешкодило УПСФ стати проурядовою партією. З поваленням гетьманського режиму він поступово відходить від активної політичної діяльності. Це пояснювалося декількома причинами: 1) соціалісти, які прийшли до влади після повалення Гетьманату, не бажали залучати есефів до свого уряду; 2) із заснуванням Української Академії наук Сергій Олександрович більше часу став приділяти науковій діяльності.

4.2. Участь С. Єфремова у боротьбі за українські інтереси в роки революції

Нові політичні умови, що склалися наприкінці 1918 р. з відновленням УНР на чолі з Директорією, поставили перед країною нові завдання щодо розбудови української державності, до виконання яких був готовий Сергій Олександрович. Його статті все частіше з'являються на сторінках тогочасних газет. Він намагається звернути увагу керівників нації на те, що інтереси країни повинні стояти вище над власними бажаннями чи уподобаннями.

Під час правління гетьмана П. Скоропадського С. Єфремов та очолювана ним УПСФ завдяки активній дипломатичній та урядовій діяльності набули статусу однієї з найвпливовіших українських політичних партій. Однак керівники Директорії, переконані у власній правоті, не сприймали його як рівноправного партнера у державній владі. В. Винниченко, С. Петлюра та інші провідники України орієнтувалися на більшовицький досвід розв'язання політичних та соціально-економічних проблем. Звичайно, вони не могли повністю проігнорувати лібералів з огляду на їх значний інтелектуальний і кадровий потенціал. Незважаючи на таке ставлення, Сергій Олександрович, попри інші уявлення про перспективи України, вирішив підтримувати

Директорію, сподіваючись коригувати її політику в демократичному напрямку.

Великі надії С. Єфремов покладав на громадські організації (Всеукраїнську спілку земств, „Просвіти”) та УНДС–УНС, у губернських філіях якого соціалісти-федералісти займали домінуючі позиції. Так, у Полтавській, Волинській губернських філіях, у Полтаві, Кременчуці та інших містах України їм вдавалося відстояти авторитет УНС у багатьох питаннях політичного життя губернії. Однак УНС поступово втрачав свій вплив через посилене протистояння між соціалістами та демократичними партіями.

У день в'їзду Директорії до Києва „Нова Рада” помістила редакційну статтю, у якій виклала своє бачення організації влади в УНР, зокрема: Директорія є тимчасовим (до скликання парламенту або „якогось його сурогату у формі національно-територіального конгресу”) верховним органом влади, наділеним тимчасовими законодавчими, але не адміністративними функціями; Директорія організовує уряд, але не бере в ньому участі; уряд повинен бути демократичним та коаліційним; третину міністерських посад має зайняти неукраїнська (насамперед, російська) демократія; „лояльні елементи” з євреїв можуть бути запрошені Директорією і до „української частини” уряду; українська більшість в уряді потрібна для унеможливлення парламентської боротьби та полеміки з ним [404].

Головні сподівання й плани С. Єфремова були пов'язані з намірами УПСФ стати урядовою партією. Однак, відповідно до рішення Київського українського революційного комітету тимчасовими комісарами гетьманських міністерств уповноважено п'ятьох членів УПСФ: С. Шелухіна (міністерство юстиції), П. Холодного (міністерство освіти), І. Феценка-Чопівського (міністерство торгу і промисловості), О. Лотоцького (міністерство віросповідань) та М. Корчинського (державний секретар). Вони разом з іншими комісарами з членів УСДРП виконували свої обов'язки до 25 грудня 1919 р. включно. Ще до прибуття Директорії в Київ комісари організували в місті владу, так що Директорія, як згадував С. Шелухін, „приїхала [...] уже на

готовеве” [711, с. 20].

Однак Директорія в особах В. Винниченка та С. Петлюри ігнорувала досвідчених громадсько-політичних діячів і „гнала їх геть”, особливо це стосувалося соціалістів-федералістів [711, с. 19]. Це змушувало С. Єфремова як керівника УПСФ підлаштовуватися під настрої керівних партій Директорії – соціал-демократів і соціалістів-революціонерів. За декілька днів до призначення уряду в київській пресі з’явилося повідомлення про можливість повної відмови УПСФ від урядової влади або входження представників партії до складу уряду виключно „за міркуваннями ділового характеру” [403, с. 3]. Таким чином, С. Єфремов вирішив, що, якщо партії не дозволять увійти до провладної команди, її представники будуть працювати в урядових та інших владних структурах не акцентуючи на своїй партійній приналежності.

До призначеної 26 грудня 1918 р. Директорією УНР Ради Народних Міністрів від УПСФ увійшли лише П. Холодний (як виконувач обов’язків міністра народної освіти) та С. Шелухін (як виконувач обов’язків міністра юстиції). Товаришем міністра закордонних справ був призначений А. Марголін, радником міністерства торгівлі і промисловості – І. Феценко-Чопівський. Загалом в уряді та на дипломатичній службі працювало 8 есефів [277, с. 52; 5, арк. 168].

27 грудня 1918 р. на засіданні Головного комітету УПСФ С. Єфремов сформулював основні політичні завдання партії, зокрема і щодо ставлення до новоствореного уряду. У резолюції головного комітету зазначалося, що лише угода з Антантою (за умови нейтралітету України) забезпечить їй незалежність, що УПСФ вимагатиме припинення громадянської війни та відстоюватиме утвердження народоправства. Боротиметься з анархічними й антидержавними елементами за допомогою твердої військової влади; що курс на організацію влади через Трудовий конгрес партія вважає помилковим та шкідливим для майбутнього України. Вона виступає за широкі соціальні реформи, а не за „соціалістичні експерименти”, що в умовах розвалу народного господарства, фінансів і кредиту можуть призвести до краху

української державності. Резолюція вимагала деполітизації армії та скликання демократичного тимчасового передпарламенту з метою залучення до роботи представників усіх націй і класів, а також участь членів УПСФ в урядових та громадських структурах.

С. Єфремов писав, що при теперішньому курсі політики всі члени партії повинні допомагати уряду своєю роботою в державних громадських закладах, „не беручи, однак, на себе політичної відповідальності, а тому члени партії не можуть займати посад вище товариша міністра” [422]. Зважаючи на реалії скликання Трудового Конгресу, він вважав, що шлях, по якому він повинен рухатися, може бути лише один і іншого бути не може – визнання того, що авторитетну державну владу можна створити шляхом конструювання вищого органу, обраного на основі загального виборчого права. Визнавши цей принцип, Трудовий Конгрес виконав би свій державний обов’язок. Тільки демократична влада, оперта на довіру народу, може врятувати українську державу.

Таким чином, С. Єфремов залишався вірним своїм переконанням. Його ідеалом державного устрою, як і раніше, залишався парламент, побудований на основі загального виборчого права. Враховуючи політичну ситуацію, він припускав за доцільне скликати передпарламент як попередника повноцінного законодавчого органу влади.

Намагаючись знайти шляхи порозуміння з російською демократією, Сергій Олександрович з колегами по партії наприкінці грудня 1918 р. започаткував друге видання „Нової Ради”, однак вже російською мовою. У першому номері зазначалося: „Наша спроба є спроба досягти згоди в ідеях, і хай відбувається вона на російській мові, котра, як і російська культура, ще протягом тривалого часу буде відігравати свою значну і, дай Боже, позитивну роль” [391].

Відновлення УНР під проводом Директорії спричинило подальші трансформації в ідеології і переконаннях С. Єфремова, які закріплювалися протягом наступного року в умовах занепаду економіки та зростання

популярності соціалістичних гасел. 19 січня 1919 р. есефівська „Трибуна” наголошувала на необхідності проведення часткової тимчасової націоналізації промисловості та одержавлення певних галузей промисловості. Водночас у статті йшлося про задоволення матеріальних претензій власників одержавлених підприємств. Цілком зрозуміло, такі дії передбачали пошук способів задоволення вимог власників фабрик і заводів.

Зрушення відбулись і в ставленні С. Єфремова до аграрної реформи. У січні 1919 р. „Трибуна” поставила питання про недоцільність повного відшкодування поміщикам за „вивласнену” землю (тобто поверталися до принципів партійної програми середини 1917 р.), хоча й застерігала, що аграрна реформа не повинна руйнувати державну фінансову систему [374]. Як уже зазначалося, останнє сталося б за умов „вивласнення” землі в усіх категорій поміщиків без будь-якого відшкодування.

Підходи С. Єфремова до питання державного ладу залишилися незмінними, – як і раніше, він виступав за демократичні основи державного ладу. Це яскраво підтверджує його позиція щодо Трудового Конгресу. Як уже згадувалося, наприкінці грудня 1918 р. він визнав ідею організації влади через Трудовий конгрес помилковою та шкідливою. Однак Сергій Олександрович вважав, що УПСФ все ж повинна взяти участь у виборах до конгресу. У зв’язку з цим Головний комітет партії поставив перед місцевими організаціями завдання засновувати газети та інформаційно-політичні бюро для проведення агітації з метою подолання анархії, зміцнення влади і поширення партійного впливу [408, с. 3].

Із відкриттям Трудового Конгресу С. Єфремов поставив під сумнів його здатність до державної роботи, визначивши його як сурогат народного представництва, далекий від справді демократичних виборів [369]. Результати роботи конгресу він оцінив двояко: з одного боку, сприймав схвально те, що конгрес відкинув проекти радянської влади в Україні за більшовицьким зразком, та водночас застерігав від ухваленого конгресом принципу розбудови країни за допомогою трудових рад. Сергій Олександрович підтримав його

рішення про підготовку справедливого виборчого закону для скликання майбутнього українського парламенту. Декларацію, вироблену керівництвом УПСФ, на одному із засідань зачитав Лещенко [378].

В умовах військової загрози з боку більшовиків, що нависла над Києвом наприкінці січня 1919 р., активізував свою діяльність Головний комітет УПСФ на чолі з С. Єфремовим. 30 січня 1919 р. „Нова Рада” опублікувала резолюцію Головного комітету партії з приводу часткової евакуації з Києва урядових інституцій, що відбулася 26–28 січня 1919 р. Резолюція засуджувала панічний характер евакуації та охарактеризувала її як невідповідну авторитету уряду та шкідливу для державності України [596, с. 205].

Просування більшовицьких військ Україною відбувалося в міру відходу німецьких та австрійських військ. Під натиском більшовицької загрози Трудовий конгрес змушений був припинити свою діяльність. В умовах реальної можливості втрати Києва Сергій Олександрович вирішив залишитися на місці, дбаючи про „добро краю”, навіть у випадку, коли була б зовнішня загроза.

Переважна більшість керівників партії вирішила виїхати з Києва разом із Директорією та урядом. Керівником цієї „унеерівської” частини УПСФ та більшості її Головного комітету став М. Корчинський. Меншість Головного комітету УПСФ на чолі з С. Єфремовим, А. Ніковським, В. Прокоповичем та П. Стебницьким залишилася в Києві. На рішення С. Єфремова залишитися в Києві вплинуло ще й усвідомлення необхідності зберегти від більшовицької революції українські здобутки – Дніпросоюз та Червоний Хрест, Центросоюз, Книгоспілку, Академію Наук, бо вони „мали підтримувати і розвивати українську національну свідомість, перед тим такий довгий час приспану” [129, т. 59, ч. 3, арк. 605–606].

Така позиція Сергія Олександровича свідчила про те, що він сподівався на порозуміння з більшовиками, вважаючи достатньою підставою для цього свою попередню помірковану діяльність. Однак все ж деякий час йому довелося переховуватися від більшовицької влади.

Таким чином, С. Єфремов свідомо залишився в Києві, переконаний, що частина української інтелігенції повинна залишитися вдома для неперервності національної роботи. Підтвердженням цього стали слова його колеги Г. Голоскевича: „Ми [...] твердо рішили zostаватись на своїм місці й проводити, оскільки то буде можливо, культурну українську роботу. Ми вважали, що при всіх політичних експериментах це буде завжди тим, на чому фактично базується державна робота” [444, с. 2].

В умовах війни більшовиків з УНР С. Єфремов вважав за доцільне відправити делегатів для консультацій з представниками Антанти. Інформація про переговори есефів з Антантою потрапила і до преси. Газета російських есерів України „Народное дело” повідомила, що результатом переговорів може бути входження в новий український уряд лідерів УПСФ С. Єфремова, А. Ніковського, В. Прокоповича, К. Мацієвича та О. Шульгіна [295]. Такі ж дані про початок переговорів з представниками Великобританії і Франції у Яссах повідомляв і І. Феценко-Чопівський [130, арк. 38, 49, 61].

13 лютого 1919 р. Директорія призначила новий склад уряду (С. Остапенка), у який від УПСФ, за домовленістю з Сергієм Олександровичем, увійшло 5 її представників: І. Феценко-Чопівський, К. Мацієвич, Д. Маркович, М. Корчинський, О. Корчак-Чепурківський, М. Кривецький [476, ч. 3, с. 276–277]. Оскільки становище кабінету О. Остапенка було досить непевним з огляду на прагнення соціалістів керувати державою та на безпосередній зв'язок фактичного керівника Директорії С. Петлюри з УСДРП навіть після його формального виходу з цієї партії, то С. Єфремов вважав, що УПСФ повинна зайняти позицію непричетності до нового уряду, що, певна річ, не додавало йому політичного авторитету.

1 березня 1919 р. редакція „Робітничої газети” надрукувала лист від С. Єфремова та інших керівників соціалістів-федералістів. У ньому зазначалося, що новий уряд не представляє ні УПСФ, ні буржуазної демократії, ні коаліції партій, а програми УПСФ і УНРП не можна вважати

програмою уряду. Така оцінка пояснювалась тим, що Директорія включила до його складу не всіх кандидатів, які б репрезентували українське суспільство [596, с. 211].

Дійсно, позиція С. Єфремова щодо участі в уряді видається надто вразливою, але, як спостережливо відзначає у своїх спогадах тодішній керуючий управлінням преси й інформації в кабінеті С. Остапенка галицький радикал О. Назарук, С. Петлюра повинен був рахуватися з еседеками та есерами, а соціалістів-федералістів, які мали найбільше освіченої інтелігенції, і належали до „неблагонадійних”, мусив остерігатися [686, с. 198].

На початку квітня 1919 р. сталося те, чого побоювався Сергій Олександрович, даючи згоду на участь представників УПСФ в уряді С. Остапенка, – еседеки й есери прийшли до думки, що єдиним порятунком для УНР буде формування виключно соціалістичного уряду. 9 квітня 1919 р. постановою Директорії УНР в особі С. Петлюри був призначений уряд із числа представників лише УСДРП та УПСР. Це рішення викликало неоднозначну реакцію в українському суспільстві. Однак протестувати проти цих планів С. Єфремов та інші керівники ліберальних та правих партій не стали [277, с. 52]. Зі свого боку він вважав, що УПСФ не повинна відкликати всіх своїх членів чи тих, хто їй співчуває, з урядових посад, бо не полишав надій на повернення УПСФ до влади як урядової партії (що сталося у травні 1920 р.) та розраховував на зміну урядової політики через урядовців-есефів. Офіційно ж він став в опозицію до урядового курсу.

Отже, з перемогою антигетьманського повстання С. Єфремов, як лідер УПСФ, активно включився у процес розбудови державності України. Однак міжпартійні протиріччя в УНР між помірковано-демократичним табором та соціалістами все більше загострювалися і на середину 1919 р. досягли апогею. З метою подолати кризу міжпартійних стосунків він постійно закликав поставити інтереси держави вище за партійні та особисті [462, с. 34–35].

Таким чином, протягом нетривалого перебування Директорії в Києві С. Єфремов намагався зробити все від нього можливе, щоб вплинути на

внутрішню і зовнішню політику очільників відновленої УНР. Він висловлювався за скликання на основі прямого виборчого права Загальноукраїнських зборів, які мали б вирішити майбутнє України, тому негативно сприймав проведення Трудового конгресу, який закріпив владу за Директорією. Незважаючи на стримане ставлення до влади, Сергій Олександрович закликав своїх колег, не рахуючись з партійною ідеологією, брати участь у діяльності державних органів влади, допомагати розбудовувати українську державність. Критикуючи своїх опонентів, він разом з тим постійно закликав їх об'єднатися в ім'я України.

5 лютого 1919 р. війська більшовиків зайняли Київ, а Директорія переїхала до Вінниці. Водночас з наступом радянських військ на територію України повернувся й активізував свою діяльність Тимчасовий робітничо-селянський уряд України на чолі з Х. Раковським (з січня 1919 р.). В Україні більшовики запровадили політику воєнного комунізму.

Спалахи насильства протягом 1917 – 1921 рр. за частої зміни влади С. Єфремов сприймав негативно. Показовою у цьому плані є його стаття, у якій причину погромів з боку непідконтрольних владі угруповань автор убачав в атмосфері безправності та безкарності, яка утворилася за часів революції: слідство негайне і безсторонне повинно покарати всіх ватажків злочинів. Але вже те, що їм так легко щастить з їхніми злочинними намірами, показує, як потрібно напружувати всі сили на боротьбу з погромами. І найпершим у цій боротьбі повинно бути порозуміння і в громадських кругах, і в урядовій політиці з усіма національними елементами, які живуть на Україні. Адже тільки в гострій і гарячій атмосфері національної боротьби зберігається „той небезпечний матеріал, до якого тільки іскри треба, щоб він спалахнув і кривавою загравою обняв усе навкруги. Де однаково повинні пам'ятати й українські круги, і інші національності мусять гасити вогонь завчасу” [358].

Більшовики закрили більшість українських газет, оскільки вважали їх буржуазними за своїм спрямуванням. „Нову Раду”, в якій керівну роль відігравав С. Єфремов, залишили з огляду на те, що вона рішуче виступала

проти білогвардійців. Публікації у газеті піддавали жорсткій цензурі.

Через деякий час, після захоплення Києва більшовиками 26 березня 1919 р., Сергія Олександровича було заарештовано і того ж дня Президент УАН В. Вернадський просив керівництво Київської Надзвичайної Комісії та військового комісара його звільнити, але відповіді не отримав. Додатково В. Вернадський та Д. Багалій ходили до тодішнього Наркома освіти В. Затонського, але він їх не прийняв. Вони також відвідали комісара вищих шкіл Назарова, і той пообіцяв поклопотатися, але нічого для звільнення С. Єфремова не зробив [469, с. 273].

31 березня 1919 р. В. Вернадський звернувся до В. Затонського з листом, в якому писав, що прагне переговорити з ним про арештованого члена Української Академії наук з вишуканої української словесності, відомого письменника С. Єфремова, про якого Академія подавала письмову заяву. На яку не було отримано відповіді, а в департаменті вищої школи, куди зверталися за вказівкою, до цього часу нічого не змогли дізнатися про вченого. Між тим у в'язниці сидить хвора людина, яка недавно перенесла складну хворобу (важку форму іспанки). Враховуючи в якому стані знаходиться заслужений працівник і добра людина С. Єфремов та зважаючи на його дистанціювання від політики, зосередження повністю на культурній й науковій роботі В. Вернадський прохав звільнити вченого з ув'язнення і швидше повернути його до потрібної всім роботи в академічних закладах [1, арк. 9–9 зв.].

Цього разу звернення голови УАН мало наслідки, і 4 квітня 1919 р. Сергія Олександровича було звільнено з-під варті [245, с. 83]. За декілька днів його було обрано в дійсні члени Української Академії наук.

У цей період відбувається поступова зміна ідеології УПСФ. Більшість її лідерів відмовлялися від ідеї федерації з Росією і більше схиляються до існування самостійної Української держави. Однак С. Єфремов належав до тієї частини УПСФ, яка продовжувала вагатися між ідеєю федерації і самостійності. На допиті в ОДПУ наприкінці 1929 р. А. Ніковський

стверджував, що ідея самостійності України „цілком дозріла” у керівників УПСФ саме в 1919 р., коли Україну силоміць було „сфедеровано в РСФСР” [129, т. 59, ч. 3, арк. 603]. Сергій Олександрович, за тодішніх складних для української державності умов, залишався прихильником ідеї федерування України з будь-якою державою. Єдиною зміною позиції стало твердження, що створенню федерації повинно передувати утвердження України як самостійної держави [616, с. 61]. Така позиція повністю унеможлилювала легальну діяльність на захоплених більшовиками і денікінцями територіях та призводила до переслідування з боку офіційної влади.

Навесні 1919 р., в складних суспільно-політичних умовах С. Єфремов здійснив спробу об'єднання українських та російських політичних сил. А. Ніковський згодом стверджував, що після від'їзду з Києва Центрального комітету УПСФ було вирішено створити таємну міжпартійну організацію за персональним принципом (*подібно до ТУП – Л.М.*), тобто залучити поодиноких осіб без відома інших „позоставих у Києві” партійних груп і комітетів. До таємної організації увійшли С. Єфремов, А. Ніковський, В. Садовський, П. Стебницький від українських партій і груп, а неукраїнські організації представляли Д. Заславський, Зілберфарб, Зарубін тощо. Їм вдалося порозумітися на таких засадах: „бажана кожна інша влада, тільки не більшовицька, відношення до Директорії і до А. Денікіна лишить відкритим, Україна за кожної влади повинна мати забезпечення своїх державних домагань (мінімум федерація), російська частина визнає можливою і самостійність України” [129, т. 59, ч. 3, арк. 605–606].

Підтвердження існування організації міститься у записах члена УСДРП, міністра праці в уряді Б. Мартоса – О. Безпалка. Зокрема, він писав, що за більшовицької влади в Києві існувала організація у складі представників Бунду, меншовиків, правих російських есерів, лівих кадетів й українських партій, яка виступала за українську державність і демократичні свободи, не сприймала більшовизм та „трудовий принцип” організації влади, запропонований Директорією [33, арк. 71–71 зв.; 703, с. 129–130]. Організація

існувала лише у 1919 р., і, коли в Києві розпочався більшовицький „червоний терор”, вона припинила свою діяльність.

Таким чином, з 26 березня до 4 квітня 1919 р. в умовах правління більшовиків С. Єфремов, який критично ставився до суспільно-політичних заходів нової влади, перебував під арештом, але завдяки клопотанням В. Вернадського його було відпущено і залучено до роботи в Українській Академії наук. Сергій Олександрович продовжив критикувати більшовиків та білогвардійців, які намагалися нав'язати Україні свою модель соціально-економічних та суспільно-політичних відносин. Для консолідації антибільшовицьких сил за його ініціативою утворюється опозиційна владі таємна організація, яка складається не тільки з українців, але й представників інших національностей.

Наприкінці літа 1919 р. за активної участі С. Єфремова було відновлено роботу міжпартійної організації (з метою залучення членів-неукраїнців до боротьби проти більшовиків). Організована нарада представників київських осередків українських партій і громадських організацій, що стояли на антибільшовицьких засадах, прийняла рішення про створення Комітету об'єднаних українських організацій (Громадського комітету). Однак домовитися про форми боротьби перешкодили розбіжності у поглядах її учасників, і досягти порозуміння між учасниками комітету тривалий час не вдавалося. Коли ж була вироблена спільна позиція, Київ був захоплений новим противником – Добровольчою армією. Довелося розпочинати нові переговори щодо ставлення до влади.

Прийнята в результаті компромісу платформа Громадського комітету проголошувала: українська державність як основоположна ідея; українська установча рада; боротьба з більшовизмом; демократичне виборче право (загальне, пряме, рівноправне і таємне); аграрна реформа; забезпечення громадських та національних прав усім громадянам України. Статут комітету, після тривалого обговорення і поступок, був прийнятий у травні 1920 р. [686, с. 213]. За свідченням тодішнього члена президії Громадського комітету

Л. Чикаленка (представника УСДРП), організація досить довго відіграла роль нелегального українського уряду і впливи її сягали далеко поза межі Києва, майже на цілий район „доброармійської окупації” [287, с. 11].

С. Єфремов і члени Громадського комітету не афішували своєї партійної приналежності, а, навпаки, намагалися створити з об'єднання образ широкої надпартійної громадсько-політичної організації. Проте, проаналізувавши її склад, все ж варто зазначити, що провідна роль у комітеті фактично належала Сергію Олександровичу [138, с. 165]. Наступні події, пов'язані з утворенням уряду у травні 1920 р., у формуванні якого визначальну роль відіграв Громадський комітет, підтверджують цей висновок.

Основним напрямом діяльності Сергія Олександровича у Громадському комітеті в умовах денікінського режиму була не політична боротьба, а захист і збереження культурних надбань. У першу чергу малося на увазі зберегти УАН, українські просвітницькі заклади, товариства, видавництва та пресу.

В Києві за більшовицької і денікінської влади діяла та частина соціалістів-федералістів, які вирішили залишитися, незважаючи на можливі наслідки. С. Єфремов й А. Ніковський офіційно продовжували бути відповідно головою та заступником партії. Київські есефи постійно перебували між собою в організаційному зв'язку і входили до Громадського комітету як представники УПСФ. За їхніми показаннями, які були дані в 1929 – 1930 рр. ДПУ, з лютого 1919 р. по травень 1920 р. київські соціалісти-федералісти включно з членами Головного комітету партії С. Єфремовим, А. Ніковським та П. Стебницьким не ухилялися від виконання „партійних функцій”, вирішували без погодження з більшістю Головного комітету принципові питання, які стосувалися організації збройної боротьби з більшовиками і білогвардійцями [686, с. 215].

Сергій Олександрович виступав проти збройної боротьби, не маючи бажання „розводити на Україні перманентних революцій і громадянської війни”, і закликав дотримуватися „державницьких лозунгів”, „плановості” у своїх діях. Розуміючи, що впливати на дії антибільшовицького підпілля не

може, він вимагав від представників воєнізованих формувань по можливості інформувати Громадський комітет про „операції кожної поодинокі повстанської групи” [129, т. 11, ч. 3, арк. 717–718]. Таким чином, він намагався спрямувати визвольний рух у конструктивне русло боротьби, надати йому ідеологічне і державницьке спрямування.

У вересні 1919 р. зусиллями С. Єфремова було відновлено випуск газети „Рада”. З цього приводу А. Ніковський писав, що за часів денікінської окупації Києва „ми на знак повороту старого режиму стали свою газету звати не „Новою Радою”, а, як і за царських часів, просто „Радою” (виходила у вересні – жовтні 1919 р.) [625, с. 25]. Появу газети відома шовіністична газета „Киевлянин” зустріла такими рядками: „Воскресла „Рада” з перших же днів взяла тон пригніченої ненависті, що не заважає їй мобілізувати сили для зміцнення „єдиного національного фронту” [421, с. 2].

Київ часто переходив від однієї сили до іншої: то в ньому панували денікінці, то наводили свій лад більшовики. Сергій Олександрович став в опозицію до тих і до інших. За перебування у Києві білогвардійців його часто викликали до комендатури і суворо попереджали, що надалі не терпітимуть його сарказму та виступів проти Добровольчої армії й „поставлять до стінки”, тобто розстріляють. З поверненням більшовиків до Києва нова влада без вагань закрила більшість київських газет, які вважалися органами буржуазного спрямування, а отже, ворожими й ідеологічно шкідливими.

Така позиція влади, на думку С. Єфремова та інших представників українського національно-визвольного руху, повністю унеможливлювала легальну діяльність на захоплених більшовиками й денікінцями територіях та призводила до переслідувань за найменші прояви патріотизму. Лише протягом невеликого проміжку часу боротьба між більшовиками і денікінцями уможливила діяльність української преси.

Посилення політичного режиму на окупованих денікінцями територіях відбилося і на діяльності газети „Рада”, яку невдовзі було заборонено владою за критичні статті С. Єфремова та П. Стебницького. З метою продовжити

донесення своєї позиції населенню кийвські есефи отримали дозвіл на видання газети „Промінь”, редактором якої став А. Ніковський. Останнє видання виходило протягом місяця і теж було заборонено. Київський губернатор В. Чернявський попереджав видавців, що наступним кроком влади після штрафів та закриття газет буде розстріл їхнього редактора [625, с. 25].

Незважаючи на нетривалу діяльність газет, С. Єфремову вдалося висвітлити в ній погляди очолюваного ним Громадського комітету, маніфестом якого стала стаття „Український революційний соціалізм та українська реакція”. Автор під псевдонімом Павич, відзначаючи популярність серед селянства ідей української поміркованої соціал-демократії та соціалістично-федералістичної течії, писав: „Обидва напрями безперечно можуть пишатися найбільшою інтелектуальною консолідованістю та політичною чесністю свого заступництва, і в цьому запорука їхньої перемоги не тільки над „есерівщиною” та „незалежництвом”, але й над правішими українськими течіями, заступленими „енерами, есесами та народниками”. Визначивши соціалістів-федералістів і правих українських соціал-демократів як носіїв „української реакції”, яка відбувається у сфері не політичній, а в соціальній, ця реакція зосередить увагу народу тільки на тому, „що нещадно нехтувалося під час революційної доби: наука, церква, школа, мистецтво, кооперація, нарешті право [...]. Це стане віднині на порядок денний” [406]. Однак відстоювання незалежності України на той час Сергій Олександрович вважав передчасним. Так, у статті „Непримиренні” він наголошував: „Українці справді мають свою позицію [...]. Тільки що не в „самостійності”, – принаймні щодо більш відповідальних і традиційно вихованих українських кругів говорячи, – лежить центр ваги цієї позиції” і додавав: „Ми були федералісти. Були і – смію думати – не вважаючи ні на що, наперекір самостійницькій часто фразеології, ними лишилися” [353]. Саме через цю публікацію, яка, окрім того, ще й містила критичні зауваження на адресу денікінського режиму, „Раду” й заборонили.

Сприймати ж пропоновані твердження як суто тактичні не варто, адже

такі суспільно-політичні діячі, С. Єфремов не звик легковажити принципами, хоча певною мірою і відійшов від сприйнятої партією ідеї – йти до федерації через утвердження незалежності України. А надія на те, що А. Денікін сприйме принцип добровільного та рівноправного федерування України з Росією, мала явно утопічний характер. Деякою мірою окреслені завдання були зумовлені й очікуванням Сергія Олександровича на порозуміння з російськими демократичними колами, які підтримували білогвардійців [686, с. 217]. Сподівання на рівноправний союз на початку вересня 1919 р. дали переговори, що проводилися між представниками Громадського комітету і російських ліберальних організацій, які пропонували взяти за основу майбутньої угоди збереження єдиної Росії з наданням Україні широкої автономії, погоджувалися, що „за південною Росією повинно залишитися найменування „Україна”. Запропоновані нариси угоди знайшли співчуття і своїх прихильників серед українських поміркованих груп [299, с. 2].

Газета Київського бюро „Союзу визволення Росії” „Вечерние огни” відобразила позицію Громадського комітету таким чином: „Створення автономної „України” [...] унія з рештою Росії з питань зовнішньої, військової, фінансової і митної політики – ось та програма, яку сьогодні формулювали в київських українських колах, що ще три дні тому кричали [...] про „самостійну велику Україну”. Переговори закінчилися нічим, бо, як писала та ж газета „Вечерние огни”, Добровольча армія взяла твердий курс у справі розв’язання „українського питання” [430, с. 2]. Тому навіть „зречення самостійності” і розмови про федерацію не знаходили розуміння серед значної частини російського громадянства. Газета реакційної частини російського суспільства в Україні „Киевлянин” оцінила статтю С. Єфремова як тактичний крок, який має за мету зберегти хоча б що-небудь „для нового „державного” експерименту, якщо вдасться” [402].

Протягом осені 1919 р. армія А. Денікіна захопила більшу частину території України, відтіснивши більшовиків до північної Чернігівщини, а Директорію на Правобережжя. Встановлений білогвардійцями в Україні

режим мав яскраво виражений антиукраїнський, великодержавно-шовіністичний характер. Він виявився не менш реакційним, ніж більшовицький. Захоплену територію України денікінці поділили на три області: Харківську, Київську та Новоросійську, на чолі з колишніми царськими генералами.

Як людина з консервативними і монархічними поглядами, А. Денікін не припускав існування незалежної України, а тому жорстоко придушував навіть найменші прояви українського національного життя. На українських землях була заборонено використовувати назву „Україна”, її замінили традиційними імперськими „Південь Росії” та „Малоросія”. Влада швидко знівельовала культурно-освітні досягнення українців, ліквідувавши українські школи, гімназії, університет, Академію наук та інші наукові заклади, перетворивши їх у російські. В державних установах заборонялося використовувати українську мову, видавати за державного фінансування українські книжки, журнали та газети. В суспільстві поширювалися шовіністичні ідеї, розпалювалося українофобство, знищувалися зображення та бюсти Т. Шевченка.

Отже, протягом білогвардійської окупації України С. Єфремову довелося відійти від партійної діяльності і зосередитися на роботі в міжпартійному Громадському комітеті, активно відстоювати українські національні інтереси в пресі. Однак реакція денікінського режиму на подібну форму протесту виявилася ще жорсткішою за більшовицьку. Газети „Рада” і „Промінь” були заборонені, і можливостей для донесення своєї громадянської позиції у С. Єфремова стало менше. Традиційно він вимагав утворення рівноправного федеративного зв'язку Росії і України. Однак нова влада і такі поступки поміркованого українства трактувала як неприхований сепаратизм і сприймала вороже.

Розмах і масовість повстанського руху в Україні проти білогвардійців створили сприятливі умови для наступу більшовицьких військ. В листопаді 1919 р. Червона армія звільнила Лівобережну Україну, 16 грудня – Київ, а в лютому 1920 р. і значну частину півдня України.

Протягом 1919 р. в умовах постійних бойових дій за українські землі діяльність первинних осередків УПСФ – громад – завмирає і партійна робота зосереджується насамперед у так званій „унеерівській” частині партії та в осередку київських соціалістів-федералістів на чолі з С. Єфремовим. Гнучка діяльність останнього на окупованих денікінцями та більшовиками територіях відіграла важливу роль в організації та функціонуванні антирадянських та антиденікінських підпільних організацій, серед яких найбільший вплив та авторитет мав Громадський комітет.

Провідною ідеєю С. Єфремова в цей час є думка про створення „єдиного національного фронту” проти більшовиків. Саме в них він вбачав головну небезпеку для української державності і закликав припинити чвари між українськими партіями, об’єднатися й шукати союзників у Європі.

* * *

Таким чином, протягом 1917 – 1920 рр. С. Єфремову довелося, у зв’язку з політичними змінами, взяти участь у діяльності Української Центральної Ради, де він був обраний Всеукраїнським національним конгресом заступником М. Грушевського, а з утворенням Генерального Секретаріату стати і генеральним секретарем з міжнаціональних справ. Обрання на таку важливу і відповідальну посаду свідчило про його визнання як висококваліфікованого фахівця з міжнаціональних відносин, політика, який послідовно відстоював права всіх національностей на території України протягом 1905 – 1917 рр.

Конфлікт з керівництвом УЦР призвів до виходу Сергія Олександровича з першого українського уряду. З цього часу і до завершення діяльності УЦР він активно опонує УЦР, її урядам та окремим урядовцям, закидаючи їм непрофесійність і популізм. Проголошення незалежності України 22 січня 1918 р. він сприйняв стримано і обережно, вважаючи, що самостійна українська держава психологічно неготова до самостійного існування і потребує зовнішньої підтримки на даному етапі державотворення. Погоджуючись з уже проголошеною незалежністю, С. Єфремов висловлював

думку про можливе федерування з іншими державами, які виникли на уламках імперії.

Гетьманський переворот 29 квітня 1918 р. Сергій Олександрович вважав відповіддю реакційних груп на слабохарактерність та непослідовність УЦР. Насильницьке захоплення влади П. Скоропадським він засудив як недемократичне і консервативне явище, яке відкидало розвиток України в передреволюційну епоху. Незважаючи на пропозиції нового очільника України долучитися до її розбудови, він знехтував можливістю і був розкритикований за це з боку інших діячів українського національно-визвольного руху.

Підготовка і проведення Директорією повстання проти гетьмана П. Скоропадського теж не викликала захоплення С. Єфремова, який вважав за потрібне дочекатися результатів поступок з боку керівництва Української держави, а вже потім за їхніми результатами приймати рішення. Однак проголошення грамоти про федерацію з білогвардійською Росією змусило його переглянути свою позицію і приєднатися до Директорії. Відречення гетьмана від влади і створення першого уряду Директорії вселило в нього надію про об'єднання всіх політичних партій і організацій у єдиний фронт розбудови України. Проте ідеологічні розбіжності, різне бачення шляхів організації влади в Україні, ігнорування пропозицій очільника УПСФ С. Єфремова відштовхнуло останнього від урядової коаліції. Незмінним він залишався тільки в одному – служити Україні, незважаючи на ідеологію і ставлення до урядів УНР.

Встановлення в Україні більшовицької влади в 1919 р. не змінило позицій С. Єфремова. Він і надалі залишався прихильником федерації з іншими народами, крім більшовицької Росії. Свої переконання Сергій Олександрович пояснював тодішнім неприйняттям більшовицьким керівництвом розбудови української державності, заснованої на національних традиціях і особливостях, та їх невдалою соціально-економічною політикою „воєнного комунізму”. Більшовицький червоний терор змусив його

відмовитися від політичної діяльності і зосередитися на науковій та публіцистичній роботі. Незважаючи на стримане ставлення до влади, Сергія Олександровича ув'язнили. Лише після тривалих клопотань В. Вернадського у нього з'явилася можливість вийти з в'язниці і активно підключитися до втілення наукових проектів УАН. Додатково він продовжував видавати газету „Рада”, яку більшовики не заборонили через антиденікінські теми публікацій її авторів.

Окупація Києва білогвардійцями призвела до активізації суспільно-політичної роботи С. Єфремова. За його ініціативою, втілюючи у життя проект щодо утворення об'єданого міжпартійного формування, в Києві утворюється Громадський комітет, який намагається консолідувати представників різних політичних сил для відстоювання національних інтересів України.

Отже, протягом 1917 – 1920 рр. Сергій Олександрович докладав чимало зусиль для гармонійного поєднання державницької і партійної роботи. Цілеспрямовано намагався донести до українського суспільства своє бачення розбудови України, яке ґрунтувалося на продуманих і поступальних суспільно-політичних та соціально-економічних реформах. Зі зміною політичної ситуації в Україні відбулася й трансформація його поглядів. З переконаного ліберала-федераліста він поступово стає державним діячем, який, відкидаючи кон'юнктурні міркування, в своїй системі цінностей на перше місце ставить інтереси українського народу. На його думку, розбудувати українську державу можна через участь у рівноправній федерації народів, до якої варто приєднатися лише після періоду незалежності. „До федерації через незалежність” стало дефініцією його подальшої суспільно-політичної діяльності. С. Єфремов розумів, що українська держава може відбутися лише після кропіткої і наполегливої пропагандистської роботи серед різних верств населення, яке має усвідомити її потрібність.

РОЗДІЛ 5

ПОГЛЯДИ С. ЄФРЕМОВА НА НАЦІОНАЛЬНО-ДЕРЖАВНЕ БУДІВНИЦТВО У 1920-Х РР.

5.1. Керівництво „Братством української державності”

Кожна революція опирається на відповідні кадри професійних політиків, які мають практичної досвід діяльності. Українській революції таких кадрів надзвичайно бракувало. За деякими винятками українські політичні лідери були професіоналами у відповідних галузях наукових знань, водночас мало пов'язаних з політичною та державницькою роботою.

Надзвичайно великої шкоди загальноукраїнській справі завдали відсутність національної єдності та злагоди, постійні суперечки й ворожнеча між різними політичними партіями. Багато сил українцями було витрачено не на державотворчу діяльність, а на розпалювання соціальної ворожнечі. Адже конфлікт між УНР і радянським урядом України, між УНР і гетьманською Українською державою – це конфлікт не різних територіальних об'єднань, а різних систем, устроїв та ідеологій, що боролися між собою за володіння однією й тією самою етнічною територією.

Історичний досвід революцій в інших країнах свідчить, що лише та з них досягає успіху, яка здатна себе захистити, коли вона створює власні збройні сили, спроможні відстояти її завоювання в боротьбі проти інтервенції інших держав, коли вона має досвідчені інтелектуальні та військові кадри, які можуть очолити цей процес.

Поразка кожної революції призводить до спроб нової влади втихомирити розбурхане суспільство. Окремі з представників революційних подій постають перед вибором – змиритися з новою владою і служити їй вірою і правдою або боротися з її негативними сторонами і спробувати змінити їх на користь інтересів українського народу. С. Єфремов в 1920-х рр. обрав другий шлях – найважчий. Він вирішив зробити все від нього залежне, щоб змінити систему

не стільки насильницьким революційним шляхом, а звичним для нього еволюційним. Змінити в тій сфері, в якій сам відчував свою потрібність і мав можливості – культурній, освітній, видавничій, науковій.

Попередні уроки завоювання України та проведення на її території політики воєнного комунізму були враховані більшовиками під час наступного походу проти військ Директорії та Добровольчої армії. Перед черговим наступом агітаційно-пропагандистська машина запрацювала на повну силу, щоб переконати населення у благих намірах нової влади. Головним завданням більшовиків залишалося зміцнення „диктатури пролетаріату”. Суттєвою зміною політики Радянської Росії стало визнання самостійності УСРР. Члени компартії зобов’язувалися усіма можливими засобами сприяти вільному розвитку української мови і культури [556, с. 331–332].

На завершальному етапі боротьби Директорії з більшовицькими військами армія УНР остаточно втрачає воєнну ініціативу і концентрується на південному Поділлі, в районі Кам’янця-Подільського. 21 листопада 1920 р. війська Директорії відступають на територію Польщі і боротьба з незалежність припиняється. Нові політичні умови, що склалися наприкінці 1919 р., з відновленням влади більшовиків на більшій частині території України, поставили перед українською політичною елітою нові завдання у вирішенні питання розбудови української державності. До виконання таких завдань був готовий С. Єфремов. Його активність стає все більш помітною на тлі занепадницьких настроїв у середовищі української інтелігенції. Він намагається привернути увагу тих, хто залишився в Україні, для того, щоб згуртувати їх для відстоювання інтересів республіки. Закликав забути про минули образи і поставити інтереси України вище над власними бажаннями чи уподобаннями.

За свідченнями С. Єфремова, одночасно з існуванням Громадського комітету та приходом денікінців у Києві утворився гурток „без назви і без сталої організації”, який на початку 1920 р. перетворився у Братство української державності (БУД). В. Стрілець вважає, що, ймовірно, саме БУД

визначав діяльність Громадського комітету, який існував у той час [686, с. 214], оскільки до його керівництва входили ті ж самі особи: С. Єфремов, О. Гермайзе, А. Ніковський, В. Прокопович, П. Стебницький, О. Саліковський, П. Зайцев, Л. Чикаленко, В. Садовський, М. Литвицький та М. Радченко. До складу БУД в 1920 р. також входили Л. Старицька-Черняхівська, В. Дурдуківський, І. Линниченко, О. Болозович, О. Дорошкевич, О. Лотоцький [129, т. 59, ч. 3, арк. 613; 222, с. 88–89].

У зв'язку з цим виникає питання про те, яку роль виконувало Братство української державності в Києві за більшовицької і денікінської влади. Безперечним є те, що С. Єфремов й А. Ніковський залишалися відповідно головою та заступником УПСФ, одночасно керували і гуртком. За показаннями С. Єфремова та А. Ніковського, які вони дали в 1929 – 1930 рр. слідчим ДПУ у справі СВУ, з лютого 1919 р. по травень 1920 р. вони вирішували принципові питання, які стосувалися організації та керівництва збройною боротьбою з більшовицькими і білогвардійськими загонами. За словами С. Єфремова, він співробітничав з окремими повстанськими отаманами – Ангелом, Шляховим, Гайовим, Мордалевичем, Дерищуком, координуючи з ними діяльність щодо організації повстання в Україні [129, т. 1, арк. 2; т. 70, арк. 4–5, 20–23; т. 71, арк. 1–3; 136, с. 69].

Як уже згадувалося вище, керівники київських соціалістів-федералістів входили в гурток „без назви”, який утворився в Києві на початку вересня 1919 р. За свідченнями С. Єфремова, даними на допиті в ДПУ у 1929 р., приблизно на початку січня 1920 р. відбулися ліквідаційні збори цього гуртка, але оскільки „настрій у членів гуртка був такий, що і радянська влада так само чужа” для України, то ліквідаційні збори поклали початок нової організації під назвою „БУД” [129, т. 59, ч. 3, арк. 110], діяльність якого згодом виявилася тісно пов'язаною з Сергієм Олександровичем.

Український соціал-демократ Л. Чикаленко, член президії БУД, назвав її „незвичайного типу організацією” [445, с. 93]. Інші керівники організації дотримувалися в цьому плані іншої точки зору. За словами С. Єфремова,

засновники братства були переконані, що у своїй діяльності варто поставити національні інтереси над класовими, державні над партійними, і на цьому ґрунті створювати нову організацію, яка повинна бути надпартійним Товариством українських поступовців, що за конкретної програми повинна об'єднати всі українські сили, незважаючи на партійну приналежність її учасників. Досвід ТУП, що припинив існувати в 1917 р., з відродженням діяльності українських політичних партій було використано і щодо формування та діяльності БУД. Повторилася ситуація, тотожна історії ТУП: соціалісти-федералісти, як і перед цим радикал-демократи в ТУП, склали переважну більшість нової організації. Згодом А. Ніковський на допиті в ДПУ стверджував, що ідея БУД ґрунтувалася на громадських традиціях й пріоритетах ТУП та дореволюційної масонської організації [129, т. 11, арк. 111; т. 59, ч. 3, арк. 613].

Програму БУД написали її безпосередній керівник С. Єфремов і В. Садовський, статут – С. Єфремов, Л. Чикаленко та М. Литвицький. Завдання організації вбачалося у відстоюванні незалежності України, об'єднанні і вихованні громадянства в цьому напрямі та використанні з цією метою народних повстанських рухів й інших політичних обставин. Програма БУД містила такі соціально-політичні вимоги: демократичний державний лад (Установча рада й загальне, пряме, рівне і таємне виборче право); гарантовані політичні свободи; національна рівноправність та аграрна реформа, проголошена на початку існування Директорії за принципом „земля тим, хто її обробляє” [129, т. 11, арк. 112; т. 59, ч. 3, арк. 616; 190, арк. 1]. Сергій Олександрович додав до програми також тезу, розроблену ним ще у 1918 р., про можливість федеративного об'єднання України з сусідніми державами, коли вони завершать період свого державотворення. Зважаючи на ситуацію, керівництво БУД визнало за доцільне підтримувати стосунки з російськими антибільшовицькими політичними колами, особливо з подібними до БУД організаціями в Москві (групи С. Мельгунова та Махотіна) [129, т. 11, арк. 112; т. 59, ч. 3, арк. 614]. С. Єфремов враховував той факт, що з окремими

представниками російського ліберального руху він був особисто знайомий ще з дореволюційного періоду. І на зустрічах з ними було детально вироблено форму співпраці і взаємодопомоги.

Відповідно до статуту БУД, організація об'єднала українських громадян як за „персональними” (незважаючи на національність на основі „надпартійности”), так і за моральними якостями. „Надпартійність” С. Єфремов розумів як перевагу національного над класовим, державного – над партійним. Вважалося, що братство має впливати на партії-учасники через тих осіб, які є одночасно і членами цих партій, з метою забезпечення порозуміння та „стирання суперечностей” між ними. При виникненні непорозумінь між БУД та партією члени братства повинні віддавати перевагу національним інтересам, а не партійним [190, арк. 1]. У такий спосіб Сергій Олександрович намагався подолати традиційний для українських партій принцип домінування партійної ідеології над державницькою роботою, який проявлявся протягом 1917 – 1921 рр.

Відповідно до показів С. Єфремова на допитах в ДПУ, братство поділялося на декілька секцій: організаційну (С. Єфремов, М. Литвицький, Л. Чикаленко), державного будівництва (О. Саліковський, М. Литвицький, С. Єфремов, Л. Абрамович), політичних зносин (А. Ніковський, В. Прокопович), пропаганди (Л. Чикаленко, О. Гермайзе) та народного господарства (В. Коваль, П. Стебницький) [129, т. 11, арк. 114–115]. Кожна з секцій мала б розробляти заходи для втілення програми БУД у життя. Варто зазначити, що назва секцій практично повністю відповідає структурі програмних вимог УПСФ, цілям і завданням партії, які сформулював С. Єфремов протягом 1917 – 1919 рр.

Підписання Варшавського договору Сергій Олександрович сприйняв традиційно стримано. На допиті в ДПУ в 1929 р. він зазначав, що „ми і на початку не притримувалися польської орієнтації, вона була накинута нам союзом Петлюри з Польщею. [...]. Особливого ентузіазму вона у нас не викликала, і внутрішньої прихильності до неї не було” [129, т. 207, арк. 34;

346]. Зважаючи на текст документу [515, с. 270] можна з упевненістю стверджувати, що С. Єфремов у цьому випадку був відвертим. Справді, протягом усієї суспільно-політичної діяльності жодного разу йому не доводилося співпрацювати з представниками польського руху, і тому звинувачувати БУД у пропольській орієнтації недоречно.

У травні 1920 р., після зайняття Києва українськими та польськими військами, С. Петлюра звертається до представників українських партій і керівництва Громадського комітету (опосередковано і до керівника БУД С. Єфремова) з пропозицією долучитися до роботи в українському уряді [301; 446, с. 7].

Протягом короткого періоду, коли Директорія перебувала в Києві з 6 до 26 травня 1920 р., С. Єфремову вдалося переконати С. Петлюру у важливості формування нового уряду. Раду Міністрів мав очолити соціаліст-федераліст В. Прокопович. Зважаючи на авторитет Сергія Олександровича, Симон Васильович погодився на такий крок [136, с. 7; 606, с. 130]. Уряд І. Мазепи 26 травня 1920 р. було відправлено у відставку. В 1930 р. С. Єфремова запитували у суді про те, чи брав він участь у формуванні нового уряду Директорії. Він відповідав, що „вів розмови з Петлюрою”, коли той приїздив до Києва [585, с. 14].

9 травня 1920 р. за ініціативою Сергія Олександровича відбулися збори Громадського комітету, який вирішував питання організації влади на місцях після відступу більшовиків. Він закликав відмовитися від партійних суперечок заради розбудови України. Під час формування уряду С. Єфремов визнав провідну роль УПСФ у цьому процесі. Водночас він зауважував, що Громадський комітет виступав за так званий „персональний” принцип формування уряду [292, с. 2], коли в нього входять особисто впливові та здібні політики, професіонали своєї справи. Варто припустити, що таким підходом він намагався унеможливити ймовірні закиди представників лівих партій в нещирості попередньої критики соціалістами-федералістами „партійного” підходу соціалістичних партій до формування влади.

Узагалі на цей час соціалісти-федералісти на чолі з С. Єфремовим утвердилися в думці про необхідність непорушності того стану соціальних відносин у містах і селах, який склався в результаті революції, і пропагували такий підхід напередодні формування нового уряду. Зокрема, про це говорив той же А. Ніковський у розмові з кореспондентом газети „Киевский День”, зазначивши, що уряд не збирається вносити які-небудь поправки чи зміни в становище, яке склалося на місцях в той час [414, с. 2].

Першочерговими заходами майбутнього уряду В. Прокопович назвав створення народної армії шляхом мобілізації молоді незалежно від їх класового чи національного походження [297]. Саме таку позицію на початку травня 1920 р. узгодили проводити соціалісти-федералісти під керівництвом Сергія Олександровича на засіданні Громадського комітету.

Незважаючи на бажання С. Єфремова мати професійний уряд, він все ж не уникнув критики з боку представників Східної Галичини, ображених на С. Петлюру через Варшавський договір 21–24 квітня 1920 р. Головна рада галицької УСДП охарактеризувала уряд есефів як такий, що представляє міську та сільську буржуазію й неукраїнські буржуазні кола [439]. Так, звичайно, уряд В. Прокоповича врахував помилки своїх попередників. Головною ж їх хибою була вузька соціальна база, тому УПСФ на чолі з С. Єфремовим та його однодумцями мусили залучити до влади якнайбільше представників різних соціальних верств.

Щодо галицької української преси, то на більшість її публікацій про новий уряд наклало відбиток загальне негативне ставлення місцевої громадськості до УНР через українсько-польські конвенції. Так, „Громадська Думка” вже на початку липня 1920 р. писала: „Та ж Директорія, те ж самодержавство, та ж безправність, як і раніш. І те ж саме ігнорування громадської думки. Не тільки не скликано передпарламенту, не тільки не опубліковано конституції, не тільки не відбуто ні одної наради з представниками опозиційних партій, не тільки не створено єдиного національного фронту; а ще й до решти розкидано й розбито рештки

національних сил” [425]. Щодо вищеназваних зауважень, то уряд В. Прокоповича фізично, через брак часу, не міг встигнути виконати такий об’єм обіцянок, за підтримки лише Громадського комітету на чолі з С. Єфремовим і відсутності допомоги з боку інших політичних сил, тому дорікати йому в ігноруванні громадської думки було недоречно.

За ініціативою Сергія Олександровича та інших представників партії було розроблено проект державних реформ. Він передбачав, що зі стабілізацією політичної ситуації в Україні мав бути сформований тимчасовий український парламент на основі рівного представництва усіх вітчизняних партій, громадських організацій та представників органів місцевого самоврядування. Згодом передбачалося скликати і конституційні збори. Напередодні формування уряду один із неназваних керівників Громадського комітету висловився за термінове скликання передпарламенту, результатом чого з уряду буде знято тягар невластивої йому законодавчої роботи [401, с. 2]. Однак передпарламент (у формі Ради Республіки) був скликаний лише у 1921 р., в умовах менш сприятливих із загальнополітичної точки зору, ніж в попередньому році, оскільки у його діяльності брали участь лише емігрантські кола.

Протягом 1920 р. діяльність БУД обмежувалася переважно Києвом. Однак у травні 1920 р., коли на частині України було відновлено владу Директорії УНР, С. Єфремов вирішив заснувати за допомогою М. Корчинського відділення у Вінниці [129, т. 11, арк. 115]. Цей задум не вдалося втілити у життя внаслідок швидкого розгортання подій радянсько-польської війни. У травні 1920 р., С. Єфремов оприлюднив своє бачення ідеальної влади. Він вважав, що найпершим завданням добре організованої держави полягає в тому, щоб зробити владу якомога залежнішою від суспільства, а регулятором стосунків був не зовнішній примус, а саме громадське почуття обов’язку перед державою, те „самообмеження, з якого виростає і воля особиста, і вольності громадянські” [460].

Наприкінці травня – на початку червня 1920 р. в результаті контрнаступу

більшовицьких військ УПСФ знову змушена була роз'єднатися на дві частини. Одна, „уенерівська”, відступила з Києва разом з військами Директорії, а інша на чолі з С. Єфремовим продовжила звичну для себе підпільну роботу в умовах посилення більшовиками контролю над всіма формами суспільного життя.

Наприкінці 1920 р. переважна більшість членів „уенерівської” частини УПСФ зосередилася в польському м. Тарнові, де опинилися уряд УНР й осередки інших українських політичних партій. Сюди ж емігрувала і більша частина членів київського БУД, тоді як його меншість на чолі з Сергієм Олександровичем залишилася в Україні [129, т. 59, ч. 3, арк. 568].

Під час допитів в ДПУ С. Єфремов не заперечував своєї участі в БУД, але говорив, що організацію було створено ще у 1898 р., що вона ставила перед собою завдання боротьби з царським самодержавством за право українського народу на самовизначення. Після 1917 р. члени БУД вирішили розпустити організацію, оскільки проголошена більшовиками національна політика їх тоді влаштовувала. „У роки громадянської війни, з приходом до Києва денікінців з їх гаслом „единой и неделимой России”, колишні члени організації вирішили відновити свою діяльність, яка зводилася до агітаційно-пропагандистської роботи серед їх знайомих проти денікінців, за створення української держави, оскільки на той час упевненості в перемозі Радянської влади не було. У 1924 р. в результаті „перших успіхів Радянської влади у мирному будівництві і проведення правильної національної політики БУД саморозпустився за непотрібністю” [129, т. 11, арк. 114–115; 136, с. 10; 137, арк. 6–6 зв.].

До більшовиків учасники братства ставилися негативно, однак не планували загострювати з ними свої відносини. Зважаючи на досвід своєї пропагандистської діяльності в попередній період, керівництво БУД розробляло проект щодо заснування нової газети, яка мала „прокласти місток” поміж владою та українським суспільством [307, с. 84]. Цілком зрозуміло, що перехід С. Єфремова і його однодумців в червні 1920 р. на нелегальне

становище перекреслив ці плани.

Про впливи БУД в УСРР може засвідчити і звернення до керівників організації на початку 1923 р. представників російських емігрантських організацій з питанням про можливість створення федерації України і Росії. У листі не виключалася можливість такого федерування за умови його добровільності й рівноправності [426, с. 11–12].

У листопаді 1921 р., за даними ДПУ, за згодою з БУД було здійснено рейд Ю. Тютюнника (Другий Зимовий похід) з території Польщі в Україну (4–29 листопада 1921 р.), який став останньою спробою Директорії підняти стомлений тривалими бойовими діями український народ на боротьбу проти більшовиків [133, арк. 4; 136, с. 8, 57; 648, с. 70]. Похід зазнав невдачі, деяка частина його учасників була захоплена у полон у бою біля с. Малі Міньки і розстріляна 23 листопада біля с. Базар на Житомирщині. Інші учасники рейду на чолі з Ю. Тютюником повернулися на територію Польщі.

Н. Павлушкова стверджувала, що на початку 1920-х рр. С. Єфремов відігравав велику роль „в керівництві Українського Центрального Повстанського Комітету”, одним із керівників якого був Г. Чупринка [266, с. 20–21]. Однак підтвердити або спростувати цю думку дотепер не вдалося. Цілком можливо, що Н. Павлушкова перебільшувала роль С. Єфремова у повстанському рухові і його роль зводилася до можливих консультацій та переговорів з повстанцями.

У боротьбі з впливом більшовиків керівництво БУД ініціювало створення організації української молоді, яка мала стати альтернативою інтернаціональному комсомолу. В 1923 р. при 1-й семирічній школі ім. Т. Шевченка за підтримки С. Єфремова, під керівництвом В. Дурдуківського виникла напівлегальна юнацька організація „Товариство єдності і згоди” (ТЄЗ). Однак в 1924 р. вона була формально розпущена у зв'язку з урядовим розпорядженням в якому зазначалося, що „це організація, яка поставила собі за мету боротися з комсомолом”, хоча ТЄЗ нелегально існувала до 1927 р. Керівну роль в організації відігравали М. Павлушков та

Б. Матушевський. У травні 1925 р. на основі ТЄЗ виникла підпільна організація молоді, що в 1926 р. оформилася як „Спілка української молоді”, метою якої була організація боротьби за відновлення УНР [507, с. 20–21; 497, с. 109].

У 1924 р. в зв'язку з загальним розчаруванням та активізацією процесу українізації в УСРР БУД фактично припинив свою діяльність, і С. Єфремов сконцентрувався на роботі віце-президента Всеукраїнської Академії наук та голови господарської управи в ВУАН. У подальшому, за його свідченнями, він підтримував зв'язки з членами братства виключно на приятельській основі [129, т. 11, арк. 115; 565, с. 118].

Таким чином, після розгрому білогвардійських військ більшовиками БУД переходить від організації збройної боротьби проти білогвардійських окупантів до пропагандистської антибільшовицької діяльності. Однак в умовах жорсткого репресивного режиму С. Єфремову не завжди вдавалося знайти підтримку серед населення. Тому БУД протягом 1920 – 1924 рр. був гуртком опозиційних до більшовиків представників київської інтелігенції. З початком коренізації у 1923 р. робота будівців звелася до засідань і обговорень поточної ситуації в Україні, а згодом і взагалі припинилася.

Протягом 1920 – 1924 рр. Сергій Олександрович в умовах постійної зміни влади взяв активну участь у створенні та діяльності національних організацій, які проводили роботу, спрямовану на збереження українських просвітницьких та наукових товариств. Окрім того, робота Громадського комітету та БУД сприяла консолідації національно свідомої інтелігенції у її боротьбі за українські національні права. Активна діяльність С. Єфремова як одного із керівників цих об'єднань ще раз підкреслює його небайдужість до майбутнього України. Більшість його соратників перебралися за кордон і там займалися опозиційною до більшовиків діяльністю, а Сергій Олександрович, незважаючи на ризик для власного життя, все ж залишився в Україні і цим довів тезу, яку відстоював протягом свого життя – національні інтереси вищі за будь-які партійні програми.

5.2. Позиція С. Єфремова щодо суспільних та соціально-економічних перетворень радянської влади

1920-ті рр. для С. Єфремова були не лише часом політичної боротьби, але й напруженої наукової та публіцистичної праці. Незважаючи на відхід від відкритої суспільно-політичної діяльності, каральні органи влади не перестають цікавитися його особою, і прояви цієї уваги він відчуває повсякчас. Іноді стеження ставало надто помітним, його викликали на „розмови”, допити, попереджували і погрожували [469, с. 274–275].

На відміну від багатьох діячів українського національно-визвольного руху, С. Єфремов не виїхав за кордон. Незважаючи на пропозиції та прохання, він залишився жити і працювати в більшовицькій Україні. Коли польські і українські війська у червні 1920 р. залишили Київ, він перейшов на нелегальне становище, взявши собі фальшивого паспорта на прізвище Ігнатенка. В. Плачинда у передмові до публікації спогадів Сергія Олександровича зазначав, що їх автор переховувався від переслідування радянської влади і жив спочатку під прізвищем Ігнатенка, пізніше Колодія [639, с. 143]. С. Єфремов тверезо оцінював соціально-політичні процеси, які відбувалися в країні. Легендарною стала його відповідь чекістам під час чергового обшуку 15 жовтня 1920 р. На питання, де він заховав зброю, він повернувся до робочого столу, узяв в руки перо й передав його представникам влади зі словами „Ото єдина зброя, якою я воював і воюю з ворогами моєї батьківщини. Іншої в мене нема” [431; 657, с. 495].

В червні 1920 р. внаслідок переслідувань та цькування з боку більшовиків Сергій Олександрович залишив Київ і виїхав до у Немішаєвого, потім до Глевахи, де переховувався у О. Дурдуківського. З жовтня 1920 р. переїхав до Боярки, де й жив якийсь час нелегально під прізвищем Колодій. Влаштувався у Боярці завдяки допомозі вдови його друга В. Матушевської. Є підстави вважати, що жив він в цей час не в самій Боярці, а в селі Будаївка, неподалік від лікарні, де працювала В. Матушевська, в родині сільського

агронома Ващенко та деякий час був у Мельникової. Наприкінці жовтня перебирається до Києва, де оселяється у В. Ганцова до квітня 1921 р. [129, т. 14, арк. 1–3].

Поверненню С. Єфремова з його „підпілля” передували події, що хоч якось, можливо, чисто психологічно, гарантували йому безпеку та недоторканість. 15 грудня 1920 р. голова уряду УСРР Х. Раковський писав до А. Кримського щодо прийняття заходів, які уможливлювали повернення С. Єфремова до роботи в УАН [144, арк. 1]. 23 грудня 1920 р. О. Левицький звернувся до голови Надзвичайного комітету та нового Наркома освіти Г. Гринька з проханням видати охоронного листа, який би забезпечив недоторканість Сергія Олександровича, дав йому можливість повернутися „з-за кордону” і вільно жити й працювати в Україні (*хоча насправді С. Єфремов за кордоном не перебував – Л.М.*). 31 березня 1921 р. надійшла відповідь і Охоронна грамота на його ім'я за підписом тодішнього Голови Раднаркому Х. Раковського. В ній зазначалося: „Рада Народних Комісарів УСРР за поданням Української Академії наук надає академіку С. Єфремову право вільного проживання в межах УСРР і, зокрема, у м. Києві для наукової праці, не ставлячи йому у провину і не висовуючи проти нього ніяких обвинувачень за його попередню політичну діяльність, і тому зазначений академік Єфремов обшукам, арештам та переслідуванню не підлягає” [191; 192].

За словами Сергія Олександровича, що тоді, коли Академія наук прохала уряд Української республіки і було „прислано до Академії нам амністію, тоді я і перейшов назад в нормальний стан” [585, с. 14]. Щоправда, для цього довелося зробити так, що нібито академік повернувся з-за кордону. За умовами того часу вважалося, що повернутися у такий спосіб було значно простіше, ніж легалізуватися з підпільного становища. Більшовицька влада вороже ставилася до тих, хто повертався з підпілля, вважаючи таких людей активістами антибільшовицької збройної боротьби.

Охоронна грамота висіла в коридорі помешкання С. Єфремова в рамці під склом, вселяючи хоч якийсь спокій в його душу. Але гарантія та була

надто примарною, з приписами уряду чекісти не дуже рахувалася. 7 червня 1921 р. його заарештовано знову, за якийсь час звільнено, 17 серпня 1922 р. заарештовано правонаступницею Надзвичайного комітету – ДПУ. Однак, не виявивши нічого протиправного, 25 серпня 1922 р. відпустили [245, с. 83]. Регулярно, за найменших чуток, у С. Єфремова проводили обшуки, вилучали книжки і записи. Він жартівливо згадував: „Досадно, хоч смішно: революційний матеріал, який збирав десятиліттями, від жандармів переховав, а від революції не врятував” [262, с. 149–152; 279, с. 203].

З початку травня 1921 р. С. Єфремов працює в „Українській старовині” Саме в цей час завершує написання своїх спогадів у 17 розділах „Про дні минулі”, які розпочав писати ще 3 липня 1920 р. У передмові автор зазначав обставини, які спонукали його зафіксувати найяскравіші моменти минулого: „Влітку 1920 р. довелося мені опинитися на самоті [...]. Обставини вибили з рук звичну зброю (*можливість публікуватися – Л.М.*), викинули з утоптані колії, одібрали всяку роботу. Став я людина без імені, без перспектив, без майбутнього” [244, с. 184; 279, с. 202].

Навесні 1921 р. Сергій Олександрович переїхав на Пріорку в Києві, де мешкав під прізвиськом О. Ігнатенко, і лише в квітні повернувся додому, де жила О. Дурдуківська, з якою він перебував у незареєстрованому шлюбі. Онисія була рідною сестрою його друга В. Дурдуківського. Вони мешкали на вул. Гоголівській, № 27, в невеличкому двоповерховому будинку. Половину будинку займав інженер Коробцов. Іншу – родини С. Єфремова та В. Дурдуківського, відповідно перший та другий поверхи.

Є. Лукасевич у листі до Є. Чикаленка від 4 серпня 1921 р. писав, що С. Єфремов живе у Дурдуківських, його двоповерховий дерев’яний будинок взяла під опіку УАН, за якою помешкання „рахується як її власність”. До будинку академік заходить з чорного входу і працює у своєму кабінеті. В Києві він живе 3 місяці і „за кордон не хоче виїжджати” [279, с. 205].

Т. Осьмачка згадував, що в 1922 р. відвідав помешкання вченого, де побачив кімнату, що „освялася із столу лампою під зеленим абажуром [...].

Господар був у сірому костюмі по-європейськи прасованому і вишитій українській сорочці з стоячим комірцем [...]. Зачіска похожа була на ту, що мають на портретах Іван Стешенко і шведський письменник Стрінберг... Крім того, господарів чуб, наполовину сивий, нагадував мені найжачене пір'я на степовому шуліці, що збирається битися... Вуса звисали по-козацьки; очі дивилися чатуючи – уважно, надаючи всьому виглядові неумоливо сміливу рису згаданого степового птаха” [264, с. 178]. З правого боку від столу й вікна висів портрет Т. Шевченка під рушником, а на правій стіні, над диваном – портрет М. Драгоманова; і на лівій – портрет М. Салтикова-Щедріна. Під ним стояв диван і поруч з ним, трохи до дверей стояла шафа з книжками, інша частина бібліотеки займала дві сусідні кімнати заставлені шафами з книгами [264, с. 179].

В. Міяковський щодо місця проживання С. Єфремова писав, що до цього будинку з усієї України сходилися наукові, літературні і громадсько-політичні зв'язки. Взагалі район Гоголівської і суміжних вулиць був з давніх часів „осередком українського життя”. На самому початку Гоголівської знаходився будинок першого біографа Т. Шевченка, а поруч з ним жив О. Гермайзе та інші співробітники і урядовці УАН. Кабінет академіка був заставлений шафами з книжками і журналами і вважався в Києві однією з найцінніших книгозбірень (15 тис. книг – Л.М.), бо було в ній багато старих закордонних і нелегальних видань. Після засудження Сергія Олександровича ДПУ конфіскувало її та „розпарцелювало по інших урядових бібліотеках” [279, с. 205–206].

Є. Чикаленко про С. Єфремова зауважував, що „ця криштально чиста душа вражала всіх, хто його знав, своєю шляхетністю, преданістю тільки справі, без жадної амбітності, славолюбія, висовування свого Я” [286, с. 116], людина – „сумління”, „совість України” [619, с. 17; 268, с. 358, 433]. М. Чехівський характеризує С. Єфремова зазначав, що він людина самолюбива, тверда і уперта, що має досить громадської мужності [129, т. 129, арк. 59–60, 61–65; т. 130, арк. 40–44]. М. Гехтер у своїх спогадах записав

висловлювання М. Грушевського про вченого як про людину-індивідуаліста, що „не вміє підпорядковуватися інтересам і потребам цілого“, всюди прагне головувати, переслідує інтереси своєї групи й свого напрямку, не шанує чужих переконань [31, арк. 8]. На думку Ю. Липи, найхарактернішою рисою людини, яка має покликання вести за собою, є скромність [589, с. 218], а саме таким був С. Єфремов у житті.

Наскільки всі ці записи бувають з кардинально протилежними думками, то можна припустити, що Сергій Олександрович мав справді характерні риси, які одними його сучасниками сприймалися як чесність, відвертість, послідовність у відстоюванні своїх позицій, а іншими – як відсутність гнучкості, впертість, „важкий характер“. В багатьох випадках враження від вченого також залежали від ступеня довіри між ним і співрозмовником, можливості вироблення компромісної точки зору у взаємній роботі.

Щодо характеристики радянської дійсності початку 1920-х рр., то С. Єфремов писав про неї Є. Чикаленкові: „Думаю, що навіть напруживши всю свою фантазію, ледве чи осягнете дійсність. А для нас те все зробилося вже „бытовым явлением“. Бо до чого тільки людина не звикає, хоча змиритися і не зможе! „Часто, коли буває тяжко на серці, беру Щедрина і в геніяльних шаржах та карикатурах знаходжу точний відбиток того, що діється“. Сатиру пише само життя і на людських долях і колись, читаючи „Історію одного міста“ цього автора, й на такому оригінальному матеріалі, мабуть ставитимуться до них люди, як ми свого часу ставилися до Щедринських жартів. В 1922 р. академік зауважував, що ніби трохи покращало, як порівнювати до попереднього року, – переважно це треба сказати про міста („по селах суцільна біда“), „маю чималий, як на городянина, город у Боярці, який обробив сам, за невеличкою тільки підмогою своїх учнів [279, с. 202, 209]. У жовтні–листопаді 1922 р. Сергію Олександровичу було надано продовольчу допомогу, надіслану представниками української еміграції через Німецький Червоний Хрест [504, с. 159–160].

Складні стосунки з радянською владою призводили до загострення

відносин з керівництвом УСРР. 23 червня 1922 р. Політбюро ЦК КП(б)У, обговоривши питання „Про політичні виступи професури”, запропонувало наркомату освіти та ДПУ „застосувати як один з репресивних заходів проти активістських елементів професури висилку за межі федерації” [649, с. 60].

До 3 серпня 1922 р. українська частина списку була підготовлена ДПУ. До неї увійшли 77 осіб, серед них 47 працівників вищих навчальних закладів (з них 32 професори), представники Харкова, Києва, Катеринослава, Одеси, Кам'янця-Подільського. Під списком, схваленим ЦК КП(б)У та Всеукраїнським Центральним Виконавчим Комітетом ВУЦВК Рад України, стояли підписи Г. Петровського, Х. Раковського, В. Манцева [43, арк. 98]. 9 вересня 1922 р. цей „список антирадянської інтелігенції, складений ДПУ України”, було розглянуто й затверджено на засіданні спеціальної комісії ЦК РКП(б) в Москві [502, с. 124]. У документі згадується і прізвище С. Єфремова.

Бажаючи позбутися політичних та ідеологічних опонентів, у вересні – грудні 1922 р. за межі країни вислали близько 300 літераторів, філософів, істориків, публіцистів. З України на початку 1923 р. вислали – 70 [503, с. 292].

Щоб позбутися С. Єфремова, його неодноразово змушували емігрувати. 17 серпня 1922 р. він був заарештований і перебував у ДПУ до 25 серпня, після чого йому запропонували виїхати за кордон. Відпустили під розписку, що залишить Україну до 1 вересня [254, с. 274–275]. До еміграції, як писав вчений, „краще буде сказати „мене наживали” або „не он ушел, а его ушли”. „Думаю – nach Berlin. Це з багатьох причин, а найперша, що там Оренштайн, який друкувати мав мою „Історію”, то може коло того матиму якийсь заробіток”. Взагалі, Сергій Олександрович не уявляв собі свого життя за кордоном і не поспішав кидати роботу в ВУАН, яка йому подобалася. Спершу він мав виїхати до 1 вересня, а згодом дату виїзду відклали до 1 жовтня [279, с. 213].

Водночас у чекістів виникли свої міркування щодо запланованої акції, оскільки, на їх думку, українська еміграція може із захватом сприйняти нове інтелектуальне поповнення, ще міцніше згуртується і тоді ДПУ буде значно

складніше вести роботу щодо її дезорганізації. Цю думку підтримали у ЦК КП(б)У, секретар Д. Лебідь 7 вересня 1922 р., доповідаючи Й. Сталіну, В. Куйбишеву та В. Молотову про арешти, писав, що висилати українських професорів за кордон взагалі недоцільно, оскільки там і так склалося досить потужне емігрантське угруповання й рекомендував обмежитися висилкою таких людей у віддалені райони СРСР [649, с. 61].

9 жовтня „усіх висланців” викликав слідчий і, зокрема, С. Єфремову заявив, що його мають вислати з України, але не обов’язково за кордон, а куди він забажає. Від вибору вчений відмовився, однак 5 грудня в ДПУ йому запропонували на вибір такі міста, як Перм, Ташкент або Оренбург. Пізніше з Харкова прийшла телеграма від Х. Раковського з вимогою виїхати академіку до Москви. Посилаючись на цей документ, він, хоча й мав „Проходное свидетельство” до Оренбурга, їхати туди відмовлявся. У лютому 1923 р. надійшла нова телеграма з Москви з повідомленням про скасування висилки вченого. Йому пропонували лише виїзд до Москви. З чого С. Єфремов полегшено зробив висновок, що покладатися в близькому часі на еміграцію „нема чого” [279, с. 214].

1923 рік в житті Сергія Олександровича був теж не безхмарним. Серед його знайомих та працівників УАН настійливо поширювалися чутки про його висилку з країни, а в партійних органах та в ДПУ вживалися конкретні заходи до здійснення цієї акції. Та раптом влада СРСР тимчасово призупинила висилку і залишила С. Єфремова в Києві. У лютому 1926 р. через комунвідділ його намагалися позбавити будинку, в якому він жив [245, с. 344]. У 1927 р. керівні партійні органи знову підштовхували вченого до еміграції. 24 лютого 1927 р. Політбюро ЦК КП(б)У своїм спеціальним рішенням вирішило вислати його за кордон. Однак у черговий раз висилку скасували [585, с. 16].

Інколи у нього були і свої плани щодо виїзду за межі України. За даними В. Міяковського, С. Єфремов кілька разів планував поїздки за кордон. Від О. Лащенка він дізнався, що разом з його сім’єю в одному потязі їхав і академік, але завернув з дороги, вирішивши, що не може покинути

Батьківщини. У одному з листів до Є. Чикаленка С. Єфремов образно охарактеризував своє становище цитатою з „Енеїди” І. Котляревського „Зібравши деяких троянців, обсмалених як гиря ланців, п'ятами з Трої наживав” [279, с. 212]. На думку В. Міяковського, вчений натякав, що більшовики знищили Україну, і він змушений залишити її, як Еней свою батьківщину [262, с. 155]. Однак, в травні 1923 р. справа „виявилась зовсім”: Сергій Олександрович отримав поштою запрошення до ДПУ у справі заслання. Під час візиту його повідомили, що заслання скасовано [245, с. 38]. Вченому тимчасово дозволяли залишитися в Києві.

Непевність становища відбилася у його „Щоденнику” такими словами: „27 травня. Закінчив останній розділ до „Історії українського письменства”. Треба переписати – та й гайда до Берліна. Думаю перечитати серед невеличкого гуртка знайомих в Академії”. Одна з причин того „спокою” у Сергія Олександровича, мабуть, в остаточному відході його від політичної діяльності. Хоча час-від-часу якась новина чи газетний виступ ще бентежили його душу, мовляв „написав, полегшив душу (animam levavi...) та й буде з мене” [245, с. 41].

Зміни, які відбувалися в країні, наступ компартійної реакції відразу ж відчував на собі С. Єфремов, і з 1924 р. аж до часу арешту – 21 липня 1929 р. він уже не мав вільного часу. 26 березня 1924 р. вчений писав: „Трус, усякі чутки непевні, процес, який мене глибоко хвилює – все це держить нерви в напруженому стані. Так і ждеш, що якась капость станеться. Вертаєшся додому з думкою: яка чергова прикрість тебе стріне”. Хвилюватися, звичайно, було за що, Л. Чикаленко повідомляв йому, що по Харкову ходить „поголовка”, ніби С. Єфремов приїжджав до Харкова в грудні організувати „праве українство [245, с. 96–97].

Але були й інші обставини, які ставили родину вченого, як і іншу інтелігенцію, в скрутне становище – голод і нестатки. Місячної платні вистачало лише на придбання декількох фунтів хліба. Не було найнеобхідніших речей: одягу, дров, гасу для освітлення осель. Вчений у такі

дні писав: „зранку мусив мандрувати аж на Деміївку по дрова. Знову день пропав на дурничку. А скільки ж днів пропадає” [245, с. 49]. Дрова носили на собі, бо не було й транспорту. Н. Полонська-Василенко писала, що академіки голодували. В 1921 р. вони отримали лише десять відсотків належної їм заробітної платні. Пайки – житнє борошно – почали давати лише у 1922 р. Багато вчених і серед них В. Вернадський, О. Левицький, М. Зеров, В. Петров та інші виїхали з Києва. У 1922 р. академік отримував лише сорок карбованців на місяць (робітник на заводі – 100) і лише у 1925 р. вчені почали отримувати по 80 крб. щомісячно, і крім житнього борошна, їм стали давати крупу, сало та сіль [268, с. 319–325].

Таким чином, на початку 1920-х рр. С. Єфремову довелося вперше у житті тимчасово перейти до підпільного способу життя та діяльності, а згодом, за допомогою друзів і знайомих, випрошувати у нової більшовицької влади охоронні документи. Час переховувань від переслідування більшовиків він використав для написання своїх спогадів „Про дні минулі”, які охоплювали події від дитинства до кінця 1905 р., та впорядкування видань українських літераторів. Після легалізації вчений зосередив свою увагу на звичній для нього видавничій та науковій діяльності, практично повністю відійшов від небезпечної політичної.

Крім літературної праці, С. Єфремов цікавився і церковними справами. 19 травня 1918 р. відбулися вибори Київського митрополита української церкви. Митрополитом став Антоній, відомий до 1917 р. своїми українофобськими висловлюваннями. Коли вже після Лютневої революції 1917 р. на Харківщині попросили його дозволу відправити по селах Великодні молитви українською мовою, він суворо заборонив читати Євангеліє „базарною мовою”, тепер же очолив всю українську церкву. Навіть П. Скоропадського насторожив цей вибір, у спогадах він писав, що з митрополитом Антонієм був у гарних стосунках, але зовсім не поділяв його поглядів. „Він чесно кажучи, [...] чорносотенець старої школи і нічого іншого, як посадити до в’язниці, розстріляти, звернутися за допомогою до поліції в

якості впливу на маси і утвердження православ'я – не може” [270, с. 199–200].

Цей вибір викликав рішучий протест з боку С. Єфремова. На сторінках „Нової Ради” він писав, що обрано людину, що раз-у-раз дихала ворожим духом проти українства, що прославилася своєю реакційною діяльністю спершу в одній, потім і в іншій українській єпархії, що розгромила колись навіть такий скромний притулок незалежної богословської думки, як Київська академія, що неситим оком поглядала на сусідню Галичину й давала у себе захисток зрадникам рідного народу; що заробила собі репутацію найзапеклішого обрусителя й реакціонера. Одним словом – Антонія Храповицького, з ім'ям якого пов'язана така блискуча сторінка в боротьбі з українством, як почаївські видання, робота „всяких Іліодорів, навіть тодішня заборона читати по українськи Євангеліє” [469, с. 279].

Коли 14 жовтня 1921 р. у Софійському соборі відбувався Перший Всеукраїнський Православний Собор, в якому взяли участь 472 делегата, серед них був і С. Єфремов. На Соборі було утворено Українську автокефальну православну церкву (УАПЦ) на чолі з митрополитом В. Липківським. Сергій Олександрович щиро вітав цю визначну подію. Як і деякі з його сучасників, він прихильно ставився до ідеї окремої від Московського патріархату української церкви. Зважаючи на своє походження з родини священників, освіту та друзів, які навчалися разом з ним, С. Єфремов вважав, що незалежна церква – запорука успіху державницьких процесів в Україні. Щоб церковний рух не занепав, щоб він був частиною національного руху, потрібно здійснювати відповідну роботу з керівництвом церкви і Сергій Олександрович просив В. Чехівського взяти на себе цю працю [222, с. 239, 242–243].

Сергій Олександрович з зацікавленням спостерігав за подальшим розвитком церкви. Однак у 1924 р. він зробив для себе невтішний висновок: „дехто з церковної Ради” служить більшовикам. „Система провокацій вже й туди залізла і робить розклад, як у школі, – скрізь” [245, с. 91]. З метою ослабити УАПЦ влада підтримувала альтернативні церковні об'єднання. Спостерігаючи за цим процесом, він відзначав організованість і згуртованість

віруючих, які намагалися захистити храми від захоплення з боку альтернативних церков, яких з тактичних міркувань підтримувала влада.

Враження від радянської дійсності, пристосуванства та вихваляння представників влади отримали у спогадах С. Єфремова осуд. Зокрема, 19 березня 1923 р. він писав, що „все потроху пустіє круг нас. А нового надійного щось мало виявляється. Воно, певно, єсть, та обставини такі, що тільки кар’єровичам вільно голову піднімати” [279, с. 215]. Письменників, які одразу за пайки взяли славити новий лад, він називав „бутербродниками”. Підсумовуючи поведінку багатьох своїх знайомих, зазначав, що нікому вірити, коли найперший приятель продасть, зрадить, угорудить ножа в спину. „Не було гірших часів, та не буде й більш падлючих” [245, с. 98–99].

У 1924 р. С. Єфремов у „Щоденнику” писав, що здирства, насильство і темнота без краю, без просвіту. Війна між „куркулем” та „незаможником”, порізнилися люди, лютують один проти одного і як що трапиться, „зараз підпалюють – хату, клуню, хлівець, а потім і сам горить, бо якийсь приятель і йому удружить” [245, с. 581].

Про радянський лад Сергій Олександрович словами народної сатири зазначав, що лад, який повстав з цього поєднання, в кращому разі від миколаївського різниться тим, що немає царя Миколи II, а натомість став Микола III Ленін. „Це в кращому разі, бо більшої реакції, політичної й громадської, ніж та, що стала за наслідок „твердої вдачі” або прогресивного параліча Леніна, світ ще не видав” [245, с. 38–39; 702, с. 78–79]. Подібні думки висловлювали і його сучасники. Зокрема, М. Шаповал писав, що „союзу жодного нема. Всі слова про „союз”, про „самостійність” є обманом більшовиків [703, с. 267].

Радянська цензура неодноразово ставала на перепоні у листуванні вченого з друзями, які виїхали на Захід, побоюючись більшовиків, зокрема Л. Чикаленком, А. Ніковським [227, с. 146; 209]. З приводу пересилки книжок від Є. Чикаленка С. Єфремов писав, що отримував книжки нерегулярно, незважаючи на те, що, як академік, має право, на одержання літератури без

цензури. Однак у цьому році не одержав жодної посилки, хоча знає, що книжки висилалися. „А я все собі по старому працюю і через те хутора не придбав, хоча на Гоголівській вже третій рік за безплатного двірника правлю. [...] Отак і борсаєшся – між роботою та шуканням, куди тую роботу притулити” [279, с. 227–228].

Єдиною втіхою для С. Єфремова протягом 1920-х рр. залишалося листування з друзями і колегами. І навіть у своїх листах він інколи прохоплюється про своє ставлення до більшовицької влади. У листі до Є. Чикаленка він їхню переписку називав знаковою: „і хоч „содержания оных и не одобрил”, але чимало мені зробилося ясно, бо з розумним і талановитим чоловіком приємно побалакати навіть тоді, коли не згоджуєшся”. Вчений з інтересом слідкував за тим, що робиться по той бік „історичної прірви [279, с. 202].

Для вченого листування було і можливістю обмінятися думками з друзями, вислухати їхні міркування про ті чи інші події суспільно-політичного або соціально-економічного життя. Як він сам зазначав, робота і листування стали запорукою його виживання в умовах радянської дійсності. У своєму „Щоденнику” академік залишив чимало згадок про теми листів, інколи писав про неприховане перечитування його кореспонденції органами нагляду за неблагонадійними громадянами. Деяка частина листів не доходила до адресата, і йому доводилося неодноразово пояснювати причини своєї мовчанки.

Початок українізації Сергій Олександрович сприйняв насторожено і спостерігаючи за її перебігом в Україні прискіпливо коментував у „Щоденнику”: „Сьогодні прислано по мене коня з „Держ. видавництва”, щоб приїхав на нараду про видання українських книжок. [...] То було й слухати не хотіли, а це запобігають” [245, с. 43]. Вважав, що українізація, хоча й недосконала, так як більше на словах, ніж на ділі. Зважаючи на широкі плани з видавництва творів письменників він не вірив у їх реалізацію в умовах посилення ідеологізації.

Однак з часом С. Єфремов помічав і позитивні наслідки „українізації” – зростаючий попит на українські книжки, використання чиновниками української мови, звернення видавництв з проханнями упорядкувати ту чи іншу збірку творів українських письменників та поетів. Для себе він відзначав вади українізації – формалізм, штучність, нещирість. Неодноразово писав у „Щоденнику” про прояви шовінізму з боку представників влади до української мови і культури, острах перед некерованим процесом національного відродження.

Щоденникові записи засвідчують його критичне ставлення до політичних і господарських подій революційної пори і пізніше. Він на початку 1920-х рр. відзначив негативні риси більшовицької влади, коли проста людина поставлена в таку залежність від держави, що перестає існувати як особистість, а селянство приречене на вимирання через непродуманість державної політики у сільському господарстві. Неодноразово засуджував суспільне життя, де „панує лицемірство та безкрайня, невичерпна „пошлость” [245, с. 84].

Спостерігаючи за діями більшовиків, за проведенням їх внутрішньої і зовнішньої політики С. Єфремов зазначав, що не раз, а може сотні разів ставив перед себе питання: „а може я помиляюся щодо большевиків; може моя стара істота просто не розуміє „нових” вимог часу, може мій „старий” міх „нового” вина не вміщає”. Аналізуючи політику влади, спостерігаючи за діями чиновників, читаючи періодичні видання, він писав: „коли перед мене стають оті – брехня, провокація, хвастовість, пошлість, які становлять головні риси большевицької системи” – то ставлення може бути лише негативним. За таких умов, на його думку, держава не зможе розвиватися, вона або задушить суспільне життя і сама загине, або суспільне життя знищить державу. І підсумовуючи, зазначав: „не приймаю системи на брехні й провокації, на світовому дурилюдстві заснованої. Навіть кров, насильство, якщо воно одверте й щире – можна зрозуміти, коли не простити. Але не брехню, не лицемірство, не провокацію – огидні знаки розтлінного режиму. І він мусить

загинути. На гнилизні нічого твердого не збудуєш” [245, с. 91].

Ці думки С. Єфремова стали найбільшим доказом „антинародного духу” у руках слідчих і суддів на процесі СВУ. Слідчі однозначно сприймали подібні записи в нотатках як антирадянські, націоналістичні, спрямовані на підрив авторитету радянської влади і компартії.

Характеризуючи С. Єфремова, варто відзначити, що назвати його пересічною людиною неможливо. Він був в міру амбітним, цілеспрямованим, саркастичним у ставленні до влади, що ж до людей, то вони його часто називають розсудливим, добрим і терплячим. Одна з його визначальних рис – спостережливість – часто призводила до появи різких і безкомпромісних суджень у його записах. Негативи людських вчинків – підлабузництво, кар’єризм, пристосовництво – він сприймав як найгірші людські риси.

Сергій Олександрович завжди знаходив можливість допомогти молодим письменникам. В. Бойко, автор монографії „Марко Вовчок”, згадував, що під час праці над книгою користувався домашньою бібліотекою С. Єфремова. На прохання колег вчений писав рецензії на десятки наукових праць, художніх твори молодих авторів (П. Тичини, Т. Осьмачки, М. Рильського, М. Івченка), зустрічався з ними, давав цінні поради і зауваження [469, с. 284].

Іноді до нього зверталися навіть з дріб’язкових питань. Г. Костюк, який був тоді учнем М. Зерова, писав, що звертався до академіка за консультаціями щодо окремих моментів історії української літератури, псевдонімів українських політичних діячів [250, с. 142]. С. Єфремов ніколи не відмовлявся допомагати молодим дослідникам, надав необхідну літературу, консулював, підказував походження тієї чи іншої інформації з життя письменників і поетів.

Сергій Олександрович був складною, непоступливою людиною, яка не змінює своїх переконань, і це іноді відвертало від нього його сучасників, як було у випадках з О. Пчілкою, М. Міхновським., М. Шаповалом. Але він мав багато друзів, однодумців, таких як В. Доманицький, Ф. Матушевський, Є. Чикаленко, А. Ніковський, В. Дурдуківський, О. Лотоцький, М. Левицький, В. Самійленко. Найголовнішими рисами його вдачі були також рішучість та

безкомпромісність. Багато що важили у визначенні його ставлення до людей особистісні переваги, але головними для нього були: любов до України, її народу, до рідної мови, до села, його звичаїв, до української літератури та її творців. На тлі рішучості в обороні національних здобутків існувало в ньому повне заперечення приниження національної гідності інших народів, в тому числі українофобства і юдофобства.

У 1924 р. повернувся до Києва В. Самійленко. Він оселився з хворою дружиною та старою, німичною тещею в підвальній кімнаті на бульварі Шевченка, 42, хворів, не мав ані пенсії, ні гонорарів. С. Єфремов як міг підтримував його, допомагав віддавав останнє, що мав, через Академію клопотавсь про пенсію, „що дещо (сот зо три) таки й дано було” [245, с. 288].

Перед смертю, яка сталася 12 серпня 1925 р., В. Самійленко надиктував О. Тулубу невеликі спогади, де є й такі рядки: „Почуваю в своєму серці щиру подяку тим, хто в теперішньому стані здоров'я піклуються якомога, щоб підтримати мене, добуваючи мені допомогу, як А. Кримський, С. Єфремов, О. Дорошкевич, П. Тичина” [469, с. 285–286]. С. Єфремов спільно з Л. Старицькою-Черняхівською та П. Тичиною взяв участь у похованні В. Самійленка на подвір'ї Будаївської церкви.

У 1926 р. сталися дві визначні події в житті вченого: відкриття Інституту Тараса Шевченка, де він взяв на себе редакторську роботу з видання повного зібрання творів поета, та власний ювілей. Святкування з цього приводу відбулося в будинку Наукового товариства ім. Т. Шевченка на Трисвятительській вулиці. Запрошення на вечір отримали лише близькі друзі С. Єфремова, що дало підставу ДПУ в майбутньому трактувати цей ювілейний вечір як організаційне зібрання майбутньої підпільної організації під назвою „Спілка визволення України”.

С. Єфремов за час праці в УАН зажив чимало й опонентів. Найперше у нього були складні стосунки з керівництвом через неприйняття більшовицької ідеології та критичне ставлення до новітньої радянської бюрократії. Про таких людей нарком освіти УСРР О. Шумський на червневому пленумі ЦК КП(б)У

1926 р. говорив, що партія в цілому та її керівники мусять стати і керівниками українського суспільного культурного будівництва, тобто оволодіти українською мовою й культурою. Бо цей суспільно-культурний процес не може бути без керівництва, без вождів. Природа порожнечі не терпить. Не станемо на чолі цього процесу, то з'являються другі ворожі і нам вожді. Він зазначав, що всі ці „Грушевські, Дорошкевичі, Гермайзе, Єфремови, Ніковські, Зерови й інші їм подібні”, що в 1919 – 1920 рр. тимчасово обірвали свої суспільні зв'язки з Україною, тепер знову відновляють ці зв'язки й намагаються керувати новим радянським суспільно-культурним життям [226, с. 149–153; 763].

Цікавий сам по собі перелік прізвищ, наведений у промові. Закладаються основи ставлення до них, нагнітається ворожість, створюється міф про „фашистів” або „націонал-фашистів”, „ідеологічних ворогів” [293, с. 11–12; 377, с. 31; 442; 643, с. 75; 306, с. 18–19]. У радянських виданнях без будь-яких коментарів називали учасників УЦР та українських політичних партій ворогами радянської влади. Зрозуміло, що влада відчувала гостру конкуренцію з боку своїх колишніх та й теперішніх суперників, які відмовились від політичної діяльності, зайнялися більш звичною для себе культурницько-просвітницькою, з якою вправлялися значно краще, ніж новітні будівники світлого майбутнього. Звідси і негативні реакція, заклики до усунення з суспільно-культурного життя, як не шляхом виживання і змушування до еміграції то давно випробуваним і більш звичним – цькуванням через підконтрольну пресу, залякуванням або репресіями.

В наступні, складні для С. Єфремова роки, він критикує академічне оточення, Президію Академії за брак принципності та самостійності і за пристосуванство, засуджує адміністративно-командний стиль управління, який, був результатом нової політичної системи. Критикує методи керівництва державою, негативні процеси, ним породжені, не оминає й самого засновника системи – В. Леніна та керівника того часу – Й. Сталіна. Особливу тривогу викликає у нього орієнтація суспільства не на творчу працю, а на політичну

риторику.

Одночасно намітився конфлікт С. Єфремова з Наркоматом освіти й особисто з його керівником М. Скрипником, який прагнув зробити Академію слухняним знаряддям політичного режиму. М. Скрипник повчав учених, організував обрання в академіки В. Затонського, О. Шліхтера та й самого себе. До складу Академії наук введено представників од Наркомоса і надано їм право вирішального голосу при прийнятті господарських та навіть дослідницьких питаннях. Всі аргументи вчених відкидалися як безпідставні. А коли потрібно було, тоді нарком освіти наказував комусь із своїх прихильників виступити, – і ті виступали, не рахуючись ні з ким. У найвідповідальніші моменти слово брав М. Скрипник і переносив справу на політичний ґрунт таким способом: „А, ви чините опір, не згоджуєтесь з нами – отож ви йдете проти Радянської влади, проти робітників і селян”. Така немудра аргументація, допомагала керівництву Народного комісаріату освіти, тримати під контролем „голосующее стадо”, яке знало вже, як голосувати, і голосувало одноголосно та одностайно [469, с. 290].

3 травня 1928 р. відбулися вибори до ВУАН. Чиновники на чолі з М. Скрипником спробувала було відверто взяти під повний контроль Академію наук. Більшість вчених відповіла на ці заходи голосуванням. Звичайно, цей крок було сприйнято як непокору керівництву. С. Єфремов зазначав, що у наркома освіти вистачило нахабства не тільки самого себе призначити в академіки, але й наполягати на призначенні його особи головою засідання [245, с. 624].

Наступного дня з С. Єфремовим зустрівся Д. Заболотний і розповів про свою розмову зі М. Скрипником, який так охарактеризував вченого: „Це наш ворог, одвертий, бо й сам з цим не ховається і непримиренний. Ми за ним слідкуємо безупинно. Ми знаємо, що він пише за кордон і що йому пишуть з-за кордону” [245, с. 625].

Неважко собі уявити рівень кандидата в академіки, людини, яка очолює освіту й культуру в республіці, яка звинувачує академіка в листуванні з

закордоном. С. Єфремов в щоденнику записує і про те, як „аскет” М. Скрипник на одному з зібрань, закидаючи політичну неблагонадійність та класову чужість, звинуватив його навіть у бучному святкуванні свого ювілею. Попросивши слова, академік замість очікуваного каяття заперечив таку інформацію, що викликало незадоволення наркома освіти [245, с. 613].

Між тим голосування в Академії наук виявилось невтішним для М. Скрипника, головою засідання обрали В. Вернадського, кандидатури наркома освіти на інші посади не отримали належної підтримки. Перед М. Скрипником була альтернатива: або залишити так, як є, або заарештовувати „контрреволюціонерів”, чи розігнати протестуючих, чи закрити ВУАН [245, с. 627–628]. Ні те, ні інше в той час застосовано не було.

Розгніваний невдалим балотуванням, М. Скрипник пройшов в академіки в Білорусії разом із В. Затонським. Зроблено це було таємно, без необхідних рекомендацій ВУАН. До Білоруської Академії було направлено листа з проханням обрати М. Скрипника і В. Затонського на паритетних засадах, що сприяло б зміцненню науки і дружнім зв'язкам між науковими установами. Бюрократична хитрість спрацювала. Але щоб стати водночас академіком в Україні, потрібно було усунути С. Єфремова не лише з посади віце-президента, а й з ВУАН взагалі. І тут прагнення Наркома освіти збіглися із загальною політикою офіційної Москви щодо України та її вчених. Із ліквідацією інакодумства в компартії, засудженням усіх так званих партійних ухилів, прийшов час і української інтелігенції, ідеалом якої завжди була самодостатність і самостійність.

Що ж до спроб М. Скрипника поновити лави академіків за рахунок партійних діячів, агресивних та малоосвічених, то тут С. Єфремов був безкомпромісний, непримиренний та різкий. Його безкомпромісна позиція в ВУАН, високий моральний авторитет серед науковців та української інтелігенції викликав незадоволення компартійних функціонерів. Людина, яка прилюдно відмовлялася співробітничати з радянською пресою, ганьбила пристосуванців і конформістів, була приречена, незалежно від політичних

переконавань і зовнішньої лояльності до режиму.

Коли в радянського керівництва зникли останні надії на „світову революцію” і на перший план вийшло зміцнення великодержавного моноліту, зростання національних еліт і національних культур, насамперед, української, стало сприйматися як смертельна загроза. І вибірково сплановані репресії проти української інтелігенції, приблизно від 1928 р. починають переростати в масовий терор [514, с. 452].

Опальним академіком дедалі частіше цікавиться й політичний розшук, і це помічає С. Єфремов, зауважуючи, що він є вже безперечним кандидатом на мандрівку до Наримського краю. Стеження почалося давно, що дало йому привід зауважити, про те що ДПУ за два тижні викликали і допитували про Академію п'ять співробітників ВУАН, вимагали від них „давати відомості” надалі і, взявши підписку, що нікому про це не скажуть, відпускали. Органи нагляду цікавили найбільше внутрішні стосунки між М. Грушевським, А. Кримським та С. Єфремовим. Хто що говорить, що робить, запитують про те, яку політичну роботу робить Сергій Олександрович і в чому проявляється його ненависть проти влади [245, с. 437–438].

17 грудня 1928 р. С. Єфремов записує до щоденника свою розмову з президентом ВУАН Д. Заболотним, який, розповідаючи про бесіду із М. Скрипником, зауважував, що той настроєний проти академіка і поводить себе дуже „войовниче і непримиренно”, збирається поставити його на коліна, якщо він не покається і не попросить прощення. Вчений для себе визначає можливу лінію поведінки: „Навколішки я не стану, каятись не буду – отже, перспектива вияснюється: мандрівочка, і, мабуть, неблизька, пахне” [245, с. 710].

В окремих наукових публікаціях висловлювалася думка про причетність М. Скрипника до долі С. Єфремова. Факти свідчать, що це упереджений підхід. Хоча ставлення Наркома освіти до академіка було неприязним, а інколи і ворожим, таким же воно було і в інших керівників республіки [585, с. 16].

У травні 1928 р. голова Львівського Наукового товариства імені Т. Шевченка К. Студинський у газеті „Діло” опублікував статтю, в якій піддав

гострій критиці керівництво ВУАН за формалізм у роботі, недостатнє залучення до постійної роботи науковців із західноукраїнських земель, засилля в ВУАН академіків-росіян і „малоросів” [432]. У зв’язку з цим відповіддю К. Студинському стала стаття С. Єфремова „Про двох лицарів” у цій же газеті за 25 липня 1928 р. [417], де він доводив помилковість поглядів К. Студинського і безпідставність звинувачень на адресу наукової установи. Ця публікація стала причиною дискусії в галицьких виданнях та підставою для публічного осуду вченого в УСРР. У своїх листах до В. Липинського Д. Дорошенко аналізуючи дискусію між вченими і зауважував, що Сергію Олександровичу „одному слову я більше вірю, ніж усім соплеменникам Студинського взятим вкупі” [253, с. 299]. В радянських публікаціях академіка звинувачували у контрреволюційній діяльності лише за те, що він опублікував свою відповідь у „буржуазних” засобах масової інформації.

Сергій Олександрович був упевнений, що більшовицьке керівництво України спеціально інспірувало подібну наклепницьку кампанію. Його упевненість ґрунтувалася на тому, що результати ревізії ВУАН, на які посилалися його критики, були оприлюднені 10 червня, а стаття голови НТШ з цитуваннями цих матеріалів опублікована 3 травня, майже за місяць до їх офіційного оприлюднення [245, с. 637, 664–665, 703].

До розгортання ідеологічної кампанії проти Сергія Олександровича доклав зусиль і тодішній представник дипломатичного корпусу СРСР у Львові Ю. Коцюбинський, який у зверненні до Уповноваженого НКЗС СРСР у Харкові від 6 серпня 1928 р. писав, що у зв’язку з полемікою між К. Студинським і С. Єфремовим варто „аби у нашій пресі з’явилася низка статей, які подавали б нашу оцінку становища Української Академії наук” і в Західній Україні; „усіх дивує, чому советська преса не звертає уваги й не подає власної оцінки стану справ в Українській Академії наук” [657, с. 503].

21 вересня 1928 р. Політбюро ЦК КП(б)У розглянуло питання щодо Сергія Олександровича. Основним доповідачем виступив відомий на той час публіцист, завідувач відділу агітації і пропаганди ЦК КП(б)У А. Хвиля. Для

засідання підготували відповідне до розгорнутої в пресі проти вченого кампанії цькування рішення. В якому відзначали, що стаття академіка С. Єфремова в „Ділі” (органі УНДО) спрямована проти політики Радянської України в області Української Академії наук, є відкритим контрреволюційним виступом [216, с. 187]. А Хвиля як офіційний пропагандист компартії вважав, що необхідно доручити нашій пресі підняти громадську думку проти контрреволюційної діяльності академіка і дискредитувати його в очах широких мас радянської інтелігенції. Політбюро вирішило, що після проведення цієї роботи за необхідне вислати вченого за межі України, а питання про місце заслання вирішити додатково [44, арк. 57].

З того часу у пресі УСРР розгортається цькування, спрямоване проти С. Єфремова та „єфремовщини”, яке продовжувалося як до його арешту влітку 1929 р., так і в 1930 р. в період проведення слідства і судового процесу СБУ. Наступні кроки влади стимулювали кампанію проти вченого в тодішніх засобах масової інформації, а також додатково керівництво України переймалося організацією численних зборів трудових колективів з метою засудження „єфремовщини” [384, с. 12]. С. Єфремов у щоденнику інколи фіксував свої враження від повідомлень про ці заходи. 13 жовтня 1928 р. він зазначав, що загальні збори професорів, студентів і службовців Інституту народної освіти прийняли рішення засудити „протирадянську шкідливу” українській культурі роботу академіка, що проявилася у низці його праць і виступів у „Ділі”, що дискредитує висококваліфікованого працівника України [245, с. 674]. Тексти подібного змісту стали публікуватися в різноманітних радянських виданнях. Вчений розумів, що його опоненти силкуються зробити з нього ворога української культури. Вважав, що йому вдасться витримати такий пропагандистський тиск і зберегти свою репутацію науковця. 1 грудня 1928 р. він звернувся з заявою до Президії ВУАН з поясненням відносно своєї публікації в закордонній пресі [48, арк. 38–39]. Однак до його думки ніхто прислухатися не бажав.

31 грудня 1928 р. під тиском керівних органів республіки Президія

ВУАН змушена була прийняти проект резолюції, яка засуджувала його „контрреволюційну діяльність”. Д. Заболотний дав С. Єфремову прочитати проект документу. Вчений обурився, назвав його наклепницьким. Голова ВУАН пояснив, що Президії було поставлено ультиматум: якщо рішення не буде підписано, академіка зашлють у Наримський край. Особливо наполягав на цьому М. Скрипник. Він обіцяв: якщо резолюція буде ухвалена, вченому дадуть спокій [245, с. 715].

У 1928 р. С. Єфремова, за рішенням Президії ВУАН, було фактично усунуто від будь-якої організаційної та адміністративної роботи в органах ВУАН. Наприкінці цього року він зазначав, що зняття з посад (секретаря Відділу та з численних комісій: статутної, господарчої, ювілейної сприймає позитивно. Робота в них відбирала багато часу, а це перешкоджало науковій роботі. „Підлішого часу не було і не буде, що ж, лишається пити отруєний келих до дна” [245, с. 716].

Цькування вченого продовжилося і в наступному році. 1 січня 1929 р. опубліковано рішення Президії ВУАН, яка розглянувши справу академіка С. Єфремова й вислухавши його пояснення: 1) вважає за неприпустиме й засуджує суворо його виступ з полемічною статтею, скерованою проти політики органів радянської влади в закордонній пресі та ще й в тій, яка вороже ставиться до радянської влади („Діло”); 2) Президія відзначає, що не можна бути академіком УСРР, не захищаючи її від її ворогів та не беручи активної участі в переведенні в життя заходів радянської влади та її роботи в справі культурного і господарчого будівництва; 3) Зауважує академіку його хибну позицію та приймає до відома його заяву до Президії ВУАН; 4) вважає за потрібне звільнити його від усякої організаційної та адміністративної роботи в органах ВУАН, залишаючи за ним лише наукову працю, де міг би виправдати обов’язки громадянина Радянської Республіки [245, с. 718].

За вказівкою партійного керівництва розгляд академічних справ переноситься в тогочасну радянську пресу. Політбюро ЦК КП(б)У вважало за необхідне проведення кампанії спрямованої проти вченого і доручило

П. Любченкові, М. Скрипнику і А. Хвилі розробити план її проведення [46, арк. 7]. Всі без винятку газети друкують матеріали, спрямовані проти „єфремовщини”. Ця тема обговорюється на мітингах, які провадяться на заводах і фабриках, в державних установах, навчальних закладах різних рівнів. Сергій Олександрович вважав, що для влади це стало способом приглушити власні вади, прорахунки і навіть прямі зловживання [469, с. 294].

Організатори „засуджень” діяли вперто і послідовно, так як передбачали сформуванню негативне ставлення громадськості до особи академіка ВУАН. Так, 6 січня 1929 р. до Дніпропетровського, Київського, Харківського, Одеського окружних партійних комітетів надіслано таку директиву: Президія ВУАН розглянула й засудила відомий виступ академіка С. Єфремова. Постанова з цього приводу оголошена в пресі („Комуніст”, № 1 (2667) від 1 січня). У ній мова йшла про те, що зважаючи на стан Академії, радянська спільнота може визнати цю постанову Президії за задовільну. Ухвала Президії викликає опір з боку деяких академіків, тому ЦК КП(б)У пропонує негайно прийняти постанови солідарності з резолюцією серед наукових робітників та студентства. Постанови потрібно провести через окружні бюро секцій наукових робітників, правління вузів (бажано разом із науково-дослідними кафедрами, що містяться при них). Загальні студентські збори (1–2 вищих навчальних заклади), конференції наукових робітників, що скликатимуться перед всеукраїнським з’їздом наукових працівників, та також і ті наукові товариства й організації, де можна буде провести відповідні резолюції. Питання про академіка С. Єфремова потрібно ставити на чергових засіданнях зазначених вище організацій, аби такі збори не набули характеру засідань спеціально скликаних з цього приводу. Необхідно досягти того, щоб всі ці зібрання ухвалили резолюцію про приєднання до постанови Президії ВУАН. Резолюції варто вміщувати в місцевій пресі й передавати через РАТАУ. Також було визначено календарний план проведення кампанії та зразок резолюції зборів: „Збори заявляють, що радянське суспільство всякі спроби виправдання академіка Єфремова може розглядати як солідарність з антирадянським

виступом і дасть рішучу відсіч усім, хто це пробує робити” [49, арк. 5–6].

Думки про боротьбу з інакодумством, яка в ті роки набувала дедалі більшого розмаху, також відбилися в щоденнику Сергія Олександровича. 25 січня 1929 р. він зазначав, що шпигунство, висліджування і доноси, влада сприймала, як слугування пролетаріатові. „Нещасний пролетаріят, іменем якого вся ця гидота робиться, і нещасна країна, в якій панують шпик і донощик. Куди вона докотиться – це можна наперед угадати” [245, с. 728].

Про політичну атмосферу тих часів, яка розбещувала й молодь, С. Єфремов писав, що 1 лютого 1929 р. з Одеси йому прислали студентську газету, в якій вміщено чергову статтю спрямовану проти „єфремовщини”. Вчений охарактеризував її як донос від першого рядка і до останнього. Донос на товаришів, на професуру, на громадян, на всіх разом і на кожного зокрема. „Якийсь скрежет зубовний, а не газета. І це молодь, студентство!... А в Києві по школах заведено „легку кавалерію”. Це загони комсомолії, що ставлять собі завданням шпіонаж, висліджування і, звісно, донос у належне місце про все, що їм не до вподоби” [245, с. 730]. Влада прикриваючись потребами суспільства організовувала написання відповідних „заяв”. Сергій Олександрович сприймав подібні організаційні кроки, як такі, що підривають моральні цінності народу, штучно створюють образ ворога з будь-якої людини неугодної правлячим колам.

Сергій Олександрович до останнього не полишав надії на покращення в країні. Ці зміни на його думку мали відбутися за допомогою сільської молоді, яка повинна витіснити всіх пристосованців і побудувати справжнє демократичне суспільство. За спогадами Т. Осьмачки, вчений засуджував конформізм і говорив, що „коли людина починає пристосовуватися до завойовників, то втрачає себе, робиться креатурою цих завойовників. Вона вже стає, хоч би мала найблискучіший талантизм, чужою для свого одноплемінника, і ворогом для свого селянина, що є основою нашої нації” [264, с. 176].

6 лютого 1929 р. С. Єфремов зазначав, що гоніння на нього посилювалися. Резолюції про його ворожу діяльність масово приймаються на заводах і у

навчальних закладах. З цього приводу вчений писав, що „студенти виявили свою політичну активність, засудивши одностайно виступ академіка Єфремова. Дешева активність, та ще й під батогом. Бідні, що б вони – від Заболотного з Корчагою до останнього студента – робили, коли б я не дав їм приводу таким дешевим коштом активність виявляти” [245, с. 732].

У лютому 1929 р. схожі рішення ухвалено на черговій київській конференції де оголосили „боротьбу з єфремовщиною” і на харківській де прийняли відповідну резолюцією, після промови С. Семковського [245, с. 738]. Це лише частка з того, що було опубліковано в тогочасній пресі, однак ці фрагменти свідчать про цілеспрямовану акцію проти одного з найвідоміших у той час академіків України. Відгукуючись на їх появу Сергій Олександрович у „Щоденнику” залишив свої враження, які містять жорстку критику державного і суспільного життя, фіксують прояви морального занепаду окремих людей, які його оточували. Навряд чи така критика могла сподобатися владі.

Перспектива стала зовсім безнадійною, коли „єфремовщина” з легкої руки М. Скрипника стала критикуватися і засуджуватися на сторінках не тільки українських, а й московських та ленінградських газет. На думку істориків, арешт С. Єфремова відповідав інтересам ЦК КП(б)У, особисто М. Скрипника і начальника ДПУ В. Балицького, якому випала можливість провести гучну справу і показати результати своєї успішної боротьби з „контрреволюцією” в Україні.

В. Балицький добре розумів, що ідеологічних кліше замало, аби засудити С. Єфремова, потрібні були конкретні звинувачення, співучасники і хоч якісь докази. Так було інспіровано так звану „справу СВУ”. Порушення справи не було випадковістю чи помилкою або збігом обставин. Це було однією з ланок заздалегідь спланованого знищення української інтелігенції, яка була зразком для молоді у своєму ставленні до негативів суспільного життя. ДПУ діяло цілеспрямовано й наполегливо, готуючись у будь-який момент викрити на догоду партії „контрреволюційний елемент”.

Подібні прилюдні виступи та масований і цілеспрямований тиск засобів масової інформації штучно створювали атмосферу масового психозу, таврування „шкідників” і „контрреволюціонерів”, впливали на свідомість людей, дезорієнтуючи не тільки робітників із селянами, а й інтелігенцію.

В. Дурдуківський у грудні 1929 р. у щоденнику зазначав, що гурток безпринципних, аморальних людей всіх і все давить і глушить, не дає жити, дихати, позбавив усіх і все прав і волі, робить страшні, нечувані в історії насильства. Все це прикриває машкарою комунізму, а всі мовчать, слухаються, коряться, вихваляють своїх гнобителів, не зупиняються ні перед якими жертвами, щоб догодити їм. І єдиним, хто не схилив голову став С. Єфремов, а за це його цькують, травлять, ганьблять [129, т. 48, арк. 20–21].

У своїх спогадах Б. Антоненко-Давидович писав, що Сергій Олександрович був далекий від комуністичних ідей, не вірив у їхнє майбутнє, й не мав ніякої охоти сприяти їхньому здійсненню, але він був водночас і далекий від бажання активно боротися з ними: нова національна політика Комуністичної партії після XII з'їзду його цілком улаштувала: мовляв, якщо більшовики хочуть розвивати далі українську культуру, ми охоче будемо співпрацювати з ними [229, с. 427].

Сумніву тут можна піддати слово „цілком”, тому що С. Єфремов мав суттєві претензії й до національної політики, а не лише соціальної, але вважав, що якихось зрушень в ній можливо досягти лише поступовим еволюційним шляхом, а не примусом, він був принциповим ворогом усяких революцій, повстань, насилля та переворотів.

Таким чином, ставлення С. Єфремова до більшовицької влади та ідеології було різко негативним і саркастичним. Видимі досягнення партії і народу він сприймав через призму життя, яке було далеким від того, що описувалося в засобах масової інформації УСРР. Негативи суспільно-політичної та соціально-економічної сфер викликали в нього неприхований осуд і презирство. Представники більшовицької верхівки, заклопотані пошуками авторитетів, які потрібні були їм для вихваляння радянського стилю

життя, з непідробною ворожістю ставилися до тих, чия думка яких не співпадала з офіційною позицією. Саме через свою відвертість і відкритість вчений і постраждав. Політичному режиму конче необхідно було очорнити, а бажано і знищити того, хто серед українства (як і УСРР, так і в українській еміграції) був зразком чесної і неупередженої людини.

5.3. С. Єфремов та „Спілка визволення України”

Створення СРСР, індустріалізація й колективізація обумовили дедалі більше зосередження влади у Москві. Для України це означало, що мрії, ілюзії та досягнуті успіхи в самоврядуванні, в галузі освіти і культури в 1920-ті рр. поступово згорталися, нівелювалися або й грубо ліквідовувалися як „буржуазні”, „націоналістичні”, „ворожі”. Систематично знищувались майже всі аспекти радянської „самостійності” України, закріплені у „найдемократичнішій” Конституції світу. Керівництво СРСР на чолі з Й. Сталіним прагнуло перетворити Україну в звичайну, підконтрольну центру адміністративну одиницю СРСР. І кожний, хто негативно ставився до централізації, обвинувачувався у неіснуючих злочинах чи створенні міфічних контрреволюційних організацій, зазнавав переслідувань і репресій з боку влади. Однією з таких організацій стала „Спілка визволення України” на чолі з С. Єфремовим, яка нібито існувала у 1926 – 1929 рр.

Вся попередня історіографія проблеми так і не змогла відповісти на всі питання щодо СВУ [519; 727; 730]. Головним з них залишається факт існування організації, її програми, керівництва, учасників, філіалів та напрямів діяльності. Дослідження всіх вищеназваних складових є однією з актуальних проблем сучасної історичної науки. Вивчення політичного процесу щодо СВУ в українській історії дає відповіді на причини припинення українізації, механізм розгортання масових репресій в УСРР у 1930-х рр. і фабрикації матеріалів щодо інших „антирадянських” утворень [132–140].

На першому етапі наступу представників тодішньої влади проти

потенційної опозиції в Україні основною мішенню стала українська інтелігенція, особливо та, що була пов'язана з колишніми урядами УНР та небільшовицькими партіями 1917 – 1921 рр., а також видатні діячі культури й науки. ДПУ фабрикувала „таємні антирадянські організації”, застосовувала фізичний і психологічний терор, змушуючи своїх жертв визнавати участь в антирадянській роботі. У такий спосіб влада в особі ВКП(б) виправдовувала жорстокі покарання засуджених, дискредитувала всіх, хто їх підтримував або співчував, готувала ґрунт до низки наступних арештів [558, с. 174–175; 671, с. 63–64; 726, р. 152; 728, р. 103–104].

Впевнено можна стверджувати, що С. Єфремов був послідовним і впевненим у своєму несприйнятті більшовицької влади. Цю чесність йому і не пробачили, коли розпочалася радянізація ВУАН та викорінення інакодумства серед науковців. Він постає як людина надзвичайно вимоглива до себе і до інших, часто занадто категорична у своїх судженнях, з консервативними смаками [564, с. 163]. Тиск на вчених став посилюватися з приїздом до України в квітні 1925 р. на посаду Генерального секретаря КП(б)У Л. Кагановича, який, на певному етапі схилився до передачі керівництва науковим закладом М. Грушевському.

22 лютого 1926 р. спецкомісія Політбюро ЦК КП(б)У на чолі з В. Затонським ухвалила постанову про необхідність „Вважати за необхідне взяти курс на рішучу боротьбу з правими угрупованнями в середовищі української інтелігенції. Доручити тов. Балицькому через місяць подати доповідь про подальші заходи по розкладу правих угруповань в середовищі української інтелігенції” [649, с. 62].

Поштовхом до розправи над українською інтелігенцією, котра сповідувала національні цінності, стали сумнозвісна „Шахтинська справа”, а також виступ на липневому 1928 р. пленумі ЦК ВКП(б) Й. Сталіна, який закликав органи держбезпеки шукати „шахтинців” у всіх сферах суспільного життя. В Україні на роль лідера антирадянськи налаштованої інтелігенції було обрано академіка С. Єфремова, який ніколи не приховував свого критичного

ставлення до влади і тривалий час був об'єктом уваги ДПУ УСРР [129, т. 11].

26 березня 1924 р. до Київського губернського відділу ДПУ надходить відповідь на цитований лист з ДПУ УСРР. Тут, зокрема, читаємо: „На ваш запит про Грушевського повідомляємо свої міркування. Ніякої політичної користі для нас Грушевський на президентському кріслі Академії наук не являє. Першорядну важливість і значення для нас має посилення незгод у верхах української шовіністичної громадськості, зокрема з найсильнішою нині групою професора Єфремова та всередині її” [649, с. 70].

Ця стратегія ДПУ безвідмовно діяла до моменту остаточного реформування ВУАН у 1928 р. та фабрикації справи СВУ, за якою був заарештований академік С. Єфремов. У листопаді 1929 р. він скаже своєму співкамернику (який був інформатором ДПУ): „Я Грушевському казав, коли заварилася ця каша, що постраждаю не тільки я, але й Академія, і сам він, оскільки врешті-решт візьмуться і за нього. Він сам вже був вражений й безпорадно виправдовувався, що не чекав, що це може трапитись” [649, с. 70].

Останні місяці, які Сергій Олександрович провів на волі, перетворилися у відверте й цинічне цькування, приниження людської гідності. Ніяких, щонайменших, підстав для цього вчений не давав. Його поведінка в стінах Академії була поведінкою чесною, принциповою людини, а конфлікт з М. Скрипником та М. Грушевським не виходив за рамки службових і не мав ознак кримінального вчинку. Він різко негативно ставився до обох, але ніхто з них не шукав не тільки примирення, а бодай найменших кроків до порозуміння.

Цікаво, що коли наприкінці 1927 – у 1928 р. М. Грушевський висловив прагнення до примирення з групою Єфремова–Кримського, це викликало занепокоєння партійних органів і ДПУ. Було вжито відповідних заходів до роздмухування конфлікту. І цей розкол приніс владі бажані результати у її зусиллях, спрямованих на “приручення” й комунікацію ВУАН [649, с. 70]. 21 вересня 1928 р. Політбюро вислухавши доповідь А. Хвилі „Про Єфремова”, прийняло рішення про висилку вченого за кордон [216, с. 187; 645, с. 581–582].

Наприкінці 1928 р. Сергія Олександровича, за рішенням ВУАН, було усунуто від організаційної та адміністративної роботи в її органах. Одразу після виборів в Академії наук, ЦК КП(б)У, заслухавши 4 травня 1929 р. інформацію М. Скрипника про підсумки виборів, одним із пунктів свого рішення вирішує доручити ДПУ відновити справу проти академіка.

Передчуття трагедії не залишало С. Єфремова. Повною мірою це відбилося у його „Щоденнику”. У нього були складні стосунки з чекістами. Ще в середині 1920-х рр. він почав отримувати інформацію від своїх знайомих про збір даних ДПУ на свою особу. Це впливало на його психологічний стан, змушувало задуматися про свої перспективи у відносинах з владою. 8 квітня 1929 р., Сергій Олександрович, відчуваючи неминучість арешту, писав: „Зникла Ліля [Павлушкова]. 3 квітня пішла до подруги вчитися й не повернулася”. Через декілька днів працівники ДПУ зізналися, що вона в них. „За що її взято – невідомо. Арешти тієї ночі були серед студентів великі [...] Бідна, нещасна молодь, яку обплутано шпигами й провокаторами... Що її чекає, та й усіх нас, мешканців цієї рабської сторони проклятої?”. 9 квітня зазначав, що серед в'язнів є намір протестувати голодуванням. Підкреслював, що небезпечними і малоефективними були подібні заходи навіть за царського режиму, тепер це, мабуть, цілком марний захід [245, с. 752].

Л. Павлушкову було незабаром звільнено. Натомість 19 травня 1929 р. заарештовано 22-річного М. Павлушкова – племінника С. Єфремова і Ф. Дурдуківського, який народився у Тулі і приїхав до Києва на навчання, а також його однолітка Б. Матушевського, сина Ф. Матушевського. З приводу арешту М. Павлушкова Сергій Олександрович писав, що „Україну матимемо незабаром у Наримському краї або Мурмані... і, власне, все краще виполюється і нищиться” [245, с. 766].

22 травня 1929 р. С. Єфремов, обдумуючи арешт племінника, писав: „Ліплять їм серйозну справу – мало не організацію „визволення України”! Найновіший спосіб українізації... Наримського краю та Мурману” [245, с. 772, 777]. Неодноразово він у щоденнику занотовував про випадки розкидання

листівок і прокламацій в Києві із закликами боротьби за вільну Україну. Зрозуміло, такі кроки влада не могла залишити без покарання, тому, інспірувавши справу проти М. Павлушкова, одночасно вирішувала дві проблеми: карала тих, хто виступав проти радянської влади, і пояснювала причину такої організованості молоді у діях представників „старої” інтелігенції.

Протокол допиту М. Павлушкова містився на 260 друкованих сторінках. Без сумніву, виготовлений він був заздалегідь, без участі юнака, а потім лише підписаний ним. Після декількох місяців утримання його під вартою хлопець уже охоче давав показання про події 1918 – 1919 рр., про зв'язки С. Єфремова з усіма відомими на той час повстанськими ватажками – Ангелом, Гайовим, Зеленим, Шляховим, Тютюнником [129, т. 70, арк. 4–5, 20–23; т. 71, арк. 18–19; 666, с. 78] та іншими, розповідав про те, чого не міг знати уже хоча б тому, що було йому тоді чотирнадцять років.

В одному з останніх записів С. Єфремов зазначав, що таємно одержав записку від М. Павлушкова з в'язниці, в якій той пише, що його допитують по дванадцять годин на добу, вимагаючи показів проти академіка і що протистояти цій силі він більше не в змозі [245, с. 772]. Допити тривали протягом кількох днів підряд, і, зламавшись, юнак даватиме показання про події, яких або взагалі не було, або якщо і відбувались, то не могли бути йому відомі. Прагнучи звільнення з в'язниці, він, на угоду ДПУ, не тільки обмовив ні в чому не повинних людей, але й написав заяву, в якій пропонував свої послуги інформатора.

Готуючи показовий процес, каральні органи діяли обачніше, ніж завжди; комбінували вже випробувані засоби фізичного насилля та психічного тиску з елементами законності, розставляли психологічні пастки. У звинувачених людей вибір був єдиний: життя за дротом або смерть. Не один раз вони зважували слова слідчих, підкріплені Кримінальним кодексом, що зізнання та щиросердне каяття – обставини, які пом'якшують відповідальність. Тим часом у будь-якій справі є люди, які „ламаються” першими, є й такі, які в подібній

ситуації, рятуючи власне життя, керуються лише особистими мотивами.

Тільки після отримання від М. Павлушкова підпису під сфальсифікованим протоколом його допиту, згоди щодо співробітництва і відповідної розписки, впевнившись, що справу можна розпочинати, у липні 1929 р. здійснено ще дев'ять арештів. Решту звинувачених арештували протягом серпня – грудня [469, с. 299–300].

Психологічний стан С. Єфремова в той час відбиває і його щоденник. 20 травня 1929 р. він писав, що з причин останніх арештів виникла справжня паніка з нищенням документів, листів. Загальна думка – що це нова ліквідація української молоді за те, що вона українська. 8 червня зазначав, що потрібно сподіватися гостей і наступних наслідків у вигляді ув'язнення. „Та це може й краще: так наскучило оце рабське життя, що вже ніякої ціни йому не складеш” [245, с. 766, 772], 18 червня фіксував: „настрій такий, що просто думати не хочеться. Кожного дня, кожної ночі сподіваюся гостей, і починаючи якусь роботу чи справу, не знаю, чи доведеться докінчити [...] З 17 років живу під вічною погрозою щоденного арешту, але ніколи ще так безглуздо це не велося, як тепер, коли діждалися „найпоступовішого” в світі ладу”. 19 червня – „махаєш на себе рукою. Все одно – рокований. Загинеш на рік раніше чи пізніше – хіба не все одно?”, „5 липня. Сьогодні вночі забрали Володимира й цілий гурт його товаришів. Черга тепер за мною” [245, с. 775, 777].

Фабрикація справи проти С. Єфремова розпочалося з того, що з 18 травня по 18 червня 1929 р. в Києві було заарештовано групу молодих людей, яких звинуватили у приналежності до нелегальної молодіжної організації – „Спілки української молоді” (СУМ). Серед них були й такі, що з 1928 р. співпрацювали з ДПУ, спілкуючись з „націоналістично настроєними” особами, надавали органам влади необхідну інформацію. 7 червня 1929 р. начальник ДПУ В. Балицький доповів ЦК КП(б)У, що СУМ „ідеологічно надихав і спрямовував її роботу академік Єфремов” [709, с. 129–130].

Свідчення заарештованих використали для того, щоб зламати і примусити студентів М. Павлушкова, Б. Матушевського, О. Бобира,

Є. Буртака дати інформацію спрямовану проти віце-президента ВУАН, академіка С. Єфремова та інших учасників процесу СВУ. Спочатку ДПУ прагнуло зібрати „компрогат” на підозрюваних, а потім, одержавши формальний привід, вдатися до кримінального переслідування. Необхідну інформації слідчі отримали 27 червня 1929 р., коли М. Павлушков на допиті повідомив, що вперше про існування СВУ дізнався від родичів Сергія Олександровича та директора 1-ої Київської трудшколи В. Дурдуківського. Визнавши себе керівником антирадянської СУМ, М. Павлушков дав свідчення проти вченого і 15 серпня 1929 р. вказав місце у шафі де зберігалися його щоденники [129, т. 72, арк. 298–303; 138, с. 217].

Доповідь про те, на кого й для чого працює „українська буржуазія”, ДПУ почало формувати ще до початку процесу СВУ. Саме це підтверджують доповідні записки, що їх надіслав до ЦК КП(б)У голова ДПУ УСРР В. Балицький 7 та 11 червня 1929 р. Це перші документи, в яких згадувалися майбутні учасники процесу СВУ. Ще не були одержані від заарештованих у травні 1929 р. молодих людей свідчення, а вже вважалося „твердо встановленим, що [...] Єфремов оформлював політичні настрої вказаної антирадянської організації” [50, арк. 29; 706, с. 135]. Все це – зайве підтвердження того, що фахівцями з ДПУ подальший перебіг справи вже був визначений і спланований.

На підставі здобутих під тиском свідчень за період з 3 липня 1929 р. по 19 січня 1930 р. було взято під варту 41 особу, невдовзі вони опиняться на лаві підсудних. Серед них був і С. Єфремов. Саме матеріали його допитів слідчими ДПУ стали основою для створення справи СВУ [574, с. 248–249; 763].

21 липня 1929 р. Сергія Олександровича заарештували. Після цього підготовка до політичного процесу прискорилася. Опинившись за ґратами, вчений заперечував вину і два місяці спростовував інформацію [129, т. 11, арк. 37], яку йому нав’язувало ДПУ, даремно сподіваючись на свій великий досвід протиборства з каральною системою. За даних умов цей досвід не згодився, і він опинився перед нею беззбройний і беззахисний. Проти нього

використали безвідмовну зброю – шантаж, щодо можливої долі рідних і близьких людей.

За спогадами Б. Матушевського, слідчий С. Брук на допитах повторював: „Нам треба українську інтелігенцію поставити на коліна, це наше завдання – і воно буде виконане; кого не поставимо – перестріляємо!” [221, с. 43, 75; 669, с. 110].

Після одного з спілкувань зі слідчим С. Єфремов говорив: „Мені сказано на допиті: ви й такі, як ви, повинні зійти зі сцени сьогоденного культурного і громадського життя, бо ви являєте собою притягальну силу для прихованих і потенціальних ворогів радянської системи [...] Уже підросли нові, радянські кадри української інтелігенції, котрі без шкоди для діла замінять вас [...] ми заллємо кров'ю так званих „свідомих українців” усю Україну. Це ми можемо зробити – ви самі це добре розумієте” [459, с. 169].

Своєрідним підтвердженням авторитету вченого у середовищі української інтелігенції стали спогади Т. Осьмачки про той час. Зокрема, він писав, що Н. Заглада про Сергія Олександровича говорила „ми всі його словами дихаємо, неначе здоровим нашим повітрям... Він наша совість і наш гнів... А якби ви знали, який він сердитий... Він про кого як напише статтю, то вже той навіки пам'ятатиме!.. Тільки, що всі Єфремова дуже шанують. Це наша сила... Це енциклопедія всієї української науки...” [264, с. 176–177].

Що ж примусило вченого визнати провину та ще й деталізувати її? Насамперед, режим знищив його репутацію в очах тодішнього суспільства, а пізніше погрозами і насильством вибив необхідні зізнання. Втім, втрата репутації не могла б примусити непримиренного академіка „пити отруєний келих до дна”. Були й інші чинники. У 1929 р. від М. Павлушкова слідство отримує інформацію про місце переховування щоденника вченого. Існує версія, за якою Сергій Олександрович сказав В. Ганцову після винесення вироку у справі СВУ: „Ніколи не прощу Миколі, Микола для мене вмер. Я йому довіряв більше навіть, ніж Дурдуківському. Він один, Микола, знав той потайник, де я ховаю свої щоденники” [707].

„Залізний” академік, який мав твердий характер, на допиті 10 вересня 1929 р., оговоривши себе, визнав „існування” „Спілки визволення України”, „контрреволюційної організації” і свою до неї приналежність [129, т. 11, арк. 96]. Його зробили лідером СВУ. Такою була воля Й. Сталіна і його оточення, з якими українське партійне керівництво постійно узгоджувало всі найдрібніші деталі. Політичне замовлення було виконане. Так було усунуто С. Єфремова з українського суспільного життя. Незважаючи на це, процес не зламав його волю як послідовного опонента більшовиків, українського патріота, яким він залишався до кінця свого життя.

Сергій Олександрович визнає свою вину в тому, що з 1926 р. заснував контрреволюційну організацію СВУ („Спілка визволення України”) і до 1929 р. керував її діяльністю. Це була величезна перемога С. Брука, старшого уповноваженого Київського ДПУ „з української контрреволюції”. Слідчий майстерно „обробляв” академіка, переконуючи його взяти на себе неіснуючі гріхи, аби убезпечити нові покоління українців, насамперед науковців, митців, літераторів, від репресій, від того, щоб на них не впала тінь С. Єфремова та представників його генерації, які повинні зійти з „історичної сцени”.

С. Брук запевняв: якщо академік не „підіграє” владі, будуть проліті ріки крові „свідомих українців”. Отже, він, як символ старої епохи, мусить усвідомити свою високу місію, а влада обіцяє йому та його колегам „легкі” вироки. Тут Сергій Олександрович, як людина порядна, завагався. А слідчий блискуче закріпив власний успіх натяком на те, що в разі незгоди жертвою чекістського слідства стане О. Дурдуківська, його фактична дружина. І вчений капітулював, написавши, що таки „очолював” СВУ [706, с. 137; 707].

Однак С. Єфремов не зрозумів, що це був не компроміс зі слідчими органами, а лише початок фальсифікації справи. Слідчий С. Брук вимагав деталей, подробиць контрреволюційної діяльності академіка, який списав стоси паперу на „свідчення” про те, що могло хоч якось підпадати під поняття „злочин”. Збереглися свідчення інформатора, якого підсадили до камери, де тримали Сергія Олександровича. Останній повертався з допитів розгублений і

пригнічений. Це був уже інший С. Єфремов. Він пояснював, що від нього вимагають нових зізнань, а головне – деталізації. „Так не пишть!” – поспівчував сусід. „Як же я можу не писати, – відповів вчений, – я ж дав слово” [704; 708, с. 86].

Будь-які припущення, а існують лише вони, є гіпотетичними. Варто зважити на те, що каральні органи мали безліч засобів такого тиску і, без сумніву, використали найбільш дієві, щоб зламати Сергія Олександровича. Хоча ці засоби й відомі, нагадаємо деякі: побиття, тортури, приниження людської гідності, погрози смертю та переслідуванням близьких, нелюдські умови утримання, обіцянки та запевнення – від конфіденціальних зізнань до звільнення вже притягнутих до слідства. Каральна машина не була бездумною, не страждала відсутністю логіки і нездатністю до аналізу. І вже після кількох допитів безпомилково обирала тактику слідства. До того ж надто високою була ціна за провали у розслідуванні справи, яка контролювалася ЦК Компартії і особисто Й. Сталіним. Випадки, коли ДПУ було безсилим зламати чийсь волю – нетипові й поодинокі [469, с. 303].

У липні разом з С. Єфремовим були заарештовані завідувач 1-ї Київської трудової школи В. Дурдуківський [288, с. 50–51] та викладачі Ю. Трезвінський, О. Гребенецький, Н. Токаревська. Спершу була ідея створити так званий „контрреволюційний центр” на базі саме цієї школи, але для цього бракувало масштабності, тому цей задум було забраковано. Справа мала бути більш представницькою, міжрегіональною. Один по одному до в’язниці потрапляли люди, які становили небезпеку для більшовицької політики, люди, котрі, як і Сергій Олександрович, відверто висловлювали свою позицію і ставлення до влади. Серед них – В. Чехівський, один з засновників УАПЦ, А. Ніковський – відомий літературознавець та публіцист, міністр закордонних справ УНР, науковий співробітник ВУАН.

За ґрати потрапили В. Щепотьєв – професор Полтавського інституту народної освіти, літератор, перекладач, член полтавської архівної комісії; М. Слабченко – академік, видатний історик, автор численних історичних

монографій; вчені В. Ганцов, Г. Голоскевич, О. Гермайзе, В. Дубровський, письменник М. Івченко. Майже останньою з цього списку кинули до в'язниці Л. Старицьку-Черняхівську – дочку М. Старицького [706, с. 134].

Таким чином, слідча робота працівників ДПУ розпочалася з „найслабшої ланки”, за допомогою якої можна було не лише розпочинати слідство, але й „творити” вияснення і деталі розгалуженої „контрреволюційної організації”, метою якої було створення самостійної України. Такою ланкою для слідчих стала молодь з оточення С. Єфремова – М. Павлушков і Б. Матушевський – діти близьких та дорогих йому людей. Як і слід було сподіватися, у одного з них не витримали нерви, не вистачило мужності і М. Павлушков „дав” необхідні свідчення. Знаючи про це із записки, академік у цій ситуації проявив слабкість, сподіваючись, що його племінник не буде свідчити проти нього, до останнього вірив у те, що про місце перебування його щоденника ніхто не дізнається і його не потрібно буде знищувати.

3 листопада 1929 р. Політбюро ЦК КП(б)У ухвалює рішення про проведення судового процесу над СВУ у Харкові, для чого має бути виділено „з числа звинувачених не більше 40 чоловік. У грудні 1929 р., під час підготовки процесу, в ДПУ УСРР з'являється низка документів, які вирішують організаційні та процедурні питання процесу, буквально деталізують усе, що має відношення до організації. Ці документи надходять до ЦК КП(б)У, ЦК ВКП(б) та ДПУ СРСР. 18 грудня 1929 р. ЦК КП(б)У ухвалив рішення про склад суду над учасниками СВУ. 23 грудня цього ж року В. Балицький у присутності заступника наркома юстиції УСРР М. Михайлика допитав найголовнішого підсудного – С. Єфремова [708, с. 90].

2 січня 1930 р. Й. Сталін у листі до ЦК КП(б)У та РНК УСРР забажав „погодити” з Москвою план ведення справи на суді. Він надсилає до Харкова С. Косіору та В. Чубареві шифрограму такого змісту: „Когда предполагается суд над Ефремовым и другими? Мы здесь думаем, что на суде надо развернуть не только медицинские фокусы, имевшие своей целью убийство ответственных работников [...]. Наша просьба согласовать с Москвой план

ведення дела на суде” [543]. І справді, всі деталі процесу СВУ узгоджувались з московським керівництвом, хоча ДПУ пропонувало і свій сценарій процесу за підписами начальника Секретного відділу ДПУ УСРР В. Горожанінова і начальника II-го відділу Б. Козельського [217; 630, с. 48; 705, с. 92], яких вважають головними організаторами фабрикації. Це, перш за все, „Докладная записка о результатах работы по вскрытию украинского контрреволюционного подполья по Украине в связи с делом „СВУ”, „Меморандум до делу Одесской филии „Спілки визволення України”, „Докладная записка о деятельности медицинской линии „СВУ”, „Ориентировочный список арестованных по Киеву, которые подлежат представлению на процессе”, „Кандидаты к процессу с периферии” [129, т. 238, арк. 1–4].

Особливої уваги заслуговують рукописні записи, зроблені на документах. Так, в „орієнтованому списку” до „Президії СВУ” вписана письменниця Л. Старицька-Черняхівська, а також академік М. Слабченко, якому згодом відведуть роль керівника Одеської філії. Навпроти прізвищ окремих „кандидатів до процесу з периферії” стоять „плюси”, що свідчить про вибірковість зі сторони обвинувачення. Включення до списку учасників СВУ переконує у тому, що ДПУ намагається знищити окремих представників української інтелігенції, перш за все за їхні переконання, які знаходять відгук у суспільстві [467, с. 112; 468, с. 178–179; 477, с. 7–8; 598, с. 13–14].

Ось як описував у 1930 р. складену в ДПУ версію існування СВУ тодішній нарком освіти України М. Скрипник. Ніби існувало два центри організації – „внутрішній” і „закордонний”. На чолі першого стояла „замкнута”, законспірована група колишніх соціалістів-федералістів і соціал-демократів: С. Єфремов, колишній міністр закордонних справ УНР А. Ніковський, письменниця Л. Старицька-Черняхівська, соціал-демократ О. Гермайзе, педагог В. Дурдуківський, колишній професор В. Чехівський – колишній член ЦК УСДРП, а далі керівник УАПЦ. Зважаючи на авторитет С. Єфремова як віце-президента ВУАН, СВУ тримає в своїх руках цілу низку наукових установ ВУАН – науково-педагогічне товариство, інститут наукової

мови, всенародну бібліотеку, медичне товариство тощо [129, т. 238, арк. 1–10].

На думку слідства, СВУ організує разом з тим цілу низку філіалів-груп по багатьох містах: в Одесі, Харкові, Дніпропетровську, Полтаві, Чернігові, Вінниці, охоплюючи переважно стару „буржуазну” українську інтелігенцію. провадячи вперту, хоч і приховану, роботу – виховання контрреволюційних кадрів з числа студентів буржуазного, куркульського походження. Молоді контрреволюційні сили були об’єднані у додатковій організації СУМ, члени якої виступали за масових агітаторів СВУ серед студентства й куркульського селянства [129, т. 3, арк. 1–9; 734, с. 459].

У документах ДПУ, які нараховували 238 томів (поданих до судового розгляду та копій), на понад 100 тисячах сторінок рукописного та машинописного текстів не зафіксовано жодного конкретного злочину обвинувачених в участі в СВУ [131]. Йдеться лише про певні „злочинні” наміри, розмови, якісь проекти, але не про конкретні дії. Інша характерна риса документів, що були підготовлені в ДПУ УСРР наприкінці 1929 р., – їхній абсолютний антиукраїнізм. Практично на кожній сторінці згадуються „буржуазні націоналісти”, „петлюрівці”, „шкідники”.

Показовою в цьому аспекті є „Докладна записка про результати роботи по викриттю українського контрреволюційного підпілля в Україні в зв’язку з справою СВУ [129, т. 238, арк. 1–10]. Цей досить великий за обсягом документ містить підсумки роботи ДПУ у тодішніх окружних центрах України і переконливо засвідчує: основний удар організатори справи спрямували проти української інтелігенції. Під „націоналістичними” розумілися буквально всі гуртки, об’єднання. Засоби масової інформації спеціально спотворювали і намагалися дискредитувати саме поняття „визволення України”, подаючи його тлумачення як зраду з боку С. Єфремова і його колег, продажність на користь імперіалістичних інтересів Польщі та інших країн [309; 427; 443, с. 3–4; 651, с. 97].

Вважалося, що СВУ за допомогою іноземних держав та емігрантських сил підбурювала селянство проти колективізації, готувала вбивство

Й. Сталіна, К. Ворошилова та інших радянських високопосадовців, прагнула відокремити Україну від СРСР [47, арк. 14]. Використавши цей судовий процес для створення атмосфери підозрливості та небезпеки, радянські органи безпеки перейшли до широкого наступу проти найбільш національно свідомої частини українства – інтелектуальної еліти. В цей час в більшості, чесні люди протистояли підлості і насильству, незалежно від того, наскільки ці дії усвідомлювалися, як антисталінські, вони сприймалися як опір політиці уряду. Утвердження сталінської системи зовсім не було схожим на шлях переможців, а скоріше схожим на важкі, виснажливі битви зі слабким, але відчайдушним опором ідеологічного противника [457, с. 9].

Аналізуючи показання про причетність до так званої діяльності СВУ, можна зробити висновок про відсутність в них конкретних фактичних даних щодо її існування. Переважна більшість свідчень являють собою здогадки, припущення, які не підтверджуються конкретними фактами та іншими доказами. Все це викликає сумніви, як у достовірності свідчень, так і висновків, зроблених на цій основі слідством і, згодом, судом.

Повідомлення ДПУ стало сигналом для шельмування СВУ й розпалювання в пресі психозу навколо неї, формування упередженої громадської думки. За задумом ініціаторів публікації, вона повинна була стати своєрідним детонатором для вибуху широкого обурення діями змовників. Особливо сприяли роздмухуванню пропагандистської кампанії виступи на мітингах і в пресі керівників партійних, радянських і правоохоронних органів. 23 листопада 1929 р. на мітингу викладачів і студентів вищих навчальних закладів у Харкові, де спалювались солом'яні фігури С. Єфремова і В. Чехівського, голова ДПУ В. Балицький, зокрема, сказав: „Це не лише демонстрація студентства, це демонстрація підтримки органів ДПУ, котрі ведуть боротьбу з недобитими залишками контрреволюції. Ці залишки пробують організувати змови проти влади робітників і селян. Нас підтримує пролетаріат, всі трудящі нашої країни [...]”. Наприкінці промови він закликав студентів „очиститись від усякої багнюки і ще наполегливіше будувати

українську пролетарську культуру [648, с. 74–75]. Напередодні розгляду справи СВУ судом Політбюро ЦК КП(б)У приймає останні рішення щодо її проведення і організації суспільної підтримки [45, арк. 42; 754, с. 214].

9 березня 1930 р. в Харківському оперному театрі розпочався судовий процес над „Спілкою визволення України”. Суд відбувався в приміщенні оперного театру Харкова, в присутності представників різних установ, кореспондентів газет. Прокурорами виступали: П. Михайлик, заступник наркомюста, Л. Ахматов, заступник прокурора Найвищого суду і прокурор київського суду Биструков; крім того були присутні громадські обвинувачі – головну роль відігравав П. Любченко, натхненник і організатор процесу. Головою суду був А. Приходько [566, с. 8–9]. Під час засідань суду С. Єфремов вів себе стримано і, за спостереженням сучасників, навіть байдуже. Відповіді давав однозначні, зрідка намагався висловити свою думку, з прихованим сарказмом коментуючи офіційні звинувачення.

Незважаючи на „каяття”, прикладом мужності і щирості С. Єфремова по відстоюванні своєї позиції в суді можуть стати його висловлювання щодо розуміння „шкідництва”. Коли голова суду А. Приходько запитав його, що він може сказати у справі шкідництва на ідеологічному фронті, зокрема в Інституті української наукової мови, вчений відповів так: Коли шкідник затоплює шахту, то він при ній не залишає своєї візитної картки, а науковий працівник інституту, склавши словник, ставить своє прізвище, то кожному дається право щось сказати про цей словник і заперечити, коли в ньому подано щось не так. Взагалі на такій роботі шкідництво неможливе [273, с. 479].

В останньому слові С. Єфремов зауважив: „Під час суду для мене цілком ясна стала моя вина. Більш того, навіть без мене і самої справи не було б. Судове слідство остаточно показало мені, що більшість підсудних, добрих у своїй сфері працівників, малосвідомі люди – обивателі в політиці. Визнаючи цілком свою провину, я прохаю Найвищий суд одважити мені повною мірою, але прошу взяти на увагу те, що мої товариші тут прилюдно обіцяли дальшою своєю роботою на користь трудящих виправляти свої помилки” [469, с. 328].

Незважаючи на те, що у судовому засіданні допитали лише 5 свідків, а конкретної провини підсудних не було встановлено, 19 квітня 1930 р. Верховний суд УСРР за „контрреволюційну діяльність” і участь в СВУ виніс вирок 45 особам [459, с. 169; 136; 213; 562, с. 77–78], серед яких були 2 академіки ВУАН, 15 професорів, 2 студенти, 1 директор середньої школи, 10 учителів, 1 теолог і 1 священник УАПЦ, 3 письменники, 5 редакторів, 2 кооператори, 2 правники і 1 бібліотекар. 15 підсудних працювало в системі ВУАН. 31 особа колись входила до різних українських політичних партій, 1 був прем'єр-міністром, 2 – міністрами уряду УНР, 6 – членами УЦР. Серед засуджених був і С. Єфремов. Йому винесли смертний вирок, який був замінений десятьма роками ув'язнення.

Цей процес став свого роду політичним гаслом для наступу проти тих сил національного відродження України, уособленням котрих були представники старої, в першу чергу академічної, інтелігенції, а також діячі УАПЦ [231, с. 90–91; 275, с. 92; 546, с. 218–219]. Тим самим процес СВУ мав на меті не тільки фізичне, а й моральне винищення тих інтелектуалів, чийми зусиллями політика „українізації” сприяла підвищенню самосвідомості українців і усвідомленню України як держави. За задумом організаторів, це мав бути суд не стільки над конкретними особами, скільки над цілим періодом національно-визвольної боротьби українського народу. На думку В. Михальчука, лише у такий спосіб чекісти могли очорнити діячів національного руху того часу [389, с. 30–31]. Підсудні, відібрані ДПУ, мали символізувати цей період, його філософію, світоглядні засади.

Однією з перших установ, що зазнали головного удару, стала ВУАН. Під час процесу СВУ називалися імена багатьох працівників Академії, уряд запровадив цензуру на її видання, став закривати найдіяльніші її секції й виганяти з наукових установ „буржуазних націоналістів”. У 1931 р. розпущено історичну секцію М. Грушевського, а самого вченого під приводом того, що він причетний до таємної організації, вислано до РСФРР (Кисловодськ), де він в 1934 р. помер. Значно суворіших переслідувань зазнали його колеги і учні.

На підставі службових документів ДПУ, які вдалось виявити, можна стверджувати, що СВУ в тому вигляді, як це подавалось у 1929 – 1930 рр., не існувала, її справу було цілеспрямовано сфабриковано і вміло використано для антиукраїнізаційної політики. Вирішальним наслідком цих заходів з боку ДПУ наприкінці 1932 р. та на початку 1933 р., за вказівкою Й. Сталіна, стало згортання політики коренізації-„українізації”.

Усунення О. Шумського з посади наркома освіти не призвело до повної русифікації. М. Скрипник, нарком освіти у 1927 – 1933 рр., виступав активним захисником української культури і науки, вважаючи можливим поєднання інтернаціоналізму і елементів національного відродження. Примусова колективізація, придушення критичного мислення серед комуністів, кристалізація каральних структур на тлі загострення соціально-економічної ситуації й можливості голоду – все це було ув’язане сталінським керівництвом з черговим наступом проти „буржуазних націоналістів” [725, р. 142–144].

Автор вважає, що СВУ не була реальною організацією і справа проти неї стала черговою фабрикацією ДПУ УСРР, метою якої була дискредитація українського визвольного руху під час судового процесу над СВУ в Харкові. Фактично відбулася фальсифікація і щодо існування організації, і щодо її керівництва, а особливо програмних положень і напрямів практичної діяльності об’єднання, які були скомпільовані з БУД.

Подана інформація лише засвідчила те, що на території радянської України існувала велика кількість незадоволених владою і об’єднаних у групи людей, але аж ніяк не в одній організації. Серед таких структур було БУД в Києві, товариства в Одесі, Полтаві, на Кубані. В подібних гуртках перебували як представники старшого покоління, так і молодшого. Каральним органам досить зручно було об’єднати такі розрізнені групи для того, щоб одним ударом розправитися з неблагонадійними, довести їх організованість, а відповідно „шкідництво” і „буржуазний націоналізм”.

За спогадами В. Гришка, завершення процесу СВУ викликало появу полеміки щодо реального чи уявного існування організації і ролі в її діяльності

С. Єфремова. Його близькі знайомі описували його як особу, здатну організувати „повстання” „хіба на письмі”, а не насправді, оскільки він був „з крові й кості культурником-легалістом, а не підпільником” [497, с. 122].

Д. Дорошенко, який представляв в еміграції гетьманський рух, публічно піддав сумніву існування СВУ. 24 березня 1930 р. в листі до редакції львівської газети „Діло” він писав: „взагалі не можна вірити тому, що вони [в УСРР] пишуть про харківський процес і що вони вкладають в уста обвинувачуваних” [317, с. 4]. І. Мазепа та П. Феденко теж фактично заперечили існування СВУ, в створенні якої, на їх думку, брали участь більшовицькі агенти. Вважалося, що такі заяви робилися для того, щоб, „хоч трохи полегшити долю підсудних” [447, с. 3; 593, с. 30–31]. Насправді українці за кордоном ніяк не могли вплинути на долю звинувачених, вирок був відомий наперед.

Л. Білецький у статті „Злочинці” зазначав, що більшовики спровокували і сфальшували судовий процес, для того, щоб позбутися безкомпромісного оборонця української визвольної ідеї С. Єфремова. Слідчі вдалися, на думку автора рукопису, навіть до фабрикації покайного слова вченого [25, арк. 11].

3 травня 1930 р. на засіданні групи УРДП в Празі один із провідних діячів партії А. Яковлів зачитав доповідь про процес СВУ, в якій проаналізував вирок суду і прийшов до висновку про фальсифікацію справи. 21 травня 1930 р. один із лідерів УРДП М. Славинський, який був особисто знайомий з багатьма звинуваченими, не зміг пояснити поведінку підсудних. „Це все дуже неясні і невинуваті для нас на сьогодні речі” [428, с. 6–7; 429, с. 2–3], – зауважував він. А це ще раз підтверджує думку про фабрикацію справи ДПУ, оскільки про існування СВУ не було відомо за кордоном, незважаючи на її нібито тривалу діяльність. Видання „Розбудова нації” вважало, що СВУ було більше ідейним центром українського руху в УСРР ніж терористичною організацією [320, с. 55]. С. Єфремов та інші підсудні були добре знайомі тим, хто емігрував. Їхні свідчення й зізнання виглядають штучними не тільки для українців-емігрантів, але й для сучасних дослідників.

Про фальсифікацію справи СВУ свідчать також архівні матеріали кримінальних справ тих засуджених у справі СВУ, які з цього приводу притягалися повторно. У 1950 р. Особливою нарадою при МДБ СРСР за приналежність до антирадянської націоналістичної організації був відправлений у заслання В. Ганцов. У своїх показаннях він відзначив, що у 1930 і 1938 рр. вже піддавався репресіям за участь у СВУ, хоча про діяльність цієї організації нічого не знав, не був її членом.

У своїх скаргах від 21 січня, 22 березня і 12 червня 1957 р. В. Ганцов стверджував, що в СВУ не перебував і до арешту в 1929 р. нічого про цю організацію не знав. Відбуваючи покарання, він бачив декого з засуджених у цій справі, зокрема С. Єфремова і А. Ніковського. Вони йому розповіли, що СВУ не існувала, була фіктивною, що вони змушені були підтвердити свою керівну роль у ній, оскільки їм пред'являлись вигадані показання інших осіб, вирвані під тиском слідчих органів [706, с. 135].

Матеріали справи СВУ вдалося ретельно вивчити у 1988 – 1989 рр., в ході всебічної перевірки, яку здійснили співробітники тодішнього КДБ УРСР. Ось деякі основні висновки: незважаючи на те, що в обвинувальному висновку і вироку відзначено наявність програми і статуту СВУ, які доводились до членів організації в усній формі, 14 обвинувачених на попередньому слідстві показали, що нічого про це навіть не знали, 21 особа з числа обвинувачених взагалі не допитувалася з цих питань. У матеріалах справи не простежується конкретний організаційний зв'язок СВУ з закордонними емігрантськими формуваннями. Як видно із свідчень низки осіб, котрі були засуджені, але вижили, на них чинився психологічний і фізичний тиск [650, с. 191].

У 1992 р. Т. Ільченко в листі до газети „Рада” писала про події Другої світової війни: „Вже під час німецької окупації з мамою зайшли до Онисії Дурдуківської і вона розповідала, що Сергію Єфремову пригрозили: якщо не підпише тих фальсифікованих паперів, необхідних слідству, то її заарештують. Знаючи, що тортури зведуть її в могилу, Єфремов, рятуючи кохану, підписав все, що від нього вимагали” [585, с. 19].

Таким чином, аналізуючи матеріали слідства та свідчення сучасників процесу, варто відкинути думку про реальне існування СВУ. Процес був потрібен владній верхівці для знищення залишків інтелігенції, придушення „вільнодумства” та інакомислення в СРСР, підриву авторитету тих, хто вважався останнім бастионом чесності і „совісті нації”.

Українські політичні угруповання по-різному поставилися до харківського процесу і до питання реальності існування організації. Так, віденський часопис „Червоний прапор” не сумнівався в існуванні СВУ та її намірах. У травні 1930 р. часопис писав: „Судять петлюрівщину, виконавців петлюрівських політичних замислів. „Спілка визволення України” була організацією петлюрівської уенерівщини” [433, с. 3]. Подібної точки зору дотримувалися і укладачі матеріалів передсудових зізнань звинувачених „Ганебна діяльність петлюрівщини” [481].

Львівська газета „Новий час” також повірила сфальсифікованим даним щодо діяльності СВУ та засудила каяття обвинувачуваних. У статті Д. Паліїва під назвою „Гріхи С.В.У.” зазначалося: „Можна виправдовувати становище підсудних у процесі С.В.У. спеціальними умовами більшовицької дійсності. Але виправдати їх неможливо. Не стало їм гарту духа. Виступаючи в 1-ому акті героями, в другому вбиралися в маску трусів” [407].

Перебуваючи під враженням судового процесу М. Лівицький зауважував: „Деякі українські політичні діячі ще й досі висловлюють сумніви щодо існування СВУ на чолі з Єфремовим, Чехівським і іншими”. Він вважав, що організацію „створили” самі більшовики або можливо, що СВУ не була дуже міцною організацією і що її діяльність не була на висоті конспіративно-революційних завдань, бо її керівники не мали революційного досвіду. Але такі люди, як С. Єфремов, В. Чехівський, не могли виконувати наказів більшовиків і стверджувати, що СВУ існувала, оскільки її насправді не було. На думку М. Лівицького, уряд УНР на чужині був поінформований про те, що СВУ таки реально існувала і діяла. Вона утворилася з БУД, що діяв протягом 1920 – 1924 рр., частина членів якого залишилася на Україні, а інша –

емігрувала [593, с. 30–31].

26 травня 1930 р. із заявою „У зв’язку з процесом СВУ” виступив голова тогочасного уряду УНР в екзилі В. Прокопович. У ній зазначалося, що лідерів СВУ судили за патріотизм, за опір комунізмові, за культурну роботу, за прагнення самостійності України, та за надію на відновлення УНР, що метою процесу було ослабити український національний рух і змусити народ визнати радянську владу. В заяві стверджувалося, що процес не зламав народної волі, лише виявив своє безсилля та показав цілому світові, що українці і після 10-ти років радянської влади ставляться до більшовиків, як до завойовників [686, с. 272–273].

Один із лідерів варшавської групи УСДРП Л. Чикаленко невдовзі після харківського процесу зазначив, що СВУ в Україні складали люди різних партій, переважно соціал-демократи та соціалісти-федералісти, ті з них, які один одному довіряли і густою мережею розкинули „по цій Україні свої впливи” [445, с. 94]. М. Славінський на допиті стверджував, що ті соціалісти-федералісти, які залишилися на території УСРР, згодом стали керівниками створеної ними СВУ [131, арк. 94]. Про реальність існування переконувала у своїх спогадах і публікація Н. Павлушкова [265, с. 5; 266, с. 20–21; 633], однак вона не змогла дати чітких відповідей на питання – чому С. Єфремов з поміркованого інтелігента враз перетворився у революціонера.

Влітку 1930 р. у статті А. Яковліва „Харківський процес „Спілки визволення України” здійснена спроба пояснити поведінку підсудних через аналіз юридичної сторони процесу та зроблено узагальнення щодо його значення в суспільному житті України. Він стверджував, що СВУ реально існувала як організація. Аналізуючи характер звинувачень, автор статті відзначав, що не ті безглузді обвинувачення в розпродажу України закордонному капіталові, в перетворенні її в колонію, в поверненні поміщиків потрібно було виставити проти підсудних, а обвинувачення в ненависті проти „совітської влади, в підтримці ворожих совітській владі настроїв села, в прагненні скорого скинення її та визволення України” [453, с. 3, 6].

Сучасники і дослідники, які аналізували мотиви процесу вважають, що суд мав замаскувати дійсну суть тодішніх відносин в Україні, а саме – ненависть населення до влади, вірність українського народу ідеям УНР і надії на швидке визволення [453, с. 3; 641, с. 53]. Подібні думки поділяв і С. Підкова, додатково він підкреслював патріотизм та ідейність її учасників [637, с. 39–40; 267, с. 172–173; 638, с. 10].

Узагальнюючою політичною оцінкою судового процесу над СВУ в контексті українського національно-визвольного руху можна вважати такі слова А. Яковліва: „З фактів, які сьогодні відомі нам після закінчення процесу, виявилось, що крім тих кількох десятків чільних представників української інтелігенції, яких було „препаровано” в льохах ЧЕКИ та виставлено потім на всенародне видовисько в процесі СВУ та СУМ, ще тисячі українських інтелігентів було замордовано або розстріляно, десятки тисяч українських селян заслано” [452, с. 13]. О. Миколаєнко цілком погоджується з такими зауваженнями, вважаючи подібні судові процеси способом боротьби ДПУ в Україні з українським національним рухом, або окремими його представниками [388, с. 8]. К. Туркало зауважував, що СВУ, була чи ні, готувала суспільство до активного супротиву проти репресивних заходів влади [274, с. 27–28].

Таким чином, розглядаючи і порівнюючи думки про можливість існування СВУ, варто зауважити, що ніяких реальних фактів їх прихильники не надали. Думку ж про існування СВУ висували з суто практичних міркувань – показати „боротьбу” українців проти радянської влади, накреслити перспективність розвитку національно-визвольного руху на майбутнє.

Вже перебуваючи у в'язниці в березні 1931 р., С. Єфремов написав до Секретаріату ВУАН листа, в якому власноруч віддав розпорядження стосовно подальшої долі документів, які зберігалися в нього в кабінеті та в кімнаті Комісії для видавання пам'яток новітнього українського письменства. Кожен рядок листа засвідчує, по-перше, чітке розуміння вченим його подальшої трагічної долі, а по-друге, – безумовну порядність науковця, який докладно

вказує, що з матеріалів кому належить віддати, зокрема, ВУАН – автографи Шевченкових повістей та поезій („Більшу книжечку”), офіційне „Дело” Т. Шевченка, архів П. Куліша; Пензенському архівному управлінню – архів Д. Бібікова; Науковому товариству імені Шевченка в Львові – автографи восьми листів Т. Шевченка; В. Ігнатовичу – „Малу книжечку” Шевченкових поезій. Не забуває С. Єфремов у Р.С. нагадати навіть, що „канапка та приналежні до неї кріселка в кабінеті” є власністю співробітниці ВУАН Н. Полонської-Василенко [548, с. 95].

Докладних відомостей про життєвий фінал С. Єфремова немає. Засуджений до десяти років позбавлення волі, він, за свідченнями очевидців, перші сім років провів у Ярославському політизоляторі. Продовжував наукову роботу, складав словники до творів Т. Шевченка, Г. Квітки-Основ'яненка, І. Котляревського, П. Гулака-Артемівського. Крім цієї праці увесь час доповнював словник Б. Грінченка, який мріяв видати після звільнення. Написав спогади про І. Франка, В. Винниченка, М. Кропивницького, І. Нечуя-Левицького. У 1937 р. його перевели до Владимирського політичного ізолятора.

За спогадами М. Татуся, теж засудженого органами ДПУ, у вересні 1931 р. С. Єфремова, А. Ніковського, В. Чехівського привезли до Ярославського політизолятора, де вони перебували до вересня 1933 р. По приїзді московської комісії з ОДПУ більшість українців, поляків і чехів етапом вивезли на Соловки. Лише в ув'язненні в Сергія Олександровича відбувається корінний світоглядний перелом. Він висловлює точку зору про необхідність побудови незалежної Української держави, „і вже досить плькати, сльози лити, а пора вже здобути волю” [272, с. 44, 46].

С. Єфремов помер у одному з таборів ГУЛАГу в Владимирі (Росія) 10 березня 1939 р. (за іншими даними – 31 березня 1939 р.) за три місяці до закінчення строку покарання [129, т. 1, арк. 7; 233, т. 3, с. 602; 755, с. 1].

Тривалий час українська і зарубіжна громадськість вимагала виправдання невинно засуджених у різноманітних судових процесах, серед

них і Сергія Олександровича [579, с. 34–35]. Лише у 1989 р. співробітники КДБ УРСР прийшли до висновків, які заперечували провину засуджених. Було внесено протест щодо процесу СВУ. 11 серпня 1989 р. Пленум Верховного суду УРСР С. Єфремова разом з усіма, засудженими у справі СВУ, реабілітував, оскільки в його діях не виявив складу злочину [646, с. 6–7; 659; 735, с. 134]. З'ясувалося, що у процесі попереднього слідства на них чинився психологічний і фізичний тиск. Саме такий тиск був застосований, зокрема, до М. Павлушкова, який одним із перших дав свідчення про існування СВУ та СУМ [129, т. 70, арк. 20–23].

До кінця днів своїх С. Єфремов листувався з О. Дурдуківською, яка під час Другої світової війни опинилася в Празі, де й померла. Розповідали, що вона заповіла покласти його листи у свою труну. У с. Пальчику при Будинку культури створено музейну кімнату вченого.

Отже, в результаті слідчих дій С. Єфремова було зламано, і він став давати свідчення, необхідні ДПУ. Як результат, це призвело до фабрикації політичного процесу. Вибір засобів тиску на обвинуваченого був величезний і в руках радянських слідчих діяв безвідмовно. Цілком логічним є припущення, що основними аргументами, які зламали вченого, примусили не тільки взяти на себе неіснуючу вину, а й покласти її на інших, стало залякування, шантаж щодо близьких та родичів вченого.

Визнання вини з боку Сергія Олександровича призвело до логічного наслідку „розвінчання контрреволюційних елементів” в Україні і ув'язнення, а разом і ізоляції від суспільства, найбільш колоритної фігури українського суспільно-політичного простору 1920-х рр. Незважаючи на логічні незбіги у свідченнях учасників процесу та фактичну відсутність складу злочину, суд прийняв рішення про його ув'язнення терміном на 10 років. У цілому випадку правова система радянського суду більше керувалася не об'єктивністю, а політичною доцільністю свого рішення. Про це свідчить і масована пропагандистська кампанія в пресі, спрямована на створення образу ворогів держави з С. Єфремова та його оточення.

* * *

Таким чином, завершення національно-визвольних змагань у 1920-х рр. призвело до закріплення на українських землях влади більшовиків. У такій ситуації Сергій Олександрович не полишає своєї суспільно-політичної та наукової роботи. Він намагається усіма можливими для нього засобами підтримати українську інтелігенцію, яка, відмовившись від еміграції, залишилася на теренах Радянської України. Однією з таких форм підтримки та захисту національних інтересів стало заснування восени 1919 р. „Братства української державності”, яке мало консолідувати представників інтелігенції у боротьбі як проти білогвардійської, так і більшовицької експансії. Організація мала детальну програму дій написаних С. Єфремовим разом з однодумцями. Традиційно він звертав увагу на проблеми у сфері національних відносин, негативні явища у культурно-освітньому житті, прояви дискримінації українців-селян, на яких покладав основні надії у майбутньому вирішенні українського питання. Братство проіснувало до 1924 р. і у зв'язку з лібералізацією більшовицького режиму саморозпустилося. Сергій Олександрович відходить від політичної діяльності і скеровує всі свої зусилля і вміння на роботу в Українській Академії наук, яка стала для нього альтернативою безперспективній і самовбивчій політичній діяльності.

Радянська дійсність 1920-х рр. ставила перед С. Єфремовим важке завдання власної самовираженості, що виявилася у веденні „Щоденника”, в якому він висловлює свої зауваження і критику негативів суспільно-політичного та соціально економічного життя УСРР. Формою протесту Сергія Олександровича проти хибної політики більшовицької влади стала чесна відмова від співпраці з радянськими засобами масової інформації. Така відверта позиція й безкомпромісність щодо можливості зближення з партійними і державними колами, відсутність з його боку „хвалебних од” наявній політичній системі призвели до переходу радянського керівництва від тактики терплячого споглядання до відвертого виштовхування непокірного вченого за межі України. Не зумівши позбутися С. Єфремова, політичне

керівництво України вдалося до перевіреного часом способу знищення непотрібних їй людей – публічної кампанії звинувачень у відсутності патріотизму, контрреволюційній діяльності на користь іноземних держав та ворожому ставленні до радянської влади.

З метою остаточно підірвати авторитет академіка політичний режим санкціонує проведення низки арештів, спрямованих на подальшу фальсифікацію антирадянської діяльності вченого. В результаті слідчих дій ДПУ отримує необхідну інформацію, яка призвела до арешту Сергія Олександровича і розробки так званого процесу СВУ. Зламавши опір вченого, слідчі вдалися до відвертої фальсифікації матеріалів розслідування, які створювали видимість масштабної антидержавної діяльності в Україні під керівництвом С. Єфремова так званої Спілки визволення України.

Централізаторська політика радянського керівництва наприкінці 1920-х та у 1930-х рр. викликала хвилю масових репресій, політичних процесів, гонінь на все, що мало будь-яке відношення до українізації. Справа СВУ стала приводом до поступового згортання національного відродження, яке сприймалася керівництвом СРСР як таке, що вийшло з-під контролю влади і рухалося в неприйнятному для Й. Сталіна напрямку. Фабрикація матеріалів справи СВУ, „визнань провини” С. Єфремовим та іншими обвинуваченими призвели до 10-ти річного ув’язненні неблагонадійних, згортання українізації і завершення „радянзації” УСРР. Внаслідок таких дій було підірвано авторитет людини, яка десятиріччями самовідданої праці створювала собі імідж людини чесної, послідовної і непідкупної. Саме завдяки цим рисам Сергій Олександрович хоч і не особливо прославився на політичній сцені, однак зумів завоювати повагу і розуміння з боку громадськості через свою послідовну і зважену позицію, оприлюднену через пресу.

РОЗДІЛ 6

КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНИЦЬКА І НАУКОВА ПРАЦЯ

С. ЄФРЕМОВА

6.1. Видавнича і публіцистична діяльність

Основною рисою української історії кінця XIX ст. було піднесення національного відродження України. Тривав процес формування національної самосвідомості українців, посилювався інтерес до рідної мови, історії, культури. На новий рівень вийшли зв'язки між західними і східними українцями, відбуваються інтеграційні процеси в культурному і науковому середовищах, кристалізуються основні принципи національно-визвольного руху.

Українське національне відродження кінця XIX ст. наочно продемонструвало, що український народ може розвиватися навіть за найскладніших умов. Традиції цього періоду стали важливим надбанням для визвольного руху початку XX ст.

Вагоме значення для піднесення національної свідомості мала українська інтелігенція, яка взяла на себе обов'язок відстоювати національні інтереси у сфері освіти, науки, видавничої справи.

Царський уряд, наляканий революційними явищами у суспільстві, зробив деякі полегшення для діяльності ліберальних організацій, культурницько-просвітницьких закладів та видавництв. Влада почала видавати дозволи на вихід ліберальних газет і журналів, не перешкоджає діяльності видавництв та товариств грамотності, послаблює цензуру тощо.

На початку XX ст. українська інтелігенція, як і еліта інших слов'янських країн в період формування нації, робила все можливе для відстоювання інтересів народу. Особливо важливою у процесі становлення української культури та освіти була видавнича справа, якою займалося багато відомих у той час українських громадівських діячів – Б. Грінченко, Г. Хоткевич,

О. Лотоцький, С. Єфремов, Ф. Матушевський, В. Доманицький.

Український громадівський рух наприкінці ХІХ ст. був неоднорідний і поділявся на радикалів і лібералів. Обидві течії активно займалися просвітницькою діяльністю. Однак перші тяжіли до вирішення політичних питань, а другі – до підвищення загальноосвітнього рівня населення з урахуванням релігійних настроїв, особливостей побуту, мови, ментальності тощо. С. Єфремов належав до тієї частини українства, яка основою формування національної свідомості українців вважала поширення освіти та підвищення самосвідомості народу, яка культурницьку роботу ставила вище за політичну.

Одним із пріоритетів української інтелігенції стає захист української мови, котра в умовах неприхованої політики великодержавного шовінізму сприймалася як небезпечний елемент Російської імперії. Тому влада робила все можливе, щоб його позбутися за допомогою заборон і переслідувань. Асиміляційна політика імперії вбачала основну загрозу в існуванні української мови, яку спочатку вважали окремою від російської, а згодом і взагалі проголосили нікому не потрібним місцевим діалектом.

Незважаючи на труднощі, у другій половині ХІХ ст. українську мову використовували в публіцистиці, наукових дослідженнях. Завдяки невтомній праці письменників, поетів, драматургів на вищий рівень піднялася художня література. Попри широке вживання мови, у різних суспільних сферах громадськості точилася гостра полеміка з приводу можливості і потреби її залучення у царину науки і освіти. У цьому питанні проявилися полярні погляди тогочасної вітчизняної інтелігенції [620, с. 72–73]. Одна частина вважала за потрібне розвивати і підтримувати українську мову, інша бажала піти найлегшим шляхом і влитися до „великого російського моря”.

Показовим у цьому плані став епізод із життя С. Єфремова, коли в 1894 р. він, перебуваючи у лавах семінарської громади Київської духовної семінарії, разом із своїми колегами на звітку про смерть Олександра ІІІ вирішив заспівати „Ще не вмерла Україна...”. Навіть через чверть століття

його хвилювала ця подія, про яку він писав: „З десяток дужих молодих голосів пристає, і лється хвиля гімну неіснуючого народу на неіснуючій „на нашій, мовляв, не своїй землі”, неіснуючою мовою”. Як людина свідомо, він уже ніколи не зрікся своїх юнацьких ідеалів, хоча попереду чекали його незліченні труднощі та випробування [672, с. 6].

Незважаючи на адміністративні перешкоди, українська літературна мова продовжувала розвиватися на народній основі, її використовували на значній частині України. Владні переслідування і заборони викликали в інтелігенції бажання ще більш послідовно запроваджувати її у діловій та науково-теоретичній сферах. З огляду на труднощі у виданні книжок українською, гостро постало питання про заснування власних друкованих видань та видавництв.

Шлях, яким планувала рухатися українська інтелігенція, вибрали традиційний – через задоволення інтересів і запитів народу. У той час погляди С. Єфремова та його найближчих однодумців формувалися значною мірою під впливом російського народництва. Зачитуючись статтями російського публіциста М. Михайловського, які стосувалися індивідуальності, Сергій Олександрович наголошував, що і в національній боротьбі пригнічених націй також обов'язково присутня боротьба за свою національну індивідуальність. І відстоювання цієї національної індивідуальності – основне його завдання.

Однією з постійних і чи не найболючіших тем, яка обговорювалася на зустрічах громадивців по всій Україні, було українське книговидання. Після заборон 1863 р. та 1876 р., які С. Єфремов прирівнював до закону іспанського короля Філіпа II про винищення маврів, українська книжка в Україні стала рідкістю. О. Лотоцький згадував, що „перші партизанські спроби” зробила „Киевская Старина”, яка видала декілька книжечок для народного читання. Здебільшого для задоволення своїх мовних потреб інтелігенція книжки привозила з Галичини, Женев та Петербурга. Зовсім була заборонена, навіть для ввозу, дитяча література – пізнавальна, розважальна і навчальна, в тому числі наукова, перекладна, релігійна тощо. Була заборонена й дитяча читанка

„Оселя”, яку уклав Сергій Олександрович [259, ч. 2, с. 240].

Восени 1895 р. С. Єфремов, В. Страшкевич, О. Лотоцький, В. Доманицький, В. Дурдуківський, Ф. Матушевський [169; 590, с. 5], О. Грушевський, Д. та К. Пилинські, як представники студентської, гімназійної і семінарської молоді, зібралися у невеличкій студентській кімнаті, що знаходилась у будинку на Маріїнсько-Благовіщенській вулиці (*тепер Саксаганського – Л.М.*), та заснували видавничий гурток, який поставив перед собою мету – видання українських книжок. Ідею створення видавничого гуртка подав О. Кониський, який, пам’ятаючи діяльність та традиції попередніх видавничих проектів українців, бажав їх продовжити та розширити. Його ініціатива була підтримана С. Єфремовим. Того ж року гурток випустив свою першу книжку, в 1896 р. було видано ще дві. Новостворене видавництво стало предтечею інших українських видавництв у Києві і було єдиним подібним підприємством до 1905 р.

Видавництво спочатку не мало спеціальної назви, однак це не стало перепорою для активної видавничої роботи. Зважаючи на обставини, сталого складу гурток не мав. З часом виявлялося, що окремим учасникам колективу не до вподоби була такого роду робота, тому, попрацювавши деякий час, такі люди шукали себе в інших сферах діяльності. Зрештою, постійними співробітниками гуртка стали О. Лотоцький, С. Єфремов та В. Доманицький. У 1899 р. до гуртка долучився Ф. Матушевський. За спогадами С. Єфремова, „в особі Матушевського „нашого полку прибувало” хороших товаришів та приятелів, зв’язаних ідейно і особисто” [244, с. 394]. Згодом приєдналися до видавничої справи В. Дурдуківський, який на той час закінчив Духовну академію і працював дяком у Вознесенській церкві на Подолі, та в 1900 р. студент-першокурсник В. Прокопович. Об’єднані між собою і поглядами, й особистою приязню, члени видавництва розуміли один одного, намагалися не конфліктувати через дрібниці, називали себе „артільниками-крутільщиками”. Сам С. Єфремов називав видавництво „найлюбішим мені тоді притулком літературним” [244, с. 444, 448].

Згодом гурток у 1898 р. отримав назву „Київська видавнича спілка”, а з 1900 р. став називатися „Книговидавничим товариством „Вік”. Представники громад розуміли важливість українського книгодрукування, тому ставили в основу своєї діяльності друк недорогих видань для народу. Так, за спогадами Сергія Олександровича, в своїх просвітніх заходах на селі страшенно „ми відчували брак української книжки” [244, с. 384]. Дехто намагався навіть дещо зробити власними силами, – так, Л. Скочковський видав у Києві в 1891 р. громадським коштом книжку „Чия робота важча?”. Дехто домовлявся з відомими київськими видавцями, наприклад, з В. Наголкіним, С. Гомолинським та ін. Особливо видавнича робота пожвавилася після приїзду до Києва О. Лотоцького, якому подобалося займатися книжковою справою і якого С. Єфремов називав „душею видавництва”. Видавнича діяльність Б. Грінченка у Чернігові додатково стимулювала молодь енергійніше готувати матеріали для видавничого гуртка навіть за часів прискіпливої цензури [607, с. 32].

Розпочати видавничу справу гурток планував з видання українських письменників того часу, складання нових брошурок популярного змісту. Першою книгою мав стати літературний твір О. Кониського „У тісної баби”, на який вже було отримано цензурний дозвіл. Кожен з членів видавництва мав коло своїх обов’язків. Зокрема, Д. Пилинському доручено організаційну роботу з друкарнями, О. Лотоцький та С. Єфремов мали займатися підбором текстів до друку та поданням їх до цензурного комітету, В. Доманицький був за писаря та скарбника, згодом за коректора видань. Інші, нетривалі співробітники видавництва, організовували розповсюдження друкованої продукції та збір коштів для чергового проекту. За спогадами С. Єфремова, на друк одного видання потрібно було зібрати від 75 до 100 руб. [244, с. 384].

Видавнича справа спочатку просувалася дуже помалу. За перші роки існування гуртка було надруковано лише чотири збірки. Коли перше видання профінансував О. Кониський, то на наступні три проекти громадівці збирали кошти самотужки. Лише з утворенням ВБЗО у 1897 р. В. Антонович став

виділяти на кожне видання по 100 руб. з коштів, які надавав організації незмінний меценат організації В. Симиренко [244, с. 386].

Видану літературу зберігали на складі й розповсюджували власними силами – через студентів, семінаристів, які під час канікул роз'їжджалися по домівках. На перешкоді новим видавничим планам часто ставала цензура, яка забороняла видання книжок українською мовою. З першого разу цензурний комітет, як правило, забороняв до друку подібні популярні видання. З метою замаскувати текст С. Єфремов змушений був змінювати заголовки, дописувати белетристичні початки і кінцівки, інколи додавати подібні вставки і в середину тексту. Разів по чотири перероблені таким чином рукописи мандрували до цензури з тим, щоб „там загинути”. Однак працівники гуртка не втрачали надії і відправляли рукописи один за одним [244, с. 387]. З часом виробляється ціла система поведінки з цензурою, і досвід переконував, що головне в цій справі – наполегливість і пошук прийнятних варіантів. Спочатку гурток видавав переважно белетристику – „Хрестонос” Дніпрової Чайки, „Оповідання про давнє” (збірка українських письменників), „Де найшов, де згубив” оповідання П. Шуліки. Пізніше стали перевидавати оповідання з попередніх видань, серед них твори В. Доманицького, О. Черняхівського, Г. Стрижевського.

За спогадами С. Єфремова, основною проблемою видавництва став пошук друкарні, в якій можна було б у кредит видати свою продукцію і після реалізації повернути борг. Через посередництво Ф. Матушевського з 1899 р. Сергій Олександрович відправляв книги видавництва до Черкас, до друкарні В. Колодочки. Частину рукописів віддавали іншим видавцям, – аби тільки вийшла книжка, – Є. Губанову, І. Ситіну. Науково-популярні видання відправляли публікувати до друкарні Добродійного товариства в Петербурзі [244, с. 445]. Із заснуванням в 1897 р. першої української книгарні „Киевской Старини” відпала потреба самим пакувати й відправляти видані видавництвом книжки.

Плани гуртка були, як на той час, надзвичайно скромними. С. Єфремов поділяв думку О. Кониського, який вважав, що варто видавати хоча б одну

„книжечку” щомісяця. Однак дійсність вносила свої корективи, і видавати щомісяця книжки не вдавалося. З часом ситуація покращилась і ВБЗО збільшило невелику допомогу своїй видавничій комісії до приблизно 200 руб. [244, с. 446].

У 1897 р. О. Кониський, зважаючи на підготовку на наступний рік ювілейних заходів щодо сторіччя „Енеїди” І. Котляревського, вихід якої став важливою подією, що започаткувала українську літературу, запропонував видавничому колективу укласти збірник української поезії за 100 років. Як зразок він розшукав і показав свою давню, ще в 1870-х рр. складену і заборонену цензурою хрестоматію „Пашниця”, із зразками поезій та життєписами авторів [244, с. 446]. Ідея всім сподобалася, і молодь активно взялася за роботу. Розробили план збірника, вибрали авторів. Кожен учасник видавництва змушений був особисто перечитати свій перелік авторів і обрати найкраще. До поезій пропонувалося додати важливі дати з життя автора. Цілий рік С. Єфремов, В. Доманицький і О. Лотоцький працювали над значним масивом матеріалу. Доводилося щотижня збиратися і обмірковувати окремі поезії, уточнювати дати і факти життєписів. Кожен учасник проекту відібрані за тиждень матеріали приносив на зібрання, і разом все перечитувалося і ухвалювалося остаточне рішення – прийняти чи відхилити. Збиралися переважно в О. Кониського, а коли він на зиму виїхав до Криму, то в О. Лотоцького (на Благовіщенській вулиці) або у В. Бачинського. Кожен з учасників гуртка мав жартівливо-товариське прозвисько: О. Лотоцький – Шпориш, В. Доманицький – Вітер; Ф. Матушевський – Шпонька, В. Дурдуківський – Скавло [244, с. 448–449].

У процесі підготовки та після виходу збірки „Вік” упорядники отримали величезну кількість відгуків – позитивних від читачів та, в окремих випадках, негативних від письменників і поетів. Природно, що вмістити всіх відомих на той час літераторів можливості не було, і от деякі з них образилися на гурток через відсутність їхніх творів. Тривалий час вагалася й Олена Пчілка – вона не могла ніяк визначитися: варто їй вміщувати свої та доньчині (Лесі України)

твори у збірнику чи не варто, потрібно розкривати свій псевдонім чи не потрібно. Упорядники переконували її, що псевдонім уже не становить таємниці і варто залучити їх твори до збірника. Ці та інші моменти призводили до порушення хронологічного розташування авторів у збірнику, помилок і описок. Окрім комічних ситуацій, траплялися і зовсім неприємні. Деякі з авторів намагалися за певну винагороду купити собі місце у збірнику, інші ж писали упорядникам „сердиті листи”.

Технічне редакторство видання завершував С. Єфремов. Потім він віддав переписати рукопис семінаристам-громадівцям і відніс у палітурну майстерню для переплетення. На свій страх і ризик Сергій Олександрович дав збірці назву „Вік” [244, с. 447]. Наприкінці грудня 1898 р. рукопис було відправлено до петербурзької цензури. Вважалося, що вона більш помірковано оцінює українські твори, ніж київська чи одеська. Через три місяці збірка „Вік” отримала право на друк [54, арк. 7–8]. Її планували видати у одній з найкращих того часу друкарень Києва – С. Кульженка. 200 руб. виділила ВБЗО, решту коштів зібрали за допомогою попередньої передплати серед читачів видань „Благодійного товариства”, „Киевской Старины” та за рахунок розміщення рекламних повідомлень у газетах. Зростання числа бажаючих передплатити збірку змусила упорядників збільшити її наклад з 1200 примірників до 1600 [244, с. 450]. Перший том (поезія) вийшов у 1900 р. (перевиданий у 1902 р.), другий та третій (проза) у 1902 р. Завдяки великому попиту на українську літературу серед інтелігенції С. Єфремову та його колегам вдалося не тільки повернути кредит, але й зібрати необхідні кошти для становлення і розвитку самого видавничого гуртка, перетворити його у незалежне від ВБЗО видавництво.

Враховуючи популярність збірки „Вік” серед українських читачів, видавничий гурток отримав додаткові можливості до розгортання видавничої справи. Плани швидко росли, це були вже не фантазії молодих громадівців, а цілком реальні запити українського суспільства в особах тих читачів, які зверталися до „Віку” з численними проханнями про відправлення на їхні

адреси тих або інших видань. Факт отримання дозволу від цензури на видання подібних книжок дав певні підстави сподіватися на лібералізацію видавничої діяльності щодо україномовної літератури. І учасники видавництва „Вік” сповна ним скористалися.

До 1900 р. гурток випустив 12 художніх та науково-популярних книжок. Членом видавництва, і чи не найдіяльнішим, та упорядником антології „Вік” став С. Єфремов. Він укладав плани видавництва, добирав літературу до видання, редагував, правив коректу, збирав пожертви тощо.

На початку редакція не мала свого помешкання, збиралися в кімнаті, де жили В. Доманицький та Д. Антонович, а після від'їзду останнього до Харкова обговорювали видавничі проекти і в О. Кониського [244, с. 385–386, 446]. Після смерті О. Кониського збиралися у Я. Шульгіна та іноді у Г. Берло. Остання згодом писала: „Ми, люди старого покоління, раділи, що склався такий хороший, молодий гурток” [291, с. 227].

Накопичені громадівцями кошти дали можливість наприкінці осені 1900 р., за ініціативою С. Єфремова та за сприяння керівництва ВБЗО, фінансової підтримки Є. Чикаленка й В. Смиренка, реорганізувати видавничий гурток у видавництво „Вік”. Свою назву воно отримало від однойменної популярної збірки, про яку згадувалося вище. З цього часу гурток став широко відомий в Україні саме під цією назвою. Завданням видавництва стало видання збірок творів українських поетів та письменників.

Незалежність видавництва стосувалася передусім видання позапланових книжок та втілення у життя спільних проектів із ВБЗО. Про залучені кошти громадівців у цій частині „Вік” консультувався з Радою організації і після її схвалення розпочинав редакційну роботу і підготовку до видання. Для зносин з Радою ВБЗО видавництво мало в ній свого представника. Спочатку ним був О. Лотоцький, однак з його переїздом до Петербурга замість нього до Ради обрали С. Єфремова [244, с. 439, 455].

„Вік” стало першим видавництвом, що займалося друком та розповсюдженням української літератури по всій території Російської імперії

та за її межами. Сергій Олександрович разом з колегами вважав, що діяльність видавництва „Вік” має велике культурно-просвітницьке значення, особливо, якщо врахувати чвертьвікову заборону друку україномовних видань. Своєю діяльністю видавництво зробило посильний внесок у розвиток українського національного руху [620, с. 75].

1901 – 1905 роки стали найбільш продуктивними для „Віку” внаслідок завершення формування колективу видавництва. На початку ХХ ст. у видавництві працювали: С. Єфремов, В. Доманицький, О. Лотоцький та Ф. Матушевський. Головна редакційна робота перебувала у компетенції Сергія Олександровича, який в процесі коректи текстів переписував сотні аркушів своїм дрібним почерком, який О. Лотоцький називав „феноменальним мачком”. Про обсяги цієї праці свідчать такі показники – лише за період з 1900 по 1905 р. вийшла з друку 91 книжка загальним накладом 325 тисяч примірників [469, с. 236].

З появою інших українських видавництв „Вік” перестав бути монополістом у виданні українських книжок, і тиражі видань у зв’язку з конкуренцією дещо зменшилися. Цей період також характеризується поживанням суспільно-політичного життя в Україні. Громадівці, а серед них і С. Єфремов, активно включаються до політичної роботи, приєднуються до організації і видання перших україномовних газет і журналів та розпочинають власну літературну діяльність. В таких умовах видавництво „Вік” не втратило свого значення й отримало нових прихильників і послідовників.

На думку Сергія Олександровича, у зв’язку з розгортанням видавничої діяльності аудиторією українського письменства має стати житель села. Оскільки саме селянство „поклато свою ознаку на письменство”, підказало теми, окреслило ту чи іншу форму літературного твору. В цьому явищі проявився взаємний вплив письменника і читача [337; 539, с. 268]. Окрім сільського жителя, „українська книжка починає топтати стежку і під сільську стріху, і в господу інтелігентних людей”. Її визначними популяризаторами стали Б. Грінченко, М. Левицький, В. Доманицький, Г. Коваленко,

М. Комаров, О. Комаров, Є. Чикаленко та М. Грінченко [526, с. 567].

С. Єфремов настільки активно займався видавничою роботою, що цим вражав своїх старших колег по Київській громаді. Зокрема, Є. Чикаленко неодноразово вмовляв його відмовитися від редакційних обов'язків, оскільки вони виснажували його і відволікали від публіцистичної та іншої творчої діяльності. Відродивши 1903 р. традицію відрядження до Галичини української молоді з Наддніпрянщини для ознайомлення її з українськими настроями та для підвищення рівня патріотизму, Київська громада відправила С. Єфремова з М. Лисенком і Є. Чикаленком до Львова. Переймаючись здоров'ям юнака, Є. Чикаленко просив М. Грушевського якнайдовше затримати його там та створити всі умови для відпочинку, оскільки у Києві Сергій Олександрович „гинув” від дрібної механічної роботи [676, с. 9, 36].

Одночасно С. Єфремов велику увагу приділяв поширенню національних ідей серед свідомого українського студентства. У цей час студент Київського університету В. Доманицький за підтримки С. Єфремова займається розсиланням конспіративних листів на адреси студентів різних вищих шкіл Росії, які зарекомендували себе прихильниками українського руху. В. Доманицький в них пропонує послуги по пересилці книг, виданих у Києві та Галичині, переконує своїх однодумців у тому, що українське відродження не є химерою і порожньою мрією, а потребою народних мас.

Під керівництвом С. Єфремова до початку 1909 р., тобто за 15 років свого існування, „Вік” видав 5 українських ювілейних збірок, з них два двотомних видання, 9 збірників творів українських класиків, 20 назв книжок серії „Українська бібліотека”, 57 народних видань (з них 10 науково-популярних) та ін. Усього за цей період загальний тираж видавництва „Вік” склав близько 400 тисяч примірників [621, с. 105].

Видавництво пройшло через усі випробування: відсутність коштів, цензурні утиски, суперечки з авторами, але витримало, проіснувало до 1918 р. і видало загалом 140 книжок української прози та поезії (переважно класиків), навчальної та науково-популярної літератури загальним тиражем 560 тисяч

примірників [739, с. 100].

Видавництво „Вік” поклато початок появи українських видавничих товариств в інших містах – Фонду Череватенка у Чернігові, видавництву „В.с.І. Гуртом” у Харкові, яке очолив Г. Хоткевич тощо.

Видавнича робота відкрила в молодому С. Єфремову можливості талановитого організатора. Цей досвід згодом допоміг йому реалізовувати видавничі проекти УРП у 1905 р. та УДРП в 1906 р., які мали важливе агітаційно-пропагандистське значення під час виборчих кампаній у 1906 – 1907 рр. до Державних дум Російської імперії. В 1908 – 1917 рр. частина літератури видавалася в Петербурзі, де був не такий жорсткий цензурний контроль. В цьому Сергію Олександровичу допомагали О. Лотоцький та Ф. Матушевський [208].

С. Єфремов розумів, що підняти національну самосвідомість українців можна кількома способами, з них цілком легальним на той час залишався лише один – видавничий. Творча спадщина українських вчених, письменників, поетів, митців, які працювали в українофільських громадах, пройнята патріотичними думками, за спогадами С. Приходька, глибоко вражала читачів і сприяла формуванню в них національної свідомості [269, с. 229]. Розповсюджуючи українську літературу, члени громад сприяли тому, щоб її купували публічні бібліотеки українських міст, книгарні видавництв і книготорговці. Організація створила свою книготорговельну мережу з магазинами і книгоношами. Подібну традицію розповсюдження українських книжок та брошур ліберальні діячі продовжили і під час існування перших ліберальних партій, до складу яких входив Сергій Олександрович.

Проаналізувавши діяльність видатного громадського діяча, можна – стверджувати, що найважливішим для нього було підняття національної свідомості та поширення освіти серед українського населення через видання української книги. Саме тому він брав активну участь там, де найкраще себе міг проявити – у підготовці і виданні творів українських письменників і поетів.

Таким чином, діяльність С. Єфремова у видавництві „Вік” сприяла

відновленню українського книговидавництва, формуванню національних традицій видавничої сфери, позитивно вплинула на становлення проукраїнського світогляду багатьох українців, посиливши їх національну, культурно-просвітницьку й громадсько-політичну активність під час революційних подій 1905 – 1907 рр., національно-демократичної революції та визвольних змагань 1917 – 1921 рр.

Завдяки творчій атмосфері в семінарській громаді українофілів у С. Єфремова прокинулося прагнення стати професійним письменником. „Ми тоді тільки й мріяли про літературу” – згадував він. Одними з перших написаних ним оповідань були „Пригода з молодим рибалкою” і „Пожежа”. Останнє було присвячене несправедливості тієї епохи, коли заслання до Сибіру стало буденною справою. Аналізуючи причини такої поведінки „злочинців”, автор доходив висновку, що в цьому винна оточуюча дійсність, середовище, в якому людина не могла розвиватись вільно: „люди дали життя цим злочинцям, які винні в тому, що бачили лише зло, обман, приниження” [180, арк. 3].

Закінчивши семінарію в 1895 р., а в 1901 р. і юридичний факультет Київського університету, юнак вирішив повністю присвятити себе історії української літератури та публіцистиці, оскільки вважав, що в ньому „нахил до літературної роботи вже зовсім скристалізувався” [4, арк. 8]. З 1896 р. С. Єфремов працював як кореспондент у прихильних до українства виданнях. Його статті друкувалися в „Записках наукового товариства імені Т. Шевченка” і „Літературно-Науковому Віснику”. Він активно співпрацював з львівською газетою „Правда”, підтримував у видавничих справах зв'язок з М. Грушевським.

Є. Чикаленко, з яким С. Єфремов познайомився в 1897 р., рано відзначав неабиякі творчі здібності юнака і високо оцінив його перші літературні твори [678, с. 66]. У 1903 р. Є. Чикаленко писав: „Наділив Вас Бог великим талантом! [...] Як же ж нам з Вами зробити так, щоб сей талан розвився, щоб його використовувати так як слід? Що б його видумати, аби Ви мали змогу

писати, писати і писати. [...]. Ваше ім'я повинно стати рядом з Драгомановим, Франком, у Вас на се є всі дані" [279, с. 36].

Свою публіцистичну діяльність у Києві С. Єфремов розпочав у 1898 р., коли з'явилася газета „Киевские Отклики”, орган української ліберальної інтелігенції. Хоча газета була російськомовною, вона мала певну вагу в організаційному об'єднанні поміркованого українства. Окрім С. Єфремова, у ній також працювали І. Лучицький, В. Науменко, М. Василенко та ін. Діяльність С. Єфремова у газеті відкрила у ньому талановитого публіциста та працівника.

Активна позиція С. Єфремова у суспільно-політичній діяльності українофілів отримала доброзичливе схвалення і підтримку. Зокрема, Леся Українка вважала С. Єфремова та його сподвижників людьми чесними, діяльними, відданими українській справі. В подальшому між ними налагодилися добрі та товариські стосунки. У березні 1903 р. в листі до Ф. Волховського Леся Українка характеризувала С. Єфремова як літератора, здатного об'єктивно писати про українську літературу в зарубіжних виданнях. Вона відзначала його змістовні й талановиті публікації в „Киевской Старине”, звертала особливу увагу на його статтю „Торжество украинской песни”. В наступних листах до Сергія Олександровича Леся Українка просила вислати їй другий том біографії Т. Шевченка О. Кониського, збірки „На вічну пам'ять Котляревському”, твори В. Винниченка, радилася щодо написання статуту культурно-освітнього товариства [469, с. 240–241].

Підготовка до революції 1905 р., загальний страйк, а потім реакція, – все це збільшило громадську та політичну роль газети. Редакція її стала керівним осередком українського життя. Вона провадила збір пожертв на користь потерпілих від переслідування уряду, до неї приходили селяни по поради, зважаючи на те, що одним із керівників Української Селянської спілки був С. Єфремов [642, с. 315–316]. Однак, після закриття „Киевских Откликов” 20 січня 1906 р., він повністю зосередився на роботі в газеті „Рада”.

Обравши напрямок своєї діяльності у галузі літературної критики та

публіцистики, С. Єфремов, за його власним висловом, прагнув говорити правду за-для суспільного обговорення наших недоліків, виступати таким чином проти тих літературних критиків, хто був прихильником „возвеличуючого обману” [635, с. 29–30]. Писав він надзвичайно багато. Крім вище згаданих публікацій, його статті з’являлися у таких відомих виданнях, як петербурзькі „Русское Богатство”, „Голос Минувшего”, „Северные Записки”. 29 жовтня 1904 р. йому надійшла пропозиція співпрацювати з австрійським виданням „Ruthenische Revue” [580, с. 3; 199].

В 1902 р. для „Літературно-Наукового Вісника” М. Грушевський замовив С. Єфремову писати огляд таких журналів, як „Русская Мысль”, „Русское Богатство”, „Русский Вестник”, „Книжки Недели”, „Ученые Записки Юрьевского Университета”, „Варшавские Университетские Известия”, „Русский Филологический Вестник”, „Филологические Записки” [31, арк. 7], і той ці завдання виконує. Окрім публіцистичної роботи, Сергій Олександрович також рецензує книжки В. Винниченка, публікує свої критичні огляди в пресі.

Літературно-критичні праці та гострі публіцистичні статті С. Єфремова також постійно друкують й на шпальтах київської російськомовної періодики: „Киевской Газеты”, „Киевских Откликов”, „Киевских Вестей”, а також в польських та німецьких виданнях.

На початку 1905 р. журнал „Русское Богатство” опублікував статтю С. Єфремова „Вне закона (К истории цензуры в России)”. У ній автор констатував пригноблене становище української літератури, відображав її еволюцію, сприйняття російськими літераторами; називав становище української літератури, що перебувала під тягарем заборон і переслідувань, винятковим; намагався з’ясувати причини вигідності такого становища для певних сил та закликав скасувати Емські заборони 1876 р. [324].

У С. Єфремова з перших його статей виробився дещо песимістично-глузливий стиль. „До подій підхожу з міркою ідеалів добра, правди та справедливості рівної для всіх, оцінюючи їх з погляду інтересів широких мас трудящого люду, на кожну працю дивлюсь я не тільки з погляду абстрактної

вартості, а й практичного виконання” [393, с. 2]. Саме з такими поглядами підходив С. Єфремов до життя. Не всім подобався такий відвертий підхід та відкрита критична позиція. Зокрема, Д. Дорошенко зневажливо називав цей стиль „єфремовщиною”, Леся Українка – „вульгарністю” і „конищиною” [281, с. 40; 249, с. 660–661]. В. Винниченко спочатку ображався, однак, згодом, гостру критику сприймав спокійніше, вважаючи, що вона заслуговує на увагу і допомагає йому у літературній діяльності [179].

Сергій Олександрович став автором першої в Наддніпрянській Україні газетної статті українською мовою („Чи буде суд?” – у „Киевских Откликах” 1905 р.) [244, с. 607]. Однак це був лише початок його самовідданої боротьби за українську пресу, найповніше втілений згодом у газеті „Рада”. Тим часом він активно співпрацював з „Киевской Стариной”, українськими виданнями в Галичині, а також прихильними до українства російськими виданнями. „Я поклав був собі – по-українському писати на всякі теми, що мене як людину цікавили; по-російському ж – тільки на українські [...] Сферу українського письменства й українських інтересів треба було, на мою думку, розсувати на всю широчінь людських інтересів; російську ж пресу використовувати тільки для української справи, за браком своєї власної, як трибуну” [188, арк. 522]. Саме на таких засадах С. Єфремов працював з великим колом видань, для яких писав статті.

В 1905 р., перебуваючи у керівництві УРП, він написав декілька брошур (під псевдонімом – С. Ярошенко), які роз’яснювали програмні вимоги українських радикалів. Серед найвідоміших брошур варто назвати „Як визволитись з біди робочим людям?”, „Як люди прав собі добувають?” та „Як цар людей дурить?”.

Зокрема, в одній з найвідоміших брошур С. Єфремова „Як люди прав собі добувають?” він висловив думку протє, що найголовнішою перешкодою до народного управління державою є недоступність освіти для простих громадян країни. Політика царизму призвела до вигнання української мови зі школи, суду і державних установ [63, арк. 18]. Він звертає увагу на одну з

основних негативних сторін централізації і уніфікації держави – відсутність державної турботи про освіту і культуру населення країни.

На думку С. Єфремова, після того як українці отримають право самостійно вирішувати власні проблеми, вони сформують органи самоврядування, які прислухатимуться до думки населення. Наступним кроком влади має стати вирішення проблеми малограмотності. Тому важливо в Україні, у кожному її населеному пункті, навіть найменшому селі, побудувати школи. У школах навчатимуть не лише читати і писати, а й викладатимуть цілий комплекс навчальних дисциплін, які сформують справжнього освіченого громадянина держави. Тобто, щоб навчальні предмети „не завертали голови школярам абичим”⁷, а давали повноцінну освіту. Активне впровадження освіти сприятиме розширенню світогляду громадян: „Треба ще простому чоловікові вчитися, щоб не бути таким темним та знати, хто йому ворог, а хто приятель, звідки добра йому сподіватися, а звідки лихо йде, та й як із лихом тим битися, як од його рятуватися та де добра собі шукати” [63, арк. 26–27].

Для кожного народу важливо здобувати освіту рідною мовою, тому С. Єфремов рекомендує українцям вимагати, „щоб учили нашою мовою, не московською, бо її діти наші, ані ми не розуміємо, а через те й навчитися чого путнього не можемо”. „Селян, що говорять простою, українською мовою” в Україні більше ніж тих, хто говорить російською. Хай ті, хто живе в Україні, зважають на цю обставину і вивчають українську мову: „як живеш між нами, то й умій же балакати по нашому”. На думку С. Єфремова, потрібно в усіх установах, судах запровадити українську мову. Тоді не будуть „скрізь так дурити нашого брата, як тепер, що підеш хоч і на той суд у город (*місто* – *Л.М.*), судді щось тебе питають, а ти тільки очима кліпаєш” [63, арк. 27].

Вирішення національного питання не обмежується лише впровадженням української мови у школах, а й вирішенням низки інших проблем тогочасної України. Значна частина українських діячів вимагала від влади скасування актів 1863 та 1876 рр., які забороняли використання української мови. Не

маючи права друкувати книжки та газети українською мовою, українці були обмежені у своїх політичних правах порівняно з росіянами, які мали свою літературу та пресу. Тому для Сергія Олександровича розв'язання проблеми друку україномовних книжок та преси було не менш важливим, ніж використання української мови в школах, судах, адміністративних установах тощо [613, с. 34–35].

Повноцінної демократії в країні неможливо сформувати без незаангажованої інформації. В той час в Російській імперії такими загальнодоступними джерелами інформації були книги та періодична преса. Тривалий час у державі діяла цензура, і було зрозуміло, що побудова правової держави неможлива без існування вільної преси. Тому, на думку С. Єфремова, в контексті побудови демократичної держави доречно скасувати цензуру і дозволити публікувати у пресі не тільки інформацію про здобутки, але й про негаразди у житті країни. „А то досі й цього не можна було робити, бо начальство боялося, щоб наші люди правду про нього не дізналися” [63, арк. 27].

Заснування таких відомих газет, як „Громадська Думка” (1905 – 1906) та „Рада” (1906 – 1914) теж має безпосереднє відношення до Сергія Олександровича. Окрім журналістської роботи, він особисто приймав рішення, які стосувалися редакційної політики видань. Ключовими темами його публікацій в газеті „Громадська Думка” стало відстоювання права українців на свою національну пресу, друк книжок українською мовою, захист діяльності „Просвіт”, пропаганда ідеї об'єднання українського селянства на чолі з „Всеукраїнською селянською спілкою” тощо.

Одночасно із роботою у газеті С. Єфремов писав аналітичні статті „З російського життя” до часопису „Нова Громада”, що виходив протягом 1906 р. Після закриття „Громадської Думки” й „Нової Громади” він продовжував писати статті на нагальні проблеми України у газету „Рада”, яка продовжила лінію „Громадської Думки”.

Після звільнення з в'язниці Сергій Олександрович значну частину свого

часу віддає творчій праці над „Історією українського письменства”. Крім бібліотек та архівів, він відвідує багатьох класиків української літератури, налагоджує з ними листування, зустрічається з рідними їм людьми, знайомими, користується домашніми архівами. Але життя змушує його час від часу відволікатися від цієї фундаментальної роботи й відгукуватися на нагальні події та публікації в пресі. Не було жодної політичної події, чи то публікації на українську тему, про яку б не висловився С. Єфремов. Писав вельми гостро, зокрема коли йшлося про живих і неживих колег з фаху істориків української літератури. Часто полемізував, або принаймні не боявся висловлювати думку, яка різнилася від загальноприйнятої думки впливової людини: Лесі Українки, М. Грушевського, В. Винниченка, О. Саліковського, Є. Чикаленка. Недаремно у доробку Сергія Олександровича, за підрахунками дослідників, числиться більше 3 тисяч публікацій.

Після поразки революції 1905 – 1907 рр. в Російській імперії наступив період реакції. Переломним моментом революції був третьочервневий переворот, опублікування царського маніфесту про розпуск II Державної думи, згідно з яким 80% населення Російської імперії позбавлялося виборчих прав. С. Єфремов вважав, що розпуск II Думи і зміна виборчого закону стали найтяжчим ударом для народу, оскільки новий закон позбавляв значну частину українського громадянства можливості обирати депутатів у Думу.

Газета „Рада” в той час залишалася єдиним щоденним джерелом інформації щодо українського питання. Сергій Олександрович відкрив у газеті рубрику „З нашого життя” і друкував огляди подій в Україні. Він одним із перших розпочав писати про наслідки революції для українства. Як і багато його колег, вважав носієм історичного прогресу інтелігенцію, яка має очолити національно-визвольний рух.

С. Єфремов у публікаціях під назвою „Питання часу”, які були опубліковані по завершенню виборів до третьої Думи, підсумовуючи причини поразки революції, зауважував, що ідеї демократії не знайшли глибокої підтримки в суспільстві. Населення не зрозуміло тих гасел, які піднімали

патріотичні сили. „Оця темнота, оця несвідомість та невміння розібрати, кудою краще йти до визволення – то найперші і найдужчі вороги [...] визволення”, – писав Сергій Олександрович. Єдиним шляхом подолання цієї проблеми він вважав проведення серед українського суспільства широкої культурної роботи, яка мала б своїм наслідком підвищення політичної свідомості населення. Боротьбу революційних 1905 – 1907 рр. він називав першим проявом „народної свідомості”, яка з часом принесе корисні для українства результати [357; 367; 368].

Особливо злободенними були публікації С. Єфремова, спрямовані проти російської великодержавної політики, антисемітизму та вирішення національного питання. Провадження у відомій справі Бейліса він назвав „вовчою тактикою” російського шовінізму. У 1908 – 1914 р. гостро засуджував прояви антисемітизму на сторінках „Рідного краю” та „Ради”. Як продовження їх тематики опублікував низку нарисів, присвячених М. Драгоманову і єврейській справі [334]. Окрім української і єврейської проблематики Сергій Олександрович частину статей присвятив вирішенню польського питання в Україні [479, с. 50; 600, с. 158–159].

Уряд постійно переслідував газету, не залишав поза увагою й самого С. Єфремова. Є. Чикаленко 20 лютого 1909 р. неодноразово писав, що газету оштрафовано на 30 руб. „за звичайну передову” Сергія Олександровича, а 20 березня 1911 р.: „Найбільше нас штрафують і позивають за статті С. Єфремова, а через його полемічний запал у нас з ним часто виходять непорозуміння” [284, с. 60, 170].

Інколи траплялися ситуації, коли за статті С. Єфремова ув’язнювали головного редактора „Ради” М. Павловського. У своєму „Щоденнику” 22 березня 1910 р. Є. Чикаленко писав: „Вчора М.І. Павловський, наш редактор, сів у тюрму на 2 місяці по приговору суду за статтю С.О. Єфремова про вище духовенство. Бідний М.І. Павловський мусить відсиджувати за чужі гріхи: він не насмілився забракувати статтю С. Олександровича і вскочив” [284, с. 100].

Підсумок, до якого дійшов С. Єфремов у публікаціях 1907 – 1908 рр., – це відсутність оптимізму щодо найближчих перспектив українського політичного руху. Але, як стане зрозуміло з пізніших його публікацій, песимістом він був від того, що відчував нагальну потребу продовжувати агітувати громадянство до боротьби за краще життя. „Потрібно виховувати в собі зерно святого незадоволення в ім'я майбутнього” – наголошував він, постійно нагадуючи народу, що українцям так багато потрібно наздоганяти у порівнянні з розвинутими націями [436, с. 2].

В 1908 р. Сергій Олександрович на сторінках газети „Русское Богатство” і німецькомовному журналі „Ukrainische Rundschau” публікує свій відомий огляд громадського життя в Україні [186; 198], в якому проаналізував суспільне життя за останні декілька років. Автор констатував, що серед українських партій так і не з'явилося справжнього виразника інтересів більшості українського народу – селянства. Вважав за необхідне створення нової соціалістичної партії, яка б представляла інтереси трудящих, передусім селянства. Відзначав, що політичне українство мало звертало уваги на економічні інтереси народу, віддаючи перевагу національно-культурній діяльності. Розширення його думок щодо вирішення національного питання знаходимо також у брошурі „Національне питання в Норвегії” [76, арк. 10 зв.].

Авторитет С. Єфремова як літератора і публіциста на той період зростає, і до його думок починають прислухатися інші учасники національного руху. З часом громадськість визнає його як одного із талановитих українських професійних публіцистів. Зважаючи на добру обізнаність в українській справі, у своїх публікаціях він намагається актуалізувати національну свідомість українства, пробудити патріотизм і повагу один до одного.

В частині своїх публікацій Сергій Олександрович викладає думки щодо свого бачення майбутнього України, надаючи перевагу ідеалам федералізму й зупиняючись на тому, що Україна повинна отримати автономію у складі демократичної Російської федерації. Цей напрям виділяється ним як першочерговий у обставинах, що склалися на той час. Ці думки досить

виважено і чітко наведені в його роботі „З громадського життя на Україні” [522]. Викладаючи свої роздуми про демократичну автономію України, Сергій Олександрович звертався до історії українського руху, етапів становлення національної ідеї та її розв’язання у певні історичні періоди. Він вказував на позитиви та хиби певних поколінь українців, видзначаючи важливість поступального еволюційного розвитку суспільних відносин.

Своєрідним продовженням попередньої публікації стала історична розвідка С. Єфремова, в якій він аналізував зародження та розповсюдження опозиційного руху „Масонство на Україні”. В ній звертав увагу на те, що задовго до появи масонських організацій Україна була готова сприйняти масонство, прототипом якого були братства XVI – XVII ст., які організаційно і функціонально нагадували перші європейські ложі [347, с. 4–5; 581, с. 123–124].

Продовжуючи висвітлювати хід політичного життя в країні в статті „Українське життя 1912 р.”, С. Єфремов вже більш оптимістично щодо українського руху відзначав, що менше ніж десяток років тому такий заголовок можна було б поставити з великою натяжкою. Українського життя в Російській імперії як щоденної практики не існувало. І ось тепер можемо про нього говорити. Самі вже репресії показують, що увійшло вже українство в життя, якщо „заходи проти нього з кожним роком збільшуються” [437, с. 4].

У 1912 р. до сторіччя від дня народження О. Герцена Сергій Олександрович надрукував у газеті „Рада” (Ч. 72) статтю „Герцен і українство” (згодом уміщена в збірці статей, фельєтонів і нотаток автора „За рік 1912-й” [524, с. 303–310], в якій із властивою йому патріотичною настановою в публіцистиці захищати права України відзначив вагомий внесок російського письменника в підтримку українського національного руху, права України на власну державність і самоврядування.

У 1910 – 1914 рр. у Києві виходив педагогічно-освітній місячник „Світло”. У виданні порушувалися питання дошкільного, шкільного та позашкільного виховання, захищалися права української школи, мови і

культури. Одним із співробітників місячника був і С. Єфремов [621, с. 101]. У видання С. Єфремов подає низку своїх публікацій. Статті всі різні за тематикою, але об'єднуються, по-суті, ідеєю життєвої необхідності національної освіти для українців [660, с. 34–35]. Збірка статей „Вони не просять”, „Паперова гребля”, „Два протести”, „Наслідки обструкції”, „За український університет”, „Україножерна потіха” містила чимало роздумів автора на освітянські теми, що висвітлювали наявний стан справ в освітній галузі й ті проблеми, які конче вимагали свого розв'язання. В умовах існування України у складі Російської імперії та нав'язаної системи навчання й виховання, українській молоді радив власними силами брати те, чого їй не дають у школі, „щоб виучувати життя рідного народу, спізнавати потреби, пережити їх у власній душі й приготувати з себе справжніх сівачів добра і правди на рідному ґрунті” [340, с. 57–58].

З початком Першої світової війни починається новий період в історії українського лібералізму. Війна – це не звичайний стан суспільства, що виводить його із звичайного ритму і висуває на передній план проблеми, що спонукають кожну його верству, суспільні класи чи політичні партії висловити своє ставлення до надзвичайного стану. Як і більшість інших членів ТУП, С. Єфремов зайняв проросійську позицію. Так, у „Раді”, в передовій статті він закликав українців стати на захист російської держави, бо цим вони боронитимуть власну землю [632, с. 81]. Правда, з часом відбувається еволюція поглядів як товариства, так і його самого. Він для себе вирішив утримуватися від звернень як на підтримку війни, так і проти, притримуючись нейтральної позиції.

Війна внесла певні зміни в суспільне життя. Російський уряд розпочав переслідування українства: 21 липня (3 серпня) 1914 р. припинив видання газети „Рада”. 8 серпня головнокомандувач Південно-Західним фронтом генерал-ад'ютант Іванов постановою № 52144 заборонив видавати газету на період дії воєнного становища [75, арк. 42]. Згодом, було закрито „Просвіти” і українські видавництва, заборонено друк газет українською мовою, багато

українських діячів вислано з України до Росії. Редакція газети подала прохання про скасування заборони. Під зверненням підписалися С. Єфремов, Ф. Штейнгель, А. В'язлов, В. Леонтович, М. Василенко, А. Ніковський [281, с. 244–245; 176]. Однак рішення залишилося в силі, відновити видання газети не вдалося.

За роки видання „Ради” сформувалася команда журналістів – співробітників україномовних видань. Після припинення виходу газети й інших часописів їм потрібно було продовжувати свою працю, спрямовану на захист українського руху від чорносотенної і шовіністичної пропаганди та відображення ситуації на українських землях, де відбувалися бойові дії. Зважаючи на таку ситуацію Є. Чикаленко звертався до українських журналістів з проханням продовжити висвітлювати українські теми у ліберальних російських виданнях, які б „палили серця, а не наводили сондрімоту” [675, с. 9]. Таке звернення отримав і Сергій Олександрович. Його відповіддю стала поява на сторінках періодичних видань статей на національну тематику. Захищаючи свої позиції С. Єфремов часто спілкувався з редакторами газет і журналів [209, арк. 1–24; 210, арк. 1–38; 220, с. 139–185].

Після припинення діяльності „Ради” для С. Єфремова почалися важкі часи, йому необхідно було якось заробляти на життя. Допоміг старий приятель О. Лотоцький, котрий мешкав у Петербурзі, і редактор часопису „Голос Минувшого” С. Мельгунов. Замовляли писати статті і редактори газет „Киевская Мысль”, „Русские Ведомости”, „Северные Записки” [195; 196; 383, с. 44]. Сергій Олександрович стане постійним автором цих видань та інших й дістане можливість отримувати мати хоча б які-небудь заробітки.

Протягом 1914 – 1915 рр. було надруковано цикл його нарисів „Очерки современной Галичины”, у журналі „Русские Записки” вийшла стаття „На перепутьї (Об украинцах в Галичине)” [329], у часописі „Голос Минувшого” – нарис „Из истории возрождения Галичины” [327], „Украинской Жизни” – стаття „Два проекта” [325], в газеті „Русские Ведомости” – „Буковина”, „Венгрия” [322, с. 2–3; 323, с. 5], підготовлено до друку „До історії Галицької

руїни” [182, арк. 1]. Публіциста здивувало, а згодом і розчарувало втручання редакцій зазначених видань у його авторські тексти: скорочення матеріалів, зміни на догоду воєнній цензурі, перекручування думок автора. Особистий його погляд щодо такої редакційної політики був висловлений у одному з листів: „Все це не те, що треба. І пишеш тепер тільки з песього обов’язку, а не од серця, бо наперед знаєш: що од серця пливе, все одно світа не побачить” [279, с. 134]. Про своє становище в 1915 р. С. Єфремов писав „коли тобі й руки зв’язано, і рота замазано, і коли оця мовчазна лінія сіє деморалізацію й зневіру серед ширших кругів громадянства” [279, с. 131].

В 1915 р. він також друкувався в деяких московських виданнях: “Отечество”, „Весник Европы”, енциклопедичному „Гранате”, про що свідчать поштові перекази московських редакцій, що зберігаються в фонді С. Єфремова. Навесні 1915 р. скасували заборону на україномовні видання, і за ініціативою А. Ніковського в Одесі було засновано журнал „Основа”. До складу редакційної ради увійшли С. Єфремов, Л. Старицька-Черняхівська, Д. Дорошенко та О. Левицький. Упродовж року вийшло три випуски єдиного на той час україномовного журналу. Видання виходило з величезними матеріальними труднощами – не вистачало паперу і коштів. В умовах війни процвітало цензурне свавілля, яке і призвело до закриття „Основи” за статтю С. Єфремова „З хвиль життя” [339]. У ній автор перелічив факти переслідувань української преси, звернув увагу на репресії щодо українців, засуджував політику Російської імперії в Галичині, критикував чорносотенців, які виступали проти розвитку української культури.

З початком Першої світової війни публікуватися українською мовою стало надзвичайно важко, більшість українських журналів і газет була закрита через підозру в нелояльності до російського уряду. Сергій Олександрович опинився у скрутному матеріальному становищі. Війну сприймав як трагедію українського народу, що розділений між двома ворогуючими імперіями і не має у ній власних інтересів. При цьому він засуджував грубу й нековирну українофобську, русифікаторську політику російської військової адміністрації

на окупованих західноукраїнських землях. Ця бездумна політика боротьби з усім українським і репресій щодо греко-католицького духовенства мала негативні наслідки й на далеке майбутнє, надовго налаштувавши проти Росії широкі кола галицької громадськості, які раніше з симпатією до неї ставилися.

С. Єфремов багато часу приділяв журналістській праці, він редагував газети „Рада”, „Громадська Думка”, „Нова Рада”, журнал „Нова Громада”. В 1914 – 1915 рр., редагував часопис „Боротьба”, в якому брали участь також В. Прокопович та А. Ніковський [668, с. 128–129].

В роки Першої світової війни його публіцистичний голос, як провідного українського літературознавця й одного з лідерів національно-культурного руху, ставав дедалі гучнішим. У грудні 1916 р. він від імені ТУП направляє лист президентові США В. Вільсону на підтримку його плану закінчення війни, який передбачав визнання за всіма народами Європи права на самовизначення [762].

Зважаючи на постійні переслідування авторів статей Сергію Олександровичу доводилося час-від-часу приховувати своє авторство під різноманітними криптонімами і псевдонімами. Серед них найчастіше зустрічаються – С. А., С. О., С. Є., Є-мов, Александрович, Волосожар, Охріменко, Палець Сергій, Ромул, Ярошенко, Nemo, Scrida [383, с. 45; 737, с. 468; 741].

З утворенням УЦР відновлюється й україномовна преса. У першому номері „Нової Ради” С. Єфремов, як один із керівників ТУП, виступив із привітанням нового російського уряду і закликав населення України підтримати новий державний лад, оскільки він сприятиме вирішенню автономії Україні, допомагатиме „організуватися, скидатися на новий національний фонд, закладати українські школи, українізувати середню і вищу освіту, засновувати „Просвіти”, підтримувати пресу, роз’яснювати народу вагу і значення подій, основи вільного ладу, дбати про харчову справу, бо це дасть матеріальні сили для боротьби, готуватися до всенародної Установчої Ради [...] на якій представники українського народу повинні відстояти автономію

України і федеративний лад у Росії” [366].

Після проголошення Тимчасовим урядом тези щодо права на самовизначення націй С. Єфремов відразу на сторінках „Нової Ради” відгукнувся із закликом, що „поза як уряд Росії знайшов можливість оголосити самостійність Польщі та автономію Фінляндії, вимагаємо, щоб негайно була оголошена широка національно-територіальна автономія України” [390].

Дві зустрічі комісії Тимчасового уряду з українською делегацією С. Єфремов виклав у серії репортажів „З-над невських берегів” та опублікував у „Новій Раді”. Описуючи петроградські події, він повідомляв, що найбільше суперечок викликав пункт про ставлення уряду до автономії України – кардинальної вимоги української програми. „Треба було бачити, як учені учасники розмови силкувалися розбити власне цей пункт, щоб зрозуміти, як до автономії України не звикли ще в російських кругах, як їх не розуміють навіть спеціалісти – учені, й як, нарешті, її всі бояться!” [341].

Після проголошення другого Універсалу, 3 липня 1917 р., С. Єфремов, розчарований практикою марної політичної боротьби в УЦР (переважно за міністерські портфелі, а не за вибір політичного курсу), зосереджує свою увагу на публіцистичній роботі, працюючи в газеті „Нова Рада”, яка виходила протягом 1917 – 1919 рр. Багато уваги він приділив ситуації, що склалася в Україні наприкінці 1917 р. На його думку, небезпечна ситуація назривала довго, роки війни марно не пройшли, розпочався час таких явищ, як поголовне насильство, страшні форми самосуду, знецінення людської особи, – все це набирало жахливого розмаху. Сергій Олександрович звертав увагу на те, що звідусіль до Генерального Секретаріату йшли телеграми, що наступає страшна анархія, грабунки, нищення маєтків, різанина, причому свідомість безкарності надавала сміливості злодіям. Більшовики, які очолили цей рух, „витрачали величезні суми на провокації, намагаючись розкласти нас зсередини, підбурюючи наших козаків до різних бешкетів” [395]. Десятки тисяч озлоблених, деморалізованих солдатів, озброєних дезертирів, особливо ті, що потрапили під більшовицьку агітацію, яка цілеспрямовано розкладала армію,

лавиною рушили додому, заповнюючи міста і села України, тероризуючи, вбиваючи людей.

З жовтня 1917 р. темою публікацій С. Єфремова була думка про необхідність створення „єдиного національного фронту” проти більшовиків, в яких він вбачав головну небезпеку для України. Він закликав припинити чвари між українськими партіями, об’єднатися і шукати підтримки на Заході. Він вказував на негативи соціально-політичної політики більшовизму і публічно писав про це у газетах [372].

У статті під назвою „На вістрях штиків” С. Єфремов розмірковує про дві категорії влади: одна з яких служить людям і піклується про потреби громадянства, друга приневолює людей служити собі і придушує всякий розвиток життя. Одна творить нові форми на життєвих підвалинах, друга робить руйнацькі експерименти. Саме до другої він зараховує більшовицьку владу. Так, за його висновками, люди, які її уособлювали, дістали у спадщину всі „лихі сторони” старого самодержавного ладу, і, не даючи народів нічого, поводитися з ним, як з людьми завойованих країв, „розграбовуючи й порушуючи всі норми життя” [348].

Низку публікацій в „Новій Раді” Сергій Олександрович присвятив темі відносин з більшовиками. Так, у статті під назвою „Більшовицька дипломатія” він радив республікам, що утворилися на руїнах Російської імперії (таких як Україна, Донська республіка, Сибір та ін.), негайно взяти ініціативу у свої руки, не дати Л. Троцькому говорити за всю Росію і не відмовлятися від незалежності. Він вважав, що це єдиний спосіб пом’якшити те, що несе більшовицький мир. „Без цього більшовицька дипломатія такого наробить, що по всі віки і дітям і внукам неволі вистачить. Вважаю, що і з ворогом представники республік повинні іншим тоном говорити, ніж більшовики, які зробили все, щоб принизити себе й позбавити свої домагання сили” [303].

У статті під назвою „По визволенні” С. Єфремов аналізує події, які супроводжували відхід більшовиків з Києва. Підводячи підсумки їх перебування у Києві він говорить, що за ті жахливі і ганебні три тижні

„божевілля і страх” літали над містом, кожної ночі з`являлися нові трупи, більшовики грабували й очищали без сорому місто від усього українського. „Вся енергія більшовиків була направлена на саме руйнування, шахрайство, „конфіскації” [523, с. 115].

Обурення викликали в С. Єфремова криваві події, влаштовані в Києві більшовицькими військами, що захопили місто в останні дні січня 1918 р. В листі до Ю. Коцюбинського, синові відомого українського письменника М. Коцюбинського, він засудив поведінку Народного секретаря з військових справ. Абсолютно неприйнятною для Сергія Олександровича була й ідея націоналізації землі, що на його думку означала знищення основ життя й культури українського селянства [343]. І в подальшому діяч скептично спостерігав за внутрішньою політикою більшовиків.

Аналізуючи в статті „Наші гріхи й помилки”, опублікованій в „Новій Раді”, причини невдач політики УЦР, після відходу більшовиків з Києва на початку 1918 р., С. Єфремов писав, що спочатку революції українцям щастило, а пізніше УЦР розгубила кредит їхньої довіри [394]. Коли УЦР не мала формальної влади, то саме тоді в неї був найбільший вплив, „влада немов відібрала в неї шляхи до мас, потягнувши до гори, ми занедбали основи і будували просто в повітрі, працюючи екстенсивно, а не інтенсивно. Коли Бог, без нашого великого зусилля, кинув нам владу з неба, ми опочили собі на лаврах і паперовими здобутками надолужили справжню силу” [348].

Після повалення УЦР Сергій Олександрович нейтрально поставився до гетьмана П. Скоропадського. У редакційній статті першого номера „Нової Ради”, який після скасування заборони з відмітками цензури вийшов 9 травня 1918 р., він зробив спробу дати оцінку політичної ситуації, яка передувала встановленню в Україні гетьманського режиму. Насамперед він відзначив внутрішню слабкість останнього уряду УНР В. Голубовича і те, що він не мав підтримки серед українського населення [416].

10 травня 1918 р. у „Новій Раді”, у статті „Парадоксальне правительство” публіцист висловив думку, що це „перше ділове правительство

на Україні – не українське”. Ці „реальні політики” належать до тих українців, яких, мов Мефістофеля од хреста, корчить од самих звуків української мови”, які в разі зміни ситуації так само легко перестрибнуть знов через федерацію, добре ще як до обласності, і впадуть в обійми „единой неделимой” [686, с. 142].

У 1918 – 1919 рр., за Директорії, більшовиків та білогвардійців, С. Єфремов намагався і далі у публікаціях відстоювати особисту позицію. Однак, зважаючи на обставини і тривалу громадянську війну, до його думки не надто прислухалися. З усіх боків долинала критика і образи, тому йому довелося зосередитися на науковій діяльності та розбудові Української Академії наук. В 1920-ті рр. він, враховуючи відсутність незалежної від влади преси, майже повністю пориває з публіцистикою.

Отже, С. Єфремов відстоює своє життєве кредо у публіцистичних працях до 1920-х рр., він невтомно публікується практично у всіх україномовних виданнях, захищає українські інтереси не тільки перед українським читачем, але і перед російським, німецьким та ін. Публіцист ставить перед собою такі пріоритети – спершу справи громадсько-культурні, політично-державні, а вже потім – науково-організаційні. Така його громадська патріотична позиція свідчить про глибоке розуміння тогочасних суспільних проблем та, головніше, бачення шляхів до національного відродження України.

А. Кримський зазначав з приводу переконань і стилю Сергія Олександровича, що він пише „картинно, жваво, дотепно, розумно і прекрасною, бездоганною, зразковою українською літературною мовою [...] Для філолога-стиліста, для літератора-пуриста, який боронить чисту народність в нашій мові, читати статті Єфремова – одна суцільна насолода і втіха” [383, с. 48].

Сам С. Єфремов писав з цього приводу: „Світовий закон – живе письменство може бути тільки живою мовою живого народу”, українське письменство рано чи пізно, а повинно зайняти в історії світової культури належне їй місце [526, с. 589–590]. Наприкінці 1920-х рр. радянські

літературознавці назвали цей напрям суб'єктивно-соціологічним і безперспективним [294], однак ніяких наукових аргументів на захист своєї позиції так і не надали, вдаючись до формального його засудження, як згодом і до літературної дискусії 1925 – 1928 рр. [494, с. 70].

З приходом більшовиків до влади Сергій Олександрович свідомо відмовляється співробітничати з офіційними газетами і журналами. В одному випадку він відзначає низький рівень журналістських публікацій, в іншому підкреслює відсутність свободи слововираження у тогочасних статтях. За спогадами Т. Осьмачки, у С. Єфремова з цього приводу відбулася розмова з головою київського виконкому П. Любченком: „Чого ви, Сергію Олександровичу, у нас не хочете так працювати, як у попередніх націоналістичних урядах?” А вчений відповів: „Тому, що у вас людина не має права на власну ініціативу, не має права совісти... А найголовніше – не має волі слова...”. Коли ж йому П. Любченко зазначив, що волі слова не мають тільки 5% українського населення, академік з притиском підкреслив: „У наших умовах мовчання цих п'яти відсотків означає мовчання всієї нації...” [264, с. 180].

Керівництво УСРР вважало за доцільне залучити С. Єфремова до роботи в радянській пресі, зважаючи на позитивне ставлення до нього з боку суспільства. Можлива співпраця вченого з тодішніми українськими виданнями стала б великим успіхом більшовицької пропаганди. У „Щоденнику” Сергій Олександрович відзначав, що П. Любченко з надзвичайно обурився його відмові: „Помилуйте, це неможлива людина [...] він мені так просто в вічі й говорить, що не буде у нас писати, поки нема волі слова. Це ж кадет якийсь!” [245, с. 438; 696, с. 10–11].

Загалом можна стверджувати, що діяльність С. Єфремова у часописах „Киевская Старина”, „Нова Громада”, „Україна”, газетах „Громадська Думка”, „Рідний Край”, „Рада”, „Світло”, „Нова Рада” вплинула на становлення проукраїнського світогляду багатьох українців та посирила їх національну, суспільно-політичну активність, а його самого показала як людину з

виразними світоглядними позиціями.

Таким чином, публіцистична діяльність С. Єфремова розвинула в ньому талановитого журналіста та публіциста. Його статті відзначаються аналітично-критичним підходом до нагальних проблем того часу, виступаючи своєрідним показником реакції української інтелігенції щодо дій влади з боку поміркованого українства, незашореного путами радикальних партійних ідеологій. Періодом найактивнішої публіцистичної творчості для Сергія Олександровича стали 1917 – 1918 рр., коли він публікувався в газеті „Нова Рада”. Відсутність цензури дозволила повністю розкрити у публікаціях його переконання і бачення майбутнього України. Із загостренням боротьби за владу на українських землях відстоювати свою точку зору ставало все важче. А відсутність в радянський час реальної свободи слова призвела до його самоусунення від публіцистичної діяльності.

З аналізу публіцистичних матеріалів Сергія Олександровича можна зробити висновок, що як критик він досяг більшого успіху, ніж як практик. Звичайно, можливості реалізувати свої задуми у нього були, особливо під час його перебування на державній посаді заступника голови УЦР, Генерального Секретаря з міжнародних справ, за періоду Гетьманату, коли П. Скоропадський пропонував його партії соціалістів-федералістів сформувати уряд національного примирення. Однак скористатися такими можливостями йому не вдалося через свою надто обережну політичну позицію.

С. Єфремов працював у багатьох українських періодичних виданнях „Зоря”, „Правда”, „Записки НТШ”, „Киевская Старина”, „Літературно-Науковий Вісник”, „Рада”, „Україна”, „Нова Рада” тощо, друкував у них статті історико-літературного та суспільно-політичного характеру. За гострі публіцистичні виступи на захист української національної культури і політичних свобод у дореволюційний період його неодноразово заарештовували адміністративно-каральні органи російської влади, піддавали обструкції і в радянський час.

6.2. Участь у культурно-просвітницькій роботі

Наприкінці XIX ст. діячі громадівського руху, побоюючись переслідувань з боку царської поліції та жандармерії, свідомо відмовилися від активної політичної діяльності та зосередили свої зусилля на нейтральній в той час культурницько-просвітницькій сфері.

Одним із перших значних культурницьких заходів того часу стало святкування 100-річного ювілею українського літературного відродження, відліком якого за традицією вважали появу в 1798 р. „Енеїди” І. Котляревського.

Полтавська громада ВБЗО, провідну роль у якій в той час відігравав О. Русов, ініціювала у 1899 р. встановлення пам'ятника І. Котляревському в Полтаві. До цієї справи громада залучила члена міської управи Г. Маркевича і секретаря управи Г. Коваленка [364, с. 185; 66, арк. 428 зв.; 90, арк. 3] та інших активних учасників українського культурницького руху. Полтавчан підтримали й представники Київської Старої громади [170, арк. 1; 171, арк. 6–7]. Пам'ятник І. Котляревському урочисто відкрили 30 серпня 1903 р. за участі близько 200 осіб. Це була перша публічна національна маніфестація, на яку приїхало багато представників української інтелігенції, серед них з Галичини і Буковини. Від ВБЗО взяли участь Б. Грінченко, С. Єфремов, М. Комаров, В. Кошовий, О. Косач, В. Леонтович, Ф. Матушевський, М. Міхновський, М. Старицький, І. Стешенко, Є. Чикаленко, І. Шраг та ін. Національно-культурна програма, розроблена Радою організації, здійснювалася за допомогою її представників (І. Стешенко написав реферат про творчість І. Котляревського, М. Лисенко приїхав разом із очолюваним ним хором) [125, арк. 1; 158, арк. 1–2; 160, арк. 1; 419, с. 2]. У відповідь на заборону адміністрації читати привітання українською мовою було влаштовано публічну демонстрацію протесту [69, арк. 390].

Українські діячі високо оцінили місце і роль цієї події в українському русі 1900-х рр. С. Єфремов опублікував статтю в „Киевской Старине” (1903,

кн. 10) під назвою „Свято української інтелігенції”. Є. Чикаленко вважав, що ювілей І. Котляревського 1903 р. справив величезне враження не тільки на присутніх на ньому, але й на російську пресу, на українську громадськість. Приїзд великої кількості делегатів від різних організацій з Галичини на чолі з Романчиком (представником українського парламентського клубу у Відні), промови українською мовою, проголошені досвідченими, талановитими ораторами, привернули неабияку увагу до українського руху. Згодом з’явилося чимало українських діячів, які відправною точкою формування своєї національної самосвідомості вважали ювілей „Енеїди” І. Котляревського.

Відзначаючи подію, Сергій Олександрович отримав можливість поспілкуватися з багатьма письменниками, в тому числі й з Лесею Українкою. Вперше побачив він тут і В. Стефаніка. Був присутній на урочистому вечорі відомий етнограф В. Кравченко, який залишив щоденник, де, як і іншим літераторам, присвятив дещо саркастичний рядок С. Єфремову: „а осьде Єфремов – ентузіаста великий”. Згодом В. Кравченкові доводилося звертатися до нього при написанні етнографічних та краєзнавчих праць [469, с. 243]. Зважаючи на поширену серед української інтелігенції взаємодопомогу, С. Єфремов отримував необхідну інформацію, книжки, газетні та журнальні публікації від людей з різноманітними політичними поглядами, тому на його думку, незважаючи на обставини варто було і зі свого боку відповідати взаємністю на подібні прохання.

Крім звіту про свято в Полтаві, Сергій Олександрович у подальшому неодноразово звертався до теми про життя І. Котляревського та його творчості. У 1909 р. він редагував його твори та написав до видання передмову, розробив макет книги. До творчості письменника звертався і в 1913, 1915, 1916 та 1918 рр., зазначаючи, що він „перший письменник і творець та батько новітнього українського письменства” [469, с. 243–244].

У 1901 р. С. Єфремов взяв активну участь у святкуванні ювілею О. Русова [168, арк. 1–2], 22–29 листопада 1903 р. – з нагоди 35-річчя творчої діяльності М. Лисенка [244, с. 543–544], 18–20 грудня 1904 р. – ювілею

І. Нечуя-Левицького [449, с. 19–23; 56, арк. 178–179; 79, арк. 100, 103]. Після завершення всіх святкових заходів Сергій Олександрович присвятив ювіляру статтю „Бытописатель пореформенной Украины” [321, с. 98–116; 448, с. 3].

Таким чином, протягом свого життя С. Єфремову неодноразово доводилося брати участь у культурницьких заходах, організованих Київською громадою. Він активно включається до написання відгуків про ювілеї М. Лисенка, Лесі Українки, І. Франка та інших класиків української культури. Спілкуючись з відомими діячами культури, він поділяв точку зору, що і культурницько-просвітницька діяльність інколи буває ефективнішою за політичну, так як через її ідеї легше донести до суспільства національні потреби і вимоги.

У 1906 р. за ініціативи Б. Грінченка в Києві було організовано товариство „Просвіта”. 25 червня 1906 р. відбулося перше засідання на якому було схвалено Статут і члени Ради організації. До керівництва об’єднання увійшов і Сергій Олександрович. Він вважав за необхідне об’єднати дії українців на спільній національній платформі, відстоював безпартійний шлях діяльності товариства. Відповідно до Статуту об’єднання мало „сприяти розвитку української культури і, головним чином, освіти українського народу на його рідній мові, діючи в межах Києва і Київської губернії” [590, с. 10, 12–13].

У 1907 р., після звільнення з ув’язнення, активним діячем „Просвіти” став і С. Єфремов [161–163; 165; 166; 189]. Найбільше часу він відводив роботі з видання книжок та формування бібліотеки товариства. На думку Д. Дорошенка із занепадом УДРП її члени вирішили об’єдналися у „Просвіті” на ґрунті національної культурної праці [238, с. 124]. Сергій Олександрович не став винятком. У своїй роботі він максимально намагався дистанціюватися від політичної діяльності, вважаючи, що товариство має свою окрему сферу впливу на населення.

„Просвіта” поділялася на чотири секції: видавничу, лекційну, бібліотечну й артистичну [164]. На чолі видавничої секції стояв Б. Грінченко,

допомагав йому С. Єфремов. Протягом 1906 – 1910 рр. товариство випустило 12 популярних книжок та календарів („Про українських козаків, татар і турків” (1906), „Ідея федералізму у декабристів” (1907), „Як звільнилися північно-американські штати” (1907), „Тарас Шевченко” (1908), „Гетьман Петро Сагайдачний” (1909), „Про Буковину” (1910) [102, с. 12]).

Лекційна секція влаштовувала популярні обговорення у різних частинах Києва – на Куренівці, Лук’янівці, Деміївці. Бібліотечна секція за декілька років збрала 10 тисяч томів книг. Найбільш помітною була діяльність артистичної секції: вона влаштовувала щомісяця великий літературно-артистичний концерт в Народному домі (на Бульварно-Кудрявській вулиці), присвячуючи майже кожен окремому українському письменнику з нагоди його ювілею чи смерті (в 1907 р. – Марко Вовчок, Б. Грінченка, І. Карпенка-Карого) [238, с. 124–125; 316, с. 23]. Зокрема, 30 листопада 1909 р. Сергій Олександрович підготував для „Просвіти” реферат про О. Олеся, який прочитано на літературно-музичному вечорі [282, с. 177; 284, с. 83, 86–87].

Формування бібліотеки Київської „Просвіти” за кошти діячів українського руху та активна діяльність видавничої комісії сприяли наповненню її фондів україномовною літературою. Серед видань, з якими можна було ознайомитися читачам, були й твори С. Єфремова. Популярність його публікацій була настільки великою, що „Просвіти”, не маючи змоги їх придбати, зверталися безпосередньо до нього з проханням подарувати бібліотекам свої твори [197].

„Просвіта” надавала великої ваги постійній допомозі українському читачеві, інтересам і уподобанням, свідченням цього є теоретичні й практичні розвідки Сергія Олександровича, вміщені на сторінках популярних „просвітянських” книжок 1908 – 1910 рр. [752, с. 14].

Саме за видавничу діяльність і було згодом, у 1910 р., закрито київську „Просвіту”. 4 червня 1910 р. в інспірованій царською владою спеціальній докладній записці, яка послужила головним звинувачувальним актом, відзначалося, що метою виданих „Просвітою” книжок було „дискредитування

монархічної влади і пропаганда республіканських ідей, принциповий фетишизм перед політичними злочинцями, підлив законодавчих і адміністративних органів уряду і проповідь розв'язання аграрного питання за рецептами анархістів-комуністів”, істинні мотиви закриття київської „Просвіти” полягали зовсім у іншому. Влада боялася українського товариства через проведення ним послідовної національно-культурної діяльності серед українців [590, с. 13].

Таким чином, у 1907 р., після припинення видання „Нової Громади” та звільнення з ув'язнення, С. Єфремов приєднується до своїх товаришів, які вирішують сконцентруватися не на партійній діяльності, а на культурницько-просвітницькій. Додатково він готує реферати щодо історії громадського руху в Україні, взаємовідносин відомих діячів минулого, їхніх поглядів і переконань.

27 квітня 1908 р. за ініціативи М. Лисенка, Л. Жебуньова, підтримки С. Єфремова [410, с. 4; 412, с. 4] й громадівців засновано Український клуб – літературно-художню організацію, що об'єднувала видатних діячів української культури. Установчі збори відбулися 27 квітня 1908 р., на них були присутні 94 члени-засновники. Ініціатором створення і незмінним головою ради старшин клубу став композитор М. Лисенко, який з нагоди відкриття клубу написав фортепіанний твір „На вхідчині”. Клуб містився у напівпідвальному поверсі будинку (займав вісім кімнат). Майже половину нижнього поверху займало головне приміщення – зал клубу, розташований під склепінням.

В чотирьох просторах кімнатах збиралися різні секції клубу: літературно-драматична, музично-хорова, лекційна, бібліотечна. В 1911 р. при клубі було утворено художньо-етнографічну комісію, яка ухвалила оформити одну з кімнат будинку в українському національному стилі, щоб використати її як приклад побутової етнографії. Діяли також читальня, більярдна і буфет.

Активну участь у діяльності клубу брали історик мистецтва Д. Антонович, археолог, мистецтвознавець М. Біляшівський,

літературознавець С. Єфремов, письменники О. Олесь, О. Пчілка, Леся Українка, Л. Яновська, актори М. Заньковецька, М. Садовський, театрознавець і драматург Л. Старицька-Черняхівська, режисер М. Старицька, педагог С. Русова, видавець В. Бублик, хірург М. Галин, нейрогістолог, перекладач О. Черняхівський та ін. У квітні 1909 р. зібрання відвідав І. Франко, неодноразово бували тут письменники М. Коцюбинський, І. Нечуй-Левицький, Панас Мирний.

У клубі влаштовували свята пам'яті Т. Шевченка, читання лекцій і рефератів, дитячі ранки, концерти, літературно-вокально-музичні вечори, святкування нового року. На його сцені виступали актори російського драматичного театру „Соловцов” (Г. Матковський), музиканти київських симфонічного та оперного оркестрів. Кожної п'ятниці тут проводили літературні, по суботах і неділях – музично-хорові вечори. Організовувалися концерти й літературні ранки для дітей, діяв молодіжний спортивний гурток. Активну участь С. Єфремов проявив у підготовці і читанні на засіданнях клубу рефератів на теми відносин між різними народами та українських письменників і поетів: „Про відносини М.П. Драгоманова й київської старої громади”, „Дещо про декадентство в українській літературі” [539, с. 278–279].

Статистика клубних відвідин свідчить про те, що популярність цих зібрань серед киян постійно зростала: 1909 р. – 2,5 тис. відвідувачів, 1911 р. – 13,5 тис. Діяльність національного клубу викликала невдоволення з боку влади. 19 жовтні 1912 р. його діячів було звинувачено у пропаганді заборонених видань, а сам клуб закрито [539, с. 280]. Проте українське громадянство вирішило продовжити традиції організації у новозаснованому клубі „Родина”, який розпочав свою роботу з 4 листопада 1912 р. і якому було передано майно Київського Українського клубу [296, с. 4; 386, с. 4].

Саме тут, в клубі „Родина”, 4 (17) травня 1913 р. відбувся вечір на честь Лесі Українки, на якому була присутня поетеса (перебувала в Києві з 28 квітня (11 травня) до 12 (25) травня 1913 р.). Леся Українка прочитала на вечорі кілька своїх творів, в тому числі вірш „Досвітні вогні”. З початком Першої

світової війни частину приміщень було передано під госпіталь. У травні 1918 р. клуб отримав нове приміщення на розі вулиць Пушкінської і Прорізної, його ж перше приміщення зайняло Київське наукове товариство.

У 1914 р. у циркулярі начальника губернських, обласних та міських жандармських відділень клуб „Родина” вважався філіалом „львівських мазепинських організацій”, які мали за мету „проводити мазепинську пропаганду серед населення і військ Російської України” [68, арк. 14 зв.]. Зрозуміло, що таким видом діяльності члени „Родини” не займалися і окрім чуток органи влади нічого протизаконного проти товариства зібрати не змогли.

Таким чином, культурницька діяльність С. Єфремова стала складовою частиною його суспільно-політичної діяльності на ниві пробудження національної свідомості українського народу. Долучення до спілкування з відомими українськими літераторами сприяло розширенню його світогляду, давало можливість чіткіше визначитися з пріоритетами у національному русі виходячи від реалій суспільно-політичного життя.

Незважаючи на зайнятість у газеті „Рада”, Сергій Олександрович займає активну позицію у діяльності видавничої секції київської „Просвіти”, де разом з Б. Грінченком випускає брошури на суспільно-політичну тематику. Він приймає участь у культурницьких заходах організованих своїми старшими колегами – В. Антоновичем, О. Кониським, М. Лисенком. Серед них – участь у заходах, присвячених 100-річчю виходу „Енеїди” І. Котляревського, святкування ювілею творчої діяльності М. Лисенка, допомога Б. Грінченку у створенні та діяльності київської „Просвіти”, роботі товариства „Родина”.

6.3. Науково-дослідна праця вченого

Завдання, що ставили перед собою науковці України наприкінці ХІХ – в першій третині ХХ ст., були вкрай амбітні та актуальні. До заснування Української Академії наук вважалося за необхідне всіма доступними засобами

накопичувати і аналізувати минулі досягнення та продовжувати розвивати вітчизняну науку. Спочатку така можливість була лише в Східній Галичині, де діяло Наукове товариство імені Т. Г. Шевченка (НТШ). У Наддніпрянщині тільки в 1907 р. з'явилася невелика можливість заснувати Київське наукове товариство (КНТ) на чолі з М. Грушевським. Членом НТШ з початку ХХ ст. і з 1907 р. КНТ був С. Єфремов [654, с. 119].

Представники української культури та наукова інтелігенція доклали зусиль до створення культурно-просвітницьких закладів для поширення знань, висвітлення славетної історії українського народу, його звичаїв, побуту й культури. Навесні 1917 р. був створений Центральний комітет охорони пам'яток старовини й мистецтва в Україні. Головою ради був обраний М. Біляшевський. До Ради входили такі відомі діячі культури, як С. Єфремов, М. Василенко, М. Грушевський, Д. Дорошенко, І. Стешенко, В. Прокопович [655, с. 185]

Остаточно ж гордіїв вузол, який перешкоджав розвиватися українській науці, було розрубано в 1918 р., коли було прийняте рішення про заснування Української Академії наук на чолі з В. Вернадським та у 1920-х рр. після заснування цілої низки наукових закладів: інститутів, нових кафедр, товариств, об'єднань.

Коло своїх наукових інтересів Сергій Олександрович зосередив на дослідженні біографій та творчості українських письменників. Потрібно було дбати і про „хліб насущний”, бо, як свідчить інший сучасник: „Один Єфремов живе виключно з літературної праці” [284, с. 82, 87]. Зважаючи на широке коло своїх наукових і літературних інтересів протягом життя вчений оволодів шістьма мовами: французькою, англійською, німецькою, польською, чеською, болгарською, латинською [4, арк. 3 зв.]. Неодноразово їх знання допомагало йому здійснювати вдалі порівняння і відзначати паралелі розвитку європейської та української літератур.

Першим науковим доробком Сергія Олександровича став літературний огляд на сторінках „Киевской Старини” під назвою „В поисках новой

красоты”. Публікація поклала початок дискусії про розвиток новітньої української літератури. Автор огляду став порушником спокою, який до цього панував в літературних колах. Стаття не залишила байдужим нікого, бо поставила болюче питання: куди йде українська література і якою їй бути? В публікації С. Єфремов зазначав, що людство живе в час значних змін, яким характерні не лише злети людської думки, а й її падіння, не лише пошуки правди серед вічних істин і високих проявів людського духу, а й появу нової літератури, яка спотворює життя, людську сутність та призначення людини. Дослідник засуджує творення незграбних літературних форм та псування мови [469, с. 237–238]. З цього часу розпочинається його шлях літературного критика і публіциста.

Найбільше місце в доробку Сергія Олександровича займає вивчення творчості Т. Шевченка, з якої він розпочинав свою наукову діяльність. Першою його працею, написаною ще в студентські роки, була стаття „Пушкін contra Шевченко”, надрукована у 1899 р. в „Літературно-Науковому Віснику”. Його популярна брошура „Тарас Шевченко, життя його та діла” витримала три видання – у 1908, 1910 та 1917 рр. [536]. Власне, у творчій біографії С. Єфремова не було жодного року, коли б він не звертався до цієї, чи не найдорожчої для нього, теми: це й видання творів Т. Шевченка, його „Щоденників” та „Листування”. Т. Шевченко чи не єдина постать, яка була для нього поза критикою, постать, яка стояла понад життєвою буденністю. Вчений вважається одним з найдосвідченіших шевченкознавців [466, с. 45–46; 472, с. 410–411; 663, с. 91; 756, с. 3; 629, с. 319].

Крім численних статей в українській і російській періодиці, виходять дослідження С. Єфремова „Шевченко й українська література” (1907), коментарі до збірок „Тарас Шевченко. Поезії” (1927) й „Шевченко в своєму листуванні” (1929) [537; 710]. Позитивні відгуки з боку І. Стешенка, А. Ніковського і В. Доманицького отримали збірка статей вченого про Т. Шевченка (1914), літературна характеристика Марко Вовчок (1907) та біографія І. Франка (1914) [174, арк. 8–9; 315, с. 1; 398, с. 93; 399, с. 116].

Сергій Олександрович не був дослідником якоїсь вузької теми. Його цікавить творчість М. Гоголя – „Між двома душами” (1909); В. Короленка – „Фатальний вузол” (1910); О. Олесья – „Муза гніву і зневір’я” (1910). В „Киевской Старине” з’являються його праці про творчість І. Франка [330], І. Нечуя-Левицького, П. Грабовського. Матеріали про західноукраїнських письменників допомагає відшукувати С. Єфремову відомий бібліограф В. Дорошенко [207]. Статті друкуються, крім „Ради”, в „Русском Богатстве”, а під час війни, коли вийшла заборона на українську пресу, з’являються в „Украинской Жизни”, „Северных Записках”, „Ежемесячном Журнале”.

Однією з актуальних робіт була стаття С. Єфремова про Марка Вовчка в газеті „Рада”, яка в тому ж році вийшла окремим виданням під назвою: „Марко Вовчок, літературна характеристика” [346, с. 2–3; 530]. Його праця стала на той час одним з кращих аналізів творів письменниці.

У творчому доробку Сергія Олександровича знайшлося місце й дослідженню творчості Л. Глібова, Є. Гребінки, О. Кониського, М. Коцюбинського, Б. Грінченка, А. Тесленка, П. Куліша та інших видатних українських письменників [626, с. 58–59].

С. Єфремову закидали звинувачення в тому, що він не збагнув нові тенденції в художньому мисленні ХХ ст. Ця думка не може вважатися слушною, бо саме Сергій Олександрович чи не перший відзначив таланти В. Винниченка, О. Олесья, П. Тичини, М. Рильського, М. Хвильового, Т. Осьмачки. Твори цієї нової хвилі українського письменства знаходились поза руслом тієї класичної літератури, апологетом якої вважали Сергія Олександровича. Багато хто не розумів, що його виступи проти низькопробності в літературі не можна вважати виступами проти нових тенденцій часу.

Деякі з авторів, побоюючись критики С. Єфремова, шукали більш поблажливих рецензентів на свої твори. В. Винниченко його критику (у „Раді” в 1908 р. під назвою „Літературний намул”; у 1909 р. – „Гнучка чесність”) п’єс „Шаблі життя” та „Momento” [344; 333] сприйняв досить таки болісно. Однак,

з листування нам відомо, що Володимир Кирилович не сприймав зауваження С. Єфремова надто близько до душі, вважаючи його людиною з консервативними поглядами на літературу [281, с. 47]. Згодом В. Винниченко змінив своє ставлення і охарактеризував Сергія Олександровича як „глибоко принципову й добру людину, як зразок усіх громадських чеснот” [179; 205; 278, с. 225; 604, с. 503, 505]. А Леся Українка подібний гострий спосіб ведення літературної дискусії взагалі засуджувала і називала „хоткевичівщиною” [713, 48–49].

У 1910 і 1912 рр. С. Єфремов упорядкував і видав літературно-публіцистичні збірники, присвячені пам’яті Б. Грінченка – „Над могилою Бориса Грінченка” та В. Доманицького „Чистому серцем”. Тут надрукована його стаття „Людина повинності”. У збірниках також брали участь Н. Кибальчич, Д. Пісочниця, В. Прокопович, Г. Шерстюк [534; 701].

У 1911 р. вийшла перша фундаментальна праця Сергія Олександровича „Історія українського письменства”, яку неодноразово перевидавали. В дослідженні вперше було зібрано, упорядковано і узагальнено колосальний різноплановий матеріал, осмислений, однак, уже в дещо застарілому, як на початок ХХ ст., народницькому стилі. Написанню дослідження передувала тривала пошукова робота, листування з П. Грабовським, М. Василенком, В. Дорошенком, К. Квіткою, В. Липинським, І. Франком, Лесею Українкою і іншими літературознавцями та тривало як під час написання праці так і наступний період, коли відбувалося її вдосконалення [204; 207; 252; 255; 256; 257].

В червні 1911 р. Є. Чикаленко зазначав: „С.О. Єфремов поїхав у Петербург випускати свою „Історію”. Він сам і ті, що знають його працю, кажуть, що її напевне сконфіскують, та може й автора засадять”. І далі: „Скільки разів казав я С.О., [...] щоб писав відповідно до тодішніх умов” [284, с. 176]. Однак він не знав межі між цензурним і нецензурним, йому все здавалося цензурним. Тому часто його публікації викликали штрафні санкції цензури.

Перше видання „Історії” побачило світ у Петербурзі, у видавництві „Український учитель” за матеріальної допомоги М. Дмитрієва у 1911 р. [279, с. 88; 575, с. 215–216]. Друге в 1917 р. в Петрограді, третє – вийшло восени 1917 р. у Києві у видавництві „Вік”. Це видання було доповнене і значно ширше, ніж два перші. У передмові автор звертав на це увагу читача, хоча й вибачався, що надруковано його в роки лихоліття, на поганому папері, позбавлено можливості навіть надати портрети письменників. Четверте видання у 1924 р. з’явилося у двох томах в Німеччині, у видавництві Я. Оренштайна. В ньому вперше з’явився розділ, присвячений новітньому письменству під назвою „За п’ять літ” [181]. (Малися на увазі 1919 – 1923 рр.).

С. Єфремов в „Історії українського письменства” кількома словами позначає соціальний стан того чи іншого письменника, його місце в літературному процесі і в суспільстві, творчу манеру, ідейність автора й морально-етичні ідеали його творів, розкриває зміст і спрямованість текстів. „Історія” – твір, який стисло й образно дає уяву про українську літературу від самих її витоків. Книга дає відповіді про творче кредо кожного письменника, його творчу манеру, особливості таланту та його значення [495, с. 387–388; 747, с. 960].

Окрім „Історії українського письменства”, Сергій Олександрович підготував до друку статті „Серед бурі. 1905 р. в українському письменстві”, „Слідом за подіями 1905 р. в українському письменстві” [183; 194], в яких основним змістом українського літературного процесу вважав розкриття національно-визвольних ідей у творчості митців слова. Цим зумовлена його недооцінка самобутнього значення української книжної літератури епохи бароко й модерністських течій на межі ХІХ – ХХ ст. Загалом дослідження українська громадськість сприйняла схвально, хоча не обійшлося й без полемічних відгуків [458].

З’явилися й нові літературознавчі праці, написані в тому ж народницькому дусі: „Борис Грінченко” (1913), літературознавчий огляд „За рік 1912” (1913), присвячені І. Франку книги „Співець боротьби і контрастів”

(1913), „Іван Франко. Про життя його та діла” (1916), „Іван Франко. Критично-біографічний нарис” (1926), „Спомин про Франка” (1926) [525; 184; 185]. Ці видання сприяли закріпленню за С. Єфремовим позиції одного з провідних істориків української літератури. Можна стверджувати, що він розробив базову концепцію розвитку історії української літератури, принципово переглянута лише через декілька десятиліть.

Безцінними пам'ятниками видатним людям, що пішли з життя, стали упорядковані Сергієм Олександровичем книжки про В. Доманицького, а згодом і про П. Стебницького. На початку 1927 р. влада прийняла рішення про вилучення з книгарень книжки про П. Стебницького за „націоналістичний ухил” та „вшанування некомуністичного діяча”, але наклад видання на той час майже розійшовся [683; 245, с. 463].

Освітнім питанням присвячені статті С. Єфремова „К истории народного образования на Украине в первой половине XIX ст.” (1900), „В борьбе за просвещение” (1902), надруковані в „Киевской Старине”; „О безграмотности” (1912) та „Об украинизации средней и высшей школы” (1912), вміщені в „Украинской Жизни”, „Із історії школи та освіти на Україні” [193] і багато інших, різних за тематикою, проте об'єднаних однією спільною ідеєю: життєвою необхідністю національної освіти для українців. Саме вона і привертала увагу сучасників до публікацій Сергія Олександровича. Завдячуючи їм збільшувалася кількість бажаючих впроваджувати цю ідею в життя [733, с. 105–106].

У 1906 р. спільно з передовими освітніми діячами (Б. Грінченком, В. Дурдуківським, С. Черкасенком) С. Єфремов працював над створенням Всеукраїнської спілки вчителів і діячів народної освіти, основна мета якої – побудова української демократичної школи. І хоча до 1917 р., поставленої цілі не вдалося досягти, проте діяльність членів спілки, власне, як і інших просвітницьких організацій, певною мірою підготувала для цього ґрунт. У пізніші часи була створена ще одна просвітницька організація – Українське товариство шкільної освіти, що функціонувало в 1917 – 1920 рр. Метою і

завданням діяльності товариства було поширення серед українського народу освіти рідною мовою через початкові, середні та вищі школи; заснування своїх філій у провінції; надання методичної та матеріальної допомоги українським школам [733, с. 106–107].

1917 – 1921 роки для С. Єфремова були не лише часом суспільно-політичної боротьби, але і напруженої наукової праці. Різноманітні його творчі зацікавлення. А. Кримський зазначав, що лев'ячу частину праці Сергія Олександровича „захопив собою Шевченко”. Він самовіддано працює над його творчістю та життєписом, добираючи матеріал до збірника „Шевченко та його доба”, який побачить світ у 1925 р. з ґрунтовною працею С. Єфремова „Поет та плантатор”, готує до академічного видання „Щоденники” Тараса Григоровича.

В цей же час він починає збирати матеріал для монографій про М. Коцюбинського, І. Карпенка-Карого та І. Нечуй-Левицького. У 1922 р. С. Єфремов з великими труднощами добився видання нарисів про творчість М. Коцюбинського. Підготував у 1922 р. до публікації збірки його творів, в яких був упорядником і редактором. У 1923 р. був укладачем українських перекладів творів В. Короленка [532; 578; 572].

В своїй першій монографії, присвяченій М. Коцюбинському, вперше виданій у 1924 р., С. Єфремов писав, що ми мало знаємо про життя Коцюбинського. Сам письменник щодо своєї особи надзвичайно був скупий та неподільчивий, не любив пускати сторонніх людей до того, що вважав за свою тільки особисту власність або інтимну справу [533, с. 215]. На думку А. Болабольшенка, ці слова дослідник писав і про себе, свою вдачу, своє розуміння тих меж, до яких має поширюватися людська освіченість [469, с. 281].

У 1924 р. виходять дві монографії: „І. Нечуй-Левицький” (надрукована у Лейпцігу та в Києві у видавництві „Слово”) та „Іван Карпенко-Карий” [245, с. 79]. Обоє письменників С. Єфремов знав особисто. З І. Нечуєм-Левицьким постійно спілкувався аж до його смерті у квітні 1918 р. Він листувався з ним,

дискутував з приводу української граматики, поділяв погляди на окремі твори тогочасної літератури. Готуючи монографію, Сергій Олександрович звертався до всіх, хто знав письменника з листами, в яких просив поділитися з ним спогадами та матеріалами. Першим відгукнувся і надав посильну допомогу М. Левицький.

Матеріали про І. Карпенка-Карого С. Єфремов розпочав збирати ще в 1908 р., коли про нього опублікував декілька нарисів в „Раді” [342]. Автор подавав свої перші враження від знайомства з творами І. Тобілевича та його особою, відзначив еволюцію творчості, порівняно з попередниками, у драматургії та недоліки літературної критики його творчості.

Працю над монографією про І. Карпенка-Карого С. Єфремов розпочав у лютому 1923 р. і одразу відчув, що йому бракує особистих про нього вражень, але дружини Івана Карповича – Софії Тобілевич – у Києві він не знайшов. Рятуючись від голоду, вона виїхала з сестрою до Погребища, де придбала собі хату. Він написав їй листа до Погребища, в якому просив допомогти матеріалами. Приїхавши до Києва С. Тобілевич надала йому необхідну інформацію [469, с. 282–283].

В 1928 р. С. Єфремов підготував і видав критико-біографічний нарис про Панаса Мирного [535]. Всі біографічні твори вченого являють собою зразок дослідження про життя письменників, нового погляду на їхню творчість, принципів та об’єктивних оцінок.

Одним із останніх проектів С. Єфремова було видання творів М. Горького. Незважаючи на неприємні спогади вченого про російського митця, який у 1926 р. обурювався, що „люде хотять „утверждать различие наречий” в той час, як людськість потребує створити світову мову” [245, с. 376], він намагався не тримати зла і опублікувати твори популярного в той час „пролетарського письменника” в Україні. За спогадами В. Винниченка, академік звернувся від імені ВУАН до М. Горького з дозволом перекласти його твори українською мовою. Літератор відповів, що вважає українську мову за „искусственный язык” і не має бажання підтримувати його проект.

Тому дозволу на переклад не надав [233, т. 3, с. 503].

Обмеження з боку державних видавництв, прискіпливість цензури до наукової, літературної і видавничої роботи С. Єфремов характеризував як „без пуття великого, єдино на те, щоб виконати Щедринів заповіт: „сейте горохи, сажайте капусту, а о прочем не думайте” [279, с. 203]. Він вважав, що незважаючи на будь-які обставини потрібно займатись суспільно корисною працею, яка важливіша за постійні політичні або ідеологічні віяння.

Неодноразово доводилося Сергію Олександровичу писати й некрологи і формувати збірки, присвячені діячам українського національного руху [352; 354; 355]. Лише в науковому часописі „Україна” він помістив п’ять статей, шість рецензій і десять некрологів. Зі статей слід відзначити: „Біля початків українства”, „З листів Костомарова до Антоновича”, „До історії „Галицької Руїни”. В „Літературно-Науковому Віснику” опублікував близько чотирьохсот статей.

Зазначимо принагідно, що С. Єфремов протягом життя надрукував біля трьох тисяч статей та рецензій в українській та російській періодиці. Ось лише деякі з цих видань: „Зоря”, „Правда”, „Киевская Старина”, „Записки наукового товариства імені Шевченка”, „Літературно-Науковий Вістник”, „Киевское Слово”, „Волынь”, „Жизнь и Искусство”, „Нова Громада”, „Русское Богатство”, „Дніпрові Хвилі”, „Рада”, „Основа” (Одеса), „Промінь”, „Украинская Жизнь”, „Наше Минуле”, „Україна”, „Нова Рада”, „Література”. Серед дослідників Сергій Олександрович вважається одним із найкращих на той час літературних критиків, якій заклав основу для подальших досліджень [658, с. 514–515].

Отже, аналізуючи науковий доробок С. Єфремова з-поміж його наукових публікацій потрібно відзначити ґрунтовні монографії, антології, збірники статей, присвячені творчості І. Котляревського, Т. Шевченка, Марка Вовчка, Панаса Мирного, І. Франка, І. Нечуя-Левицького, І. Карпенка-Карого, М. Коцюбинського та ін. Підсумковою роботою Сергія Олександровича як історика і теоретика літератури стала „Історія українського письменства”.

У травні 1918 р. Міністр народної освіти і мистецтв Української Держави професор М. Василенко подав гетьману П. Скоропадському план роботи міністерства, який передбачав українізацію школи, створення Академії наук, університетів та Центральної наукової бібліотеки. У червні 1918 р. було створено Комісію для вироблення законопроекту про заснування Української Академії наук (УАН) у Києві. Очолив Комісію, яка працювала з 9 липня по 17 вересня 1918 р., В. Вернадський. Він на той час брав участь у підготовці з'їзду природознавців, відкриття якого планувалося на 1 серпня 1918 р., але через вбивство командуючого німецькими військами генерала Ейхгорна його заборонили [610, с. 55].

Комісія працювала в період відносної політичної стабільності й успішно підготувала законопроект про заснування УАН. Його схвалила Рада Міністрів і затвердив гетьман П. Скоропадський. Статут УАН передбачав три відділи: історико-філологічний, фізико-математичний та соціальних наук. Академії підпорядковувалася низка наукових установ та постійних комісій. Внутрішнє діловодство і всі видання Академії мали проводитись лише українською мовою. Перших 12 академіків відповідно до рекомендацій Комісії повинен був призначити уряд, а вони в подальшому обирали наступних академіків. На посаду Президента Академії було запрошено М. Грушевського, але він відмовився через несприйняття гетьманського режиму і запропонованої Комісією концепції Академії наук, яка, на думку вченого, повинна бути недержавною, громадською установою [469, с. 268–269].

Офіційне заснування УАН відбулося 14 листопада 1918 р. коли П. Скоропадський затвердив „Закон Української держави про заснування Української академії наук у Києві” і Грамоту про федеративну злуку України з небільшовицькою Росією, що спричинила початок антигетьманського повстання. 27 листопада академіки провели перше Спільне зібрання УАН, на якому таємним голосуванням обрали Президентом УАН В. Вернадського, а неодмінним секретарем – А. Кримського. Кілька зібрань відбулося у листопаді та грудні. На них вирішувалися організаційні завдання та питання

матеріально-технічного забезпечення. В грудні 1918 р. Сергія Олександровича було затверджено Головою „Комісії для видання пам'яток новітнього українського письменства”. Комісія підготувала до друку твори І. Котляревського, Т. Шевченка, М. Драгоманова, В. Антоновича, І. Франка [2, арк. 7–12; 3, арк. 13; 544, с. 6].

Важливим етапом суспільно-політичної діяльності Сергія Олександровича стала його участь у створенні та наповненні фондів Національної Бібліотеки України (НБУ). У серпні 1918 р. уряд приймає закон про формування фонду НБУ, використавши для цього матеріальну й книжкову базу, створену при УЦР. Після виходу закону було створено комісію з організації виробничої діяльності й формування колективу співробітників бібліотеки. До її складу увійшов і С. Єфремов.

У 1918 р. Сергій Олександрович, один з найближчих друзів та однодумців покійного Б. Грінченка, звернувся до його дружини з пропозицією передати книгозбірню її чоловіка до створюваної в той час НБУ. На засіданні Тимчасового комітету для заснування бібліотеки вчений повідомив, що М. Грінченко рада була б передати книжки, але позаяк вони обіцяні були в заповіті Б. Грінченка Київському товариству „Просвіта”, – то через це треба про це переговорити з „Просвітою” – чи не згодилося б вона передати бібліотеку Національній Бібліотеці”. Перемовини з товариством доручили провести С. Єфремову. 4 квітня 1919 р. було оголошено листа М. Грінченко, в якому та висловила бажання передати до НБУ, крім бібліотеки свого чоловіка, ще й решту книжок та рукописів, що знаходяться у неї. Отже, завдання, яке на себе взяв Сергій Олександрович, було виконане, і до фондів НБУ потрапила одна з найкращих книгозбірень Києва. Віддали у фонд частину своїх приватних книг В. Вернадський, А. Кримський, С. Єфремов [547, с. 16; 143, арк. 1].

Швидка зміна влади змушувала керівництво УАН проводити також і роботу по налагодженню співпраці з урядами Директорії, більшовиків та білогвардійців. 16 грудня 1918 р. на Спільному зібранні було обрано делегацію

для переговорів із Директорією. 28 грудня В. Вернадський, А. Кримський, П. Тутковський та Д. Багалій зустрілися із головою Директорії В. Винниченком і отримали позитивну відповідь на прохання надати Академії приміщення. Нова влада та значна частина української інтелігенції насторожено ставилися до діяльності УАН, вбачаючи в її роботі невідповідність національним інтересам через те, що Академія була створена гетьманським урядом.

Зважаючи на зміну влади в Києві, організатори УАН будь-що прагнули зберегти Академію наук, тому 25 січня 1919 р. на зборах вирішили не евакуюватися разом з Директорією перед наступом більшовиків, а забезпечити функціонування Академії й надалі. Для цього науковці пішли на співпрацю з більшовиками, які 5 лютого зайняли Київ [628, с. 443–444].

12 лютого 1919 р. на Спільному зібранні засновників УАН було повідомлено про визнання УАН з боку більшовиків, тому радянські історики тривалий час називали саме цей день днем створення Академії наук. Її структура та статут залишилися без суттєвих змін. Багато зусиль витрачалося на забезпечення елементарних умов виживання та захисту від репресій. 14 липня 1919 р. Раднарком УСРР ухвалив постанову, де відзначалася важлива роль УАН для розвитку української науки. Наслідком цієї позитивної оцінки стало виділення коштів та приміщень.

З 1921 р. С. Єфремова обрали секретарем УАН, а з 1923 р. – завідувачем історико-філологічного відділу ВУАН. Серед інших його посад – голова Ради історико-літературного видавництва, редактор академічних видань, з липня 1922 по травень 1928 р. – віце-президент УАН. У ці ж роки вчений взяв на себе господарчі обов'язки в УАН. Перелік постійних і тимчасових навантажень і посад є неповним, але й він дає уяву про той тягар, який було на нього покладено. Це була безперервна праця, бо, крім двотижневого перебування в будинку відпочинку (в межах Києва) і нечастих виїздів у Дзвінкове, на академічну дачу, ні відпусток, ні вихідних днів він не брав.

Відразу ж по відкритті Української Академії наук, наприкінці 1918 р.,

було засновано „Комісію для складання словника української живої мови” (другу Комісію створили для укладення термінологічних словників). При першій Комісії, яку очолював А. Кримський, працювали десятки вчених, які зібрали для майбутнього словника величезний матеріал (близько 2 мільйонів карток). Незабаром прийняли рішення про друк п’ятитомної праці під назвою „Російсько-український словник”. Редакторами п’ятитомника стали М. Калинович, В. Ярошенко, головними редакторами обрані А. Кримський та С. Єфремов [305, с. 307–308; 656; 700, с. 77–78]. Ухвалою засідання Історично-філологічного відділу УАН від 20 лютого 1919 р. до роботи над Академічним словником було також запрошено Г. Голоскевича, А. Ніковського, М. Грінченко та В. Ганцова [273, с. 477]. З 26 травня 1920 р., після від’їзду А. Ніковського за кордон, керівником комісії став В. Ганцов. Ця наукова праця, на жаль, припинилася на шостій частині – влада заборонила видання словника.

Від цього часу до самого його усунення від наукової і громадської праці в зв’язку з його арештом у справі СВУ наприкінці 1920-х рр. В. Ганцов був формальним керівником Академічного словника. Якщо проаналізувати цей словник докладно, можна побачити, що в ньому проявлялися дві тенденції – одна народницька, наставлена на ідеалізацію всього етнографічно-селянського (її представляв С. Єфремов), друга – європейська (В. Ганцова). Не можна перецінити роль нормативного синонімічного словника в закріпленні кожної літературної мови. Такий словник – це рамки літературної мови даного часу і старт її подальшого розвитку.

Як і майже всі культурні заходи, проведені в ті роки, словник залишився недовершеним: вийшли лише три томи. Четвертий том, готовий до друку, не побачив світу в зв’язку з розгромом Академії наук на початку 1930-х рр. Перший том, зредагований А. Кримським у 1924 р., був лише спробою, далеко не в усьому вдалою, але вже другий том, у трьох випусках, за редакцією Кримського (1929 – 1933), і третій том, у двох випусках, за редакцією С. Єфремова (1927 – 1928), повністю відповідали науковим вимогам ХХ ст.

Останньому, четвертому томові, що охоплював літери Р–Я, не судилося побачити світ, оскільки в друкованих джерелах про його долю немає докладних відомостей. За спогадами сучасників вченого, цей том не тільки був готовий у рукописі, але й вискладений у друкарні, однак, за наказом уряду, його розформували. Видані томи вилучили з усіх бібліотек [745, с. 705–706].

Щодо своєї роботи над словником, Сергій Олександрович у червні 1925 р. писав: „Друкується тепер т. III (О–П), на жаль, під моєю редакцією. Кажу на жаль, бо ця робота мені нецікава й одбірає багато часу та одбиває од цікавіших мені тем і праць” [279, с. 247]. Свою роботу над словником С. Єфремов розпочав у липні 1924 р. та планував завершити протягом року [245, с. 142]. Обробка матеріалів і підготовка праці до друку зайняла більше 5 років. Однак, вченому не вдалося втілити у життя проект видання першого в історії України Академічного російсько-українського словника. На перешкоді дослідника стали політичні мотиви тогочасного керівництва УСРР, яке прагнуло отримати всебічний контроль над Академією наук і применшити значення тих вчених, які займали незаангажовану позицію в науці.

В 1920-х рр. С. Єфремов входив до складу орфографічно-термінологічної комісії, в якій теж працювали О. Курилко, А. Ніковський, Т. Сушицький, Є. Тимченко, О. Янта. Науковці підготували до друку словники україномовних термінів з хімії, геології, фізики, математики, зоології, ботаніки, алгебри, геометрії, історії, культури, мистецтва [654, с. 151].

У 1921 р. Сергій Олександрович ініціював утворення Комісії для дослідів над історією громадських течій в Україні, де активно співпрацювали П. Стебницький, О. Гермайзе, В. Міяковський, С. Буда [3, арк. 14; 484, с. 142–143]. Головним завданням вчених було збирання архівних, бібліографічних матеріалів, епістолярію із супровідним науковим апаратом. Результати діяльності публікували у виданнях „Червоний шлях”, „Життя і революція”, „Україна”. Комісія збрала матеріали з історії УНТ, архів Ф. Вовка, П. Куліша, цінні документи з історії революційного руху 1870-рр., революції 1905 – 1907 рр., опрацьовувала жандармські архіви. Вчені порушували питання

перед державними органами РСФРР про перевезення з Петрограду особистих бібліотек й архівних документів П. Стебницького, М. Могилянського, О. Лотоцького, Ф. Вовка.

У 1926 р. за ініціативою С. Єфремова та В. Міяковського випущено збірник про декабристів в Україні. У ньому досліджувалося місцеве підґрунтя декабристського руху, причини невдачі військового повстання Чернігівського полку, друкувалися мемуари польського автора Й. Руліковського. У збірнику вмістив свою статтю і Сергій Олександрович [505; 520].

В 1920 ті рр. окреслилися початки централізації та ідеологізації науки. Проявом цих явищ стало прийняття нового статуту ВУАН, затвердженого РНК УСРР 14 червня 1921 р. [218, с. 280–282]. Уряд схвалив положення, відповідно до якого Академія визнавалася найвищою науковою державною установою республіки. Її було перейменовано на Всеукраїнську і підпорядковано Народному комісаріату освіти (НКО). Внаслідок втручання керівництва НКО у діяльність ВУАН відносини з керівництвом республіки погіршилися, оскільки вчені не бажали коритися диктату влади і використовувати ідеологію в науці. Зв'язки із західноукраїнськими вченими швидко зійшли нанівець, оскільки СРСР відгородився від оточуючого світу „залізною завісою”. Новий статут, окрім зміни назви Академії, а також змін структури, обмежував права Академії введенням представників уряду до Ради Академії і затвердженням академіків та Президії НКО. Після від'їзду В. Вернадського з України президентом ВУАН став О. Левицький, а в травні 1922 – В. Липський. Протягом 1919 – 1930 рр. було обрано 103 академіки ВУАН. У 1924 – 1925 рр. Академія наук вперше також провела вибори іноземних членів, однак їх не затвердив нарком освіти.

В той час через поживлення роботи над різноманітними словниками, за ініціативою С. Єфремова і А. Ніковського, було перевидано зі значними доповненнями словник Б. Грінченка. Коли раніше упорядники словників боялися новотворів і для кожного слова завжди шукали аналоги в народній мові, то з початком українізації цей метод було проігноровано, і в 1926 р.

вчені, перевидаючи Грінченкового словника вже в п'яти томах, додали до нього чимало нового матеріалу (неологізмів та новотворів).

Попри на арешти, адміністративні утиски, матеріальну скруту, що дало підстави прибулому з Заходу М. Грушевському назвати положення в Україні катастрофічним, двадцять роки в житті С. Єфремова були надзвичайно результативними. Черговим проектом вченого стала підготовка комісією ВУАН „Енциклопедичного словника” про Україну, який готувався на чолі з П. Стебницьким. Сергій Олександрович у своєму листі до Є. Чикаленка в 1922 р. зауважував: „починається велика робота з томами про Україну Енциклопедичного словника” [279, с. 209–210]. Колегію редакторів видання склали проф. А. Гиляров (філософія), проф. В. Синайський (соціальні науки), акад. Р. Орженцький (економічні науки), акад. А. Кримський (філологія), акад. А. Лобода (література), акад. П. Тутковський (геологія), акад. В. Плотніков (фізико-математичні науки), проф. О. Котельников (прикладні науки), проф. А. Собкевич (медицина), акад. Ф. Шміт (мистецтво), акад. М. Василенко (історія), проф. В. Кістяківський та проф. І. Лучицький (географія). Енциклопедичний том „Україна” видавався позачергово, за головною редакцією С. Єфремова.

Таким чином, академік, взявши участь у роботі над Енциклопедичним словником, намагався втілити в життя багаторічний проект українських вчених, присвячених Україні. Попереднє видання, яке вийшло ще до революції під редакцією М. Грушевського, стало орієнтиром для видання 1920-х рр.

У січні 1919 р. голова Ради Народних Міністрів УНР В. Винниченко за поданням Міністра народної освіти І. Огієнка ухвалив Закон про утворення Головної Книжної Палати (ГКП) в Києві. Установа створювалася за зразком Міжнародного бібліографічного інституту в Брюсселі, і її завдання вбачали у створенні повної бібліографічної реєстрації всієї поточної друкованої продукції в Україні. Головою ГКП було призначено бібліографа Ю. Меженка, який значною мірою спричинився до розробки її головних засад та структури. За його проектом, ГКП ставала центром книжкового життя держави,

зосереджувала і повністю керувала комплектуванням, розподілом та охороною книжкових багатств. Після червневої постанови „Про організацію Української Книжкової палати...” палата була ліквідована в серпні 1922 р. В зв'язку з цим її керівник Ю. Меженко 6 липня звернувся з доповідною запискою до Вченого комітету і НКО, де пропонував використати наукові кадри, цінні матеріали, зібрані та опрацьовані ними, для організації українського Бібліологічного інституту в Києві [155, арк. 1–3]. Дещо пізніше він став називатися Інститут українського книгознавства (ІУК), далі – Науковий інститут українського книгознавства (НІУК). Остаточна назва – Український науковий інститут книгознавства (УНІК) з'явилась у першому „Положенні...” про нього від 29 січня 1923 р. Установа мала займатися науково-бібліографічною роботою: вивченням книги та їх науковим описом [153, арк. 5].

УНІК спершу було структуроване за видами друку: книжковий відділ, преси, україніки, прокламаційно-афішний. Однак загострення дискусії навколо роботи УНІК викликало реорганізацію установи: в межах інституту виокремилися чотири комісії: бібліографічна (очолювана С. Єфремовим), історії книги (голова С. Маслов), мистецтва книги (на чолі М. Макаренко) і кабінет вивчення книги та читача (очолювана Д. Баликою, пізніше В. Іванушкіним). Найчисленнішим підрозділом була бібліографічна комісія, у якій працювали понад 20 науковців, серед них Я. Стешенко, В. Ігнатієнко, В. Шпілевич.

Співпрацюючи з УНІК, що існував у Києві з 1922 по 1936 рр., С. Єфремов насамперед намагався спрямувати його роботу у конструктивне русло. Потрібно зазначити, що інститут з початку свого заснування стежив за діяльністю різних установ суміжних галузей та інформував фахівців про певні події, дотичні до книгознавчих проблем, на сторінках свого часопису „Бібліологічні вісті”. 12 листопада 1926 р., невдовзі після реорганізації УНІКу в Науково-дослідний інститут, він за новим Положенням мав досліджувати лише книгознавчу тематику.

За безпосереднього сприяння С. Єфремова УНІК увійшов в історію

української бібліографії працями, які й донині не втратили свого значення. Редагована Ю. Меженком „Бібліографія української преси, 1816 – 1916” В. Ігнатієнка (Харків–Київ, 1930) і сьогодні найповніше джерело української дореволюційної періодики; редаговані покажчики української літератури ставили за мету виявлення динаміки літературного процесу бібліографічним методом, заклали основу науково-допоміжної бібліографії; „Чужомовне письменство в українських перекладах” Ю. Меженка стало новою темою в українській бібліографії. В Інституті був підготовлений до друку перший в Україні підручник з бібліографії: український переклад підручника дуже відомого на той час чеського бібліографа Л. Живного. Переклад із чеської підготував Л. Биковський. Саме в УНІКу був розпочатий і частково підготовлений рукопис Я. Стешенка „Українська книга в Росії, 1800 – 1916”, що нині входить до Репертуару української книги. Л. Биковський вважає С. Єфремова одним з важливих вчених, які сприяли становленню та розвиткові київської школи книгознавства [230, с. 108–109].

Стрімкий розвиток вивчення української книжкової справи був зупинений у 1930 р. звинуваченням УНІК у відірваності від „радянського життя” і нерозумінні завдань книгознавства „як марксистської соціології книги і знаряддя класової боротьби”. Остаточний розгром українського книгознавства відбувся у червні 1931 р. Це було зроблено руками членів Київського товариства войовничих матеріалістів-діалектиків. Їх, за режисурою ДПУ, підтримали інші некомпетентні люди, які висловлювалися демагогічними гаслами, а не науковими категоріями. Перша бібліографічна нарада визнала як „контрреволюційні осередки” не лише УНІК, а й Бібліографічну комісію ВУАН, науково-дослідну комісію бібліотекознавства і бібліографії ВБУ та їх періодичні видання. Гострій критиці були піддані „ідеалістичні та націоналістичні засади буржуазного українського книгознавства”, діяльність Інституту книгознавства, його директора Ю. Меженка, журналу „Бібліологічні вісті”. Те саме відбувалося у ВБУ і ВУАН загалом. У підсумку весь склад працівників інституту було змінено, а в

1936 р. ліквідовано й самий інститут, що поклато край розвиткові книгознавства в Україні.

Кілька повідомлень про різнопланову активну діяльність академіка С. Єфремова було опубліковано в „Бібліологічних вістях” за 1925 р. Серед них: інформація про те, що Перший відділ УАН ухвалив видати збірку матеріалів до історії цензури над українським словом; перелік доповідей із книгознавства, зачитаних на засіданнях дослідних кафедр та комісій УАН, у тому числі Сергія Олександровича „Українська книга в 1798 – 1916 рр.”; публікація, вірогідно, В. Романовського про архів М. Марковича у Ленінграді, в якому міститься листування С. Єфремова [568, с. 157].

Отже, С. Єфремов пріоритетними напрямками роботи УНІК вважав дослідження в галузі історії української книги (С. Маслов, П. Попов, О. Балицький, С. Єфремов), періодики (В. Ігнатієнко), мистецтва книги (М. Макаренко, Д. Щербаківський), теорії та практики укладання українського бібліографічного репертуару (Ю. Меженко, Я. Стешенко, С. Маслов, П. Іноземцев). У цілому наукова робота інституту була зосереджена на вивченні комплексу „книга – читач”, до того ж акцент досліджень, на відміну від книгознавчих центрів Росії, було зміщено на читача. Найвагомішими теоретичними розробками в цьому плані стали праці В. Іванушкіна „Проблема читачівства та її вивчення”; Д. Балики „Бібліологічна педагогіка (визначення, предмет, межі)”, „Ще про наукові та організаційні проблеми книговивчення”, „Про класифікацію друків за соціальним призначенням”, К. Довганя „До питання про соціальну функцію книги”.

Значна частина книгознавців була репресована, зокрема П. Балицький, Я. Стешенко, М. Іванченко, Й. Залевський, М. Макаренко, А. Артюхова, К. Довгань, С. Якубовський, В. Іванушкін, С. Кондра. Серед репресованих був і С. Єфремов. Ті, що лишалися на волі, або відійшли від книгознавчих досліджень (принаймні не публікували своїх праць), або виїхали з України (Ю. Меженко, Д. Балика). Водночас поодинокі нові книгознавчі публікації були спрямовані на викриття „шкідливих” здобутків попередників.

Таким чином, Сергій Олександрович активно взяв участь у створенні УНІК, оскільки добре володів необхідною бібліологічною інформацією, маючи у своєму розпорядженні одну з найбільших приватних бібліотек Києва. На відміну від попередніх проектів, вчений в УНІК не займав керівних посад, зосередившись на організаційній та редакційній роботах.

Окрім роботи в УНІК, академік С. Єфремов з лютого 1926 р. і до березня 1928 р. очолював засновану ним Бібліографічну комісію [154, арк. 1]. Одним із найперших завдань комісії стало „обмірковування” окремих питань бібліографічної теорії та практики. До складу Бібліографічної комісії входило понад 20 вчених і практиків бібліографічної роботи, тому її засідання доводилося проводити регулярно. Протоколи засідань комісії, що зберігаються в архіві УНІК (Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (фонд 47), дають можливість уявити коло питань, які цікавили вчених. Зокрема, з квітня 1926 р. УНІК працював над укладанням покажчика творів І. Франка; а починаючи з 1927 р. на засіданнях комісії систематично відбувалося обговорення та рецензування бібліографічних покажчиків як художньої літератури, так і літературознавчих праць [568, с. 158], заслуховували відповідні доповіді і приймали зважені рішення.

Про роботу комісії можна довідатися також із хронікальних заміток „Бібліологічних вістей”. Зокрема, у журналі в цей період було опубліковано дві статті С. Єфремова, присвячені історії українського книговидання кінця ХІХ – початку ХХ ст. – темі, яка мало опрацьована у нашій історіографії, тому значення цих статей не втрачає своєї ваги і нині.

Перша з них – „На світанку українських видавництв” – розкриває історію створення та діяльності видавництва „Вік” (1895 – 1918). У невеликій за обсягом публікації Сергій Олександрович наводить статистичні дані щодо випуску літератури „Віком”. Друга стаття вченого, „В тісних рямцях”, була опублікована в „Бібліологічних вістях” у 1926 р. [332]. Цей ґрунтовний історико-книгознавчий нарис української книги за 1798 – 1916 рр. було спеціально написано для часопису УНІК. Пізніше статтю видали також

окремим відбитком як брошуру. Серед інших матеріалів у другому томі Трудів УНІК „Українська книга XIX і XX ст.” планувалося також надрукувати його статтю „Українська книжка в Росії. 1798 – 1917”, проте цей том із різних фінансових, а можливо, і політичних причин так і не видали.

Робота бібліографічної комісії за активної участі Сергія Олександровича постійно супроводжувалася закидами щодо дублювання нею завдань харківської Книжкової Палати чи кабінету бібліографії та бібліотекознавства Всеукраїнської Бібліотеки України, проте навіть побіжний огляд результатів її діяльності дає підстави говорити про її важливе значення для розвитку як української бібліографії, так і книгознавства в цілому.

З 1923 р. у С. Єфремов – головний редактор комісії для складання „Біографічного словника діячів України” [268, с. 496] (голова П. Стебницький). Як зазначають дослідники, з П. Стебницьким, котрий доклав багато зусиль для видання українських книжок, його єднала „міцна дружба, яка спиралася на фундамент спільної національно-просвітницької та громадської роботи, й щирі людські стосунки” [549, с. 366]. У видавництві „Сорабкопа” в Києві з цією метою засновано український відділ і підготовлено до друку книгу „Карпенко-Карий” та „Шевченківський збірник” (який планували зробити періодичним) з вступною статтею С. Єфремова. Водночас він очолив комісію для видання пам’яток новітнього письменства України. В більшості випадків Сергій Олександрович і незмінний редактор книжок, що видавалися, оскільки в комісію входило лише троє штатних працівників.

У 1925 р. перший відділ ВУАН також ухвалив видати збірку матеріалів до історії цензури українського слова, а відповідну роботу по ленинградських архівах доручає провести Ю. Нелідову під загальним керівництвом академіка С. Єфремова. По завершенні усіх підготовчих та дослідницьких робіт було підготовлено до друку відповідне наукове видання.

Таким чином, враховуючи багаторічний досвід Сергія Олександровича в написанні біографічних і критичних матеріалів українських учених, його було залучено до роботи в біографічній комісії, підготовці матеріалів до історії

цензури в Україні. Зважаючи на малочисельність працівників, він взяв на себе всю основну організаційну, редакційну та видавничу діяльність. В комісії вчений став одним із самих компетентних працівників.

У 1928 – 1929 рр. при ВУАН діяло Українське бібліологічне товариство (УБТ), основним напрямом якого було вивчення мистецтва вітчизняної книги [568, с. 161]. Ініціаторами створення УБТ були бібліографи Я. Стешенко, М. Іванченко, С. Маслов і С. Єфремов. Перше організаційне засідання товариства відбулося 15 жовтня 1928 р. в Академії наук, у кабінеті Сергія Олександровича. На ньому було розглянуто питання про тимчасову президію УБТ, про прийняття нових членів та план діяльності науковців на 1928 – 1929 рр. УБТ проголосило своїм завданням об'єднання українських бібліофілів і практиків книжкової справи для загальної праці над різними проблемами, пов'язаними з історією, мистецтвом, технікою видань, економікою книги тощо.

Загалом відбулося 14 засідань товариства, на яких заслухано близько 20 доповідей. Однак репресії, що розпочалися проти української інтелігенції у 1929 р., остаточно припинили діяльність УБТ. У контексті діяльності УНІК, бібліографічної комісії та бібліологічного товариства С. Єфремов намагався узагальнити весь попередній досвід книговидавничої діяльності та мистецтва книги в Україні.

В 1925 – 1929 рр. відповідно до рішення уряду від 23 липня 1925 р. ВУАН сформувала державну комісію, яка мала розробити єдиний правопис для українців в УСРР та за кордоном. Планувалось утворити Державну комісію при Наркоматі освіти у складі 27 осіб, у тому числі: О. Шумського, М. Яворського, А. Кримського, Г. Голоскевича, М. Ялового, В. Ганцова, Т. Секунди, М. Хвильового, М. Скрипника, С. Єфремова, Є. Тимченка [493, с. 68]. 1–3 серпня 1925 р. Сергій Олександрович від ВУАН брав участь у першій правописній нараді в Харкові, яка мала розробити критерії роботи над правописом. Вчений зазначав, що найбільше навантаження з вироблення українського правопису припало на мовознавця О. Синявського. „Спочатку

вони хотіли були всеньку роботу скинути на Київ, а собі залишити командування, і довелося їм одсіч дати”. „Це перша офіційна нарада [...] зробила на мене краще вражіння, ніж я сподівався. Була принаймі охота держатися ділового тону і не збочувати на мітинговий стиль” [245, с. 262].

Замість запланованої правописної конференції 11–25 листопада 1925 р. у Харкові відбулася правописна нарада, і С. Єфремов також був її активним учасником. Він писав, що замість 3–4 запланованих днів нарада працювала майже два тижні, проте через погану організацію була малопродуктивною. Вчений був задоволений лише з того, що зібрано не багатолюдну конференцію, а все ж таки нараду. Подібне зібрання відбувалася 5–8 квітня 1926 р. [245, с. 300, 360–361], після якого прийняли рішення про видання „Проекту українського правопису”.

Остаточний правопис затвердили на конференції, яка розпочалася 25 травня 1927 р. і тривала до 6 червня 1927 р. у Харкові. Вона зібрала 75 членів Правописної державної комісії, представників від наукових організацій, педагогічних товариств Радянської України та з українських земель у складі Польщі і Чехословаччини.

Під час конференції обговорили всі параграфи статуту і створили „Компромісову комісію”, якій доручили переглянути всі постанови та врахувати побажання учасників конференції. Остаточний правопис, як компромісний між східноукраїнською і галицькою вимовами, НКО затвердила 6 вересня 1928 р., а ВУАН – 31 березня 1929 р. [279, с. 274–275].

Починаючи з другої половини 1920-х рр. Академія наук стає об’єктом тотального переслідування партійного апарату як „осередок української буржуазної культури і політики”. Йшлося не лише про „чистки” академічної інтелігенції, які Наркомос мав проводити під безпосереднім наглядом партії, але й упокорення ВУАН, підпорядкування її партійному контролю і більшовицькій ідеології. І якби основу ВУАН не склали наукові установи природничо-наукового, математичного та прикладного циклу, осередок української науки був би повністю розгромлений, а так постраждала

переважно її суспільно-гуманітарна частина.

Початок періоду утисків науковців співпав з переїздом до Києва М. Грушевського та початком його діяльності у ВУАН. Якраз у цей час між ним, С. Єфремовим і А. Кримським розпочалася боротьба за вплив на наукову установу. М. Грушевський, відчуваючи ворожість та упередженість щодо себе з боку влади, яка не виконала своєї обіцянки рекомендувати його на посаду президента Академії наук, намагався отримати керівництво іншим шляхом (Сергій Олександрович підозрював, що М. Грушевський міг написати на нього декілька доносів, про які він дізнався зі слів А. Кримського) [245, с. 484, 488, 540, 545].

Найкраще про працю С. Єфремова в 1920-ті роки свідчать його слова, у свій час адресовані Т. Осьмачці: „ми живемо у вельми ворохобний час і треба багато сміливости і любови до діла, щоб жити і своє діло не кидати” [264, с. 179].

Упродовж 1927 р. конфлікт у ВУАН набуває особливого напруження. Політбюро ЦК КП(б)У вже не розраховувало на обрання М. Грушевського, а швидше використовувало конфлікт у своїх цілях. Планувалося залишити А. Кримського на посаді секретаря, але усунути С. Єфремова з посади віце-президента, обравши новим президентом ВУАН М. Грушевського. Багато сучасних істориків засуджують Михайла Сергійовича за участь у цій наперед програшній для всіх сторін конфлікту боротьбі. Проте було б помилково бачити в цій історії насамперед фракційне суперництво. Швидше за все, більшовицьке керівництво свідомо розхитувало авторитет неугодних для влади осіб в Академії. Серед них, звичайно, першою постаттю був Сергій Олександрович, який писав, що не можуть „простити мені, що не гну шиї перед ними” [245, с. 502].

3 травня 1928 р., під час виборів керівництва Академії, було обрано президентом – Д. Заболотного, віце-президентом – К. Воблого, а А. Кримського – секретарем. Однак Нарком освіти не затвердив останнього на цій посаді. Постраждав не лише він, а й С. Єфремов, для якого приводом для

цькування стала публікація у львівській газеті „Діло” від 25 липня 1928 р. „Про двох лицарів – одного під забралом, другого так”, що була відповіддю на статтю К. Студинського „За Українську Академію наук”. Однак уряд УСРР, замість того, щоб підтримати віце-президента ВУАН і засудити випад проти неї К. Студинського, використав його публікацію для інспірування справи проти занадто впливового і самостійного академіка.

Таким чином, незважаючи на несприйняття радянської влади, С. Єфремов продовжував діяти у звичному для себе стилі. Виливаючи своє незадоволення тими чи іншими рішеннями керівництва України на сторінках свого „Щоденника”, у повсякденному житті він залишався надзвичайно працелюбною та цілеспрямованою людиною. Протягом 1920-х рр. вчений збирає матеріали про українських літераторів, формує збірники їхніх творів, пише передмови і надзвичайно багато працює у різноманітних наукових комісіях ВУАН.

Одним із наслідків кампанії очорнення Сергія Олександровича було вилучення з бібліотечних фондів, крамниць не тільки видань його авторства, але й тих, де були передмови з його підписом. З таких збірок і публікацій їх „повирізували”, а книжки використовували й надалі. Тільки з бібліотеки УНІК після 1931 р. було вилучено до 27 тисяч книжок небажаних авторів.

* * *

Позбавлений можливості займатися активною політичною діяльністю, С. Єфремов на посадах віце-президента (1922 – 1928) і голови Управи (1924 – 1928) ВУАН проводив вагому наукову і науково-організаційну роботу. Він завідував історико-філологічним відділом академії, очолював Комісію для видання пам’яток новітнього письменства України, Комісію для складання біографічного словника діячів України, Раду Історико-літературного товариства при ВУАН, кілька комісій у галузі літературознавства, приділяв велику увагу питанням становлення українського правопису й видання відповідних словників, вважаючи це справою державної ваги.

Таким чином, в особі С. Єфремова Україна втратила не тільки видатного

літературознавця, вченого, громадського діяча, але й талановитого, високопрофесійного книгознавця та науковця. Незважаючи на тимчасове забуття, сучасна наука по-новому відкриває для себе досягнення вченого, які не втратили своєї цінності й сьогодні.

Значення Сергія Олександровича у культурному й науковому житті України першої третини ХХ ст. надзвичайно велике. Він не був на передових рубежах збройної боротьби, не обіймав високих державних посад. Але своєю безкомпромісною позицією демонстрував совість української інтелігенції, що не сприймала насильницьких методів будь-якої влади.

Значний вклад С. Єфремова у книговидавничу справу першої чверті ХХ ст. відзначений виданням творів українських літераторів у видавництві „Вік”, підготовкою до видань у інших видавництвах творів Т. Шевченка, М. Коцюбинського, І. Франка та ін. Книговидавнича діяльність Сергія Олександровича сприяла популяризації української книжки та україномовної літератури, яка перебувала під шовіністичним пресингом влади та націоналістичних організацій Російської імперії.

С. Єфремов був одним із найздібніших публіцистів свого часу, він в дусі народницької ідеології спрямовує свою діяльність на піднесення самосвідомості українського народу. З кінця ХІХ ст. він бере активну участь у підготовці та написанні статей для українських, російських та зарубіжних видань, провідною ідеєю яких стає захист національних інтересів українського народу, відстоювання міжетнічної терпимості та засудження проявів радикалізму, шовінізму, релігійної і соціальної ворожнечі тощо.

Публікації в російській, українській та зарубіжній періодиці, вступні статті до різноманітних видань українських письменників і поетів, підготовка і видрук книжок, редакційна та наукова робота – ось неповний перелік інтересів і талантів Сергія Олександровича наприкінці ХІХ – в першій третині ХХ ст.

Важливою науковою заслугою вченого стало створення ним першої фундаментальної монографії „Історії українського письменства”. Його життєвий шлях багато в чому символічний для цілого покоління українських

інтелігентів першої половини ХХ ст.

Важливу роль Сергій Олександрович відіграв у діяльності та становленні Української Академії наук, де він тривалий час очолював історико-філологічний відділ, керував господарською частиною наукової установи, спрямовував роботу чисельних академічних комісій, товариств та об'єднань. Неординарні наукові здібності сприяли обранню його на одну з найвищих посад УАН – віце-президента Академії, на якій він відстоював інтереси українських вчених, чим викликав незадоволення влади.

Неабиякий науковий інтерес становлять видані та підготовлені до видання за редакцією С. Єфремова окремі томи Академічного російсько-українського, енциклопедичного та біографічного словників. Неоціненний вклад вченого у розвиток української літературної критики та історії українського книговидавництва, мистецтва книги, бібліології та бібліографії. І досі зберігають наукову цінність підготовлені і опубліковані вченим монографії про Б. Грінченка, М. Коцюбинського, І. Карпенка-Карого, І. Франка, Т. Шевченка.

Більшовицька влада не пробачила С. Єфремову його поглядів та національних переконань і вжила заходів, аби позбутися незалежного вченого. З другої половини 1920-х рр. почалися його систематичні переслідування через те, що виступав проти ідеологізації та політизації ВУАН. У 1928 р. у пресі було розгорнуто кампанію боротьби із „єфремовщиною”. В цьому ж таки році його звільнили від обов'язків віце-президента ВУАН та іншої академічної роботи, згодом, з проведенням процесу СВУ позбавили можливості займатися повноцінною науковою роботою.

ВИСНОВКИ

Розв'язання поставлених у науковій роботі завдань дозволяє сформулювати узагальнюючі висновки, рекомендації та пропозиції стосовно перспектив дослідження постаті Сергія Олександровича Єфремова (1876 – 1939 рр.). Розглянутий у дослідженні його життєвий шлях і внесок у суспільно-політичну й наукову сфери України можна коротко визначити як період формування світогляду, ідейного становлення і розвитку С. Єфремова як організатора книговидавничої, публіцистичної, культурно-просвітницької, громадсько-політичної та наукової діяльності, спрямованої на піднесення української науки і культури, відстоювання національних інтересів українського народу.

Історіографічний аналіз показав, що висвітлення особи Сергія Олександровича в історіографії відбувалося епізодично і ситуативно. Дореволюційні публікації не дають можливості охарактеризувати С. Єфремова як суспільно-політичного діяча та науковця, зважаючи на те, що в той час основна увага дослідників була зосереджена на висвітленні загальнополітичних, освітніх та культурних процесах в Україні. Праці, опубліковані протягом 1917 – 1921 рр. хоча й розширили коло інформації щодо культурницько-просвітницької роботи Сергія Олександровича, однак залишили поза увагою усі інші сторони його діяльності.

Що ж до української історіографії, то розквітність наукової думки, яка існувала до кінця 1920-х рр. і приносила певні результати, у часи сталінського тоталітаризму була остаточно ліквідована. Вітчизняна історична наука стала на шлях більшовицької ідеологізації й політизації, що відповідним чином позначилось і на дослідженні розвитку національного руху, який впливав на формування світогляду, основних напрямів суспільно-політичної та наукової роботи С. Єфремова. Марксистсько-ленінська методологія радянських істориків обумовила хибність їхніх наукових студій та упередженість висновків, незважаючи на те, що дослідники ввели до наукового обігу новий

фактичний і статистичний матеріал.

На думку автора радянська історіографія, зважаючи на ідеологічне неприйняття діяльності С. Єфремова, обмежувалася звичними формулюваннями про нього як „ліберально-буржуазного”, „антинародного”, „націоналістичного” учасника українського руху. Незважаючи на значну кількість архівних матеріалів, які зберігалися в Україні радянські вчені не наважувалися їх широко використовувати у своїх працях. Тому відповіді на питання культурно-просвітницької, громадсько-політичної та наукової діяльності Сергія Олександровича не змогли.

Встановлено, що з відновленням незалежності України на початку 1990-х рр. українські історики отримали можливість критично і об'єктивно переосмислити минулі події. Значний інтерес дослідники проявили до раніше закритих архівних матеріалів 1920 – 1930-х рр., які дозволили повніше та об'єктивніше вивчити окремі сторінки нашого минулого. Зокрема, проаналізувати процес фабрикування справи проти С. Єфремова та проведення суду над так званою Спілкою визволення України. Сучасна українська історіографія, зважаючи на відсутність цензурних та ідеологічних перепон зуміла з нових позицій підійти до висвітлення суспільно-політичного та наукового внеску вченого. Протягом останніх 20 років опубліковано декілька сотень досліджень з історії національного руху, політичних партій і організацій, історії преси та окремих персоналій. Серед цієї наукової літератури однак так і не з'явилося комплексного наукового дослідження багатогранної діяльності Сергія Олександровича Єфремова. Та невеличка частина праць присвячених його особі охоплює лише аналіз політичної, бібліографічної та літературної спадщини вченого.

Розгляд зарубіжної історіографії, присвяченої висвітленню та дослідженню постаті С. Єфремова, показав, що впродовж всього часу закордонні вчені мали більш сприятливіші умови для неупередженого й об'єктивного відтворення минулого, що й дозволило їм зробити важливий внесок у вивчення діяльності громадського діяча, публіциста та вченого.

Однак, незважаючи на такі можливості закордонні вчені не зацікавилися особою Сергія Олександровича та його багатосторонньою роботою. Виключенням є лише публікації пов'язані з справою СБУ та стосунками між Є. Чикаленком, М. Грушевським та С. Єфремовим.

Підсумовуючи стан наукової розробки суспільно-політичної та наукової діяльності С. Єфремова необхідно зазначити відсутність комплексних узагальнюючих досліджень, які б аналізували багатогранну працю вченого, незважаючи на наявність цілого комплексу джерел, які дозволяють повністю її розкрити.

Доведено, що розвиток ліберальної течії українського національно-визвольного руху історично сприяв формуванню у середовищі громадівців переконань з ненасильницькою філософією вирішення національного питання. Встановлено, що під впливом українофільської культурно-просвітницької діяльності Київської Старої громади та гуртка Київської духовної семінарії відбувається формування і становлення переконань С. Єфремова. Великий вплив на кристалізацію світогляду діяча мали праці М. Драгоманова, просвітницька діяльність Б. Грінченка та соціологічні теорії М. Михайловського, які у своїй сукупності стали основою його системи морально-етичних цінностей.

Розгляд наукових досліджень та архівних матеріалів показав, що поміркований національний компонент переконань Сергія Олександровича сформувався під впливом культурно-просвітницької діяльності учасників українських громад – В. Антоновича, М. Лисенка, Є. Чикаленка. Результатом цього стало домінування у поглядах С. Єфремова автономістських переконань щодо майбутнього державного статусу України у складі демократичної федерації народів, пріоритетний розвиток просвітницької сфери, пошук компромісу у вирішенні міжнаціональних проблем в Україні.

Встановлено, що одночасно із становленням культурно-просвітницьких ідеалів Сергія Олександровича складаються його погляди на шляхи розбудови державності України. Зважаючи на неможливість легальної політичної

діяльності він вважав за необхідне відстоювати ідею надання автономії українському народові через пошук компромісу з поміркованими російськими партіями, які були представлені в Державних думах Російської імперії. Шлях революції чи повстання Сергієм Олександровичем однозначно відкидався. Вибір на користь автономії ним було зроблено через значний вплив громадівців-українофілів на формування його державницьких ідеалів, які відкидали будь-яке насильство у вирішенні українського питання. С. Єфремов пояснював свою позицію тим, що на даному історичному етапі немає можливості отримати незалежність мирним способом. А, зважаючи на відсутність таких обставин, неготовністю очільників українського визвольного руху до проведення зваженої, толерантної міжнаціональної політики, відсутності досвіду управління державою, отримати незалежність стає неможливо. Тому враховуючи слабкість українського руху набуття автономії у складі демократичної Росії С. Єфремов вважав цілком прийнятним варіантом розв'язання національного питання.

Розв'язання національного питання у Російській імперії тісно пов'язувалося з вирішенням глобальних політичних проблем: ліквідації самодержавства, встановлення парламентського ладу, децентралізації державного управління, проголошення основних демократичних прав і свобод. У комплексі це розглядалося як обов'язкова передумова для всебічного розвитку українського народу.

Доведено, що на зміст, способи і напрямки суспільно-політичної діяльності С. Єфремова впливали тогочасні політичні умови, які значною мірою визначили форми роботи та її масштаби. За рівнем політичної свободи його діяльність в 1895 – 1904 рр. характеризувалася переважно культурницькою спрямованістю, а період 1905 – 1917 рр. надав можливість для громадсько-політичної роботи. С. Єфремов послідовно відкидав будь-які насильницькі способи вирішення національного питання, прагнув діяти в рамках законодавства, проявляючи конструктивізм і толерантність до своїх опонентів, намагався знайти компроміс у співпраці українських і російських

представників національних рухів.

За концептуальними підходами С. Єфремова вирішення національного, соціального, аграрного і робітничого питань, визначення перспектив державності України були надзвичайно зважені й помірковані. Він відстоював як основну вимогу ідею автономії України у складі демократичної федеративної Росії. З появою партій, до складу яких увійшов Сергій Олександрович, на політичній сцені імперії в 1904 – 1905 рр. теза автономного статусу України стала і його програмним орієнтиром.

Участь у діяльності ліберальних організацій і партій дала можливість Сергію Олександровичу перейти від теоретичного обґрунтування своїх переконань до практичного їх втілення. Особливості діяльності поміркованих українців, до яких він належав, сприяли і виробленню своєї особливої тактики агітаційно-пропагандистської роботи. С. Єфремов вважав за потрібне відстоювати інтереси України не революційним шляхом, а поступовим еволюційним – реформами, поступками з боку російського уряду, пропагандою ідей державності серед українського населення, співробітництвом з ліберальними російськими діячами та організаціями.

Обґрунтування власних ідеологічних переконань суттєво вплинуло на протікання вітчизняного суспільно-політичного життя в плані посилення національної ідеї. При її розробці С. Єфремов зважав на особливості політичного розвитку держави, готовність українського народу до тих чи інших ідей національного й соціального розвитку. Він не вдавався до бездумного копіювання іноземних зразків і запозичення закордонних теорій, а намагався виробити власні форми організації держави, створити національну ідеологію суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку українського народу.

Розгляд періоду піднесення українського національно-визвольного руху у зв'язку з Лютневою революцією 1917 р., показав, що створення УЦР і легальна робота політичних партій сприяла активізації діяльності С. Єфремова. З формуванням УЦР та початком діяльності Генерального

Секретаріату перед ним вперше в масштабі України постали реальні можливості для втілення ідеї співробітництва різних етнічних груп для побудови української державності. Незкоординованість та суперечливість дій керівництва УЦР та ГС призвела до його виходу з першого у ХХ ст. українського уряду. Він намагається реалізувати свої задуми через створення міжнаціональних об'єднань з представників народів колишньої Російської імперії, щоб спільними зусиллями демократизувати і федералізувати цю надцентралізовану державу.

Встановлено, що одним із механізмів розбудови української державності в цей період Сергій Олександрович вбачав у партійній структуризації суспільства. І однією з провідних вважав ідею еволюційної підготовки населення до різних етапів державного будівництва. Влітку 1917 р. він разом з однодумцями створює УПСФ – партію ліберальної орієнтації, орієнтовану на побудову федерації рівноправних народів Східної Європи.

Видання чотирьох Універсалів УЦР не пройшло повз увагу С. Єфремова. Незважаючи на значний внесок В. Винниченка у написанню цих документів, до них також має часткове відношення і Сергій Олександрович, який намагався згладити гострі кути і революційні вимоги поміркованим змістом. Найбільше уваги він приділив першому Універсалу. Завдяки йому документ зазнав певних змін. Зокрема, позбувся радикальних вимог і проголосив право українського народу на автономію.

Більшовицький варіант розбудови державності України С. Єфремов засуджував як антинаціональний і недемократичний. Подальші дії більшовиків не змогли переконати його у їх правоті. Він з усе більшим занепокоєнням відзначав авторитарність та формалізм проголошених ними національних гасел, як в 1917 – 1918 рр., так і в наступні роки після встановлення радянської влади в Україні.

Гетьманський переворот в Україні 29 квітня 1918 р. призвів до повалення УЦР і утвердження влади колишнього царського генерала – П. Скоропадського. Доведено, що С. Єфремов з притаманною йому

обережністю поставився до пропозиції керівника держави взяти активну участь у формуванні нового українського уряду. Зважаючи на недемократичність приходу до влади гетьмана, він відкинув усі пропозиції і зосередився на діяльності в опозиції, яка об'єдналася в УНДС–УНС. Порозуміння з П. Скоропадським відбулося восени 1918 р., коли, за сприяння Д. Дорошенка, до складу гетьманського уряду було введено декілька представників УПСФ – партії під керівництвом С. Єфремова. З утворенням Директорії і початком повстання проти гетьмана він приєднався до своїх союзників по УНС.

Вияснено, що прихід до влади Директорії у грудні 1918 р. перекреслив надії Сергія Олександровича за допомогою УПСФ та інших політичних партій розбудувати українську державність. Представники соціал-демократів та соціалістів-революціонерів не почули його заклики про об'єднання у спільний фронт для відбудови України. На відміну від С. Єфремова, який закликав провести відкриті і прямі вибори до нового парламенту, керівництво Директорії обмежилося проведенням Трудового конгресу, який узаконив діяльність революційного органу.

З погляду Сергія Олександровича, лише співробітництво всіх українських партій могло призвести до результативного вироблення спільної тактики і стратегії у національно-визвольному русі. Незважаючи на його толерантність до інших ідеологічних схем, йому не вдалося переконати керівників інших українських об'єднань спільно відстоювати права української нації.

Доведено, що перехід влади до білогвардійців та повернення до політики обмеження національних прав в Україні змусило С. Єфремова, для роз'яснення позицій українства, видавати газету „Нова Рада” не тільки українською, але й російською мовами. Керівництво Добровольчої армії півдня Росії відповіло на його заклики про захист українських інтересів закриттям українських газет і застосування елементів білого терору не тільки проти політичних противників А. Денікіна, але й проти українців, які

відстоювали права україномовного населення України.

Встановлено, що протягом наступного етапу суспільно-політичної діяльності Сергій Олександрович поступово відходить від політичної діяльності. Останнім його політичним проектом стало створення і діяльність Братства української державності (БУД), яке існувало в 1920 – 1924 рр. Очолюючи БУД, він намагався об'єднати розрізнені громадянською війною патріотичні сили. Однак ідеологічні переконання членів різних політичних партій, небажання поступатися принципами звели нанівець виконання програми об'єднання. Додатковою причиною розпуску організації стала також і зважена національна політика більшовиків.

Внаслідок аналізу архівних матеріалів і наукових досліджень показано, що протягом 1929 – 1939 рр. відбуваються негативні для вченого події, які призвели до фальсифікації справи СВУ і засудження його на 10 років ув'язнення. Протягом цього часу він продовжив займатися прийнятною для нього науковою роботою – укладанням словника творчості Т. Шевченка, підготовкою до видань творів українських письменників. Однак цю роботу вченого оцінити надто складно, оскільки її результати були знищені після його смерті.

Доведено, що одним із важливих здобутків С. Єфремова наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. стало його приєднання до видавничих проєктів українофілів, які об'єднувалися у громади, результатом діяльності яких стало створення видавничого гуртка, а згодом і видавництва „Вік”. Його здібності талановитого організатора були спрямовані В. Антоновичем, О. Кониським та Є. Чикаленком у русло підготовки і видання доступних і популярних книжок для українців у видавництві „Вік”. Видавництво на чолі з Сергієм Олександровичем протягом свого існування випустило більше півмільйона книжок, необхідних для підвищення культурного та освітнього рівнів українського населення.

На думку С. Єфремова, важливу роль у пропаганді й відстоюванні національних, соціальних та інших вимог повинна відігравати періодична

преса, яка виступала помітним чинником прискорення розвитку національно-визвольного руху. Газети й журнали опублікували близько трьох тисяч його аналітичних, роз'яснювальних матеріалів, звернень й відозв, сприяючи формуванню і структуруванню національної концепції розбудови української державності. Публіцистична діяльність Сергія Олександровича передбачала висвітлення і захист українських національних інтересів, засудження міжнародної ворожнечі та подолання соціального протистояння в суспільстві.

Розгляд опублікованої спадщини С. Єфремова, дозволив виявити, що основними темами його публікацій стали статті щодо висвітлення українського національного питання, гармонійного вирішення культурно-просвітницьких проблем національних меншин на теренах України, відстоювання соціальної справедливості. Результатом активної публіцистичної праці стали три тисячі статей, рецензій, відгуків.

Встановлено, що частину свого часу С. Єфремов вважав за необхідне приділяти культурно-просвітницькій роботі. Зокрема її розгляд показав, що починаючи з часу функціонування Київського товариства „Просвіта” Сергій Олександрович активно приєднується до підготовки матеріалів для засідань, займається укомплектуванням бібліотеки товариства. Його діяльна участь зафіксована у підготовці та проведенні ювілейних заходів відомих діячів української науки і культури – І. Котляревського, М. Лисенка, Лесі Українки, І. Нечуя-Левицького, О. Русова, І. Франка, Є. Чикаленка. Частина культурницьких заходів була проведена в „Київському Українському клубі” (1908 – 1912), клубі „Родина” (1912 – 1914). У 1917 – 1918 рр. вчений займається організацією українських шкіл та бібліотек. Незважаючи на складнощі суспільно-політичного життя України С. Єфремов завжди знаходив час на просвітницьку роботу серед населення, так як вважав її запорукою демократичного вирішення питання побудови державності України.

Досліджено наукову роботу С. Єфремова, однією зі складових якої стала підготовка і видання монографій про творчість українських письменників і

поетів. Серед них найбільш розроблюваною темою для вченого стала творчість Т. Шевченка, М. Коцюбинського, І. Карпенка-Карого, Марко Вовчок, І. Нечуя-Левицького.

Розгляд наукових публікацій та архівних матеріалів дозволив встановити, що з 1918 р. С. Єфремов відзначаючи важливість розвитку української науки активно бере участь в розбудові Української Академії наук, де його обирають академіком, а згодом і віце-президентом. Розгляд матеріалів ВУАН показав, що головними напрямками наукової роботи Сергія Олександровича стала участь у комісіях, які укладали сучасний російсько-український словник, займалися бібліографією, бібліологією, історією видавничої справи та мистецтвом книги. Він очолює історико-філологічний відділ ВУАН, керує господарськими справами Академії, бере посильну участь у різноманітних структурних наукових підрозділах і розробці правопису, який мав узагальнити наукові напрацювання УСРР та українських наукових установ в Польщі і Чехословаччині.

Загалом участь С. Єфремова в українському національно-визвольному русі кінця XIX – першої чверті XX ст., незважаючи на тактичні та ідеологічні прорахунки, була однією з найпомітніших ланок у довготривалих історичних визвольних змаганнях українського народу за реалізацію права на власну державність. Його суспільно-політична та наукова діяльність стала одним із доказів неперервності розвитку політичного та культурно-освітнього потенціалу України.

Аналізуючи минулі події, варто відзначити, що Сергій Олександрович наприкінці XIX – в першій третині XX ст. став одним із помітних представників українського національно-визвольного руху, який намагався спрямувати його в помірковане русло ненасильницької боротьби. Його внесок важливий тим, що, попри складність суспільно-політичної ситуації, він зумів зарекомендувати себе як послідовний і чесний діяч у політичній, культурницько-просвітницькій та науковій сферах діяльності.

Таким чином, відповідно до розвитку українського національно-

визвольного руху наприкінці XIX – в першій третині XX ст., особливостей формування його ідеологічних засад й участі С. Єфремова у загальноукраїнських процесах життєвий шлях, суспільно-політичну та наукову діяльність вченого умовно можна розділити на п'ять етапів, хронологічні рамки яких приблизно такі: 1) друга половина 90-х рр. XIX ст. – 1901 р. (формування його світогляду під впливом діяльності семінарської громади, ознайомлення з творами М. Драгоманова, долучення до просвітницької діяльності Б. Грінченка); 2) 1901 – 1917 рр. (керівництво видавництвом „Вік”, входження до керівництва ВБЗО, УДП, УРП і УДРП, Селянського союзу, публіцистика в „Громадській Думці”, „Раді”, „Новій Громаді”); 3) 1917 – 1920 рр. (діяльність в УЦР, Генеральному Секретаріаті, керівництво УПСФ, публіцистична діяльність в „Новій Раді”); 4) 1920 – 1929 рр. (діяльність в УАН–ВУАН, БУД); 5) 1929 – 1939 р. (участь у процесі СВУ та ув'язнення).

Процес формування та становлення особистості С. Єфремова, його суспільно-політична та наукова діяльність стали повчальною сторінкою для майбутніх поколінь. Зважаючи на проведений автором глибинний і всебічний аналіз суспільно-політичної та наукової діяльності вченого дає підстави дисертанту подати рекомендації щодо подальшого вивчення окремих аспектів названої теми. Дослідження постаті діяча потребує й заслуговує на глибоку і всебічну наукову розробку культурницької праці вченого зважаючи на актуальність і в наш час. Незважаючи на те, що автором та іншими дослідниками постаті С. Єфремова в минулі десятиліття і на сучасному етапі була проведена широка науково-пошукова робота з вивчення видавничого, публіцистичного, просвітницького внеску вченого, однак на даний час у цій проблематиці залишається недостатньо досліджена низка аспектів, які потребують наукової розробки.

Зокрема є нагальна потреба поглибленого вивчення діяльності Сергія Олександровича в Науковому товаристві імені Т. Шевченка, Київському науковому товаристві. Заслуговує на подальший науковий аналіз його участь у організації і діяльності Української селянської спілки, Центрального комітету

охорони пам'яток старовини й мистецтва України, Всеукраїнські спілці вчителів і діячів народної освіти. Сучасного наукового аналізу вимагає вирішення питання внеску діяча у розробку і впровадження у суспільно-політичне життя України справедливого вирішення як українського національного питання, так і толерантного розв'язання культурно-освітніх проблем громадян України інших національностей.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ**ДЖЕРЕЛА***Архівні матеріали***Центральний державний архів вищих органів державної влади та управління України, м. Київ****Ф. 166 Міністерство освіти України. 1917 – 2000 рр.**

Оп. 1

1. Спр. 53 Листування з Наркомосом РСФРР про скликання конференції наркоматів освіти радянських республік для координації роботи наркоматів освіти, з Тимчасовим робітничо-селянським урядом України про організацію дитбудинків, вечірніх курсів для дорослих, розвиток культури та мистецтва, фінансування шкіл, з Академією наук України про відкомандирування професорського стипендіата Синявського до Академії наук та звільнення з-під арешту ректора польського університету Яновського Людвіга. Травень – Липень 1919 р., 25 арк.

2. Спр. 451. Матеріали про організацію та роботу Всеукраїнської Академії наук (постанова Раднаркому УСРР та статут про завдання ВУАН, протоколи, звіти, доповідні записки, повідомлення ВУАН про її роботу з 1 січня 1919 р. по 1 січня 1920 р.). 21 червня 1921 р. – 17 грудня 1923 р., 634 арк.

Оп. 2

3. Спр. 452. Звіт про роботу Всеукраїнської Академії наук за 1921 р., 37 арк.

Оп. 12

4. Спр. 2519. Єфремов Сергій Олександрович. 1920 р. – 7 березня 1927 р., 43 арк.

Ф. 538 Кам'янець-Подільський губернський комісар Української Народної Республіки, м. Кам'янець-Подільський, Подільської губернії. 1918 – 1920 рр.

Оп. 1

5. Спр. 70. Про організацію виборів до Трудового Конгресу. Списки уповноважених від інтелігенції та робітництва Поділля до Трудового Конгресу. 6 січня – 21 серпня 1919 р., 231 арк.

Ф. 1115 Українська Центральна Рада, м. Київ, з 08.02.1918р. – м. Житомир, з березня 1918р. – м. Київ. 1917 – 1918 рр.

Оп. 1

6. Спр. 1. Постанови Центральної Ради та її Комітету про затвердження, інструкції про Комісію для підготовки Статуту автономії України, компетенцію та склад Комітету Центральної Ради, склад Генерального Секретаріату та його статут; витяги з протоколів засідань, обіжники, законопроекти та закони, проект Конституції УНР; статут канцелярії Центральної Ради; тимчасовий земельний закон і ін. 11 травня 1917 р. – 2 квітня 1918, 272 арк.

7. Спр. 7. Протокол з'їзду представників національностей, що прагнули до федеративної перебудови держави скликаного Центральною Радою. 6–15 вересня 1917 р., 6 арк.

8. Спр. 21. Книга протоколів засідань Центральної Ради. 27 липня – 8 вересня 1917 р., 82 арк.

9. Спр. 30. Протоколи засідань Малої Ради. 11–18 квітня 1917 р., 395 арк.

10. Спр. 31. Протоколи засідань Малої Ради. 18–28 квітня 1917 р., 337 арк.

11. Спр. 44. Звіти інструкторів організаційної комісії Центральної Ради про становище на місцях; доповідні, повідомлення; протоколи та резолюції повітових селянських з'їздів. 24 червня – 4 грудня 1917 р., 185 арк.

12. Спр. 54. Матеріали Київського губернського українського з'їзду і постанови українського національного з'їзду Київщини. 17 червня – 22 грудня

1917 р., 63 арк.

Ф. 1216 Міністерство внутрішніх справ Української держави. 1917 – 1919 рр.

Оп. 1

13. Спр. 70. Донесення співробітників інформаційного відділу про політичне становище, настрої населення, політичних діячів, обшуки та арешти та інше на Київщині. 28 березня – 27 жовтня 1918 р., 340 арк.

14. Спр. 71. Донесення інформаторів особливого відділу про настрої та політичне становище в Києві. 28 червня – 10 грудня 1918 р., 303 арк.

15. Спр. 109. Доповідна та обіжник директора Департаменту Державної Варти про українські націоналістичні партії та їх діяльність. 29 серпня – 3 грудня 1918 р., 9 арк.

Ф. 1823 Винниченко Володимир Кирилович (1880 – 1951) – політичний і державний діяч, письменник, Голова Генерального Секретаріату УЦР, генеральний секретар внутрішніх справ, Голова Ради народних міністрів УНР, Голова Директорії УНР. 1901 – 1918 рр.

Оп. 1

16. Спр. 35. Листи від Євгена Чикаленка. 19 червня 1902 р. – 29 лютого 1912 р., 102 арк.

Ф. 2171 Подільська окружна комісія по виборах до Українських Установчих зборів, м. Вінниця Подільської губернії. 1917 р.

Оп. 1

17. Спр. 8. Протокол окружной комиссии по выборам в Учредительное собрание, кандидатские списки от блока Украинской трудовой партии социалистов-федералистов по Подольскому избирательному округу. 11–18 декабря 1917 г., 23 арк.

Ф. 2469 Головна квартира гетьмана Української Держави, м. Київ. 1918 р.

Оп. 1

18. Спр. 8. Листування з гетьманськими редакціями газет про присилку статей на рецензію. 1918 р., 45 арк.

Ф. 2592 Народне міністерство закордонних справ УНР, м. Київ. 1917 – 1918 рр.

Оп. 1

19. Спр. 118. Збірка документів з архіву Центральної Ради щодо утворення Української Народної республіки з 9 березня 1917 р. до 9 січня 1918 р., підготовлена для публікації закордоном, 113 арк.

Ф. 3204 Постійна нарада по боротьбі з бандитизмом при Раді Народних Комісарів УРСР, м. Харків. 1920 – 1923 рр.

Оп. 1

20. Спр. 12. Агентурные сведения иностранного отдела ВЧК и сообщения из иностранной печати об украинских националистических планах. 21 марта – 28 ноября 1921 г., 41 арк.

Ф. 3807 Жук Андрій (1880 – 1939) – громадсько-політичний діяч, публіцист, діяч українського кооперативного руху, член ЦК Української соціал-демократичної робітничої партії. 1903 – 1934 рр.

Оп. 2

21. Спр. 5. Проект платформи і оповіщення організаційного комітету для скликання Всеукраїнського національного конгресу. Платформа, статут Всеукраїнської національної ради. Угода фракцій Ради республіки в Тарнові про спільну діяльність для повалення радянської влади на Україні. Протокол установчих зборів українського емігрантського комітету у Відні. 9 вересня 1920 р. – 20 грудня 1943 р., 27 арк.

Ф. 3809 Петлюра Симон Васильович (1879 – 1926) – політичний, державний і військовий діяч, член УЦР, Голова Директорії УНР, Головний отаман військ УНР. 1916 – 1919 рр.

Оп. 1

22. Спр. 6. Відозва С. Петлюри до населення України. 16 листопада 1918 р., 27 арк.

Ф. 3875 Українське видавництво „Вільна спілка” – орган Української партії соціалістів-революціонерів за кордоном, м. Подебради, Чехословаччина, з березня 1929 р. – м. Прага, Чехословаччина. 1921 – 1939 рр.

Оп. 1

23. Спр. 22. Матеріали до збірника „Вільна спілка” – неперіодичного органу Української партії соціал-революціонерів за кордоном: рукописи статей щодо історії та діяльності УПСР за кордоном. З діяльності Народної Української Ради в Празі, з емігрантського життя та ін. 1929 р., 317 арк.

Ф. 3876 Білецький Леонід Тимофійович (1882 – 1955) – літературознавець, доктор філології, член Партії соціалістів-федералістів, президент УВАН, ректор Українського високого педагогічного інституту ім. М. Драгоманова у м. Празі. 1917 – 1942 рр.

Оп. 1

24. Спр. 3. Рукопис праці „Мої спомини”. 1917 – 1926 рр., 282 арк.
25. Спр. 10. Рукопис статті Л. Білецького „Злочинці”, 26 арк.

Ф. 3889 Русова Софія Федорівна (1856 – 1940) – педагог, громадська й культурно-освітня діячка, член Української Центральної Ради, професор Українського високого педагогічного інституту

ім. М. Драгоманова, Українського інституту громадознавства в м. Празі, Голова Української національної жіночої ради. 1905 – 1939 рр.
Оп. 1

26. Спр. 4. Мемуари 1856 – 1925, 285 арк.

Ф. 3934 Бачинський Юліан Олександрович (1870 – 1940) – громадський та політичний діяч, публіцист, Голова УСДП (до 1914), представник УНР у Вашингтоні, професор. 1895 – 1933 рр.

Оп. 1

27. Спр. 16. Копії матеріалів ініціативного комітету по скликанню Всеукраїнського національного конгресу; Товариство Ліги Націй в Ліоні; статут Рускої Народної організації „Товариство руских патріотів” та ін., 44 арк.

Ф. 3972 Український педагогічний інститут імені М. Драгоманова в Празі (Чехословаччина). 1923 – 1944 рр.

Оп. 1

28. Спр. 286. Особиста справа професора Славинського Максима. 1923 – 1936 рр., 5 арк.

Ф. 4002 Швець Федір Петрович (1882 – 1940) член Української партії соціалістів-революціонерів, член Української Центральної Ради, член Директорії, професор Українського вільного університету та Українського високого педагогічного інституту ім. М. Драгоманова в м. Празі. 1909 – 1940 рр.

Оп. 1

29. Спр. 3. Статті, спогади та ін., 45 арк.

Ф. 4186 Дорошенко Дмитро Іванович (1882 – 1951) – історик, історіограф, архівознавець, політичний і громадський діяч, голова

Генерального Секретаріату та міністр внутрішніх справ Української Центральної Ради, міністр закордонних справ в уряді УД, перший президент УВАН, професор УВУ, Карлового університету в Празі, Варшавського університету, директор Українського наукового інституту в м. Берліні. 1940 – 1942 рр.

Оп. 1

30. Спр. 5. Матеріали до 3 т. історії формування мною Генерального Секретаріату та ін., 55 арк.

Ф. 4381 Гехтер Максим Григорович – емігрант, начальник інформаційного відділу Надзвичайної дипломатичної місії УНР в Данії, секретар посольства УНР у Німеччині, редактор, журналіст. 1920 – 1941 рр.

Оп. 1

31. Спр. 3. Спомини Гехтера М. про перебування і діяльність у Києві в 1906 – 1914 роках. Рукопис. Частина. 1939 р., 35 арк.

Ф. 4433 Сірополко Степан Онисимович (1872 – 1959) – державний діяч, бібліограф, педагог, міністр народної освіти Директорії УНР, професор Українського високого педагогічного інституту ім. М. Драгоманова в м. Празі. 1921 – 1996 рр.

Оп. 2

32. Спр. 217. „На еміграції в Відні”. Зі споминів М. Галагана. Машинопис. Перший примірник. 1936 р., 181 арк.

Ф. 4453 Безпалко Осип – видавець і редактор соціал-демократичного часопису „Боротьба” в Чернівцях, активний діяч СВУ в таборах військовополонених українців в Німеччині, член ЦК УСДРП, член Української Центральної Ради, міністр праці УНР, лектор Господарської академії. 1897 – 1936 р.

Оп. 1

33. Спр. 8. Записні книжки Безпалко О. 1915 – 1922 рр., 280 арк.

Ф. 4465 Документи і матеріали українських емігрантських установ, організацій та різних осіб (колекція). 1901 – 1989 рр.

Оп. 1

34. Спр. 754. Рецензія Славінського М. „Паралелі й додатки на спогади Мацієвича К „Життя мого сучасника”. Копія, 382 арк.

35. Спр. 1058. „Платформа УРД (с.-ф.) партії (закордонного бюро). Прага”. Липень 1926 р., 4 арк.

Ф. 4547 Стелецький – генерал, начальник штабу гетьмана Скоропадського, емігрант. 1916 – 1926 рр.

Оп. 1

36. Спр. 1. Стелецький „Гетман Павло Скоропадський „Воспоминания о событиях на Украине в 1918 г. От Грушевского до Петлюры”. Рукопись. 1923 г., 170 арк.

Ф. 4658 Центральний комітет Української партії соціалістів-революціонерів, м. Київ. 1918 – 1922 рр.

Оп. 1

37. Спр. 3. Журнал „Боротьба” №2 и 3 орган заграничних Волинско-галицьких організацій, партій. 1922 г., 28 арк.

Ф. 4659 Центральний комітет партії Українських соціалістів – федералістів. 1917 – 1919 рр.

Оп. 1

38. Спр. 1. Проекти програм Української селянської громади, партії Українських соціалістів-федералістів, стенограма з'їзду партії УСФ, список членів Чернігівської парторганізації тощо. 10 травня – 17 вересня 1918 р.,

196 арк.

39. Спр. 2. Проект програми партії УСФ. 12 травня 1918 р., 5 арк.
40. Спр. 3. Постанови конференції партії соціалістів-федералістів. 21–22 вересня 1918 р., 2 арк.
41. Спр. 5. Прохання різних осіб про висилання програми та літератури партії, фінансові документи. Липень – листопад 1917 р., 37 арк.

Ф. 5101 Токарівський Михайло Дмитрович (1884 – 1943) – член УСДРП, член Центральної Ради, голова Полтавської губернської земської управи в період УД, член Полтавського товариства „Просвіта”, голова революційно-повстанського комітету під час денікінщини, член Полтавської спілки споживчих товариств, директор Всеукраїнського центрального кооперативного музею.

Оп. 1

42. Спр. 7. Спогади та ін., 66 арк.

Центральний державний архів громадських об'єднань України

Ф. 1 Центральний комітет Комуністичної партії України. 1917 – 1991 рр.

Оп. 6

43. Спр. 29. Протоколи №№3, 4, 6–26, 28–56 засідань Політбюро ЦК КП(б)У. 1 января – 29 июня 1922 г., 116 арк.
44. Спр. 143. Протоколи №№ 33–61 засідань Політбюро ЦК КП(б)У. 1 июня – 7 декабря 1928 г., 107 арк.
45. Спр. 184. Протоколи №№ 100–115 засідань Політбюро ЦК КП(б)У. 13 января – 4 июня 1930 г., 124 арк.

Оп. 16

46. Спр. 14. Постанови Політбюро ЦК КП(б)У про хлібозаготівлі; висилку куркульських й колишніх поміщицьких родин; ВУАН; про питання

Полтавського та Київського ОПК (процес „СВУ”); церковну політику; участь Києва в витратах по Укрпрайону; Сталінського ОПК (про справу „комерсантів”); з’їзд українців за кордоном; КПЗУ; обмін політв’язнів – активних робітників КПЗУ на польських контрреволюціонерів; питань НКЮ УСРР тощо („Окрема папка” до протоколів засідань ПБ: № 63 п. 22; № 64 пп. 23–26; № 65 п. 15; № 66 пп. 8, 13; № 67 п. 16; № 68 п. 13; № 69 пп. 7, 8; № 71 п. 23; № 72 п. 19; № 74 п. 19; № 75 пп. 13, 15, 17, 24; № 76 пп. 10, 16; № 77 п. 12; № 79 п. 7; № 80 п. 29; № 81 п. 23; № 82 п. 22; № 84 п. 17; № 88 пп. 7, 11; № 90 п. 26; № 91 п. 10; № 92 пп. 22, 34; № 93 пп. 21, 22; № 95 пп. 10, 21, 36; № 97 пп. 8, 9, 18–20; № 98 пп. 11, 12) та матеріали до них. (У справі є постанови об’єднаного засідання Політбюро й Президії ЦК КП(б)У про „банкет” від 9 січня 1929 р., протоколи закритих засідань ПБ ЦК КП(б)У б/н.). 9 січня – 23 грудня 1929 р., 149+2 арк.

47. Спр. 15. Постанови Політбюро ЦК КП(б)У про хід підготовки до весняної засів компанії та виконання плану експорту хліба; заходи по відношенню щодо куркульства; переміщення спеціалістів (антирадянського елементу) з прикордонної смуги; питання що пов’язані з введенням нового районування; процес „СВУ”; автокефальну церкву; ВУАН; фінансування політичної роботи та кооперацію в Західній Україні; V з’їзд КП Польщі, пленум ЦК КПЗУ тощо („Окрема папка” до протоколів засідань ПБ: № 100 пп. 18, 23–25; № 102 п. 5; № 103 пп. 5, 6; № 104 пп. 21, 22; № 105 п. 1; № 107 п. 10; № 108 пп. 11, 23, 30, 43; № 110 пп. 12, 3-оп; № 111 п. 21; № 112 пп. 11, 12; № 114 п. 15; № 1 п. 15; № 5 п. 2; № 7 п. 23-оп; № 11 пп. 4, 16, 17; № 13 пп. 1, 8, 15; № 14 п. 5-оп; № 15 пп. 2, 6–8; № 17 п. 3; № 19 п. 16-оп; № 20 п. 160-оп; № 21 п. 16; № 22 пп. 1, 8, 13) та матеріали до них. 3 січня – 25 грудня 1930 р., 128+2 арк.

Оп. 20

48. Спр. 2705. Докладные записки Агитпропа ЦК КП(б)У, Наркомпросса УССР, выписка из протоколов заседаний Политбюро ЦК КП(б)У, письма академиков о состоянии и деятельности Академии наук УССР. В деле имеется

циркулярное письмо Комиссии Политбюро ЦК КП(б)У партийным организациям о мероприятиях в связи с выборами в Академию наук СССР. 4 января – 19 декабря 1928 г., 40 арк.

49. Спр. 2924. Докладная записка Всеукраинской Академии наук ЦК КП(б)У о Всесоюзной конференции историков-марксистов, приложения к ней. Выписка из протокола заседания Совета, ревизионной комиссии Украинского общества „Историк-марксист” и делегатов-коммунистов на Всесоюзном совещании историков-марксистов с осуждением антисоветского выступления академика С. Ефремова в прессе. 6 января – 11 января 1929 г., 7 арк.

50. Спр. 2994. Доклады, справки ГПУ УССР в ЦК КП(б)У о ликвидации контрреволюционных организаций, результатах борьбы с престоппностью, положении на Южной железной дороге, настроении рабочих в связи с перезаключением колдоговоров, состоянии рабочей кооперации, закрытии церквей и др. вопросах. Докладная записка подкомиссии помощи городской бедноте в ЦК КП(б)У о положении городской и местечковой бедноты Украины. 2 марта – 27 декабря 1929 г., 207 арк.

Ф. 5 Комісія з історії громадянської війни при ЦК КП(б)У. 1917 – 1938 рр.

Оп. 1

51. Спр. 110. Копии донесений, телеграм и другие материалы о политике германського правительства на Украине. Апрель – Июнь 1918 г., 193 арк.

Ф. 44 Українська партія соціалістів-федералістів. 1918 р.

Оп. 1

52. Спр. 1. Протоколи засідань, стенограми розширених зборів ЦК Української партії соціалістів-федералістів. 14 травня – 31 грудня 1918 р., 196 арк.

53. Спр. 2. Резолюції та підготовчі матеріали зборів місцевих організацій, листи до ЦК партії соціалістів-федералістів, Головного комітету партії до

постійного представника Німеччини в Україні. 11 травня – 11 грудня 1918 р., 18 арк.

Центральний державний історичний архів України, м. Київ

Ф. 8 (КМФ-8) Документи про життя і діяльність Т. Г. Шевченка. 1847 – 1913 рр.

Оп. 1

54. Спр. 30. Із документів справи Петербурзького цензурного комітету про дозвіл видання на українській мові „Вік збирання поезій” куди ввійшли твори Шевченка, Гребінки, Гулака-Артемівського, Котляревського; про дозвіл нового видання „Малий Кобзар” Т. Г. Шевченка. Червень – листопад 1899 р., 8 арк.

Ф. 274 Київське губернське жандармське управління. 1829 – 1917 рр.

Оп. 1

55. Спр. 536, ч. 1. Переписка с Департаментом полиции, начальником Полтавского ГЖУ и другими учреждениями об украинских организациях „Громада”, „Старая Громада”, „Молодая Украина”, существовавших в Киеве, Чернигове, Львове и других городах. 21 февраля – 10 декабря 1900 г., 155 арк.

56. Спр. 888, ч. 2. Переписка с Департаментом полиции, Киевским полицмейстером и другими учреждениями о деятельности „Киевского педагогического общества взаимной помощи”, о предоставлении списков студентов Киевского университета и политехнического института подлежащих исключению. Брошюра-список Киевского литературно-артистического общества за 1 июля 1904 г. 14 января 1904 г. – 4 января 1905 г., 197 арк.

57. Спр. 1049. Сведения о деятельности в Киевской губернии партий РСДРП, эсеров, „Бунд”, украинской буржуазной националистической партии „РУП”, „Спілка”, др. 24 августа 1905 г. – май 1906 г., 154 арк.

58. Спр. 1052, ч. 1. Наряд дел о забастовках рабочих заводов и фабрик, о крестьянских волнениях, об арестах членов организаций РСДРП, эсеров, анархистов, арестах нелегальных типографий, о разгоне сходок и демонстраций рабочих и других событиях в г. Киеве и уездах Киевской губернии в 1905 – 1906 гг. 29 января – 30 мая 1906 г., 670 арк.
59. Спр. 1158. Дело по обвинению бывшего чиновника Киевской почтово-телеграфной конторы Хохлича К. Л. в хранении и распространении газет партии эсеров и „РУП”. 20 августа – 22 октября 1905 г., 156 арк.
60. Спр. 1323. Дознание по обвинению Тельжинского О., Дмитриенко О. и Тютюнника И. в распространении среди крестьян Чигиринского и Каневского уездов идей о присоединении к „Всероссийскому крестьянскому союзу” и листовок партии эсеров. 23 ноября 1905 г. – 22 апреля 1908 г., 227 арк.
61. Спр. 1464. Дело по обвинению крестьянина Буница К. в распространении среди железнодорожных служащих ст. Казатин Юго-Восточной ж. д. брошюры Украинской радикальной партии „Якого ладу нам треба?”. 7 марта – 17 июня 1906 г., 14 арк.
62. Спр. 1529. Дело по обвинению крестьянина м. Ржищева, Киевского уезда Петрунина Л.С. в хранении брошюры К. Каутского „Следствие русско-японской войны”, „Перший Всеросійський селянський з’їзд” и др. нелегальной литературы. 6 апреля – 25 августа 1906 г., 68 арк.
63. Спр. 1942. Дело по обвинению крестьянина с. Высокого Таращанского уезда Люльчука Н. в распространении среди рабочих Денгофского завода нелегальной брошюры изданной У.Р.П. 12 мая – 20 августа 1907 г., 29 арк.
64. Спр. 2057. Дело о деятельности Киевской организации украинской буржуазно-националистической партии „Спилка”. 2 марта 1907 г. – 29 февраля 1908 г., 165 арк.
65. Спр. 2881. Дело по обвинению крестьянина Старика П. в огаблении почтово-телеграфного отделения в Звенигородском уезде и хранении программы УРП и др. нелегальной литературы. 10 января – 7 июля 1911 г., 22 арк.

66. Спр. 3225 а, ч. 2. Переписка с Киевским губернатором, Киевским охранным отделением и другими учреждениями о политической проверке разных лиц, обвиняемых в принадлежности к политическим партиям, участии в забастовках, распространении нелегальной литературы. 1 января 1913 г. – 10 января 1914 г., 408 арк.

Оп. 3

67. Спр. 190. Речові докази вилучені у Єфремова Сергія Олександровича при обшуку. Письмо Модесту Федоровичу (фамилия корреспонденции нерозборчива) о предполагаемом II Всероссийском съезде крестьянского союза в Москве 6 ноября 1905 г. 21 октября 1905 г., 3 арк.

Оп. 5

68. Спр. 27. Циркуляры Департамента полиции об обысках и арестах лиц, принадлежащих к украинским буржуазным националистическим партиям „мазепинцев”. 24 января 1914 г. – 19 декабря 1916 г., 29 арк.

Ф. 275 Київське охоронне відділення. 1902 – 1917 рр.

Оп. 1

69. Спр. 2. Сводки сведений Департамента полиции о революционном движении в России за 1903 г. 5 января – 31 декабря 1903 г., 423 арк.

70. Спр. 884. Дело об аресте в г. Киеве чиновника Киевской почтово-телеграфной конторы Хохлича К. Л. подозреваемого в хранении нелегальной литературы. 14 августа – 9 сентября 1905 г., 20 арк.

71. Спр. 1109. „Заявление Украинской Демократической партии съезду земских и городских деятелей в Москве 6-го июля 1905 г. и Учредительному собранию”, Платформа Украинской Демократической Партии и объявление Центрального бюро содействия Всероссийского крестьянского съезда работников Крестьянского союза. 11 марта 1906 г., 7 арк.

Ф. 295 Київський тимчасовий комітет по справам друку. 1906 – 1917 рр.

Оп. 1

72. Спр. 4. Журнал заседаний Комитета. 18 июня 1906 г. – 30 сентября 1909 г., 85 арк.
73. Спр. 21. Уведомление Киевского губернатора о выдаче Леонтовичу В. Н. свидетельства на издание в г. Киеве журнала „Нова громада” на украинском языке и изменениях в составе ее редакторов; программа журнала. 21 декабря 1905 г. – 17 ноября 1906 г., 5 арк.
74. Спр. 33. Уведомление Киевского губернатора о выдаче Леонтовичу В. Н. свидетельства на издании в г. Киеве газеты „Громадська думка” на украинском языке, изменениях в составе ее редакторов и запрещения издания на время введения в городе военного положения; программа газеты. 19 декабря 1905 г. – 26 августа 1906 г., 11 арк.
75. Спр. 51. Дело об издании в г. Киеве Гринченко Б. Д. и Чикаленко Е. Х. газеты „Рада” на украинском языке. 23 января 1906 г. – 19 июля 1915 г., 43 арк.
76. Спр. 129. Списки изданий на украинском языке и заключение цензора по ним, представленные Комитетом на просмотр в Центральный комитет иностранной цензуры. 4 июня – 31 декабря 1907 г., 11 арк.

Ф. 313 Катеринославське губернське жандармське управління. 1829 – 1917 рр.

Оп. 2

77. Спр. 1131. Донесения и переписка с Департаментом полиции, с Киевским жандармским управлением и другими, о наблюдении за разными лицами, протоколы допроса лиц, арестованных полицией, брошюры Украинской радикальной партии под заглавием: „Як люде прав собі добувають” и прокламація социалистов-революционеров. 17 мая – 31 декабря 1905 г., 725 арк.

Ф. 316 Киевский военно-окружной суд. 1871 – 1916 рр.

Оп. 1

78. Спр. 539. Дело по обвинению солдата 42-го пехотного Якутского полка, расквартированного в г. Кременце, Скороходова И., принадлежавшего к У.Р.П., в отказе несения воинской службы. 12 февраля 1907 г. – 14 апреля 1910 г., 51 арк.

Ф. 317 Прокурор Київської судової палати. 1879 – 1919 рр.

Оп. 1

79. Спр. 2431. О распространении в Киевской губернии прокламаций РСДРП, еврейской буржуазно-националистической партии БУНД, мелкобуржуазной партии эсеров и др. 3 января – 20 декабря 1904 г., 107 арк.

Оп. 1, т. 3

80. Спр. 4293. Дело об обнаружении при обыске у крестьянина с. Жемелинцы Сераковского И. К. около тысячи экземпляров брошюр Украинской радикальной партии, изданных во Львове. 17 апреля 1906 г. – 27 апреля 1907 г., 5 арк.

81. Спр. 4847. Дело по обвинению крестьянина Люльчука Н. в распространении среди рабочих Денгофовского сахарного завода брошюры „Як люде прав собі добувають” изданной Украинской радикальной партией и составленной Ярошенко С. 28 мая – 18 июня 1907 г., 4 арк.

Ф. 318 Київська судова палата, кримінальний департамент. 1880 – 1919 рр.

Оп. 1, т. 1

82. Спр. 785. Дело по обвинению студента Киевского университета Пещанского Д. в составлении брошюры „Професіональні спілки і соціал-демократія” и хранении изданий РУП, Украинской радикальной партии, УСДРП, БУНД, воззваний трудовой группы и социал-демократической фракции Государственной Думы и Южно-русской группы анархистов-коммунистов. 16 августа 1906 г. – 16 июля 1908 г., 45 арк.

83. Спр. 959. Дело по обвинению Милованова Н. М. в принадлежности к

Уманской мелкобуржуазной партии эсеров и хранении эсеровской литературы. 2 октября 1906 г. – 21 июня 1907 г., 175 арк.

84. Спр. 1066. Дело по обвинению крестьянина с. Кумановки Бунеца К. А. в распространении среди рабочих ж.-д. станции Казатин и крестьян Бердичевского уезда Киевской губ. брошюры Украинской радикальной партии „Якого ладу нам треба” написанной Л. Яворенко. 23 августа 1906 г. – 7 декабря 1906 г., 32 арк.

85. Спр. 1067. Дело об аресте в г. Казатине крестьянина Бунеца К. А., распространявшего среди железнодорожных служащих брошюры Украинской радикальной партии. 4 марта – 7 декабря 1906 г., 62 арк.

Оп. 1, т. 2

86. Спр. 1714. Дело об аресте крестьянина с. Гнойница Кривинюка М. В. хранившего и распространявшего газеты и брошюры Украинской демократической партии. 23 ноября 1907 г. – 5 февраля 1908 г., 124 арк.

87. Спр. 1717. Дело по обвинению казака Жука А., крестьян Хохлича К., Винниченко В., студентов Киевского университета Завадского С., Сорокера И. и др. в принадлежности к Киевской организации украинского союза („Спілки”), организации заседаний во вопросу объединения украинской демократической и украинской радикальной партии в одну, содержание тайной типографии и хранении нелегальной литературы. 25 октября 1906 г. – 25 февраля 1911 г., 457 арк.

88. Спр. 1895. Дело по обвинению студента Киевского университета Железняка Н. К. и сына псаломщика Квасницкого Е. А. в хранении брошюр Украинской радикальной партии. 5 июня 1907 г. – 6 октября 1909 г., 134 арк.

89. Спр. 2262. Дело по обвинению чернорабочего П.С. Старика в хранении в с. Хлыстуновке брошюр „Платформа УРП”, „Программа УДРП”, Л. Яворенко „Якого ладу нам треба”, С. Ярошенко „Як люде прав собі добувають”. 3 января – 13 июля 1911 г., 35 арк.

Ф. 321 Розшуковий пункт при Полтавському губернському жандармському управлінні. 1906 – 1917 рр.

Оп. 1

90. Спр. 122. Сведения о деятельности организаций разных политических партий Полтавской губ. и о секретных сотрудниках Полтавского ГЖУ. 17 января – 2 ноября 1909 г., 93 арк.

Ф. 326 Помічник начальника Полтавського губернського жандармського управління в Лохвицькому, Пирятинському і Прилуцькому повітах. 1907 – 1917 рр.

Оп. 1

91. Спр. 53 Циркуляры Департамента полиции сообщающие о деятельности партии эсеров. 2 января – 20 октября 1912 г., 29 арк.

Ф. 336 Харківське губернське жандармське управління. 1868 – 1917 рр.

Оп. 1

92. Спр. 798. Переписка с Харьковским охранным отделением о передаче дел агентурного отделения Харьковского ГЖУ охранному отделению и опись переданных дел. 16 января 1904 г. – 3 февраля 1905 г., 40 арк.

93. Спр. 1927. Дело №280 о производстве дознания о печатании типографии Цедербаума И. А. в г. Харькове нелегального текста „Земля и воля”. 2 мая 1906 г. – 26 ноября 1909 г., 123 арк.

94. Спр. 2519. Дело № 30 о прекращении дознаний о лицах обвиняемых в принадлежности к политическим партиям, хранении нелегальной литературы и др. за недостаточностью улик. 4 октября 1907 – 4 апреля 1908 г., 313 арк.

Оп. 4

95. Спр. 19. Переписка с Департаментом полиции и жандармскими управлениями со сведениями о лицах, принадлежавших к Украинской буржуазно-националистической организации УСДРП и другим партиям.

8 января – 16 октября 1915 г., 28 арк.

96. Спр. 36. Дело № 7 1916 г. По Украинской революционной партии. 21 февраля 1916 г. – 9 февраля 1917 г., 281 арк.

Ф. 419 Прокурор Одеської судової палати. 1869 – 1920 рр.

Оп. 1, т. 1

97. Спр. 105 б. Переписка с прокурором Саратовской судебной палаты Жихаревым, прокурорами окружных судов и начальниками жандармских управлений об аресте лиц, обвиняемых в принадлежности к народникам. 17 июля 1874 г. – 5 мая 1885 г., 414 арк.

98. Спр. 135. Дело по обвинению народного учителя Лобковского И. Х. в хранении народнической літературі и агитации крестьян м. Контакузовки Ананьевского уезда, Херсонской губ. За свержение царського самодержавця. 22 августа 1875 г. – 13 мая 1881 г., 398 арк.

Ф. 442 Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора. 1796 – 1916 рр.

Оп. 829

99. Спр. 416. Переписка с временным одесским генерал-губернатором, киевским губернатором и начальником Киевского ГЖУ о деятельности народнической организации народников и украинофилов в городах Одессе, Киеве и Киевской губ. 11 октября 1879 г. – 8 февраля 1881 г., 43 арк.

Оп. 855

100. Спр. 391Д, ч. V. Переписка с Министерством внутренних дел, командующим Киевским военным округом, Киевским, Подольским и Волынским губернаторами о расположении воинских частей во время революционных выступлений в г. Киеве и губерниях Юго-Западного края; об уличных демонстрациях в г. Сквире и др. городах; о забастовках рабочих Московско-Киево-Воронежской железной дороги и по др. вопросам. 15 декабря 1905 г. – 10 января 1906 г., 233 арк.

Оп. 856

101. Спр. 480. Дело об обыске редакции газеты „Громадська Думка”, опечатании названной редакции и закрытии самой газеты. 19 августа – 5 сентября 1906 г., 6 арк.

Ф. 705 Південно-Східне районне охоронне відділення. 1907 – 1914 рр.

Оп. 1

102. Спр. 341. Листовки Харьковского комитета РСДРП „Товарищи рабочие”, „1 мая”, газеты „Пролетарий” №41 орган Петербургского и Московского комитетов РСДРП, „Социал-демократ” №9 центрального органа РСДРП и другие газеты и брошюры полученные агентурным путём и присланные Департаментом полиции для ознакомления. 18 марта – 7 декабря 1909 г., 85 арк.

Ф. 707 Управління попечителя Київського навчального округу. 1832 – 1919 рр.

Оп. 87

103. Спр. 6399. Дело об открытии 4-классной мужской прогимназии в г. Умани и преобразовании ее в 6-классную. 24 ноября 1880 г. – 30 ноября 1889 г., 149 арк.

Оп. 287

104. Спр. 4010. Прошения, документы, копии дипломов лиц, окончивших курс юридического факультета. Е – К. Апрель – Май 1901 г., 504 арк.

Ф. 711 Київська духовна академія. 1814 – 1919 рр.

Оп. 2

105. Спр. 597. Дело об открытии уездного и приходского училищ в г. Умани Киевской епархии. 8 марта – 22 декабря 1823 г, 32 арк.

Оп. 3

106. Спр. 1833. Дело о приёме библиотеки библиотекарем Крыловским А.

14 марта 1887 г., 3 арк.

Ф. 712 Київська духовна семінарія. 1814 – 1919 рр.

Оп. 3

107. Спр. 1. О ревизии Киево-Подольского и Уманского духовного училища. 1885 г., 74 арк.

108. Спр. 3. Об определении на должность и увольнении от таковых в семинарии и духовных училищах. 1892 г., 123 арк.

109. Спр. 9. О производстве экзаменов и передэкзаменовке по случаю окончания 1891/1892 учебного года. 1892 г., 370 арк.

110. Спр. 10. Отчет о состоянии семинарии по учебной и воспитательной частям за 1891/1892 учебный год. 1892 г., 102 арк.

111. Спр. 11. Отчет о состоянии Киевской духовной семинарии по учебной и воспитательной частям за 1893/1894 учебный год. 1894 г., 103 арк.

112. Спр. 18 а. Дело с документами окончивших курс, уволенных по разным причинам и умерших воспитанников в 1896 г., 137 арк.

113. Спр. 50. О состоянии духовных училищ Киевской епархии за 1890 г., 224 арк.

Оп. 4

114. Спр. 189. Отчет о приходе, расходе и остатке сумм по содержанию Киевской духовной семинарии за 1891 г. 1892 г., 123 арк.

115. Спр. 205. Отчет о состоянии Киевской духовной семинарии по учебной и воспитательной частям за 1895/1896 учебный год. 1896 г., 97 арк.

Оп. 6

116. Спр. 886. Послужной список кандидата богословия Ефремова И. 1 сентября 1885 г. – 3 октября 1893 г., 7 арк.

Ф. 1235 Грушевські – історики, лінгвісти. 1830 – 1958 рр.

Оп. 1

117. Спр. 25. Грушевський М. С. Щоденники та записна книжка. 22 квітня

1886 р. – 31 грудня 1913 р., 503 арк.

118. Спр. 471. Листи Єфремова С. до Грушевського М. 10 лютого 1896 р. – 19 жовтня 1913 р., 186 арк.

119. Спр. 597. Листи Левицького М. до Грушевського М. 22 грудня 1899 р. – 15 грудня 1913 р., 122 арк.

120. Спр. 606. Листи Лисенка М. до Грушевського М. 8 листопада 1894 – 14 січня 1911, 40 арк.

121. Спр. 613. Листи Лотоцького О. до Грушевського М. 22 жовтня 1894 р. – 5 грудня 1901 р. 387 арк.

122. Спр. 634. Листи Матушевського Ф. до Грушевського М. 30 листів. 31 жовтня 1896 р. – 1 січня 1911 р., 78 арк.

123. Спр. 822. Листи Чикаленка Є. до Грушевського М. 18 вересня 1897 р. – 12 січня 1914 р., 204 арк.

Ф. 1335 Волинське губернське жандармське управління. 1830 – 1917 рр.

Оп. 1

124. Спр. 492. Дело о распространении в Кременецком, Дубенском, Луцком и других уездах листовок ЦК РСДРП „Новые царские милости”, Бердичевской организации РСДРП „От матроса к солдату”, ЦК партии БУНД „К рекрутам” и других. 1 января – 20 апреля 1906 г., 145 арк.

Ф. 1396 Церковно-історичне та археологічне товариство при Київській Духовній Академії. 1872 – 1920 рр.

Оп. 1

125. Спр. 86. Приглашение естественно-исторического музея Полтавского губернского земства о присылке художественных произведений на выставку посвященную памяти И. Котляревского. 15 июля 1903 г., 1 арк.

Ф 1439 Чернігівське губернське жандармське управління. 1874 – 1917 рр.

Оп. 1

126. Спр. 155. Циркулярные распоряжения Департамента полиции со сведениями о деятельности. 21 августа – 22 октября 1916 г., 330 арк.

127. Спр. 1277. Программа партии „Украинских прогресистов” для предвыборной деятельности в IV Государственную Думу. 1911 г., 5 арк.

Галузевий Державний архів Служби безпеки України

Ф. 6 Кримінальні справи на реабілітованих осіб.

128. Спр. 47757 ФП. Дело Никовского А. В. 23 августа 1929 г. – 19 апреля 1930 г., 731 арк.

129. Спр. 67098 ФП. Дело „Спілка визволення України”. 21 июля 1929 г. – 19 апреля 1930 г., т. 1–238.

130. Спр. 70713 ФП. Следственное дело по обвинению Фещенко-Чопивского И. А., 4 апреля – 10 сентября 1945 р., 140 арк.

131. Спр. 71178 ФП. Следственное дело Славинського М. А., 1 июня – 10 ноября 1945 р., 152 арк.

Ф. 13 Колекція друкованих видань КДБ УРСР.

132. Спр. 34. Обвинительное заключение по делу контрреволюционной организации „Комітет визволення України”, 1929 г., 105 с.

133. Спр. 65. Обвинительное заключение по делу Украинской повстанческой организации на Правобережье Харьковского округа. 1930 г., 86 с.

134. Спр. 92. Обвинительное заключение по делу № 956. Украинской, повстанческой, диверсионной и шпионской организации. 1932 г., 60 с.

135. Спр. 110. Обвинительное заключение (Следственное дело № 305) о вскрытой и ликвидированной украино-кубанской самостийнической контрреволюционной организации „Союз Кубани и Украины”, Ростов-на-

Дону, 1933 р., 65 с.

136. Спр. 112. Винувальний висновок у справі конрреволюційної організації „Спілка визволення України” (За винуваченням С. Єфремова, В. Чехівського, А. Ніковського та інших), 1930 р., 231 с.

137. Спр. 113. Матеріали судового засідання по делу Ефремова С.А. Учетно-архивный отдел при КГБ СМ УССР, т. 1, 1930 г., 368 с.

138. Спр. 114. Стенографічний звіт судового процесу СОУ–СВУ, т. 1, Харків: Видавництво „Пролетар”, 1931 р., 713 с.

139. Спр. 117. Обвинительное заключение по делу контрреволюционной „Украинской военной организации” („УВО”), т. 1, Харьков, 1933 г, 216 с.

140. Спр. 174. Докладная записка по делу „Украинской военной организации” („УВО”), 1933 г., 55 с.

**Інститут рукопису Національної бібліотеки України
імені В. І. Вернадського**

Ф. III Листи.

141. № 52889 – 53079. Листи Є. Х. Чикаленка. 141 лист; 49 листівок. 26 квітня 1905 р. – 20 вересня 1917 р., 216 арк.

Ф. X „Справи Академії наук – Всеукраїнської академії наук”.

142. № 12870. Повідомлення комісії по утворенню УАН душеприкажчикам Ф. К. Вовка – П. Я. Стебницькому та С. О. Єфремову про прийняття дару. Київ. Машинопис. 24 липня 1918 р., 2 арк.

143. № 18803. Заява С. Єфремова до I відділу УАН про передачу в дар своєї бібліотеки. 8 червня 1920 р. Київ, 2 арк.

144. № 18890. Телеграма Председателя Совета Народных Комиссаров Украины Х. Раковского А. Крымскому о принятии мер для возвращения С. Ефремова. 15 декабря 1920 г., 1 арк.

Ф. 11 Шелухін Сергій Павлович (1864 – 1938).

145. № 1000–1001. Лист міністра внутрішніх справ І. Кістяківського до С. Шелухіна від 18, 31 серпня 1918 р., 2 од. зб., 4 арк.
146. № 2122–2124. Листи І. Кістяківського до С. Шелухіна. 18 квітня 1918 р. – 10 вересня 1918 р. Рукопис. Машинопис, 3 од. зб., 4 арк.

Ф. 40 Василенко Микола Прокопович (1866 – 1935).

147. № 1254. Спогади 20-х рр. ХХ ст. Машинопис, 2 арк.
148. № 1346. Виписки з документів і переписка М.П. Василенка з різними особами. 1890 – 1933. Машинописні копії з рукописними правками, 38 арк.

Ф. 44 Газета „Рада”. 1905 – 1919 рр.

149. № 373–434. Листи С.О. Єфремова до Є.Х. Чикаленка. 29 серпня 1906 р. – 9 вересня 1906 р., 62 од. зб., 30 арк.
150. № 435–455. Листи Л. М. Жебуньова до Є. Х. Чикаленка. 28 червня 1912 р. – 4 січня 1919 р., 21 од. зб., 34 арк.
151. № 490–606. Листи А. В. Ніковського до Є. Х. Чикаленка. 6 вересня 1908 р. – 22 жовтня 1917 р., 118 од. зб., 159 арк.
152. № 880–885. Листи С. П. Шелухіна до Є. Х. Чикаленка. 14 квітня 1908 р. – 20 травня 1911 р., 6 од. зб., 15 арк.

Ф. 47 Український науковий інститут книгознавства. 1922 – 1936 рр.

153. № 41. Листування з Укрголовнаукою щодо впорядкування та координації бібліографічної роботи на Україні. 3 лютого 1925 р. – 31 жовтня 1925 р., 13 арк.
154. № 63. Протоколи № 1–5 Бібліографічної комісії за 1926 р. та листування Комісії з основних питань її діяльності. 12 лютого 1926 р. – 12 листопада 1926 р., 29 арк.

Ф. 48 Книжкова палата УРСР. 1919 – 1923 рр.

155. № 50. Доповідна записка від 6 липня 1922 р. Завідуючого Української Книжної Палати, Голови Київської Крайової Книжної Палати та уповноваженого по Одеській окрузі Ученому Комітету і Наркомосу про необхідність створення Українського Бібліологічного інституту у Києві та тимчасовий проект інституту. 1922 р., 3 арк.

Ф. 66 Лучицький Іван Васильович (1845 – 1918).

156. № 225. Програма вопросов подлежащих обсуждению, постановления, резолюции, обращения съездов, совещаний земских и городских деятелей, представителей конст.-дем. Партии, присланные Лучицкому. Апрель – декабрь 1905 г. Машинопись, стеклограф, печать, 19 арк.

157. № 232. Украинская демократическая партия съезду земских и городских деятелей в Москве и Учредительному собранию. Заявление и платформа партии в вопросах федеративного устройства России и автономии Украины. 6 июня 1905 г. Стеклограф, 2 арк.

Ф. 81 Левицький Орест Іванович (1848 – 1922) – історик, правознавець, археограф, архівіст, етнограф, літературознавець, письменник.

158. № 136. Програма торжества открытия памятника И. П. Котляревскому в Полтаве, 2 арк.

Ф. 86 Житецький Ігнат Павлович (1866 – 1929).

159. № 31. Редакція часописа „Громадське слово” Житецькому І. П. Лист від 8 грудня 1905 р. З Києва до Петербурга, 1 арк.

Ф. 106 Котляревський Іван Петрович (1769 – 1838).

160. № 6. Матеріали зв'язані з відкриттям пам'ятника І. П. Котляревському в Полтаві: програми спектаклів, літературних вечорів, запрошення, газета „Полтавський вестник” від 30 серпня 1903 р., відомості про пожертвування на

пам'ятник. 1896 – 1903 рр., 6 арк.

Ф. 114 Товариство „Просвіта”. 1906 – 1910 рр.

161. № 3. Протоколи загальних зборів членів товариства „Просвіта” у Києві. 4 лютого 1907 р. – 11 грудня 1907 р., 86 арк.
162. № 4. Протоколи загальних зборів членів товариства „Просвіта” у Києві. 30 травня 1908 р., 8 червня 1908 р. і без дати, 56 арк.
163. № 8. Протоколи засідань Ради товариства „Просвіта” у Києві. 11 січня 1907 р. – 1910 р., 21 арк.
164. № 12. Списки членів комісій товариства „Просвіта” у Києві /1900-і рр./, 11 арк.
165. № 16. Матеріали про діяльність видавничої комісії товариства „Просвіта” у Києві: доповідь, листи, плани. 7 грудня 1907 р. – 16 вересня 1909 р., 20 арк.
166. № 89. Програми літературно-музичних вечорів, концертів, екскурсій організованих товариством „Просвіта” у Києві. 1906 – 1909 рр., 14 арк.
167. № 185. Грінченко Борис Дмитрович, Єфремов Сергій Олександрович – до товариства „Просвіта” у Києві. Листівка з Італії. 6 травня 1907 г., 1 арк.

Ф. 159 Русов Олександр Олександрович (1847 – 1915).

168. № 26. Кияни – працівники редакції „Киевской старины” О. О. Русову. Вітальний лист. 1901 р., 2 арк.

Ф. 166 Плевако Олександр Антонович (1899 – 1990).

169. № 1172. Групове фото співробітників видавництва „Вік”. 1897 – 1907 рр., 1 арк.

Ф. 170 Грінченко Борис Дмитрович (1863 – 1910).

170. № 25. Полтавский городской голова Б. Д. Гринченко и М. Н. Гринченко Приглашение на открытие пам'ятника И. П. Котляревскому. 26 июня 1903 г.,

29 июня 1903 г. Приложение: программы, билеты на открытие, 4 арк.

171. № 519. Українські письменники з Києва – Думі Полтавській. Звернення з нагоди відкриття пам'ятника І. П. Котляревському. Серпень 1903 р., 7 арк.

172. № 528. Балабанов М., Барский А и др. Заявление о нуждах украинской печати. 26 лютого 1905 г., Киев, 4 арк. 1–4.

Ф. 181 Ерастов Степан Іванович (1856 – 1933).

173. № 12. Перший з'їзд українських діячів культури, науки, що проходив наприкінці 90-х рр. в Києві. Спогади. Автограф. 20-ті рр. ХХ ст., 2 арк.

Ф. 207 Стешенко Іван Матвійович (1873 – 1918 рр.) – літературознавець, письменник, перекладач, публіцист, літературний критик, педагог, громадсько-політичний діяч.

174. № 5. Стешенко Іван Матвійович. Рецензія на збірку статей С. Єфремова „Шевченко”. К., 1914 р., 9 арк.

Ф. 226 Ніковський Андрій Васильович (1885 – 1942).

175. № 5. Записна книжка. 11 березня 1918 р. – 15 серпня 1918 р., 21 арк.

176. № 134–151. Листи від С. Єфремова до А. Ніковського. 01 листопада 1910 р. – 26 червня 1918 р., 18 од. зб., 10 арк., 11 листівок.

Ф. 244 Стебницький Петро Януарович (1862 – 1923).

177. № 1. Листи до П.Я. Стебницького. 1918 р., 11 арк.

Ф. 293 Винниченко Володимир Кирилович (1880 – 1951).

178. № 9. Стаття Союз автономістів-федералістів. 1917 р., 2 арк.

179. Ф. 293, № 139. Лист В. Винниченка до Є. Чикаленка 23 липня 1912 р., 3 арк.

Ф. 317 Єфремов Сергій Олександрович (1876 – 1939).

180. № 2. а) Похорони. Очерк. 1900 р.; б) „Останній промінь”. Оповідання. Початок. Замітки. 1902 р., 16 арк.
181. № 4. „За п’ять літ”. 1919–1923, 96 арк.
182. № 9. До історії „Галицької руїни” 1914–1915. Машинопис. 1919 р., 1 арк.
183. № 37. Слідом за подіями. 1905 рік в українському письменстві. Стаття. 20 травня 1925, 23 арк.
184. № 42. Іван Франко. Про життя його та діла. Видання II, доповнене. Автограф. Друк. Рукописні дописки та вставки. Після 1916 р., 17 арк.
185. № 43. Спомин про Франка. Автограф. 28–29 травня 1926 р., 18 арк.
186. № 47. „Из общественной жизни на Украине”. Русское Богатство, 1908, № 7. Конспект роботи. 1908 р., 20 арк.
187. № 53. Щоденник. 1895–1896. Автограф, 223 арк.
188. № 54–55. Про дні минулі. Автограф. 1920 р., 915 (220+240) арк.
189. № 59. Звідомлення контрольної комісії товариства „Просвіта” у Києві (про діяльність товариства). Автограф С. О. Єфремова. Київ. 11 квітня 1909 р., 4 арк.
190. № 61. Програма БУД (Братерства Української Державності). Чернетка, 2 арк.
191. № 62. Письмо о предоставлении С.А. Ефремову права свободного проживания в пределах УССР. Машинопись. Копия. 31 марта 1921 г., 1 арк.
192. № 63. Охранный лист выданный академику С. А. Ефремову, на право свободного проживания в пределах УССР. Машинопись. Копия. 31 марта 1921 г., 1 арк.
193. № 69. „Из історії школи та освіти на Україні”. Збірник матеріалів і статей під редакцією С. О. Єфремова, П.Я. Стебницького, С. П. Пастернака. План та бібліографія. Машинопис. 1920-ті рр., 3 арк.
194. № 70. Серед бурі. 1905 рік в українському письменстві. Збірник. Склав С. О. Єфремов. Машинопис з ред. правкою та рук., 306 арк.
195. № 75–77. „Голос минувшого”, контора журналу Ефремову С. А. О переводе гонорара. 25 сентября 1915 г., 3 арк.

196. № 82. „Киевская мысль” Ефремову С. А. Просьба написать рецензию на книгу Н. И. Василенко „Очерки по истории западной Руси и Украины”. 25 ноября 1915 г., 1 арк.
197. № 87. Українське товариство „Просвіта” у Житомирі. Рада товариства звертається з проханням подарувати для бібліотеки свої твори, 2 арк.
198. № 95–96. „Русское богатство” С. А. Ефремову. Сообщение из Петербурга о получении статьи „Из общественной жизни на Украине”. (Открытки 23 августа 1908 г. – 7 февраля 1914 г.), 2 арк.
199. № 104. Лист від „Ruthenische Revue” – С. Єфремову з пропозицією співробітництва. 29 жовтня 1904 р., 1 арк.
200. № 112–113. Лист, листівка Д. Дорошенку. 8 червня 1917 р., 15 червня 1917 р. З Києва до Чернівців, 2 арк.
201. № 116. Листи Моргулісу, 2 арк.
202. № 117. Лист С. Єфремова до М. Грушевського. 9 липня 1907 р., 1 арк.
203. № 121. Лист С. Єфремова до Є. Чикаленка, 2 арк.
204. № 199. Лист від М. Василенка, 2 арк.
205. № 204–213. Листи В. Винниченка до С. Єфремова. 8 вересня 1905 р. – 16 квітня 1917 р., 13 арк.
206. № 289–346. Листи М. Грушевського до С. Єфремова. 27 березня 1904 р. – 11 лютого 1917 р., 88 арк.
207. № 359–361. Листи В. Дорошенка до С. Єфремова 17 грудня 1913 р. – 19 травня 1914 р., 4 арк.
208. № 935–965. Листи від Ф. Матушевського, 34 арк.
209. № 1019–1056. Листи від А. Ніковського, 24 арк.
210. № 1079–1103. Листи С. Петлюри до С. Єфремова. 6 травня 1913 р. – 28 січня 1916 р., 25 од. зб., 38 арк.
211. № 1448–1511. Листи Є. Чикаленка до С. Єфремова. 14 червня 1904 р. – 26 березня 1917 рр. З Петербурга, Кисловодська до Києва, Кононівки, 64 од. зб., 36 арк., 44 листівки.

Публікації джерел

212. *Alma mater. Університет Св. Володимира напередодні та в добу Української революції 1917 – 1920 : матеріали, документи, спогади. У 3 кн. – К. : Прайм, 2000. – Кн. 1. – 704 с. – (Київський університет у документах, матеріалах та спогадах сучасників).*
213. *Винувальний висновок у справі контрреволюційної організації „Спілка визволення України” (за винуваченням С. Єфремова, В. Чехівського, А. Ніковського та ін.). – Харків : Держтрест „Харполіграф”. Друга друкарня ім. В. Блакитного, 1930. – 229 с.*
214. *Грінченко Б. (П. Вартовий) Листи з України Наддніпрянської / Б. Грінченко. 2-ге вид. – К. : Друк. губерн. правл., 1917. – 180 с. – (Кн. пам’яті Н. Грінченко; № 22).*
215. *Грінченко Б., Драгоманов М. Діалоги про національну справу / Б. Грінченко., М. Драгоманов; Упоряд. А. Жуковський. – К., 1994. – 286 с. – (Джерела з історії суспільно-політичного руху в Україні 19 – поч. 20 ст. Вип. 1).*
216. *Діяльність Всеукраїнської Академії наук за документами вищого політичного керівництва України другої половини 20-х – першої половини 30-х років // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1997. – № 1. – С. 186–206.*
217. *Документи про підготовку й проведення судового процесу над членами Спілки визволення України [Підгот. до друку Пристайко В., Шаповал Ю. І.] // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1995. – № 1–2. – С. 373–396.*
218. *Історія Академії наук України. 1918 – 1923: Документи і матеріали / АН України, Інститут української археографії, Центральна наукова бібліотека ім. В. І. Вернадського, Інститут архівознавства, Інститут рукопису; Упоряд. В. Г. Шмельов [та ін.]; Відп. ред. П. С. Сохань. – К. : Наукова думка, 1993. – 571 с.*
219. *Національні процеси в Україні: Історія і сучасність : Документи і матеріали : Довідник / В. Ф. Панібудьласка (ред.). – К. : Вища школа, 1997. –*

Ч. 1. – 583 с.

220. Петлюра Симон. Статті. Листи. Документи / Упор. В. Сергійчук. – К. : ПП Сергійчук М. І., 2006. – Т. IV. – 704 с.

221. Пристайко В., Шаповал Ю. Справа „Спілки визволення України” : невідомі документи і факти : Наук.-док. видання / В. Пристайко, Ю. Шаповал. – К. : Інтел, 1995. – 448 с.

222. Репресована УАПЦ. Політичні репресії проти священників Української Автокефальної Православної церкви (1919 – 1938) // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2006. – № 1–2 (26–27). – 335 с.

223. Самостійна Україна : Збірник програм українських політичних партій початку ХХ ст. / Упоряд., авт. перед. і прим. О. Федьков; Ред. В. І. Мельничук. – Тернопіль : Редак. видав. відділ управління по пресі, 1991. – 83 с.

224. Українська Центральна Рада : Документи і матеріали: У 2 т. / НАН України. Ін-т історії України, ЦДАВО України. – К. : Наукова думка, 1996. – Т. 1 : 4 березня – 9 грудня 1917 р. – 588 с.; – Т. 2 : 10 грудня 1917 – 29 квітня 1918 р. – 1997. – 422 с.

225. Українські політичні партії кінця ХІХ – початку ХХ ст. : Програмові і довідкові матеріали / Упоряд. В. Ф. Шевченко та ін. – К. : Консалтинг, Фенікс, 1993. – 336 с.

226. Українська суспільно-політична думка в 20 столітті : Документи і матеріали / Упоряд. Т. Гунчак, Р. Солочаник. – Мюнхен : Сучасність, 1983. – Т. 1. – 510 с. – (Бібліотека Прологу і Сучасності. Ч. 157).

Спогади та листи

227. Антонович М. Листування Сергія Єфремова з Левком Чикаленком // Український історик. – 1973. – Ч. 3–4 (39–40). – С. 146–156.

228. Андрієвський В. З минулого : У 2 т. / В. Андрієвський. – Берлін : Українське слово, 1922. – Т. 2, Ч. 1. – 307 с.

229. Антоненко-Давидович Б. Д. СВУ / Б.Д. Антоненко-Давидович //

- Антоненко-Давидович Б. Д. Твори: В 2 т. – К. : Наук, думка, 1999. – Т. 1. – С. 421–481. – (Б-ка укр. літ. Новітня укр. л-ра).
230. Биковський Л. Мої зустрічі з Сергієм Єфремовим / Л. Биковський // Український історик. – 1976. – Ч. 1–4 (49–52). – С. 103–109.
231. Бурко Д. Про надзвичайні церковні собори 1930 р. та „процес СВУ” / Д. Бурко // Опера СВУ – музика ГПУ (спогади свідків) : Зб. / Упор. Хорунжий Ю. М. – Кам’янець-Шахтинський : Станіца, 1992. – С. 90–94.
232. Васілевський Л. Спогади / Л. Васілевський // З минулого / Васілевський Л. – Галин М. – Стемповський С. – Топчибаші А. – Табуї. – Варшава : УНІ, 1932. – С. 5–35. – (Праці укр. наук. інституту. Т. 8. Кн. 2).
233. Винниченко В. Щоденник / В. Винниченко. – Едмонтон–Нью-Йорк–К. : Смолоскип, 2010. – Т. 3 : 1926 – 1928. – 624 с.
234. Галин М. Сторінки з минулого. Київ. 1887 – 1897 / М. Галин // Хроніка 2000. – 2002. – Вип. 51–52. – С. 195–225.
235. Галин М. Сторінки з минулого / М. Галин // З минулого / Васілевський Л. – Галин М. – Стемповський С. – Топчибаші А. – Табуї / – Варшава : УНІ, 1932. – С. 37–125. – (Праці укр. наук. інституту. Т. VIII. Кн. 2).
236. Грінченкова М., Верзілов А. Чернігівська українська громада. Спогади / М. Грінченкова, А. Верзілов // Чернігів і північне Лівобережжя. Огляди, розвідки, матеріали. – 1928. – Т. 23. – С. 463–487.
237. Грушевський М. Спомини. Ч. I / М. Грушевський // Київ. – 1988. – № 11. – С. 120–137.
238. Дорошенко Д. Мої спомини про давнє-минуле : 1901 – 1914 роки / Д. Дорошенко. – Вінніпег, Манітоба : Видавнича спілка Тризуб, 1949. – 167 с.
239. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914 – 1920 роки) / Д. Дорошенко. – К. : Темпора, 2007. – 632 с.
240. Єгунова-Щербина С. Одеська громада кінця 1870-х років (Спомини) / С. Єгунова-Щербина // За сто літ. Матеріали з громадського й літературного життя України 19 і початків 20 ст. / За ред. акад. М. Грушевського. – 1928. – Кн. 2. – С. 189–199.

241. Єфремов С. Зі спогадів про Ів. Франка / С. Єфремов // Спогади про Івана Франка / Упоряд., вступ. стаття і прим. М. І. Гнатюка. – Львів : Каменяр, 1997. – С. 226–229.
242. Єфремов С. З недавнього минулого / С. Єфремов // Літературно-науковий вістник. – 1907. – Кн. V. – С. 206–224.
243. Єфремов С. Про дні минулі / С. Єфремов // Молода нація. – 2002. – № 1 (22). – С. 145–246; № 2 (23). – С. 174–282; 2003. – № 1 (26). – С. 134–191; № 2 (27). – С. 126–169; № 3 (28). – С. 160–229; 2004. – № 1 (30). – С. 151–232; № 2 (31). – С. 84–117; № 3 (32). – С. 175–218; № 4 (33). – С. 49–87.
244. Єфремов С. Щоденник. Про дні минулі (спогади) / Упор., вступ. стаття І. Гирича / С. Єфремов. – К. : Темпора, 2011. – 792 с.
245. Єфремов С. О. Щоденники: 1923 – 1929 / Упоряд. : Путро О. І, Вересовська Т. В., Кучмаренко В. А. та ін. / С. О. Єфремов. – К. : ЗАТ „Газета Рада”, 1997. – 848 с.
246. Зеньковский В. Пять месяцев у власти (15 мая – 19 октября 1918 г.). Воспоминания / В. Зеньковский. – М. : Вече, 1995. – 240 с.
247. Ковалевський М. При джерелах боротьби: спомини, враження, рефлексії / М. Ковалевський. – Інсбрук : Накладом Марії Ковалевської, „Biblos”, 1960. – 717 с.
248. Коллард Ю. Спогади юнацьких днів 1897 – 1906 : Українська студентська громада в Харкові і Революційна Українська Партія (РУП) / М. Антонович вступне слово і ред. / Ю. Коллард. – Торонто : Срібна сурма, 1972. – 223 с.
249. Косач-Кривинюк О. Леся Українка : хронологія життя і творчості / О. Косач-Кривинюк. – Нью-Йорк : УВАН, 1970. – 923 с.
250. Костюк Г. Зустрічі і прощання : Спогади у 2 кн. / Передм. М. Жулинського / Г. Костюк. – К. : Смолоскип, 2008. – Кн. 1. – 720 с.
251. Леся Українка. Зібрання творів : У 12 т. / Леся Українка. – К. : Наукова думка, 1978. – Т. 10. – 544 с.; – Т. 12: Листи (1903 – 1913). – 1979. – 696 с.
252. Липинський В. Листи до С. Єфремова / В. Липинський // Листування

- В. Липинського / Ред. Я. Пеленський, Р. Залуцький, Х. Пеленська та ін. – К. : Смолоскип, 2003. – Т. 1. – С. 660–684.
253. Липинський В. Твори. Архів. Студії. У 7 т. / В. Липинський. – Філадельфія, Пенсильванія : Видавництво Маріяна Коця, 1973. – Т. 6 : Листи Д. Дорошенка до В. Липинського. – 452 с.
254. Лист Є. Чикаленка до В. Липинського від 12 вересня 1922 р. // УВАН. Науковий збірник. – 1999. – С. 274–275.
255. Листи Лесі Українки до Сергія Єфремова (публікація, вступ. ст. комент. Т. Третяченко, Л. Шалагінової) // Київська старовина. – 1996. – № 6 (314). – С. 21–31.
256. Листи Павла Грабовського до С. Єфремова (підгот. М. Сиваченка) // Слово і час. – 1993. – № 9. – С. 37–42.
257. Листи Климента Квітки до С. Єфремова (Вст. слово і комент. Т. Філенка) // Народна творчість та етнографія. – 1994. – № 2–3 (246–247). – С. 46–50.
258. Листування Михайла Грушевського / Укр. іст. тов-во; НАН України; Ін-т літ. ім. Т. Г. Шевченка; Центр.держ. іст. архів України; Ред. Л. Винар; Упор. Г. Бурлака, Н. Лисенко. – К.–Нью-Йорк–Париж–Львів–Торонто : УІТ, 2006. – Т. 3. – 718 с. – (Епістолярні джерела грушевськознавства).
259. Лотоцький О. Сторінки минулого. У 3 ч. / О. Лотоцький. – Варшава : УНІ, 1932. – Ч. 1. – 286 с.; – Ч. 2. – 1933. – 490 с.; – Ч. 3. – 1934. – 396 с. – (Український науковий інститут. Т. VI. Кн. 2).
260. Майстренко І. Історія мого покоління. Спогади учасника революційних подій в Україні / І. Майстренко. – Едмонтон : Альбертський університет. Канадський інститут українських студій, 1985. – 416 с.
261. Мартос Б. Перші кроки Центральної Ради / Б. Мартос // Хроніка 2000. – 2002. – Вип. 51–52. – С. 334–351.
262. Міяковський В. Листи С. О. Єфремова до Є. Х. Чикаленка / В. Міяковський // Український історик. – 1973. – Ч. 3–4 (39–40). – С. 146–156; 1974. – Ч. 1–3 (41–43). – С. 187–204; 1975. – Ч. 1–2 (45–46). – С. 136–143; –

Ч. 3–4 (47–48). – С. 112–119.

263. Опера СВУ – музика ГПУ (спогади свідків): Зб. / Упор. Хорунжий Ю. М. – Кам'янець-Шахтинський : Станица, 1992. – 152 с.

264. Осьмачка Т. Академік С. О. Єфремов (Спогад) / Т. Осьмачка // Науковий вісник Ужгородського університету. Філологія. Соціальні комунікації. – 2010. – Вип. 22. – С. 176–181.

265. Павлушкова Н. Відозва СВУ в 30-ту річницю судового процесу / Н. Павлушкова // Місія України. – 1960. – Ч. 1 (8). – С. 5–6.

266. Павлушкова Н. Спілка визволення України і Спілка української молоді (спогади) / Н. Павлушкова // Спілка визволення України й Спілка української молоді (спогади, документи й матеріали про діяльність). – Зб. 2. – Нью-Йорк–Мюнхен, 1964. – С. 20–73.

267. Підкова С. Словами ворога / С. Підкова // Спілка визволення України й Спілка української молоді (спогади, документи й матеріали про діяльність). – Зб. 2. – Нью-Йорк–Мюнхен, 1964. – С. 168–173.

268. Полонська-Василенко Н. Д. Спогади / Н. Д. Полонська-Василенко. – К. : Вид. дім „Києво-Могилянська академія”, 2011. – 591 с.

269. Приходько С. Мої спомини / С. Приходько // Літературно-науковий вісник. – 1927. – № 3. – С. 219–241.

270. Скоропадський П. Спогади (кінець 1917 – грудень 1918) / П. Скоропадський. – К.–Філадельфія, 1995. – 493 с.

271. Спілка визволення України й Спілка української молоді (спогади, документи й матеріали про діяльність). – Зб. 2. – Нью-Йорк–Мюнхен, 1964. – 272 с.

272. Татусь М. Доля академіка С. О. Єфремова / М. Татусь // Спілка визволення України (ідейні основи, історія та матеріали до пізнання її діяльності на рідних землях). – Зб. 1. – Мюнхен : Видання Спілки Визволення України, 1953. – С. 43–52.

273. Туркало К. Двадцять років / К. Туркало // Хроніка 2000. – 2002. – Вип. 51–52. – С. 467–481.

274. Туркало К. Т. Перед процесом СВУ / К.Т. Туркало // Український самостійник. – 1961. – Ч. 5 (439). – С. 22–28.
275. Туркало К. Т. Спогади. Накладом автора / К.Т. Туркало. – Нью-Йорк, 1978. – 133 с.
276. Тучапський П. Л. Із пережитого: Дев'яності роки / З передм. М. Кириченка / П. Л. Тучапський. – Х. : Пролетар, 1931. – 68 с.
277. Фещенко-Чопівський І. А. Хроніка мого життя : Спогади міністра Центральної Ради та Директорії / Передм. В. О. Шевчука : Комент. прим. М. Ю. Костриці, Г. П. Мокрицького / І. Фещенко-Чопівський. – Житомир : КВО „Газ. „Житомирський вісник”, 1992. – 124 с.
278. Чикаленко Є., Винниченко В. Листування. 1902 – 1929 роки / Упоряд. та вст. ст. Н. Миронець / Є. Чикаленко, В. Винниченко. – К. : Темпора, 2010. – 448 с.
279. Чикаленко Є., Єфремов С. Листування. 1903 – 1928 роки / Упоряд. та вст. ст. І. Старовойтенко / Є. Чикаленко, С. Єфремов. – К. : Темпора, 2010. – 384 с.
280. Чикаленко Є. Зібрання творів. У 7 т. / Є. Чикаленко. – К. : Рада, 2003. – Т. 1 : Спогади. Уривки з моїх споминів за 1917 р. – 432 с.
281. Чикаленко Є., Ніковський А. Листування. 1908 – 1921 роки / Упоряд.: Н. Миронець, Ю. Середенко, І. Старовойтенко. Вст. ст. : Ю. Середенко, І. Старовойтенко / Є. Чикаленко, А. Ніковський. – К. : Темпора, 2010. – 448 с.
282. Чикаленко Є. і Стебницький П. Листування. 1901 – 1922 роки / Упоряд. Н. Миронець, І. Старовойтенко, О. Степченко. Вст. ст. : Н. Миронець, І. Старовойтенко / Є. Чикаленко і П. Стебницький. – К. : Темпора, 2008. – 628 с.
283. Чикаленко Є. Х. Спогади (1861 – 1907) : В 3 ч. / Є.Х. Чикаленко. – Львів : Червона калина, 1925. – Ч. I. – 139 с.; – Ч. II. – 1926. – 139 с.; – Ч. III. – 1926. – 130 с.
284. Чикаленко Є. Щоденник (1907 – 1917) / Є. Чикаленко. – К. : Темпора, 2011. – 480 с.

285. Чикаленко Є. Щоденник (1918 – 1919) / Є. Чикаленко. – К. : Темпора, 2011. – 424 с.
286. Чикаленко Є. Щоденник (1919 – 1920) / Є. Чикаленко. – К. : Темпора, 2011. – 720 с.
287. Чикаленко Л. Уривки зі спогадів років 1919 – 1920 / Л. Чикаленко. – Нью-Йорк : Наша Батьківщина, 1963. – 166 с.
288. Юркевич Ю. Спогади 1929 – 1934 рр. // Опера СВУ – музика ГПУ (спогади свідків) : Зб. / Упоряд. Хорунжий Ю. М. – Кам'янськ-Шахтинський : Станіца, 1992. – С. 50–68.

Публікації в періодичних виданнях

289. Анкета о мире Украины с Россией // Киевская Мысль. – 1918. – 22 мая.
290. Беренштам-Кістяківська М. Українські гуртки в Києві другої половини 1880-х та початку 1890-х рр. / М. Беренштам-Кістяківська // За сто літ. Матеріали з громадського й літературного життя України 19 і початків 20 ст. / За ред. акад. М. Грушевського. – 1927. – Кн. 3. – С. 206–225.
291. Берло Г. З листування Василя Доманицького / Г. Берло // За сто літ. Матеріали з громадського й літературного життя України 19 і початків 20 ст. / За ред. акад. М. Грушевського. – 1927. – Кн. 1. – С. 227–232.
292. Беседа с С. Ефремовым // Киевский День. – 1920. – 20 мая.
293. Бойко В. Народництво на послугах українського фашизму / В. Бойко // Критика. – 1930. – № 12 (35). – С. 11–32.
294. Бойко В. Суб'єктивно-соціологічний напрям в українському літературознавстві / В. Бойко // Критика. – 1929. – № 6 (17). – С. 34–58.
295. Браун Я. Без передишки / Я. Браун // Народное Дело. – 1919. – 9 февр.
296. В Київському громадському зібранні „Родина” // Рада. – 1912. – 4 нояб.
297. В политических кругах // Жизнь. – 1920. – 21 мая.
298. В справі кризису // Нова Рада. – 1918. – 19 берез.
299. В Украинских кругах // Киевское Эхо. – 1919. – 28 авг. (10 сент.).

300. Вартовий П. З українського життя / П. Вартовий // Нова Громада. – № 12. – 1906. – С. 147–155.
301. Верховний атаман в Києве // Киевский День. – 1920. – 25 мая.
302. Від Української Демократичної Партії // Літературно-Науковий Вістник. – 1905. – Кн. 6. – С. 272.
303. Відповідь на мирові умови // Нова Рада. – 1917. – 20 груд.
304. Всеукраїнський з'їзд в Росії // Діло. – 1905. – 13 лип.
305. Ганцов В. Комісія для складання словника української живої мови / В. Ганцов // Записки ВУАН. – 1924 – Т. IV. – С. 302–308.
306. Гірчак Є. Ленін і українське питання / Є. Гірчак // Більшовик України. – 1929. – № 1. – С. 18–37.
307. Гл. Л. Судова справа Союзу визволення України / Гл. Л. // Шляхом незалежності. – 1931. – № 3. – С. 84.
308. Гр. К. З'їзд делегатів українських демократичних організацій, 17–18 квітня 1906 р. / Гр. К. // Рідний Край. – 1906. – 28 квіт.
309. Грабов М. Спілка „визволителів” України / М. Грабов // Більшовиченята. – 1930. – №6 (126). – 31 берез.
310. Грінченко Б. Тяжким шляхом / Б. Грінченко // Рада. – 1906. – 15 жовт.
311. Грінченко Б. Якої нам треба школи / Б. Грінченко // Громадська Думка. – 1906. – 5 січ.
312. Декларация прав народов России // Правда. – 1917. – 3 нояб.
313. Декларация прав народів // Нова Рада. – 1917. – 25 листоп.
314. Диктатура трудящих мас // Наша Справа. – 1919. – 5 січ.
315. Доманицький В. Єфремов С. Марко Вовчок : Літературна характеристика. – К., 1907 / В. Доманицький // Літературно-Науковий Вістник. – 1908. – Т. XLII. – Кн. 4. – С. 1.
316. Дорошенко Д. Культурно-просвітна діяльність українського громадянства за останні два роки / Д. Дорошенко // Україна. – 1907. – № 11–12. – С. 17–34.
317. Дорошенко Д. На маргінесі процесу „СВУ” в Харкові (Лист до редакції)

/ Д. Дорошенко // Діло. – 1930. – 29 берез.

318. Дорошенко Д. Україна в 1906 році / Д. Дорошенко // Україна. – 1907. – № 1. – С. 1–29.

319. Друга конференція Української Партії Соціалістів-Федералістів // Нова Рада. – 1917. – 7 верес.

320. Дуб Я. „Хочемо незалежної України” / Я. Дуб // Розбудова нації. – 1930. – № 3–4 (27–28). – С. 53–57.

321. Ефремов С. Бытописатель пореформенной Украины (К 35-летнему юбилею литературной деятельности И.С. Нечуя-Левицкого) / С. Ефремов // Киевская Старина. – 1905. – Кн. 1. – С. 98–116.

322. Ефремов С. Буковина / С. Ефремов // Русские Ведомости. – 1915. – 8 (21) янв.

323. Ефремов С. Венгрия / С. Ефремов // Русские Ведомости. – 1915. – 1 (14) апр.; 23 апр. (6 мая).

324. Ефремов С. Вне закона (К истории цензуры в России) / С. Ефремов // Русское Богатство. – 1905. – № 1. – С. 64–104.

325. Ефремов С. Два проекта / С. Ефремов // Украинская Жизнь. – 1915. – № 1. – С. 7–12.

326. Ефремов С. Заметки на текущие темы / С. Ефремов // Киевская Старина. – 1905. – Кн. 2. – С. 158–190; Кн. 3. – С. 276–299; Кн. 4. – С. 81–111; Кн. 5. – С. 183–212; Кн. 6. – С. 274–304.

327. Ефремов С. Из истории возрождения Галичины / С. Ефремов // Голос Минувшого. – 1915. – № 2. – С. 5–33.

328. Ефремов С. Из общественной жизни на Украине / С. Ефремов // Русское Богатство. – 1908. – № 7. – С. 17–57.

329. Ефремов С. На перепутьи (Об украинцах в Галичине) / С. Ефремов // Русские Записки. – 1914. – № 2. – С. 311–335.

330. Ефремов С. Певец борьбы и контрастов / С. Ефремов // Киевская Старина. – 1903. – Кн. 11. – С. 284–332; – Кн. 12. – С. 625–698.

331. Ефремов С. В пустині велелюдній / С. Ефремов // Нова Рада. – 1918. –

6 верес.

332. Єфремов С. В тісних ряцях / С. Єфремов // Бібліологічні вісті. – 1926. – № 2. – С. 40–67.
333. Єфремов С. Гнучка чесність (3 сучасного письменства) / С. Єфремов // Рада. – 1909. – 26 берез. (8 квіт.); 27 берез. (9 квіт.).
334. Єфремов С. Драгоманов і єврейська справа / С. Єфремов // Рада. – 1908. – 6 лист.; 7 лист.; 8 лист.; 12 лист.
335. Єфремов С. Жандармські архіви / С. Єфремов // Наше Минуте. – 1918. – № 3. – С. 145–146.
336. Єфремов С. З курсу мнемоніки / С. Єфремов // Нова Рада. – 1918. – 22 трав.
337. Єфремов С. З нашого життя / С. Єфремов // Рада. – 1909. – 14 лют.
338. Єфремов С. З нашого життя / С. Єфремов // Рада. – 1912. – 6 октяб (19 жовт.).
339. Єфремов С. З хвиль життя / С. Єфремов // Основа. – 1915. – Кн. 3. – С. 119–125.
340. Єфремов С. За рік 1912-й. (Критика й бібліографія) / С. Єфремов // Світло. – 1913. – Кн. 9. – С. 57–58.
341. Єфремов С. З-над Невських берегів / С. Єфремов // Нова Рада. – 1917. – 24 трав. (6 черв.); 27 трав. (9 черв.); 28 трав. (10 черв.).
342. Єфремов С. Карпенко-Карий (Тобілевич) / С. Єфремов // Рада. – 1908. – 2 верес.; 3 верес.; 4 верес.; 5 верес.; 10 верес.; 11 верес.
343. Єфремов С. Лист без конверта / С. Єфремов // Нова Рада. – 1918. – 19 (6) лют.
344. Єфремов С. Літературний намул / С. Єфремов // Рада. – 1908. – 24 лют.; 27 лют.
345. Єфремов С. Людина, з якої нічого не вийшло / С. Єфремов // Рада. – 1912. – 27 верес.
346. Єфремов С. Марко Вовчок / С. Єфремов // Рада. – 1907. – 12 верес.; 13 верес.; 14 верес.; 18 верес.; 19 верес.

347. Єфремов С. Масонство на Україні / С. Єфремов // Наше Минуте. – 1918. – № 3. – С. 3–16.
348. Єфремов С. На вістрях штиків / С. Єфремов // Нова Рада. – 1918. – 26 берез.
349. Єфремов С. На партійні теми / С. Єфремов // Нова Рада. – 1917. – 9 квіт.
350. Єфремов С. Наша позиція / С. Єфремов // Нова Рада. – 1918. – 9 трав.
351. Єфремов С. Не з того кінця / С. Єфремов // Нова Рада. – 1918. – 26 берез.
352. Єфремов С. Некролог. Людина гармонії. Пам'яті І. Л. Шрага / С. Єфремов // Літопис Українського Письменства. – 1919. – № 21. – С. 1424–1426.
353. Єфремов С. Непримиренні / С. Єфремов // Рада. – 1919. – 6 верес.; 7 верес.
354. Єфремов С. Пам'яті Василя Доманицького / С. Єфремов // Рада. – 1910. – 6 листоп.
355. Єфремов С. Пам'яті І. Л. Шрага / С. Єфремов // Наше Минуте. – 1919. – № 1–2. – С. 123–124.
356. Єфремов С. Перед судом власної совісти. Громадська і політична робота В. Б. Антоновича / С. Єфремов // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. – 1925. – Кн. 1. – С. 3–14.
357. Єфремов С. Питання часу / С. Єфремов // Рада. – 1907. – 20 жовт.; 23 жовт.; 30 жовт.
358. Єфремов С. Пошесть / С. Єфремов // Нова Рада. – 1919. – 17 січ.
359. Єфремов С. Світовий імперіалізм / С. Єфремов // Нова Рада. – 1918. – 20 лип.
360. Єфремов С. Сліпі вибори II / С. Єфремов // Нова Рада. – 1917. – 24 листоп.
361. Єфремов С. Шляхом розпаду / С. Єфремов // Нова Рада. – 1918. – 14 берез.
362. Житецький Г. Євген Чикаленко : Спогади (1861 – 1907) / Г. Житецький // Україна. – 1927. – Кн. 4 (23). – С. 199–203.

363. Житецький Г. Київська Громада за 60-тих років / Г. Житецький // Україна. – 1928. – Кн. 1 (26). – С. 91–125.
364. Житецький І. Олександр Олександрович Русов / І. Житецький // Україна. – 1926. – Кн. 1. – С. 182–186.
365. Жук А. До історії української політичної думки перед світовою війною / А. Жук // Визволення. – 1923. – № 2. – С. 30–43.
366. З відозви Товариства Українських Поступовців до українського громадянства // Нова Рада. – 1917. – 8 берез.
367. З нашого життя // Рада. – 1907. – 4 січ.
368. З політичного життя // Рада. – 1908. – 18 січ.
369. З Трудового Конгресу // Нова Рада. – 1919. – 25 січ.
370. Загальні збори міського комітету партії с.-ф. // Нова Рада. – 1918. – 25 трав.
371. Заклик до селян (Про Українську Селянську Спілку) // Хлібороб. – 1905. – 28 груд. (лист.).
372. Звідки звірства // Нова Рада. – 1917. – 21 лист.
373. Звістка про Український селянський з'їзд у Києві // Хлібороб. – 1905. – 16 січ.
374. Земельна реформа // Трибуна. – 1919. – 12 січ.
375. З'їзд Партії Соціалістів-Федералістів // Відродження. – 1918. – 14 трав.
376. З'їзд Української Радикально-Демократичної партії // Хлібороб. – 1905. – 28 груд.
377. Керекез Я. Шляхами націоналізму та формалізму / Я. Керекез // Проти буржуазних теорій у книгознавстві / Український науково-дослідчий інститут книгознавства. Наукові записки. – 1933. – Т. 1. – С. 31–32.
378. Київ. 31 січня 1919 року // Нова Рада. – 1919. – 31 січ.
379. Київ. 11 листопада 1917 року // Нова Рада. – 1917. – 11 листоп.
380. Київ. 12 листопада 1917 року // Нова Рада. – 1917. – 12 листоп.
381. Київський комітет організації Селянського з'їзду оповіщає // Полтавщина. – 1906. – 1 (14) янв.

382. Корш Ф. Е. Об украинском национальном возрождении (Ответ на анкету „Украинской жизни”) / Ф. Е. Корш // Украинская Жизнь. – 1913. – № 1. – С. 14–24.
383. Кримський А. Життєпис і літературна діяльність С. О. Єфремова / А. Кримський // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. – 1923. – Кн. II–III (1920 – 1922). – С. 42–92.
384. Лапій В. Червона Україна не буде панською: вкоротимо руки запродавцям / В. Лапій // Більшовиченята. – 1929. – № 23 (118). – 15 груд.
385. Лисянський Б. Скоропадщина / Б. Лисянський // Закордонне бюро Української Радикально-Демократичної Партії. Бюлетень. – 1935. – Ч. 11–12. – С. 15.
386. Ліквідаційні збори членів Київського Українського клубу // Рада. – 1912. – 20 жовт.
387. Материалы к истории национального движения 60-х гг. прошлого века // Киевская Старина. – 1905. – Кн. 2. – С. 189–200.
388. Миколаєнко О. До процесу 45-ти у Харкові / О. Миколаєнко // Тризуб. – 1930. – Ч. 35 (243). – С. 7–8.
389. Михальчук В. Лист до редакції [До широкого відома громадянства про способи боротьби ДПУ на Україні з українським національним рухом] / В. Михальчук // Тризуб. – 1930. – Ч. 9 (217). – С. 30–31.
390. Національно-територіальна автономія // Нова Рада. – 1917. – 8 трав.
391. Нашим читателям // Нова Рада. – 1918. – 24 декаб.
392. Наші гріхи й помилки // Нова Рада. – 1918. – 3 лют.
393. Наші можливості // Рада. – 1907. – 10 груд.
394. Наші недоліки // Нова Рада. – 1918. – 13 лют.
395. Небезпечна ситуація // Нова Рада. – 1917. – 5 груд.
396. Непотрібний туман // Нова Рада. – 1918. – 9 (22) січ.
397. Ніковський А. Зміна уряду / А. Ніковський // Нова Рада. – 1918. – 3 берез.
398. Ніковський А. Єфремов Сергій. Співець боротьби і контрастів: спроба

- літературної біографії й характеристики Івана Франка. – Вид-во „Вік”. – У Києві, 1913. – Стор. 208, 16° / А. Ніковський // Україна. – 1914. – Кн. 4. – С. 91–93.
399. Ніковський А. Єфремов Сергій. Шевченко : Збірка. – К., 1914. – Стор. 263, 1, 16° / А. Ніковський // Україна. – 1914. – Кн. 2. – С. 115–116.
400. Новое правительство на Украине (Беседа с Н. П. Василенко) // Киевская Мысль. – 1918. – 2 мая.
401. Новый кабинет // Киевский День. – 1920. – 5 июн.
402. Ольгин. Отход на „заранее подготовленные позиции” / Ольгин // Киевлянин. – 1919. – 12 сентяб.
403. Организация власти // Наш Путь. – 1918. – 22 декаб.
404. Організація влади // Нова Рада. – 1918. – 19 груд.
405. Отмена предположенного собрания крестьян в г. Киеве 5 и 6 января 1906 года // Киевские Отклики. – 1905. – 18 (31) декаб.
406. Павич. Український революційний максималізм та українська реакція / Павич // Промінь. – 1919. – 18 верес. (5 жовт.).
407. Паліїв Д. Гріхи С.В.У. / Д. Паліїв // Новий час. – 1930. – 2 трав.
408. Партийная жизнь // Столичный Голос. – 1919. – 14 янв.
409. Peregrinus. Полікарп Сикорський, єпископ Луцький / Peregrinus // Тризуб. – 1932. – № 18–19. – С. 3–4.
410. Перші загальні збори Київського Українського клубу // Рада. – 1908. – 29 квіт.
411. Під особливу увагу Тимчасовому уряду й російській демократії // Нова Рада. – 1917. – 27 трав. (10 черв.).
412. По Україні // Рада. – 1908. – 13 квіт.
413. По Україні. Київ // Рада. – 1907. – 24 січ.
414. Политический момент // Киевский День. – 1920. – 22 мая.
415. Постанови з’їзду Партії Українських Соціалістів-Федералістів // Нова Рада. – 1918. – 14 трав.
416. Правительство Голубовича // Нова Рада. – 1918. – 9 трав.

417. Про двох лицарів : Одного під забралом, другого так : Відповідь акад. Єфремова акад. Студинському і Лівобічному // Діло. – 1928. – 25 лип.
418. Програма Української Демократичної Партії // Діло. – 1905. – 6 верес.
419. Промова секретаря Ради Товариства Українських Поступовців С. Єфремова на з'їзді 25 березня // Нова Рада. – 1917. – 28 берез.
420. Profession de foi молодих українців // Правда. – 1892. – Квітень. – С. 201–207.
421. Р. К. Что пишет „Рада” / Р. К. // Киевлянин. – 1919. – 5 сентяб.
422. Резолюция Партии Социалистов-Федералистов // Нова Рада. – 1918. – 31 декаб.
423. Резолюції, ухвалені Українською Партією Соціалістів-Федералістів (Радикал-Демократів) на конференції 25–28 червня 1917 р. // Нова Рада. – 1917. – 4 (17) лип.
424. Риш А. Очерки по истории Спилки / А. Риш // Летопись революции. – 1925. – № 2 (11). – С. 125–173; № 3 (12). – С. 77–107.
425. Розумовський В. Ліліпути / В. Розумовський // Громадська Думка. – 1920. – 7 лип.
426. Саліковський О. На історичнім роздоріжжю (З записів емігранта) / О. Саліковський // Трибуна України. – 1923. – № 1. – С. 11–12.
427. Скрипник М. Спілка Визволення України / М. Скрипник // Більшовик України. – 1930. – № 8. – С. 14–15.
428. Славінський М. На теми дня : На переломі / М. Славінський // Тризуб. – 1930. – Ч. 3 (211). – С. 2–7.
429. Славінський М. Процес 45-ти (Уривок з доповіді) / М. Славінський // Закордонне Бюро Української Радикально-Демократичної Партії. Бюлетень. – 1930. – Ч. 4. – С. 1–3.
430. Среди украинцев // Вечерние Огни. – 1919. – 22 авг. (4 сент.).
431. Старий Киянин. 50-ліття Сергія Єфремова / Старий Киянин // Діло. – 1924. – 17 верес.
432. Студинський К. О. За Українську Академію наук / К. О. Студинський //

Діло. – 1928. – 3 трав.

433. Суд над петлюрівщиною // Червоний прапор. – 1930. – 1 трав.

434. У Києві // Нова Рада. – 1918. – 31 трав.

435. Украинская платформа // Речь. – 1912. – 12 (25) апр.

436. Українська справа і непевні елементи в українстві // Рада. – 1907. – 25 груд.

437. Українське життя 1912 року // Рада. – 1913. – 14 січ.

438. Український Селянський з'їзд // Хлібороб. – 1905. – 4 груд.

439. УСДП і політичне положення на Україні (з приводу ухвали Головної Ради УСДП) // Вперед. – 1920. – 16 черв.

440. Ф. С. З'їзд Партії Соціалістів-Федералістів / Ф. С. // Нова Рада. – 1918. – 15 трав.

441. Хатченко А. Юрий Юрьевич Цветковский, как общественный деятель (Памяти одного из последних украинофилов) / А. Хатченко // Украинская Жизнь. – 1913. – № 7–8. – С. 94–111.

442. Хвиля А. Їхнє обличчя / А. Хвиля // Більшовик України. – 1929. – № 17–18. – С. 56–79.

443. Хвиля А. Клясовий ворог / А. Хвиля // Критика. – 1930. – № 3 (26). – С. 3–20.

444. Хроніка // Наш Шлях. – 1920. – 27 трав.

445. Ч[икаленк]о Л. Справа „Спілки визволення України” / Л. Ч[икаленк]о // Шляхом незалежності. – 1930. – № 2. – С. 93–94.

446. Шульгин О. Про нашу місцеву політику / О. Шульгин // Український вісник. – 1925. – Ч. 2. – С. 7–8.

447. Ще в справі харківського процесу (Лист до редакції) // Діло. – 1930. – 9 квіт.

448. Юбилей И. С. Левицкого в Киеве // Полтавщина. – 1905. – № 1. – 1 янв.

449. Юбилей И. С. Левицкого в Киеве : [Документы, известия и заметки] // Киевская Старина. – 1905. – Кн. 1. – С. 19–23.

450. Як постала Скоропадщина на Україні (Історичний матеріал до

недавнього минулого) // Громада. – 1919. – Ч. 4–5. – С. 15–16.

451. Якименко М. Українське селянство і наші чергові обов'язки перед ним / М. Якименко // Нова Рада. – 1918. – 31 трав.

452. Яковлів А. Націонал-більшевизм / А. Яковлів // Закордонне бюро Української Радикально-Демократичної партії. Бюлетень. – 1934. – Ч. 10. – С. 13.

453. Яковлів А. Харківський процес „Спілки визволення України” / А. Яковлів // Тризуб. – 1930. – Ч. 29–30 (237–238). – С. 7–13; – Ч. 31–32 (239–240). – С. 14–21; – Ч. 34 (242). – С. 2–7.

ЛІТЕРАТУРА

Монографії, статті, брошури

454. Антонович М. До взаємин М. С. Грушевського з С. О. Єфремовим / М. Антонович // Український історик. – 1975. – Ч. 1–2 (45–46). – С. 91–99.

455. Бевз Т. А. Партія національних інтересів і соціальних перспектив (Політична історія УПСР) : Монографія / Т. А. Бевз. – К. : УПЕНД ім. Кураса НАН України, 2008. – 587 с.

456. Бевз Т. А. Сергій Єфремов і ідея створення української політичної партії / Т. А. Бевз // Зб. наук. праць Науково-дослідного інституту українознавства. – 2007. – Т. XVI. – С. 190–199.

457. Безотосний М. Т. Україна в добу сталінщини : історія опору / НАН України; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень / М. Т. Безотосний. – К., 2002. – 128 с.

458. Береза І. Рецепція давньоукраїнської літератури в новім письменстві в оцінці С. Єфремова / І. Береза // Матеріали Всеукр. Єфремовських читань (27–28 вересня 1996 р. – 17–18 жовтня 2001 р.). – Черкаси : Відлуння-плюс, 2002. – С. 130–133.

459. Білецький Б., Коцур Г. З плеяди славетних (до 130-річчя від дня народження Сергія Єфремова) / Б. Білецький, Г. Коцур // Часопис української

історії. – 2006. – Вип. 4. – С. 164–170.

460. Бойко В. Будувати державу знизу. „Кругова порука” демократії та Сергій Єфремов / В. Бойко // День. – 2010. – 16 лип.

461. Бойко В. Сергій Єфремов і місцеве самоврядування періоду Української революції / В. Бойко // Революції в Україні у ХХ – ХХІ століттях : співзвуччя епох. Матеріали II наукової конференції (Одеса, 6 жовтня 2006 р.). – Одеса : ОЮІ ХНУВС, 2006. – С. 24–29.

462. Бойко Н. Р. Для утвердження української державності можна і варто поступитися політичними амбіціями (національне питання у політичних поглядах Сергія Олександровича Єфремова) / Н. Р. Бойко // Трибуна. – 2002. – № 1–2. – С. 33–35.

463. Бойко Н. Р. Сергій Єфремов – представник української політичної еліти початку ХХ ст. (нарис політичної біографії) / Н. Р. Бойко // Людина і політика. – 2001. – № 3 (15). – С. 144–151.

464. Бойко Н. Р. Сергій Єфремов про самопізнання особистості в процесі становлення української державності / Н. Р. Бойко // Зб. наук. праць Науково-дослідного інституту українознавства. – 2005. – Т. IV. – С. 209–215.

465. Бойко Ю. Літературознавча та літературно-критична методологія Сергія Єфремова / Ю. Бойко // Сучасність. – 1976. – № 10 (190). – С. 33–51.

466. Бойко-Блохін Ю. Т. Шевченко в висвітленні С. Єфремова / Ю. Бойко-Блохін // Український історик. – 1980. – №. 1–4 (65–68). – С. 45–53.

467. Болабольченко А. Кривавий верлібр (Про кримінальну справу і трагічну долю Л. Старицької-Черняхівської) / А. Болабольченко // Вітчизна. – 1990. – № 11. – С. 112–119.

468. Болабольченко А. СВУ : суд над переконаннями / А. Болабольченко // Вітчизна. – 1989. – № 11. – С. 159–179.

469. Болабольченко А. Сергій Єфремов / А. Болабольченко // Болабольченко А. Вибрані твори. В 3 т. – К. : Щек, 2006. – Т. 1. – С. 228–336.

470. Болабольченко А. Сергій Єфремов. Біографічний нарис / А. Болабольченко. – К. : Щек, 2010. – 280 с.

471. Брицький П. П. Західноукраїнські землі в роки Першої світової війни / П. П. Брицький // Історична панорама. – 2004. – Вип. II. – С. 96–107.
472. Бурдега О. В. С. Єфремов у світлі літературознавчих досліджень кінця ХХ – початку ХХІ ст. / О. В. Бурдега // Матеріали студентської наукової конференції (14–15 травня 2002 р.). – Кн. 1. – Чернівці : Рута, 2002. – С. 410–411.
473. Варенікова О. В. С. Єфремов та М. Михайловський : еволюція теорії боротьби за індивідуальність / О. В. Варенікова // Слобожанщина [Підзаг. „Харківському державному педагогічному університету ім. Г. С. Сковороди – 190 років”]. – 2001. – № 18. – С. 188–190.
474. Вернадський В. І. Українське питання і російське суспільство / В. І. Вернадський // Трибуна лектора. – 1990. – № 8. – С. 28–33.
475. Винар Л. Найвидатніший історик України Михайло Грушевський (У 50-ліття смерті : 1934 – 1984) / Л. Винар // Сучасність. – 1984. – Ч. 11 (283). – С. 85–95.
476. Винниченко В. Відродження нації / В. Винниченко. В 3 ч. – К.–Відень : Дзвін, 1920. – Ч. 1. – 348 с.; – Ч. 2. – 1920. – 328 с.; – Ч. 3. – 1920. – 535 с.
477. Водотика С. Г. Свідчення академіка М. Є. Слабченка як аргумент слідства у „справі СБУ” / С. Г. Водотика // Революції в Україні у ХХ – ХХІ ст. : співзвуччя епох : Матеріали II наукової конференції (Одеса, 6 жовтня 2006 р.). Присвячується 130-й річниці з дня народження С. О. Єфремова. – Одеса : ОЮІ ХНУВС, 2006. – С. 7–10.
478. Войцехівська І. Н., Ляхоцький В. П. Епістолологія. Короткий історичний нарис / ГАУ при Кабінеті Міністрів України / І. Н. Войцехівська, В. П. Ляхоцький. – К. : УДНДІАСД, 1998. – 53 с.
479. Ворона Н. О. Польське питання в Україні (За матеріалами публіцистики С. Єфремова в газеті „Рада” (1906 – 1914 рр.) / Н. О. Ворона // Вісник Луганського нац. пед. ун-ту ім. Т. Шевченка. Серія „Філологія”. – 2008. – № 3 (142). – С. 50–56.
480. Гайдалемівський П. Українські політичні партії : їх розвиток і програми /

- П. Гайдалемівський. – Зальцведель : Просвітній відділ Української військової місії, 1919. – 43 с.
481. Ганебна діяльність петлюрівщини („Спілка визволення України”) : Матеріали, зібрані на основі перед судових зізнань керівників „СВУ”. – Вінніпег, 1930. – 62 с.
482. Гермайзе О. Нариси з історії революційного руху на Україні / О. Гермайзе. – Б. м. : Книгоспілка, 1926. – Т. 1 : Революційна Українська Партія (РУП). – 388 с.
483. Гирич І. М. Грушевський і С. Єфремов (до історії наукових, літературних і особистих взаємин) / І. Б. Гирич // Проблеми історії України : факти, судження, пошуки. – 1994. – Вип. 3. – С. 65–75.
484. Гирич І. М. Грушевський і С. Єфремов на тлі українського суспільно-політичного життя XIX – 20-х рр. XX ст. / І. Гирич // Український історик. – 1996. – Ч. 1–4. – С. 142–187.
485. Гирич І. Література і формування національної свідомості чільних діячів українського руху Наддніпрянщини / І. Гирич // Україна : культурна спадщина, національна свідомість, державність. – 2012. – № 21. – С. 189–196.
486. Гирич І. Передмова / І. Гирич // Єфремов С. Щоденник. Про дні минулі (спогади). – К. : Темпора, 2011. – С. 6–56.
487. Гирич І. Публікації С. Єфремова в газеті „Нова Рада”, 1917–1919 рр. (За архівним примірником з бібліотеки літературознавця) / І. Гирич // Український археографічний щорічник. – Вип. 2. – 1993. – С. 336–375.
488. Гирич І. Сергій Єфремов – лідер наддніпрянського народництва / І. Гирич // Історія в школах України. – 2005. – № 3. – С. 43–47.
489. Гирич І., Сініцина В. Із листування С. Єфремова і М. Грушевського / І. Гирич, В. Сініцина // Записки НТШ. Праці філологічної секції. – 1992. – Т. ССХХІV. – С. 334–372.
490. Голобуцький О., Кулик В. Український політичний рух на Наддніпрянщині кінця XIX – початку XX ст. : Дослідження / О. Голобуцький, В. Кулик. – К. : Смолоскип, 1996. – 124 с.

491. Головченко В. І., Солдатенко В. Ф. Українське питання в роки Першої світової війни : Монографія / В. І. Головченко, В. Ф. Солдатенко. – К. : Парламентське видавництво, 2009. – 448 с.
492. Голубенко П. На варті українського відродження: Сергій Єфремов як публіцист / П. Голубенко // Сучасність. – 1983. – № 6 (266). – С. 36–48.
493. Гомотюк О. Є. Українська академія наук як координатор українознавчих досліджень / О. Є. Гомотюк // Гілея : зб. наук. праць. – 2008. – Вип. 11. – С. 63–79.
494. Гординський Я. Літературна критика підсоветської України / Я. Гординський / Фотопередрук О. Горбача. – Мюнхен, 1985. – 138 с.
495. Грабович Г. С. Єфремов як історик українського письменства / Г. Грабович // Грабович Г. До історії української літератури (дослідження, есеї, полеміка). – К. : Критика, 2003. – С. 387–398.
496. Грицак Я. Й. До генези ідеї політичної самостійності України / Я. Й. Грицак // Україна : культурна спадщина, національна свідомість, державність. – 1992. – Вип. 1. – С. 119–143.
497. Гришко В. Карби часу : Історія, література, політика. Публіцистика. У 2 т. / В. Гришко. – К. : Смолоскип, 1999. – Т. 2. – 526 с.
498. Грінченко Б. Нова сем'я. Було, є, буде. – 2-ге вид. / Б. Грінченко. – К. : Друк. 1-ої Київ. артілі друк. справи, 1917. – 29 с. – (Кн. пам'яті Н. Грінченко; № 24)
499. Грушевський М. С. Украинский Пьемонт / М. С. Грушевський // Освобождение России и украинский вопрос : Статьи и заметки. – СПб. : Тип. Т-ва „Общественная Польза”, 1907. – С. 115–120.
500. Грушевський М. Українство і питання дня в Росії / М. Грушевський // З біжучої хвилі : Статті й замітки на теми дня 1905 – 06 р. – К. : Друкарня С. В. Кульженко, 1907. – С. 5–15.
501. Грушевський М. С. Движение политической и общественной украинской мысли в XIX столетии / М. С. Грушевський. – СПб. : Тип. об-ва „Общественная польза”, 1907. – 15 с.

502. Гусєв В. І. „Застосувати як одну з репресивних мїр проти професури вислання за межї Федерації” / В. І. Гусєв // Віче. – 1994. – № 10. – С. 119–128.
503. Даниленко В. М., Касьянов Г. В., Кульчицький С. В. Сталїнізм на Україні : 20–30-ті роки / В. М. Даниленко, Г. В. Касьянов, С. В. Кульчицький. – К. : Либїдь, 1991. – 344 с.
504. Даниленко О. В. Відносини Української СРР з європейськими країнами (1920-ті роки) : Монографія / О. В. Даниленко. – К., 2011. – 354 с.
505. Декабристи на Україні : Зб. праць комісії для дослідів громадських течій на Україні / За ред. С. Єфремова та В. Міяковського. – К. : УАН, 1926. – 206 с.
506. Демочани П. Г. Умань / П. Г. Демочани. – К. : Тип. Округного штаба, 1882. – 31 с.
507. Деремєнда Я. Від ТЄЗу до СУМу : На підставі матеріалів із зізнань М. Павлушкова на судовому харківському процесі СВУ–СУМ з 18 і 19 березня 1930 р. / Я. Деремєнда // Авангард. – 1953. – Ч. 8–9 (30–31). – С. 29–35; 1953–1954. – Ч. 10–11 (32–33). – С. 20–25.
508. Донцов Д. Сучасне політичне положення нації і наші завдання (Реферат виголошений на II всеукраїнськїм зїзді в липні 1913 року у Львові) / Д. Донцов. – Львів : Молода Україна. Видавництво Українського Студентського Союзу, 1913. – 31 с.
509. Дорошенко В. Українство в Росії : Новїйші часи / В. Дорошенко. – Відень : Накладом Спїлки Визволення України, 1916. – 116 с.
510. Дорошенко Д. Євген Чикаленко : Його життя і громадська діяльність / Д. Дорошенко. – Прага : Видання фонду імені Є. Чикаленка при Українському Академічному комітеті, 1934. – 99 с.
511. Дорошенко Д. Історія України (З малюнками) / Д. Дорошенко. – Кракїв, Львів : Українське видавництво, 1942. – 251 с.
512. Дорошенко Д. Історія України. 1917 – 1923 рр. / Д. Дорошенко. – Ужгород : Др-ня „Свобода”, 1932. – Т. 1 : Доба Центральної Ради. – 437 с. + XXI с.; – Т. 2 : Українська Гетьманська Держава 1918 р. – 1930. – 423 с. + LXXXVI с.

513. Дорошенко Д. Нарис історії України. В 2 т. / Д. Дорошенко. – К. : Глобус, 1991. – Т. 2. – 349 с.
514. Дорошко М. Ротація керівних кадрів у радянській тоталітарній державі у 1920 – 1930-ті роки : український „досвід” / М. Дорошко // Проблеми історії України : факти, судження, пошуки. – 2007. – № 16. – С. 445–455.
515. Доценко О. Літопис української революції : Матеріали і документи до історії української революції 1917 – 1923 / О. Доценко. – К.–Львів, 1923. – Т. II. – Кн. 5. – 1924. – 400 с.
516. Драгоманов М. П. Вибране („... мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні”) / Упоряд. та авт. іст.-біогр. нарису Р. С. Міщук ; Приміт. Р. С. Міщук, В. С. Шандри / М. П. Драгоманов. – К. : Либідь, 1991. – 688 с.
517. Дубове листя. Альманах на згадку про П. О. Куліша / Упоряд. Чернявський, Коцюбинський, Грінченко). – К. : Друк. Барського, 1903. – 278 с.
518. Ефименко А. История украинского народа / А. Ефименко. – К. : Либідь, 1990. – 510 с.
519. Єрмашов Т. В. Сергій Єфремов (1876 – 1939): Біобібліографічний покажчик / Т. В. Єрмашов // Молода нація. – 2007. – № 2 (43). – С. 206–256; 2008. – № 1 (46). – С. 106–115.
520. Єфремов С. Від легенди до історичної правди (Місцеве підґрунтя в декабристському рухові) / С. Єфремов // Декабристи на Україні : Зб. праць комісії для дослідів громадських течій на Україні / За ред. С. Єфремова, В. Міяковського. – К. : Друкарня Української Академії наук, 1926. – С. 1–10.
521. Єфремов С. Грінченко / С. Єфремов // Єфремов С. Літературно-критичні статті. – К. : Дніпро, 1993. – С. 322–332.
522. Єфремов С. З громадського життя на Україні / С. Єфремов. – СПб. : Вік, 1909. – 77 с.
523. Єфремов С. За рік 1912. Під обухом. Більшовики в Києві / С. Єфремов. – К. : Орій, 1993. – 136 с.
524. Єфремов С. За рік 1912-й. Статті, фейлетони, замітки / С. Єфремов. – К. :

Вік, 1913. – 332 с.

525. Єфремов С. Іван Франко. Критично-біографічний нарис. Вид. II з додатком / С. Єфремов. – К. : Слово, 1926. – 256 с.

526. Єфремов С. Історія українського письменства / С. Єфремов; [Ред. і передм. М. К. Наєнка]. – К. : Femina, 1995. – 688 с. – („Українська літературна думка“).

527. Єфремов С. Карпенко-Карий / С. Єфремов // Єфремов С. Статті. Наукові розвідки. Монографії. – К. : Наукова думка, 2002. – С. 319–391.

528. Єфремов С. Літературно-критичні статті / С. Єфремов. – К. : Дніпро, 1993. – 351 с.

529. Єфремов С. Малі люде – мале й горе / С. Єфремов // Дубове листя. Альманах на згадку про П. О. Куліша / Упоряд. Чернявський, Коцюбинський, Грінченко). – К. : Друкарня Петра Барського, 1903. – С. 201–225.

530. Єфремов С. Марко Вовчок : Літературна характеристика / С. Єфремов. – К. : Друкарня „Просвещение”, 1907. – 68 с.

531. Єфремов С. Медаль / С. Єфремов // Літературний збірник, зложений на спомин Олександра Кониського (1836 – 1900). – К. : Друкарня Петра Барського, 1903. – С. 211–230.

532. Єфремов С. М. Коцюбинський. Критико-біографічний нарис / С. Єфремов. – К.–Ляйпціг : Українська накладня, 1922. – 173 с.

533. Єфремов С. Михайло Коцюбинський / С. Єфремов // С. Єфремов Вибране : Статті. Наукові розвідки. Монографії. – К. : Наукова думка, 2002. – С. 214–310.

534. Єфремов С. Над могилою Бориса Грінченка. Автобіографія, похорон, спомини, статті / С. Єфремов. – К. : Вік, 1910. – 183 с.

535. Єфремов С. Панас Мирний. Критично-біографічний нарис / С. Єфремов. – К. : Слово, 1927. – 352 с.

536. Єфремов С. Тарас Шевченко. Життя його та діла. Вид. 3-тє / С. Єфремов. – К. : Друкарня Тов-ва „Час” у Києві, 1917. – 56 с.

537. Єфремов С. Шевченко в своєму листуванні / С. Єфремов // Шевченко Т.

- Повне зібрання творів / Вст. слово, ред. С. Єфремова. – К. : ДВУ, 1929. – Т. 3 : Листування. Текст. Коментарій. – С. 11–36.
538. Єфремов С. Як визволитися робочим людям з бідності / С. Єфремов. – Вид. 2-ге. – К. : Видавн. Т-во „Криниця”, 1917. – 61 с.
539. З хроніки українського життя Києва 1906 – 1914 рр. (За матеріалами газети „Рада”) // Хроніка 2000. – 2002. – Вип. 51–52. – С. 268–279.
540. Залізняк М. Нариси про національне питання / М. Залізняк. – К. : Серп і молот, 1918. – 144 с.
541. Залізняк М. Російська Україна і її відродження / М. Залізняк. – Львів : Видавництво НТШ, 1910. – 72 с.
542. Залізняк М. Українці, Росія й війна (замітки й матеріали) / М. Залізняк. – Б.м., 1915. – 40 с.
543. Замятина Т. Иосиф Сталин: „Винowych судить ускоренно. Приговор – расстрел”. Рассекречен личный архив вождя народов / Т. Замятина // Известия. – 1992. – 11 июн.
544. Заснування Української Академії наук // Слово і час. – 2008. – № 9 (573). – С. 3–6.
545. Зевелев А. И. Теоретико-методологические аспекты изучения истории национальных политических партий России / А. И. Зевелев // История национальных политических партий России : Материалы международной конференции. Москва, 21–22 мая 1996 г. – М. : РОССПЕН, 1997. – С. 23–30.
546. Зінкевич О. С. Справа Української Автокефальної Православної церкви на процес Спілки визволення України і її ліквідація у 1930 р. / О. С. Зінкевич // Сучасність. – 1988. – Ч. 7–8 (327–328). – С. 218–228.
547. Зубкова Н. М. Архів і бібліотека видатного діяча українського просвітництва Б. Д. Грінченка (З фондів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського) / Н. М. Зубкова. – К., 2008. – 178 с.
548. Зубкова Н. М. Документи С. Єфремова в фондах Інституту Рукопису Національної Бібліотеки України ім. В. І. Вернадського / Н. М. Зубкова // Рукописна та книжкова спадщина України. – 2007. – Вип. 11. – С. 90–98.

549. Зубкова Н. М., Степченко О. П. Листування П. Я. Стебницького з С. О. Єфремовим як джерело з історії народного просвітництва в Україні початку ХХ ст. / Н. М. Зубкова, О. П. Степченко // Рукописна та книжкова спадщина України. – 2005. – Вип. 10. – С. 366–374.
550. Иванов Л. М. Революция 1905 – 1907 гг. на Украине / Л. М. Иванов // Революция в 1905 – 1907 гг. в национальных районах России : Сб. статей. – М. : Госполитиздат, 1949. – С. 14–106.
551. История Украинской ССР / Гл. редкол. : Ю. Ю. Кондуфор и др. : В 10 т. – К. : Наукова думка, 1983. – Т. 5 : Украина в период империализма (начало ХХ в.). – 558 с.
552. Іваницька С. Г. Михайло Драгоманов як „значущий інший” у світосприйманні Сергія Єфремова (1890-ті – 1920-ті роки) / С. Г. Іваницька // Наук. праці іст. факультету Запорізького національного ун-ту. – 2011. – Вип. XXX. – С. 237–244.
553. Іваницька С. Г. Сергій Єфремов versus Богдан Кістяківський : Полеміка навколо „політичної спадщини” Михайла Драгоманова (Історіографічний аспект) / С. Г. Іваницька // Наук. праці іст. факультету Запорізького національного ун-ту. – 2011. – Вип. XXXI. – С. 309–319.
554. Іванова Р. П. М. Драгоманов у суспільно-політичному русі Росії та України (II половина XIX ст.) / Р. П. Іванова. – К. : Вид-во Київського ун-ту, 1971. – 223 с.
555. Історія України : Короткий курс / Під ред. : С. М. Белоусова, К. Г. Гуслистого, О. П. Оглобліна та ін. АН УРСР. Інститут історії України. – К. : Вид-во АН УРСР, 1940. – 412 с.
556. Історія Української РСР : У 8 т. 10 кн. / Під ред. А. Шевелова та ін. – К. : Наукова думка, 1977. – Т. 5 : Велика Жовтнева Соціалістична революція і Громадянська війна на Україні (1917 – 1920). – 592 с.
557. Калакура Я. С. Українська історіографія : Курс лекцій / Я. С. Калакура. – К. : Генеза, 2004. – 496 с.
558. Калиник О. Терор в Україні за Скрипника / О. Калиник // СВУ–СУМ. –

- 3б. 2. – Нью-Йорк–Мюнхен, 1964. – С. 174–179.
559. Камінський А. Доктрина і практика революції / А. Камінський // Сучасність. – 1974. – № 1 (157). – С. 66–79.
560. Камінський А. Психологічна і політична еволюція, як передумова революції / А. Камінський // Сучасність. – 1972. – № 3 (135). – С. 93–108.
561. Капелюшний В. П. Здобута і втрачена незалежність : історіографічний нарис української державності доби національно-визвольних змагань (1917 – 1921 рр.) / В. П. Капелюшний. – К. : Олан, 2003. – 608 с.
562. Касьянов Г. В. Доля академіка С. О. Єфремова / Г. В. Касьянов // Під прапором ленінізму. – 1989. – № 19 (1224). – С. 75–78.
563. Касьянов Г. В. Українська інтелігенція на рубежі ХІХ – ХХ ст. : Соціально-політичний портрет / Г. В. Касьянов. – К. : Либідь, 1993. – 176 с.
564. Климович Н. Постать Сергія Єфремова крізь призму щоденникових нотаток (за матеріалами „Щоденників” 1923 – 1929 рр.) / Н. Климович // Проблеми історії України : факти, судження, пошуки. – 2007. – Вип. 17. – С. 162–166.
565. Климович Н. М. Сергій Єфремов у кінодокументах ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного / Н. М. Климович // Архіви України. – 2010. – № 3–4 (269). – С. 117–124.
566. Ковалевський М. СВУ на Харківському суді / М. Ковалевський // Спілка визволення України (ідейні основи, історія та матеріали до пізнання її діяльності на рідних землях). – Зб. 1. – Мюнхен : Видання Спілки Визволення України, 1953. – С. 8–28.
567. Ковалинський В. Київські мініатюри / В. Ковалинський. – К. : Купола, 2004. – Кн. 3. – 449 с.
568. Ковальчук Г. Співпраця Сергія Єфремова з книгознавчими установами та організаціями (20-ті рр. ХХ ст.) / Г. Ковальчук // Вісник Львівського ун-ту. Серія книгознавство. – 2008. – Вип. 3. – С. 157–163.
569. Козицький М. Ю., Поліщук О. В. Національно-політична думка на Україні на кінці ХІХ – початку ХХ ст. / М. Ю. Козицький, О. В. Поліщук //

Наук. праці з питань політичної історії. – 1992. – Вип. 172. – С. 3–14.

570. Колесник В. Ф., Могильний Л. П. Українські ліберально-демократичні партії в Російській імперії на початку ХХ століття : Монографія / В. Ф. Колесник, Л. П. Могильний. – К. : ВПЦ „Київський університет”, 2005. – 244 с.

571. Колесник В. Ф., Рафальський О. О., Тимошенко О. П. Шляхом національного відродження : Національне питання в програмах та діяльності українських партій Наддніпрянщини 1900 – 1907 рр. / В. Ф. Колесник, О. О. Рафальський, О. П. Тимошенко. – К. : Стилос, 1998. – 226 с.

572. Короленко В. Зібрання творів. У 3 т. Переклади під ред. С. О. Єфремова / В. Короленко. – К. : Держвидав України, 1923. – Т. 3. – 232 с.

573. Костюк Г. Сергій Єфремов і Володимир Винниченко / Г. Костюк // Костюк Г. Володимир Винниченко та його доба : дослідження, критика, полеміка. – Нью-Йорк : УВАН, 1980. – С. 153–172.

574. Костюк Г. Спілка Визволення України (СВУ) й Спілка Української Молоді (СУМ) / Г. Костюк // Костюк Г. Сталінізм в Україні (генеза і наслідки) : Дослідження і спостереження сучасника / Пер. з англ. – К. : Смолоскип, 1995. – С. 248–250.

575. Костюк Г. С. Українське наукове літературознавство в перше пореволюційне п'ятнадцятиліття / Г. С. Костюк // Записки НТШ. Праці історично-філософичної секції : Зб. на пошану українських вчених, знищених большевицькою Москвою. – Париж–Чикаго, 1962. – Т. CLXXIII. – С. 185–216.

576. Коцур А. П. Український національно-політичний рух 1905 – 1914 рр. (історіографія проблеми) / А. П. Коцур // Питання історії України 1990 – 2000 рр. – 2000. – Т. 4. – С. 86–96.

577. Коцур В. Історичні дослідження : упереджені та об'єктивні оцінки (соціальні зміни і політичні процеси в Україні 1920-х – 30-х рр.) : Історіографія / В. П. Коцур. – К. : Наукова думка, 1998. – 506 с.

578. Коцюбинський М. Твори / Під. ред. і з переднім словом С. О. Єфремова / М. Коцюбинський. – К. : Держвидав, 1922. – Т. 1. – 225 с.

579. Кравців Б. На багряному коні революції : До реабілітаційного процесу в УРСР / Б. Кравців. – Нью-Йорк : Пролог, 1960. – 63 с.
580. Красицька М. Його називали совістю нації / М. Красицька // Українське слово. – 1996. – 14 лист.
581. Крикуненко О. А. С. Єфремов про масонство в Росії та Україні / О. Крикуненко // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – 2002. – № 3. – С. 123–131.
582. Крутіков В. В. Соціальна структура міської буржуазії України напередодні революції 1905 – 1907 рр. / В. В. Крутіков // Український історичний журнал. – 1992. – № 3. – С. 57–66.
583. Кузьмінський А. Національний аспект світоглядної концепції С. Єфремова / А. Кузьмінський // Матеріали Всеукр. Єфремовських читань (26–27 вересня 1996 р. – 17–18 жовтня 2001 р.). – Черкаси : Відлуння-плюс, 2002. – С. 98–102.
584. Курас І. Ф. Повчальний урок історії : Ідейно-політичне банкрутство Української соціал-демократичної робітничої партії / І. Ф. Курас. – К. : Політвидав України, 1986. – 185 с.
585. Курас І., Левенець Ю., Шаповал Ю. Сергій Єфремов і його щоденники / І. Курас, Ю. Левенець, Ю. Шаповал // Єфремов С. О. Щоденники, 1923 – 1929. – К. : Рада, 1997. – С. 5–20.
586. Лавріненко Ю. Українська „політика власного ґрунту і сили Володимира Антоновича” / Ю. Лавріненко // Сучасність. – 1985. – № 6 (290). – С. 76–79.
587. Левенець Ю., Шаповал Ю. Сергій Єфремов: життя і доля : До 120-річчя з дня народження / Ю. Левенець, Ю. Шаповал // Час. – 1996. – 4 жовт.
588. Линниченко И. А. Речи и поминки. Сб. статей по истории русской литературы и биографических воспоминаний / И. А. Линниченко. – Одесса, 1914. – 319 с.
589. Липа Ю. Призначення України. Вид. 2-ге. / Ю. Липа. – Львів : Просвіта, 1992. – 272 с.

590. Лисенко О. В. „Просвіти” Наддніпрянської України у дожовтневий період / О. В. Лисенко : Препринт / АН УРСР. Інститут історії ; № 6 (18). – К., 1990. – 34 с.
591. Лисяк-Рудницький І. Між історією і політикою : Статті до історії та критики української суспільно-політичної думки / І. Лисяк-Рудницький. – Мюнхен : Сучасність, 1973. – 441 с.
592. Лисяк-Рудницький І. Роля України в новітній історії / І. Лисяк-Рудницький // Сучасність. – 1966. – № 1 (61). – С. 87–97.
593. Лівницький М. ДЦ УНР в екзилі між 1920 і 1940 роками / М. Лівницький. – Мюнхен–Філадельфія : Вид-во Українського інформаційного бюро, 1984. – 72 с.
594. Лось Ф. Є. Передмова / Ф. Є. Лось // Революція 1905 – 1907 рр. на Україні : Зб. док. та матер. – К. : Політвидав України, 1949. – С. III–XLII.
595. Лось Ф. Є. Революція 1905 – 1907 рр. на Україні / Ф. Є. Лось. – К. : Видавництво АН УРСР, 1955. – 404 с.
596. Любовець О. Українські партії й політичні альтернативи 1917 – 1920 рр. / О. Любовець – К. : Основа, 2005. – 311 с.
597. Мазепа І. Підстави нашого відродження. У 2 ч. / І. Мазепа. – Б. м. : Прометей, 1946. – Ч. 1 : Причини нашої бездержавности. – 180 с.
598. Майданський О. Спілка визволення України / О. Майданський // Український православний вісник. – 1973. – № 22. – С. 8–14.
599. Марголин А. Украина и политика Антанты (Записки еврея и гражданина) / А. Марголин. – Берлин : Изд-во С. Эфрон, 1921. – 397 с.
600. Марценішко В. Польська тема у працях Сергія Єфремова / В. Марценішко / Матеріали Всеукраїнських Єфремовських читань (Черкаси, 5–6 жовтня 2006 р.) / Редкол. : Поліщук В. Т. (відп. ред.) та ін. – Черкаси : Брама-Україна, 2007. – С. 154–160.
601. Матеріали Всеукраїнських Єфремовських читань (27–28 вересня 1996 р.). – Черкаси : ЧДУ ім. Б. Хмельницького, 1996. – 120 с.
602. Матеріали Всеукраїнських Єфремовських читань (26–27 вересня 1996 р.

- 18 жовтня 2001 р.). – Черкаси : Відлуння-плюс, 2002. – 200 с.
603. Матеріали Всеукраїнських Єфремовських читань (Черкаси, 5–6 жовтня 2006 р.) / Редкол. : Поліщук В. Т. (відп. ред.) та ін. – Черкаси : Брама-Україна, 2007. – 172 с.
604. Миронець Н. Листування Володимира Винниченка з Сергієм Єфремовим (1905 – 1916) / Н. Миронець // Український археографічний щорічник. – 2010. – Вип. 15. – С. 498–521.
605. Мицюк О. Українські хлопомани / О. Мицюк // Хроніка 2000. – 2002. – Вип. 51–52. – С. 113–168.
606. Могильний Л. Братство української державності та Сергій Єфремов / Л. Могильний // Часопис української історії. – 2008. – Вип. 10. – С. 128–133.
607. Могильний Л. Видавнича діяльність Сергія Єфремова наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. / Л. Могильний // Часопис української історії. – 2010. – Вип. 16. – С. 31–35.
608. Могильний Л. Громадська діяльність Сергія Єфремова під час навчання в Київському університеті / Л. Могильний // Часопис української історії. – 2009. – Вип. 14. – С. 17–22.
609. Могильний Л. Громадсько-політична діяльність Сергія Єфремова наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. / Л. Могильний // Часопис української історії. – 2006. – Вип. 4. – С. 55–60.
610. Могильний Л. Наукова діяльність Сергія Єфремова в 1920-х рр. / Л. Могильний // Часопис української історії. – 2010. – Вип. 18. – С. 54–60.
611. Могильний Л. Погляди Сергія Єфремова на державність України через призму програми Української радикальної партії (1905 р.) / Л. Могильний // Наук. записки Тернопільського національного педагогічного ун-ту імені Володимира Гнатюка. Історія. – 2009. – Вип. 1. – С. 26–30.
612. Могильний Л. Провідна роль Сергія Єфремова у створенні та діяльності Української партії соціалістів-федералістів у 1917 – 1918 рр. / Л. Могильний // Часопис української історії. – 2007. – Вип. 6. – С. 73–77.
613. Могильний Л. С. Єфремов про побудову державності України за

- брошуруо „Як люде прав собі добувають?” / Л. Могильний // Вісник Київського національного ун-ту імені Тараса Шевченка. Історія. – 2006. – Вип. 87–88. – С. 33–35.
614. Могильний Л. Сергій Єфремов і Товариство українських поступовців / Л. Могильний // Часопис української історії. – 2009. – Вип. 13. – С. 44–50.
615. Могильний Л. Суспільно-політична діяльність Сергія Єфремова в період гетьманату (29 квітня – 14 грудня 1918 р.) / Л. Могильний // Часопис української історії. – 2007. – Вип. 8. – С. 70–75.
616. Могильний Л. Суспільно-політична діяльність Сергія Єфремова в період Директорії (14 грудня 1918 р. – 21 листопада 1920 р.) / Л. Могильний // Часопис української історії. – 2008. – Вип. 9. – С. 58–63.
617. Могильний Л. Участь Сергія Єфремова у агітаційно-пропагандистській діяльності Української радикальної партії в Російській імперії в 1905 р. / Л. Могильний // Наук. записки з української історії. – 2009. – Вип. 22. – С. 103–110.
618. Мошак О. В., Матвєєва Л. Г. Українська національна еліта на тлі епохи : Сергій Єфремов / О. В. Мошак, Л. Г. Матвєєва // Революції в Україні у ХХ – ХХІ століттях : співзвуччя епох : Матеріали ІІ наук. конф. (Одеса, 6 жовтня 2006 р.). Присвячується 130-й річниці з дня народження С. О. Єфремова. – Одеса : ОЮІ ХНУВС, 2006. – С. 56–58.
619. Назарко І. Сергій Єфремов – сумління України / І. Назарко // Місія України. – 1987. – Ч. 25. – С. 17–20.
620. Нариси з історії українського національного руху : Кол. монографія / За ред. В. Г. Сарбея. – К. : Ін-т історії України НАН України, 1994. – 189 с.
621. Нариси історії української інтелігенції : Перша половина ХХ ст. У 3 кн. / АН України. Ін-т Історії України. Відділ історії культури українського народу. – К. : АН України, 1994. – Кн. 1. – 138 с.; – Кн. 2. – 1994. – 172 с.; – Кн. 3. – 1994. – 154 с.
622. Наумов С. О. Братство тарасівців / С. О. Наумов // Український історичний журнал. – 1999. – № 5. – С. 36–44; – № 6. – С. 55–63.

623. Нашкерський А. До питання про стан вивчення громадсько-політичної, літературно-критичної та журналістсько-видавничої діяльності С. О. Єфремова / А. Нашкерський // Збірник праць кафедри української преси / Львівський державний ун-т ім. І. Франка / Редкол. : Кость С. А. (відп. ред.) та ін. – Львів, 1996. – С. 96–103.
624. Непролетарские партии России : Урок истории / Ред. кол. : К. В. Гусев и др. ; Под общ. ред. И. И. Минца. – М. : Мысль, 1984. – 566 с.
625. Ніковський А. Хутір Чорного Мина / А. Ніковський // П. Я. Стебницький. 1862 – 1923. – К. : Слово, 1926. – С. 25–26.
626. Овчаренко М. Сергій Єфремов як літературознавець / М. Овчаренко // Записки НТШ. Праці історично-філософичної секції : Збірник на пошану українських учених, знищених большевицькою Москвою. – Париж–Чикаго, 1962. – Т. CLXXIII. – С. 127–184.
627. Одарченко П. Життя і наукова діяльність Сергія Єфремова / П. Одарченко // Сучасність. – 1976. – № 10 (190). – С. 16–32.
628. Одарченко П. В. Наукова діяльність Української Академії наук у роки 1919 – 1932 (Гуманітарні науки за винятком мовознавства) / П. В. Одарченко // 125 років київської української академічної традиції. 1861 – 1986 : Зб. / Ред. М. Антонович. – Нью-Йорк : УВАН у США, 1993. – С. 443–515.
629. Одарченко П. В. Тарас Шевченко в працях С. Єфремова / П. В. Одарченко // Визвольний шлях. – 1984. – Ч. 3. – С. 319–325.
630. Очеретянко В. І. Реакція представників інтелігенції України на справу „Спілки визволення України” (1929 – 1930 рр.) / В. І. Очеретянко // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. – 2007. – Вип. 34. – С. 43–54.
631. Павко А. І. Повчальний досвід вітчизняної історії : Політичні партії і організації у громадському житті України модерної доби / А. І. Павко. – К. : Плеяди, 2002. – 552 с.
632. Павко А. І. Товариство українських поступовців: політична організація чи партія / А. І. Павко // Вісник Київського ун-ту імені Тараса Шевченка. Історія. – 2000. – Вип. 50. – С. 81–85.

633. Павлушкова Н. Півстоліття від судового процесу проти СВУ й СУМу / Н. Павлушкова // Вісник. – 1980. – Ч. 10. – С. 11–13.
634. Палієнко М. Київська Стара громада у суспільному та науковому житті України (друга половина ХІХ – початку ХХ ст.) / М. Палієнко // Київська старовина. – 1998. – № 2. – С. 49–84.
635. Пахаренко В. І. Суспільна й естетична цінність публіцистики С. Єфремова / В. І. Пахаренко // Матеріали Всеукраїнських Єфремовських читань (27–28 вересня 1996 р. – 17–18 жовтня 2001 р.). – Черкаси : Відлуння-плюс, 2002. – С. 29–35.
636. Перегінчук Т. М. Борис Грінченко і Сергій Єфремов: подібність світоглядів та характерів / Т. М. Перегінчук // Матеріали Всеукр. Єфремовських читань ; Черкаси, 5–6 жовт. 2006 р. / Редкол. : Поліщук В. Т. (відп. ред.) та ін. – Черкаси : Брама-Україна, 2007. – С. 77–82.
637. Підкова С. До історії СВУ / С. Підкова // Спілка визволення України (ідейні основи, історія та матеріали до пізнання її діяльності на рідних землях). – Зб. 1. – Мюнхен : Видання Спілки Визволення України, 1953. – С. 29–40.
638. Підкова С. Спілка визволення України і „націонал-комуністи” (до 30-ліття процесу СВУ) / С. Підкова // Місія України. – 1960. – Ч. 1 (8). – С. 7–10.
639. Плачинда В. П. Сергій Єфремов та його спогади / В. П. Плачинда // Молода нація. – 2002. – № 1 (22). – С. 142–144.
640. Плачинда В. П. Коментар „Про дні минулі” С. Єфремова / В. П. Плачинда // Єфремов С. Про дні минулі // Молода нація. – 2002. – № 1. – С. 142–144; № 2. – С. 248–282; – 2003. – № 1. – С. 161–191.
641. Плющ В. Спілка визволення України, її мета та ідеї / В. Плющ // Спілка визволення України (ідейні основи, історія та матеріали до пізнання її діяльності на рідних землях). – Зб. 1. – Мюнхен : Видання Спілки Визволення України, 1953. – С. 53–63.
642. Полонська-Василенко Н. Цензурні утиски на Україні (До історії російської цензури на Україні на початку ХХ ст.) / Н. Полонська-Василенко //

Хроніка 2000. – 2002. – Вип. 51–52. – С. 312–318.

643. Полонська-Василенко Н. Д. Українська Академія наук : Нарис історії / АН України, Ін-т укр. археографії / Н. Д. Полонська-Василенко. – К. : Наукова думка, 1993. – 416 с.

644. Попівський Є. Відкритий лист проф. Сергія Єфремова до Юрка Коцюбинського / Є. Попівський // Визвольний шлях. – 1959. – Кн. 3/63 (137). – С. 340.

645. Попович М. Нарис історії культури України / М. Попович. – К. : АртЕк, 1998. – 728 с.

646. Потебенько М. Протест / М. Потебенько // Літературна Україна. – 1989. – 31 серп.

647. Премислер І. Революційний рух на Україні на початку ХХ ст. (1900 – 1903 рр.) / І. Премислер. – К. : Політвидав УРСР, 1958. – 168 с.

648. Пристайко В. Жертви терору. Як ДПУ боролось з українською академічною наукою / В. Пристайко // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1994. – № 1. – С. 70–88.

649. Пристайко В., Пшенніков О., Шаповал Ю. Шлях на Соловки (Виповнилось 60 років розстрілів соловецьких в'язнів) / В. Пристайко, О. Пшенніков Ю. Шаповал // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1997. – № 1. – С. 45–79.

650. Пристайко В., Шаповал Ю. Фарс з трагічним фіналом (до 65-річчя процесу у справі „Спілки визволення України”) / В. Пристайко, Ю. Шаповал // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1995. – № 1–2. – С. 190–198.

651. Революция на Украине. По мемуарам белых / Сост. С. Алексеев. – М.–Л. : Госиздат, 1930. – 436 с.

652. Революції в Україні у ХХ – ХХІ століттях: співзвуччя епох : Матеріали ІІ наук, конф. (Одеса, 6 жовтня 2006 р.). Присвячується 130-й річниці з дня народження С. О. Єфремова. – Одеса : ОЮІ ХНУВС, 2006. – 136 с.

653. Риш А. Очерки по истории украинской социал-демократической „Спілки” / Истпарт ЦК КП(б)У / А. Риш. – Харьков : Пролетарий, 1926. –

144 с.

654. Розовик Д. Ф. Культурне будівництво в Україні у 1917 – 1920 рр. / Д. Розовик. – К. : „Аквілон-Плюс”, 2011. – 544 с.
655. Романько І. Культурно-освітня політика в Україні у роки Національно-демократичної революції (1917 – 1920) / І. Романько // Наук. записки Кіровоградського державного педагогічного ун-ту. Історичні науки. – 2007. – Вип. 10. – С. 181–187.
656. Російсько-український словник / Ред. : В. Ганцов, Г. Голоскевич, М. Грінченко / Гол. ред. А. Кримський (Т. 1–3), С. Єфремов (Т. 3, Вип. 2). – К. : Червоний шлях, 1928. – Т. 3 : (О – П). – 655 с.
657. Рубльов О. С. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914 – 1939) / О.С. Рубльов. – К. : Інститут історії України НАН України, 2004. – 648 с.
658. Рубчак Б. Літературна критика Сергія Єфремова / Б. Рубчак // 125 років Київської української академічної традиції. 1861 – 1986 : Зб. / Ред. М. Антонович. – Нью-Йорк : УВАН у США, 1993. – С. 443–515.
659. Савцов В. Злочин якого не було / В. Савцов // Радянська Україна. – 1989. – 12, 13, 16, 19, 27 верес.
660. Самоплавська Т. Сергій Єфремов у журналі „Світло” / Т. Самоплавська // Шлях освіти. – 2001. – № 1. – С. 32–35.
661. Сарбей В. Г. Національне відродження України / В. Г. Сарбей. – К. : Альтернативи, 1999. – 336 с. – („Україна крізь віки”. Т. 9.).
662. Світленко С. Українські громади другої половини ХІХ – початку ХХ ст. (Особливості ідеології та діяльності) / С. Світленко // Київська старовина. – 1998. – № 2. – С. 9–28.
663. Селіверстова С. Сергій Єфремов / С. Селіверстова // Слово і час. – 2008. – № 9 (573). – С. 90–91.
664. Семененко О. П. Суд у театрі / О. П. Семененко. – Харків–Нью-Йорк : Березіль-Маріян Коць, 1992. – С. 97–100.
665. Сиваченко М. Олександр Кониський / М. Сиваченко // Кониський О.

- Оповідання, повість, поетичні твори. – К. : Наукова думка, 1990. – С. 11–25.
666. Сидоренко О. І. Суд над переконаннями / О. І. Сидоренко // Репресоване „відродження” / Упор. О. І. Сидоренко, Д. В. Табачник. – К. : Україна, 1993. – С. 63–108.
667. Скальський В. В. Універсали Центральної Ради як екстремуми революції : погляд С. О. Єфремова / В. В. Скальський // Революції в Україні у ХХ – ХХІ століттях : співзвуччя епох : Матеріали ІІ наук. конф. (Одеса, 6 жовтня 2006 р.). Присвячується 130-й річниці з дня народження С. О. Єфремова. – Одеса : ОЮІ ХНУВС, 2006. – С. 112–116.
668. Смірнова Н. Українська народна творчість і журналістика у працях С. Єфремова / Н. Смірнова // Матеріали Всеукраїнських Єфремовських читань (27–28 вересня 1996 р. – 17–18 жовтня 2001 р.). – Черкаси : Відлуння-плюс, 2002. – С. 125–129.
669. Снегірьов Г. Набої для розстрілу (Ненько моя, ненько...). Лірико-публіцистична розвідка / Передм. І. М. Дзюби / Г. Снегірьов. – К. : Дніпро, 1990. – 167 с. – (Романи і повісті, 1990. № 11).
670. Солдатенко В. Ф. Україна в революційну добу. Історичні есе-хроніки. В 4 т. / В. Ф. Солдатенко. – К. : „Світогляд”, 2009. – Т. ІІІ : Рік 1919. – 2010. – 453 с.
671. Соловей Д. Про нові матеріали до історії СБУ / Д. Соловей // Вільна Україна. – 1954. – Ч. 3. – С. 60–64.
672. Соловей Е. Сергій Єфремов : доля і спадщина / Е. Соловей // Сергій Єфремов : Статті, наукові розвідки, монографії. – К. : Наукова думка, 2002. – С. 5–16.
673. Спицький В. Є. Назрівання революційної кризи на Україні в 1901 – 1904 рр. / В. Є. Спицький. – К. : Вища школа, 1978. – 127 с.
674. Спілка визволення України (ідейні основи, історія та матеріали до пізнання її діяльності на рідних землях). – Зб. 1. – Мюнхен : Видання Спілки Визволення України, 1953. – 64 с.
675. Старовойтенко І. Євген Чикаленко та Андрій Ніковський : епістолярний

- діалог / І. Старовойтенко // Є. Чикаленко, А. Ніковський. Листування. 1908 – 1921 рр. – К. : Темпора, 2010. – С. 6–30.
676. Старовойтенко І. Євген Чикаленко та Сергій Єфремов у громадсько-культурному житті України початку ХХ ст. / І. Старовойтенко // Є. Чикаленко, С. Єфремов. Листування. 1903 – 1928 рр. – К. : Темпора, 2010. – С. 6–32.
677. Старовойтенко І. Історично-географічні сюжети в епістолярній спадщині Є. Чикаленка / І. Старовойтенко // Історично-географічні дослідження в Україні. – 2004. – № 7. – С. 361–382.
678. Старовойтенко І. М. Джерела до історії Української революції : листи Сергія Єфремова до Євгена Чикаленка. 1917 рік / І. М. Старовойтенко // Сумський історико-архівний журнал. – 2009. – № 6–7. – С. 65–78.
679. Старовойтенко І. М. З епістолярної спадщини Євгена Чикаленка: Листування із Сергієм Єфремовим / І. М. Старовойтенко // Український історичний журнал. – 2004. – № 3. – С. 47–61.
680. Стахів М. Українські політичні партії в соціологічному наświetленні / М. Стахів. – Нью-Йорк–Детройт–Скрантон : Народна Воля, 1954. – 104 с.
681. Стебницький П. Поміж двох революцій : Нариси політичного життя за роки 1907–1917 / П. Стебницький. – К. : Час, 1918. – 288 с.
682. Стебницький П. Українська справа / П. Стебницький. – Петроград : Друкар, 1917. – 50 с.
683. Стебницький П. Я. (1862 – 1923) / П. Я. Стебницький. – К. : Слово, 1926. – 132 с.
684. Стороженко А. В. Происхождение и сущность украинофильства (Доклад собранию членов Клуба русских националистов в Киеве, 17 ноября 1911 г.) / А. В. Стороженко. – К. : Типография С. В. Кульженко, 1912. – 58 с.
685. Стрельський Г. В., Трубайчук А. Ф. Єфремов С. О. (1876 – 1939) / Г. В. Стрельський, А. Ф. Трубайчук // Михайло Грушевський, його сподвижники й опоненти. – К. : Четверта хвиля, 1996. – С. 86–88.
686. Стрілець В. В. Українська радикально-демократична партія : витоки, ідеологія, організація, діяльність (кінець ХІХ ст. – 1939 р.) : Монографія /

- В. В. Стрілець. – К. : НВЦ „Київський університет”, 2002. – 361 с.
687. Субтельний О. Україна : Історія / Пер. з англ. Ю. І. Шевчука ; Вст. ст. С. В. Кульчицького / О. Субтельний. – К. : Либідь, 1991. – 512 с.
688. Тернопільський Ю. Л. Сергій Єфремов (1876 – 1937) / Ю. Л. Тернопільський // Українська преса з перспективи 150-ліття. – США, Джерсі-Ситі : Вид-во М. П. Коць, 1974. – С. 133–135.
689. Тищенко-Сірий Ю. Перші Наддніпрянські українські масові політичні газети (1909 – 1912 рр.) / Ю. Тищенко-Сірий. – Нью-Йорк : Українсько-Американське видавниче товариство Інк., 1952. – 22 с.
690. „Українське питання” в Російській імперії (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) : Кол. наук. Монографія. В 3 ч. / В. Г. Сарбей (ред.) ; Інститут історії України НАНУ. – К., 1999. – Ч. 2. – 488 с.; – Ч. 1. – 1999. – 203 с.; – Ч. 3. – 1999. – 277 с.
691. Український драматичний театр. Нариси у 2 т. / Під ред. М. Рильського. – К. : Наукова думка, 1967. – Т. 1. – 519 с.
692. Учредительный съезд Всероссийского крестьянского союза (Протокол). – Б. м., Б. р. – 20 с.
693. Феденко П. Український рух у 20 ст. / П. Феденко. – Лондон : Наше слово, 1959. – 267 с.
694. Федьков О. М., Магась В. О. Участь українських політичних партій у підготовці українського селянського з'їзду та організації української селянської спілки наприкінці 1905 – на початку 1906 року / О. М. Федьков, В. О. Магась // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ століть. – 2009. – Вип. ХVІ. – С. 348–361.
695. Франко І. Я. З останніх десятиліть ХІХ віку / І. Я. Франко // Франко І. Я. Зібрання творів. У 50 т. / Ред. кол. Е. П. Кирилюк (голова) та ін. – К. : Наукова думка, 1984. – Т. 41. – 683 с.
696. Фролов М. П. П. Любченко і С. О. Єфремов : Історія стосунків представників двох еліт України 20-х років ХХ ст. / М. Фролов // Бористен. – 2003. – № 7. – С. 9–14.

697. Харківський процес „Спілки Визволення України”. – Х. : Юрвидав НКЮ УСРР, 1931. – 256 с.
698. Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. 1917 – 1920: У 4 т. / П. Христюк. – Відень, 1921. – Т. 1. – 152 с.; – Т. 2. – 1921. – 204 с.; – Т. 3. – 1921. – 160 с.; – Т. 4. – 1922. – 192 с.
699. Христюк П. О. 1905 рік на Україні / П. О. Христюк. – Харків : ДВУ, 1925. – 239 с.
700. Циганкова Е. Г. А. Ю. Кримський і С. О. Єфремов. Співпраця у розбудові Української академії наук (1920 – 1928) / Е. Г. Циганкова // Східний світ. – 2007. – № 1. – С. 74–79.
701. Чистому серцем : Пам’яті Василя Доманицького. Біографія, спомини, похорон / Упоряд. [та авт. передм.] С. Єфремов. – К. : Вік, 1912. – 146 с.
702. Чорнописький М. Фольклорна політична сатира 20-х рр. ХХ ст. у записах Сергія Єфремова : Монографія / М. Чорнописький. – Львів : ВЦ ЛНУ ім. І. Франка, 2001. – 170 с.
703. Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма / М. Шаповал. – Прага : Вільна спілка, 1927. – 333 с.
704. Шаповал Ю. Інший Сергій Єфремов / Ю. Шаповал // Дзеркало тижня. – 2006. – 7–13 жовт.
705. Шаповал Ю. Людина і система. Штрихи до портрета тоталітарної доби в Україні / Ю. Шаповал. – К. : Інститут національних відносин і політології НАН України, 1994. – 270 с.
706. Шаповал Ю. Справа „Спілки Визволення України” : погляд із відстані 75 років / Ю. Шаповал // Український історичний журнал. – 2005. – № 3. – С. 132–143.
707. Шаповал Ю. Театральна історія. 75 років тому, 1930-го, відбувся судовий процес у справі „Спілки визволення України” – „СВУ” / Ю. Шаповал // Дзеркало тижня. – 2005. – №9. – 12 берез.
708. Шаповал Ю. І., Левенець Ю. А. Повернення в історію. Сергій Єфремов / Ю. І. Шаповал, Ю. А. Левенець // Українська ідея. Постаті на тлі революції. –

К. : Знання, 1994. – С. 73–92.

709. Шармар О. М. Фабрикація справи „Спілки визволення України” Державним політичним управлінням УСРР / О. М. Шармар // Революції в Україні у ХХ – ХХІ століттях: співзвуччя епох : Матеріали ІІ наук, конф. (Одеса, 6 жовтня 2006 р.). Присвячується 130-й річниці з дня народження С. О. Єфремова. – Одеса : ОЮІ ХНУВС, 2006. – С. 129–132.

710. Шевченко Т. Поезія / У 2 т. / За ред. акад. С. Єфремова і М. Новицького / Т. Шевченко. – К. : Книгоспілка, 1927. – Т. 1. – 269 с.

711. Шелухин С. Петлюрівці в світлі права / С. Шелухин. – Львів–Відень, 1922. – 24 с.

712. Шморгун П. М. Політичні партії України на початку ХХ ст. : соціальний склад, чисельність, типологія / П. М. Шморгун // Наукові праці з питань політичної історії. – 1992. – Вип. 172. – С. 14–25.

713. Шумило Н. М. Гнат Хоткевич проти Сергія Єфремова (до історії відомої полеміки) / Н. М. Шумило // Радянське літературознавство. – 1988. – № 10. – С. 40–50.

714. Щеголев С. Современное украинство. Его происхождение, рост и задачи / С. Щеголев. – К. : И. Н. Кушнарєв и К°, 1913. – 160 с.

715. Щеголев С. Украинское движение как современный этап южнорусского сепаратизма / С. Щеголев. – К. : И. Н. Кушнарєв и К°, 1912. – 588 с.

716. Щусь Я. Українське національне питання на історичному зламі / За ред. і з передмовою М. Барана / Я. Щусь. – Х.–К. : ДВУ, 1930. – 94 с.

717. Яворський М. Україна в епоху капіталізму / М. Яворський. – К. : ДВУ, 1925. – Вип. 3. – 310 с.

718. Ярошенко С. Як люде прав собі добувають / С. Ярошенко. – СПб. : Тип. М. Михайловой, 1905. – 30 с.

719. Boshyk Y. Between Socialism and Nationalism : JewishUkrainian Political Relations in Imperial Russia, 1900–1917 / Y. Boshyk // Ukrainian-Jewish Relations in Historical Perspective / Ed. by P. J. Potichnyj and H. Aster. – Edmonton : Canadian Institute of Ukrainian Studies, University of Alberta, 1988. – С. 173–202.

720. Borys J. Political parties in the Ukraine / J. Borys // *The Ukraine, 1917 – 1921 : A study in Revolution* / T. Hunczak, editor. – Cambridge, Massachusetts, Distributed by Harvard University Press for the Harvard Ukrainian Research Institute. – 1977. – P. 128–158.
721. Borys J. *The Russian Communist Party and the Sovietization of Ukraine : A Study in Communist Doctrine of the Self-Determination of Nations* / J. Borys. – Stockholm, 1960. – 374 p.
722. Doroshenko V. *The political parties in Russian Ukraine* / V. Doroshenko // *Ukraine's claim to Freedom*. – New York : Ukrainian National Association : Ruthenian National Union, 1915. – P. 99–105.
723. Elwood R. *Russian social democracy in the underground : A study of the RSDRP in Ukraine, 1907 – 1914* / R. Elwood. – Assen : Van Gorcum, 1974. – XIX, 304 p.
724. Hoetzsch O. *The Ukrainian movement in Russia* / O. Hoetzsch // *Ukraine's claim to Freedom*. – New York : Ukrainian National Association : Ruthenian National Union, 1915. – P. 92–98.
725. Kostiuk H. *Stalinist Rule in the Ukraine : A Study of the Decade of Mass Terror 1929 – 1939* / H. Kostiuk. – London : Atlantic Books, 1960. – 231 p.
726. Krawchenko B. *Social change and national consciousness in twentieth-century Ukraine* / B. Krawchenko. – Edmonton, Oxford : Canadian institute of Ukrainian studies university of Alberta, 1987. – 333 p.
727. Lawrinenko J. *Ukrainian Communism and Soviet Russian Policy Toward the Ukraine : An Annotated Bibliography 1917 – 1953*. – New York, 1953. – 254 p.
728. Manning C. *Ukraine under the Soviets* / C. Manning. – New York : Bookman Associates, 1953. – 198 p.
729. Shelukhin S. *Ukraine, Poland and Russia and The Right of the Free Dispositions of Nations* / S. Shelukhin. – Washington : Friends of Ukraine, 1919. – 16 p.
730. *Ukrainian Communism and Soviet Russian Policy Toward the Ukraine : An*

Annotated Bibliography. 1917 – 1953. – New York, 1953. – 325 p.

Навчальні посібники

731. Ветров Р. І. Політичні партії України на початку ХХ ст. (1900 – 1925 рр.) : Навч. посіб. / Р. І. Ветров. – Дніпродзержинськ : ДДТУ, 1997. – 111 с.
732. Животко А. П. Історія української преси : Навч. посіб. для студ. факультетів журналістики вищих закладів освіти / Упоряд. авт. іст.-біогр. нарисів та приміток М. С. Тимошик / Ред. кол. : І. М. Дзюба (гол.) та ін. / А. П. Животко. – К. : НВЦ „Наша культура і наука”, 1999. – 368 с. – (Серія „Літературні пам’ятки України”).
733. Українська педагогіка в персоналіях : Навч. посіб. / За ред. О. В. Сухомлинської. У 2 кн. – К. : Либідь, 2005. – Кн. 2. – С. 100–108.

Довідкова література

734. Бачинський П. П. Спілка визволення України / П. П. Бачинський // Українська радянська енциклопедія. – Т. 10 / Вид. друге. – К. : Головна ред. Української радянської енциклопедії, 1983. – Т. 10. – С. 459.
735. Бойко О. Д. Єфремов Сергій Олександрович / О. Д. Бойко // Енциклопедія історія України : В 10 т. / Редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. – К. : Наукова думка, 2005. – Т. 3 : Е–Й. – С. 133–134.
736. Верстюк В. Ф., Осташко Т. С. Сергій Єфремов / В. Ф. Верстюк, Т. С. Осташко // Діячі Української Центральної Ради : Бібліографічний довідник. – К., 1998. – С. 44–50.
737. Дей О. І. Словник українських псевдонімів та криптонімів (XVI – ХХ ст.) / О. І. Дей. – К. : Наукова думка, 1969. – 559 с.
738. Ефремов С. А. // Новый энциклопедический словарь. – СПб. : Изд. Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон, 1916. – Т. XVII. – С. 536.

739. Єфремов С. О. // Довідник з історії України. За ред. І. Підкови та Р. Шуста. В 3 т. – К. : Генеза, 1993. – Т. 1. – С. 100.
740. Кошелівець І. Єфремов Сергій / І. Кошелівець // Енциклопедія українознавства : Словникова частина / За ред. В. Кубійовича. – Париж–Нью-Йорк : Молоде життя, 1957. – Т. 2. – С. 659–660.
741. Наєнко М. К. Єфремов Сергій Олександрович / М. К. Наєнко // Енциклопедія сучасної України. – К. : Інститут енциклопедичних досліджень НАНУ, 2009. – Т. 9 : Е–Ж. – С. 476–477.
742. Онацький Є. Єфремов Сергій (1876 – ?) / Є. Онацький // Українська мала енциклопедія. У 8 т. 16 кн. / За ред. Є. Онацького. – Буенос-Айрес : Накл. адмін. УАПЦ, 1958. – Т. 3. – С. 430.
743. Сергієнко Г. Я. Громади / Г. Я. Сергієнко // Українська літературна енциклопедія : В 5 т. – К. : Гол. ред. Української Радянської енциклопедії ім. М. П. Бажана, 1988. – Т. 1. – С. 501.
744. Симонова М. С. Крестьянский союз Всероссийский / М. С. Симонова // Советская историческая энциклопедия. – М. : Энциклопедия, 1965. – Т. 8. – С. 110–112.
745. Українська мова : Енциклопедія / Редкол. : В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співгол.), М. П. Зяблюк та ін. – 2-ге вид., випр. і доп. – К. : Вид. „Українська енциклопедія” ім. М. П. Бажана, 2004. – 824 с.
746. The renaissance of Ukraine. The Ukrainian state 1917 – 1920. The period of Central Rada. Ukraine. A concise encyclopedia. – Toronto : University of Toronto Press, 1963. – 344 p.
747. Ukraine : A concise Encyclopedia : Vol. 1 / V. Kubijovyc (ed.); Shevchenko scientific society. – New Sersey : Ukrainian national association, University of Toronto Press, S.a., 1963. – V. 1. – 1185 p.

Дисертації та автореферати дисертацій

748. Бойко Н. Р. Політичні ідеї Сергія Єфремова в контексті його суспільно-

- політичної діяльності : автореф. дис... канд. наук : 23.00.01 „Політологія” / Н. Р. Бойко. – К., 2009. – 17 с.
749. Гирич І. Б. Архів М. Грушевського як джерело для вивчення діяльності визначних постатей українського руху (М. Грушевський, С. Єфремов, В. Липинський, М. Василенко) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.09 „Історіографія, джерелознавство та методи історичного дослідження” / І. Б. Гирич. – К., 1995. – 25 с.
750. Донченко С. П. Ліберальні партії України: 1900 – 1920 рр. : автореф. дис. ... докт. іст. наук : спец. 07.00.01 „Історія України” / С. П. Донченко. – Дніпропетровськ, 2006. – 40 с.
751. Жиленкова І. М. Ліберально-демократична течія в суспільному русі України (II пол. XIX – поч. XX ст.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 „Історія України” / І. М. Жиленкова. – К., 2000. – 16 с.
752. Зворський С. Л. Видавнича та бібліотечна діяльність київського товариства „Просвіта” (1906 – 1920 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.08 „Книгознавство” / С. Л. Зворський. – К., 2000. – 18 с.
753. Колоїз Ж. В. Структурно-функціональні різновиди усталених конструкцій у мові публіцистики Сергія Єфремова : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 „Українська мова” / Ж. В. Колоїз. – Дніпропетровськ, 1996. – 23 с.
754. Лебедева О. А. Громадсько-політична діяльність С. Єфремова (1897 – 1929 рр.) : дис... канд. наук : 07.00.01 / Оксана Анатоліївна Лебедева. – К., 2009. – 267 с.
755. Мазур Н. В. Мова мемуарної літератури кінця XIX – початку XX ст. (на матеріалі творчості Євгена Чикаленка та Сергія Єфремова) : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 „Українська мова” / Н. В. Мазур. – К., 2006. – 21 с.
756. Меленчук О. В. Шевченкознавчий дискурс Сергія Єфремова у контексті українського літературознавства : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 „Українська мова” / О. В. Меленчук. – К., 2010. – 20 с.

757. Приколота С. Г. Бібліографічний аналіз творчої спадщини Сергія Єфремова : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.08 „Книгознавство” / С. Г. Приколота. – К., 1997. – 26 с.
758. П’яста Л. В. Міжстильова і міжмовна взаємодія в семантиці дискурсу (на матеріалі творів С. Єфремова) : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 „Українська мова” / Л. В. П’яста. – К., 1998. – 17 с.
759. Чмырь С. Г. Украинская демократическо-радикальная партия: истоки, организация, программа, тактика (90-е годы XIX в. – 1908 г.) : дисс. ... канд. ист. наук / Светлана Григорьевна Чмырь. – М., 1994. – 374 с.
760. Шишко О. Г. Ідея державності в програмних та теоретичних документах українських політичних партій та організацій : 1900 р. – березень 1917 року : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 „Історія України” / О. Г. Шишко. – Одеса, 1998. – 16 с.
761. Юр П. С. Ліберальні та революційно-демократичні партії в революції 1905 – 1907 рр. в Росії : Порівняльний аналіз їх стратегії і тактики : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.02 „Всесвітня історія” / П. С. Юр. – К., 1994. – 201 с.

Електронні ресурси

762. Єфремов Сергій (1876 – 1939) історик української літератури, письменник, публіцист, політик – Режим доступу : <http://ebk.net.ua/Book/biographies/100nu/part4/efremov.htm>
763. З промови О. Шумського на червневому пленумі ЦК КП(б)У „Про підсумки українізації” 2–6 червня 1926 р. – Режим доступу : http://ukr-revolution.at.ua/publ/dokumenti/z_promovi_oshumskogo_na_chervnevomu_plenum_i_ck_kpbu_pro_pidsumki_ukrajinizaciji/6-1-0-21
764. Портнова Л., Пономарьов В. Свідчення С. Єфремова – Режим доступу : <http://www.ji.lviv.ua/n54texts/jefremov2.htm>